THOMAS DE WAAL

karabağ

Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan

HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI

HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI

karabağ

Barış ve Savaş Süreçlerinde
Ermenistan ve Azerbaycan

THOMAS DE WAAL

HRANT DİNK VAKFI

Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dini, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, Vakfın temel ilkesidir.

Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanası davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

HRANT DİNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆՏ ՏԻՆՔ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Hrant Dink Vakfı Yayınları
Bu kitabın Türkçe yayın ve telif hakları Hrant Dink Vakfı Yayınları'na aittir.

Halaskargazi Cad. Sebat Apt.
No 74/1 Osmanbey, Şişli, 34371 İstanbul
T: 0212 240 33 65, F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org, www.hrantdink.org

© New York University Press, 2013
Bu kitabın diğer dillerdeki telif hakları New York University Press'e aittir.

Özgün Adı
Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War

Çeviri
Didem Sone

Redaksiyon
Bülent Usta

Kapak Fotoğrafı
Halid Askerov, Ağdam, Azerbaycan, 1992
Dağlık Karabağ Savaşı'nda şiddetin tırmandığı dönemde, Ağdam yakınlarında Ermenilerle çarpışırken ölen erkeklerin ardından yas tutan Azeri kadınlar.

Kapak Tasarım ve Sayfa Düzeni
Sera Dink, Murat Gözoğlu

Baskı
Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3
34408 Kağıthane / İstanbul
T: (212) 294 10 00 kitap@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

İstanbul, Kasım 2014

ISBN 978-605-64488-2-9

Bu kitabın çevirisi ve basımı, Danimarka Dışişleri Bakanlığı MyMedia Programı desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

karabağ

BARIŞ VE SAVAŞ SÜREÇLERİNDE ERMENİSTAN VE AZERBAYCAN

THOMAS DE WAAL

karabağ

BARIŞ VE SAVAŞ SÜREÇLERİNDE ERMENİSTAN VE AZERBAYCAN

THOMAS DE WAAL

Thomas de Waal, Washington'da bulunan Carnegie Endowment for International Peace'in [Carnegie Uluslararası Barış Vakfı] Rusya ve Avrasya programında kıdemli uzman olarak çalışmaktadır. 1991'den bu yana, gazeteci, yazar ve sivil toplum gönüllüsü olarak Rusya ve Kafkasya üzerine haberler yapmış ve yazılar yazmıştır. Carlotta Gall ile birlikte Chechnya: Calamity in the Caucasus *(NYU Press, 1998) adlı kitabı yazmıştır.* The Caucasus: An Introduction *(OUP, 2010) adlı kitabın yazarıdır.*

Georgina'ya

"Savaş kıvılcımı tek bir kişi ya da en fazla birkaç kişinin ölümüyle tutuşur.
Ancak, bu alev bir kez yanmaya başladığında, sayısız can alır."

-Elias Canetti, Kitle ve İktidar

"Rehmet pir üstâda köprü tikene. Öten temeline bir daş düzeyir.
El içün can çektim, ömrüm tükettim. Mezerim qeysini qerdaş düzeyir."

-Sayat Nova

USUL GEREĞİ

Çeviride, özel adların yazımında, yazarın İngilizce özgün basımda kullandığı transliterasyon sistemine uyulmamış; özellikle Azerice ve Ermenice adların yazımında, Türkçe genel yazım kuralları da dikkate alınarak, sözcüklerin okunduğu gibi yazılmasına dikkat edilmiştir. Uluslararası arenada tanınan kişilerin adları, kitabın İngilizce özgün basımında yer aldığı şekilde bırakılmıştır. Kitapta geçen Azerice ve Ermenice yer adlarında, İngilizce özgün basımda yazarın kullanmayı tercih ettiği adlar temel alınmıştır. Kitapta yer alan haritalar, İngilizce özgün basımda yazar tarafından verilen haritalardır. Ancak harita üzerindeki adların yazımında, yukarıda açıklanan yol takip edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

Yazarın Notu, 1
Türkçe Basım İçin Önsöz, Thomas de Waal, 5
Haritalar: Güney Kafkasya ve Dağlık Karabağ, 12-13
Giriş, Sınırı Aşmak, 15

1. **Şubat 1988:** Ermeni İsyanı, 27
2. **Şubat 1988: Azerbaycan:** Şaşkınlık ve Pogromlar, 49
3. **Şuşa:** Komşuların Hikâyesi, 67
4. **1988-1989:** Bir Ermeni Krizi, 79
5. **Yerevan:** Doğu'nun Gizemleri, 99
6. **1988-1990:** Bir Azeri Trajedisi, 109
7. **Bakü:** Olaylarla Dolu Bir Tarih, 125
8. **1990-1991:** Sovyet İç Savaşı, 139
9. **Ayrılıklar:** Bir Yirminci Yüzyıl Hikâyesi, 181
10. **Hurekavank:** Tahmin Edilemeyen Geçmiş, 203
11. **Ağustos 1991-Mayıs 1992:** Savaş Patlak Verir, 219
12. **Şuşa:** Son Kale, 247
13. **Haziran 1992-Eylül 1993:** Tırmanış, 259
14. **Sabirabad:** Çocukların Cumhuriyeti, 285
15. **Eylül 1993-Mayıs 1994:** Tükeniş, 293
16. **Stepanakert:** Ayrı Bir Devlet, 311
17. **1994-2001:** Ne Savaş, Ne Barış, 323
18. **Sadaklı:** "Onlar Savaşıyor, Biz Değil", 343
19. **2001-2012:** Çıkmaz ve Yabancılaşma, 349

Sonuç: Karabağ'da Barış Arayışı, 375
EK 1: İstatistikler, 398
EK 2: Kronoloji, 402
Notlar, 413
Kaynakça, 440
Dizin, 448

YAZARIN NOTU

Bu kitap için yapılan araştırmalar, 2000-2001 arasında, bizzat yapılan yaklaşık 120 röportaj temelinde oluşturuldu ve görgü tanıklarının ifadeleri ve ikincil kaynaklarla desteklendi. Tanıklıkların kuşkusuz taraflı bir yanı var. Bu yüzden, olayların aktarımı sırasında mümkün olduğunca çok sayıda kaynağı dikkate almaya gayret ettim. Öte yandan, bu konu üzerine yazılmış kaynaklar da çoğunlukla güvenilir olmaktan uzak, partizanca ve eksik. Ermenistan ve Azerbaycan'da, 1988'den sonra yaşanan sürecin resmini tüm öğelerin içinde yer alacağı şekilde birleştirmek, uzun yıllar isteyen bir çalışmayla mümkün olabilir. Kitapta yazılanlar, pek çok Ermeni ve Azeri'nin ilgisini çekecektir. Buradan onlara, kitapta yer alan bilgileri, kendi siyasi gündemlerine uydurarak elememeleri ya da alıntı yapmamaları çağrısını yapmak istiyorum. Kitapta yer alan bilgiler, ancak bir bütün olarak anlamını koruyabilir, yoksa yok olur...

Çalışmada, adların kullanımı da sorunlu alanlardan biriydi. Azericenin yazılışında iki alfabe kullanılıyor; Ermenicenin de bir Batı, bir de Doğu versiyonu var. Kullandığım materyallerin çoğu zaten Rusça yazılmış belgelerdi. Mümkün olduğunca tutarlı olmaya çaba gösterdim. Resmin ortasında duran ihtilaflı bölgeyle ilgili en ihtilaflı konu da adı. Bölge

dışında yaygınlaşan Rusçalaştırılmış versiyonu (Nagorno) yerine, dilbilgisi açısından daha doğru bir kullanım olan "Nagorny Karabakh" (Dağlık Karabağ) adını kullanmayı tercih ettim. Hem Ermenice, hem Azerice adı olan kentler için, 1988'de ihtilaf başladığında yaygın olarak kullanılan adı kullandım. Yani, kitapta Şuşi yerine Şuşa; Hankendi yerine Stepanakert adları geçiyor.

Bu kitap için yaptığım araştırmalarda ve kitabı kaleme alırken onlarca kişiden destek aldım. İçlerinde, söylediğim her şeye katılmayanlar da var ki, bu onların cömertliğini daha da çok takdir etmeme neden oluyor.

Kitap, Washington Institute of Peace'in (Barış Enstitüsü) vermiş olduğu, bir yıllık cömert araştırma hibesi sayesinde yazılmıştır. Londra'da, Conciliation Resources (CR) kuruluşundan Juliet Williams ve Jonathan Cohen'den büyük moral ve idari destek aldım. CR, Mayıs 2001'de ön cephe hattını geçmeme de yardımcı oldu. Her iki kuruluşa da minnettarım. Bu çalışmaya "barış" odaklı bir gündemle başlamadım. Fakat, çalışmayı bitirdiğimde, bu çıkmazdan kurtulmanın tek adil ve uygulanabilir yolunun, her iki tarafın da taviz vermesi gerektiğine dair güçlü bir kanıya sahip oldum.

Azerbaycan'da, Bakü'deki röportajların çoğunu ayarlayan Zaur Aliyev'e; yardımları, verdiği ayrıntılı bilgiler ve insaniyeti için Azad İsazade'ye; ve Karabağ konusundaki derin bilgi birikimi, tarafsızlığı ve adil bakışı Kafkasya'da rakip tanımayan Arif Yunusov'a özellikle teşekkür ederim. Ayrıca, Arzu Abdullayeva'ya; Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nden Vugar Abdulselimov ve Ulvi İsmail'e; Fuad Akhundov'a; Sabina Aliyeva'ya; fotoğrafları için Halid Askerov ve Oleg Litvin'e; Bakü BBC çalışanlarına; Craig Dicker'e; Rauf Hüseynov'a; Tahir Jafarov'a; Kerim Kerimli'ye; Vahid Mustafayev'e; ANS Televizyonu çalışanlarına; Şahin Rzayev'e; Hikmet Sabioğlu'na; Rauf Talyshinsky'ye; Roger Thomas'a; Anne Thompson'a; Peter Van Praagh'a ve Leyla Yunus'ya da teşekkür ederim.

Ermenistan'da Tigran Kzmalyan ve ailesi, bana candan dostluk ve misafirperverlik gösterdiler. BBC'den Alyosha Manvelian ve Karen Topchyan yardımlarını hiçbir zaman esirgemediler ve Suzanna Po-

gosyan mükemmel bir organizatör ve araştırmacıydı. Ayrıca Larisa Alaverdyan'a; Michael Bagratuni'ye; yardımları ve tavsiyeleri için Alla Bakunts'a; düşüncelerini ve eski gazeteleri paylaştığı için Mark Grigoryan'a; Tim Jones'a; dostlukları, iletişim destekleri ve fotoğrafları için Onnik ve Gohar Krikorian'a; Eduard Kzmalyan'a; Karabağ'a yaptığımız birçok uzun yolculukta bana yoldaşlık ettiği için Leonid Mirzoyan'a; Asya Mirzoyan'a; Grigori Mosesov; ve David Petrosyan'a teşekkürlerimi sunarım.

Karabağ'da Iosif Adamyan ve ailesine; Armine Aleksanyan'a; Ani Azizyan ve ailesine; Aşot Gulyan'a ve Simon Porter'e teşekkür ederim.

Bu bölgeler dışında, BBC'den Behruz Afagh, Famil İsmailov, Stephen Mulvey ve Jenny Norton'a; tüm Moskova BBC ofisi çalışanlarına; BBC World Service CARIS'ten Jonathan Rowell'a; Terry Adams'a; Kenan Aliyev'e; Jonathan Aves'a; faydalı yorumlar ve malzemelerle çalışmalarıma katkıda bulunan Robin Bhatty'ye; Tony Borden ve Savaş ve Barış Muhabirliği Enstitüsü'ne (IWPR); Bruce Clark'a; Alan Cooperman ve Martina Vandenburg'a; Felix Corley'e; Sasha Deryabin'e; Magdalena Fricova ve Lawrence Sheets'e; Thomas Goltz'a; Edmund Herzig'e; Robert Hewsen'e; Lee Hockstader'e; Scott Horton'a; Alexander Iskandaryan'a; Nev Jefferies'e; Jon Jones'a; Jan Koehler'e; Brady Kiesling'e; Edward Kline'ye; Marina Kürkçüyan'a; Laura Le Cornu'ya; Steve Levine'ye; Gerard Libaridian'a; Anatol Lieven'e; Dov Lynch'e; LINKS'ten Andrew Martin ve Dennis Sammut'a; Wayne Merry'ye; David Michaelmore'a; Boris Nefyodov'a; Michael Ochs'a; Craig Oliphant'a; Arkadi Ostrovsky'ye; Paul Quinn-Judge'a; Razmik Panosian'a; Philip Remler'e; Peter Rosenblatt'a; Laurent Ruseckas'a; Hoover Archives'den Leonora Soroka'ya; Nina Sovich'e; Ronald Suny'ye; Len Taylor'a; Hratch Tchilingirian'a; Valery Tishkov'a; Effie Voutira'ya; Christopher Walker'a; ve Edward W. Walker'a teşekkür ederim.

Bu çalışmanın başından sonuna kadar temsilcim David Miller yardımlarını eksik etmedi. NYU Press'den Niko Pfund kitabı sipariş etti ve Stephen Magro kitabın yayımlanmasına giden süreci takip etti. Brenda Shaffer, birçok bölümle ilgili son derece faydalı yorumlarda bulundu. Annem Esther de Waal, haftalarca yazarak geçen kritik süreçte bana

destek oldu. Kafkasyalı ruh eşlerim Wendell Steavenson ve David Stern'in dostluğu ve misafirperverliği olmasaydı, bu süreç kesinlikle bu kadar eğlenceli geçmezdi. Son olarak, eşim Georgina Wilson'a dolup taşan sevgisi, esprileri, sabrı, güçlü editörlük becerileri ve hep yanımda olan desteği için minnettarım. Bu kitap kendisine ithaf edilmiştir.

Güncellenmiş 2012 baskısının hazırlanmasında emeği geçen New York University Press'deki editörüm Ilene Kalish'e ve araştırma asistanları Harrison King ve Kamola Kobildjanova'ya teşekkür etmek istiyorum.

TÜRKÇE BASIM İÇİN ÖNSÖZ

THOMAS DE WAAL

Kimi ihtilaflar vakit kaybetmeden üzerine eğilmemizi gerektirir. Kimileriyse daha gizli saklıdır, görünürde sesleri çıkmaz; fakat çözüme kavuşmamışlardır. Dünya, bu ihtilafları çok geç, şiddet tehdidi yeniden gündeme geldiğinde fark etme riskiyle karşı karşıya kalabilir. Ermenistan ve Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ'a ilişkin yaşanan ihtilaf da bu kategori içinde. Kıbrıs meselesinden daha istikrarsız, İsrail-Filistin meselesine göre daha az görünür olan bu ihtilaf, Kafkasya dağlarından dünyaya yönelen olası bir tehlike olarak varlığını sürdürüyor. 2014 yazında Ermenistan-Azerbaycan ateşkes hattında şiddetin yeniden baş göstermesi, bu ihtilafın günün birinde yeniden patlak vereceğine dair bir uyarı aynı zamanda.

Karabağ, 2003 senesinde ilk kez yayımlandığında hem İngilizce konuşulan coğrafyada, hem de ihtilafın gerçekleştiği bölgede okurlar edinerek Ermenice, Azerice ve Rusça dillerine çevrildi. Kitap, Dağlık Karabağ ihtilafının tarihini anlatmasının yanı sıra, günümüzdeki Ermenistan ve Azerbaycan'ın portresini de çiziyor. Ayrıca, Sovyetler Birliği'nin dağılma hikâyesinin bir boyutunu mercek altına alarak ihtilafların nasıl başladığını incelemeyi amaçlıyor. Dahası, Sovyetler Birliği'nin dağılma

hikâyesinin önemli bir boyutunu da mercek altına alarak, ihtilafların nasıl başladığını incelemeyi amaçlıyor.

Bugün, bu kitabın Türkçe dilinde ilk kez yayımlanıyor olmasından büyük bir mutluluk duyuyorum. Her ne kadar Türkiye, hem Ermenistan, hem de Azerbaycan'la komşu olsa da, Soğuk Savaş döneminin beraberinde getirdiği ayrışmalar; Kafkasya bölgesine dair bilgi ve farkındalığı etkilemeye devam ediyor. Türkiye, bu konuda birbiriyle çelişen dürtülerle hareket ediyor: Bir yanda Azerbaycan'daki soydaşları ile dayanışma duygusu, diğer yanda sınırlarında barışı ve güvenliği tesis etme arzusu. Kesin olan tek bir şey var: Türkiye toplumu, yanı başındaki komşularının yaşadığı bu ihtilaf hakkında daha fazla bilgiye ihtiyacı var. Umuyorum ki bu kitap, bu ihtiyacı karşılamaya yönelik bir katkı sağlar.

Herkes biliyor ki, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ihtilafın barışçıl yollardan çözümü, Karadeniz ve Hazar Denizi boyunca uzanan Güney Kafkasya bölgesinin tamamında yaşanacak olumlu gelişmelerin de önkoşulu. Bu ihtilafın çözüme kavuşturulması, Türkiye açısından; sınırlarında barışın tesisi, dünyanın dört bir yanındaki Ermenilerle ilişkilerin iyileşmesi ve Hazar Denizi'ne açılan bir ulaştırma güzergâhına erişim anlamına gelecektir. Ancak ne yazık ki, şaşırtıcı ve iç karartıcı bir şekilde, ***Karabağ'ın*** 2003 yılındaki ilk baskısından bugüne, çözümü mümkün kılacak çok az değişiklik oldu. İhtilaflı bölgede, tarafların kitapta betimlediğim konumları, eskisine göre daha da katılaşmış durumda. Azerbaycan açısından bu katılaşmanın ardında, petrol piyasasındaki hızlı yükselişle gelen özgüven artışı ve Ermenileri ele geçirdikleri toprakları bıraktıracak bir çözümü zorla ya da müzakere masasında, savaş tehdidiyle, hatta belki de yeniden savaşa girerek kabul ettirebileceği görüşü yatıyor. Ermeniler açısındansa, söz konusu katılaşma, ihtilaflı bölgede kendi lehlerine şekillendirdikleri olguların şimdi yeni bir gerçekliğe dönüşmüş olduğu inancından ileri geliyor.

Bu gerçekliğin, âdeta siyah-beyaz gibi keskin bir ayrımla algılanışını, en bariz biçimde, Ermenistan'ın elindeki Dağlık Karabağ'ın içinde gözlemlemek mümkün. Bölgeyi ilk kez ziyaret ettiğim 1996 yılında, savaşın yaralarının henüz sarılamadığı Karabağ'a gitmem ve orada yaşayanların fikirlerine kulak vermemden dolayı minnettarlık duygusuyla karşı-

laşmıştım. 2012'deki son ziyaretimdeyse, Karabağlı Ermeniler görüşlerime eskisinden daha büyük bir dirençle tepki gösterdiler. Dağlık Karabağ -ya da en azından Ermeni bölgeleri- yeniden inşa edilmişti; kendi kendine yeten ve uzlaşma fikrine daha kapalı bir yer haline gelmişti.

Gelecekle ilgili beklentilerinde, iki tarafın da aynı anda haklı çıkabilmesi mümkün değil, ama her iki tarafın da yanılıyor olması da mümkün. Sonuç bölümünü yeniden kaleme aldığım dönemde, bu istikrarsız statükonun giderek bozulma ve hatta - pek çok kişinin, rasyonel düşününce, kendi çıkarına ters olduğunu görebileceği- yeni bir savaşın tetiklenme ihtimali, hâlâ geçerliliğini koruyor. Tarihte, yeni bir ihtilafın boğucu statükoyu değiştireceğini düşünürken, kendilerini savaşın dehşeti ortasında bulan insanlarla ilgili pek çok örnek var.

Bununla beraber, AGİT Minsk Grubu'nun eşbaşkanlığını yürüten Rusya, ABD ve Fransa'nın, Dağlık Karabağ sorununu çözmeye yönelik çabaları da kaçınılmaz olarak ivme kaybetti. Meseleyle ilgili bir yorgunluk oluştuğunu; Afganistan, Ortadoğu, Avro bölgesi krizi ve birçok başka mevcut sorunun karşısında gündemin alt sıralarına düştüğü söylenebilir. Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev'in, ABD ve Fransa tarafından desteklenen çabalarının 2011'de başarısızlığa uğramasının ardındaki asıl neden; yerelde değişime karşı direncin, barış antlaşması imzalama yönündeki uluslararası baskılardan daha güçlü olmaya devam etmesiydi.

Uzun süredir devam eden, sürüncemede kalmış ihtilafların çözümü de zordur. Bir noktadan sonra, menfaatler daha da katı biçimde savunulur ve eylemsizlik bir kural halini alır. Bu yüzden, Dağlık Karabağ meselesinde, tarafların kapsamlı bir barış antlaşmasına giden ve geri dönüşü olmayan bir yola girmektense, ellerindekini korumaya yönelik mevcut pozisyonlarında ısrar etmelerini anlamak zor değil. Barış antlaşması, her iki tarafın da yirmi yıldır tedavülde tuttuğu ulusal anlatıların özüne ters düşen bir şey yapmasını gerektiriyor. Ermenilerden, neredeyse 20 yıldır bulundukları mevzilerden askerlerini çekmeleri ve Dağlık Karabağ'ın güvenliğini kendilerinden başka birilerine emanet etmeleri isteniyor. Azerilerdense, "topraklarına saldıranlar" olarak nitelendirdikleri bir ulusla barış antlaşması imzalayarak -en azından

teoride- Karabağ'ın kaybedilmiş olabileceğini düşünmeleri ve devletlerini bölmeye teşebbüsle suçladıkları bir etnik gruba hoşgörü göstermeleri bekleniyor.

Ancak, araştırmamdan yola çıkarak vardığım ilk sonuç; Karabağ sorununun büyük ölçüde "zihinlerde" olduğu, öteki tarafla ilgili - çoğu zaman yanlış olduğu kanıtlanabilecek- ulusal anlatılar üzerine inşa edildiği şeklindeydi. *Karabağ*'ı yazarken bu anlatıları öğrenmeyi ve daha sonra bu anlatılar -mitler- arkasındaki gerçeği araştırmayı kendime görev edindim. Örneğin, Ermenistan'da, 1988-1990 arasında hiçbir Azeri'nin ülke dışına sürülürken şiddet görmediğine dair yaygın bir kanı hâkim. Azerbaycan'da ise pek çok kişi, Azerilerin, Sumgayit ve Bakü'deki Ermeni karşıtı şiddet olaylarından sorumlu olmadıklarını düşünür. Sıradan vatandaşı, bu hayali bilgileri tekrar ettikleri için suçlamıyorum. Fakat, iki yaygın inanış da gerçeklikten bir hayli uzak. Bunların bu şekilde tekrarlanması ise, her iki tarafta da; kendilerinin mağdur olduğu, öteki tarafın saldırgan olduğu ve verilecek herhangi bir tavizin teslim olmak anlamına geldiğine dair tehlikeli bir inancı körüklüyor.

Başta önemsiz gibi görünen başka bir örnek vermek gerekirse, Türkiye'de pek çok kişi, Azerbaycan topraklarının "yüzde yirmisi"nin Ermeni işgali altında olduğu kanısına sahip. Kitabın "Ekler" bölümünde de işaret ettiğim gibi, gerçek fiili durum, iddia edilenden daha az bir alanı kapsıyor. Bu ihtilafla ilgili ortaya atılabilecek her türlü iddiaya, son derece temkinli yaklaşmaya ihtiyaç var.

2000-2001 arasında, kitabın büyük bir bölümü için araştırmamı tamamladığımda, ihtilafın etkilerini kendi içimde de hissetmeye başladım. Bu, şakayla karışık, şizofrenik bir tecrübe oldu. Yaklaşık üç ay boyunca Azerbaycan'da, bir o kadar süre de Ermenistan'da ve sadece Ermenistan üzerinden ulaşılabilen Dağlık Karabağ'da çalıştım. Ateşkes hattı ve uzun bir mayın tarlası şeridiyle birbirinden ayrılan taraflar, harita üzerinde birbirinin kapı komşusu olmakla birlikte; birbirleriyle hiç temas etmeden, iki farklı dünyada yaşıyorlardı. Kaçınılmaz olarak, Azerbaycan'da birkaç hafta geçirdikten sonra, Azerbaycan'ın Karabağ trajedisiyle ilgili argümanları, geniş bir bölgeyi işgal etmeye devam eden Ermeniler tarafından Azerilerin mağdur edildikleri fikri; benim

için tanıdık ve ikna edici bir hal almıştı. Daha sonra ateşkes hattı üzerinden, Moskova ve Gürcistan'dan geçerek Ermeni tarafına ulaştım ve yavaş yavaş bu ihtilafı onların gözünden görmeye başladım. Ermenilerin kendi kimlikleri ve hakları için mücadele etmekten başka şansları olmadığına dair argümanlarını dinledim. Hattı üçüncü ya da dördüncü geçişimde, ancak o zaman, gerçeğin –kendi zihnimde de yan yana duran– taraflı bu iki versiyonuna karşı bir "bağışıklık" kazanmış olduğumu hissetmeye başladım. Ermenistan veya Azerbaycan'da sürekli yaşıyor olsam ve öteki tarafla hiçbir temasım olmasa, ben de durumu bana anlatıldığı gibi görmeye başlardım.

Ancak, yine de, yazgısında ihtilafa düşmek olduğu halde, aslında pek çok ortak noktaya sahip bu iki toplumla ilgili zihnimdeki fotoğraf da zaman içinde oluşmaya başladı. İki taraftan hangisine daha fazla sempati beslediğim sıklıkla soruldu. Her seferinde -gerçekten de inanarak- iki tarafta da saygı duyduğum ve sevdiğim insanlar olduğunu, fakat gördüğüm durumun da benim için iç karartıcı olduğu cevabını verdim. Neyse ki, Kafkasya coğrafyası, yollara düşüp seyyah olmuş bir yazarın karşısına görkemli bir doğa ve cana yakın, cömert insanlar çıkarıyor.

Dışarıdan biri için, barışla kazanılacak onca şey varken, barış antlaşmasının bu denli uzak olduğunu görmek büyük bir düş kırıklığı. İki taraf arasında güçlü bir şekilde varlığını sürdüren güven eksikliği, taraflar arasında siyasi bir antlaşmaya işlerlik kazandırabilecek birçok bağı kullanmayı da zorlaştırıyor. Bu kitabın bir diğer teması da bu: Karabağ ihtilafının kökenleri yerelde ve bu ihtilaf, büyük ölçüde yerel dinamiklerden besleniyor; Rusya gibi dış aktörlerin rolü önemli olsa da, en fazla ikincil bir öneme sahip.

Minsk Grubu'nda yer alan "Büyük Güçler"i ihtilafı çözememekle suçlamak, Ermeniler ve Azerilerin işine geliyor. Ne hazindir ki, barışın önündeki en büyük engel, yine bu toplumların bizzat kendi içlerinde. Geçtiğimiz beş yıl içinde Minsk Grubu arabulucularının oluşturduğu "Temel Prensipler" belgesinin birçok taslağı, barış antlaşmasına yönelik detaylı bir temel sunuyor. Asıl zor olan şeyse, taraflar arasında bu planın uygulanmasını mümkün kılacak güveni inşa edebilmek. İlginçtir ki, Ermenilere ve Azerilere kayıplarının ve kazanabileceklerinin

boyutunu anlatarak bir "üçüncü bir söylem" oluşturma görevi de, iki taraf dışındaki arabulucu ve uzmanlara düşüyor.

Karabağ'da, bu ihtilafla ilgili böyle bir çalışmada kaçınılmaz olarak yer vermek zorunda kaldığım çatışmalarla dolu kanlı hikâyelerin yanı sıra, Ermeniler ve Azerilerin uzun seneler birlikte yaşadıkları günlere, ortak geçmişlerine dair hikâyeleri de anlatmak benim için önemliydi.

Kitapta, bu ihtilafla ilgili duymaya alışık olduğumuz propagandaların arasında daha az duyulan, eski dost ve komşuların sağduyulu seslerine de yer verdim. Ortak geçmişlerindeki çatışmalarla dolu kanlı sayfaları azımsamadan, Ermenilerin ve Azerilerin uyumlu ve birbirlerini tamamlayan iki halk olduğunu savunan, alternatif bir anlatıya da ışık tutmaya çalıştım. *Karabağ* kitabının iyi niyet elçisi ise Ermeni halk ozanı Sayat Nova... Sayat Nova, Gürcü Kralı'nın sarayında yaşadı ve dizelerinin çoğunu Azerice yazdı. Onun şairane ruhu, her şeye rağmen bugün hâlâ güzelliğini yitirmeyen, hayat dolu; korku ve ayrılıklarla yıkıma uğramış Kafkasya topraklarına örnek olmaya devam ediyor.

9 Ekim 2014
Washington DC

Güney Kafkasya

Dağlık Karabağ

GİRİŞ

SINIRI AŞMAK

Cephe Hattı: 19 Mayıs 2001

Görüp görebileceğiniz en kapalı sınır... Yol, Azerbaycan'ın Terter şehrinden birkaç mil ötede, toz toprak içinde kalmış bir alanda sona erdi. Bölgede bulunan muhafız karakolunun askerleri, geçişi kapattı. Dikenli teller, kamuflaj örtüleri ve kuru çimenle kaplıydı.

Buradan sonra, tarafsız bölgeye girerken, Albay Elhan Hüseynov eşlik edecekti bize. Grubumuz, Batılı ve Rus diplomat ve gazetecilerden oluşuyordu. Arabulucular, bir önceki ay Florida'da toplanmış, Kafkasya'nın bu iki küçük Sovyet sonrası cumhuriyeti olan Ermenistan ve Azerbaycan arasında yürütülen barış görüşmelerinde kaydedilen ilerlemenin yarattığı ivmeyi devam ettirmeyi umuyorlardı.

Cephe hattının her iki yakasında, Dağlık Karabağ Azerileri ve Ermenilerinin işgal ettikleri mevziler bulunuyordu. Ekibimiz içindeki diplomatlar ve gazeteciler, cephe hattını geçerek, kamuoyunun barış sürecine olan ilgisini artırmayı amaçlıyorlardı. Ancak, cephe hattına vardığımızda, barış müzakereleri bir kez daha gündemdeki ağırlığını kaybetmeye başlamıştı.

Mayıs 1994'te, iki buçuk yıl boyunca bölgeyi kasıp kavuran savaşın ardından imzalanan ateşkes antlaşması, Ermenilerin askeri zaferini belgeliyordu. O günden bu yana, kimse bu hattı geçmemişti. Ateşkesten sonra çatışmaların sona erdiği hat, Kafkasya'yı ikiye bölen, kum torbaları ve dikenli tellerden oluşan, 160 kilometre uzunluğunda bir bariyere dönüşmeye başladı.

Ütülü kamuflajları ve güneş gözlüklerinin ardında, Albay Hüseynov'un ne düşündüğünü kestirmek imkânsızdı. Bize o sabah, cephe hattının ötesinde silahlı bir çatışma olduğunu, ama kimsenin yaralanmadığını söyledi. Grup içinde, kurşun geçirmez yelek giyenler de vardı. Rus arabulucu Nikolai Gribkov, New York Yankees beyzbol şapkası takıyordu ve biri ona, cephe hattının diğer tarafında bir Armenian Mets taraftarı varsa, başına bir kurşun yiyebileceğini söyleyerek takıldı.

Albay, bizi kum torbası duvarının etrafından geçirerek, askerlerinin o sabah mayınlardan temizlediği dar bir patikaya götürdü. Kuş cıvıltıları arasında tarafsız bölgeye girerken, tuhaf görünüyor olmalıydık: Aramızda evrak çantası taşıyanlar, tekerlekli valizini yorgun asfaltta sürükleyenler vardı. Yol kenarında, ölü bölgedeki beyaz ve mor renkli devedikenleri, neredeyse boyumuzu aşıyordu.

Beş dakika sonra, "düşmana" ulaştık: Bir grup Ermeni asker, bizi yolda bekliyordu. Üzerlerinde, neredeyse Hüseynov ve askerlerinin giydiği kamuflajların aynısı vardı; farklı olan tek şey şapkalarıydı. Onların şapkaları kareydi, Azerilerinki yuvarlaktı. Ermenilerin taktığı kolluklarda, ilk bakışta hemen anlaşılamayan, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin baş harflerini temsilen "DKC" yazıyordu. Yanlarında, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'ndan (AGİT) bir grup ateşkes gözlemcisi de vardı. Ermeni birası ve havyarlı sandviçten oluşan, hafif öğle yemeğini içeren paketleri dağıttılar -pakette iki düşman ülkenin yemekleri, diplomatik bir yaklaşımla bir araya getirilmişti.

Ermeni komutan Vitali Balasanyan, şakaklarına ak düşmüş, uzun boylu bir adamdı; Hüseynov'la üstünkörü el sıkıştı, göz göze gelmemeye çalışarak. Birbirlerini daha önce görmüşler miydi? Hüseynov, "Belki" diye yanıt verdi. Birbirlerini savaş meydanında görmüş olabileceklerini

ima ediyordu. İki komutan, telefonda bile görüşmüyorlardı. Halbuki, aralarında bir iletişim olsa, keskin nişancıların yol açtığı yaralanma ve ölümlerin sayısı, önemli ölçüde düşebilirdi. (Hâlâ, yılda yaklaşık otuz asker, sınır ötesinden ateş açılması sebebiyle hayatını kaybediyor.) Birbirlerine telefon edebilecekleri bir hat oluşturmayı düşünürler miydi? Balasanyan faydalı olabileceğini söylerken, Hüseynov'sa bunun için yetkisi olmadığını belirtti. Daha önce de Karabağ Ermenilerinin oluşturduğu kuvvetlerden "Ermeni çete oluşumları" diye söz etmişti.

Balasanyan, bizi patikanın diğer yarısından Ermeni bölgesine geçirdi. Önümüzde Karabağ'ın ormanlarla kaplı, mavi tepeleri uzanıyordu. Şaşkındık. İhlal edilemeyen ateşkes hattı nedeniyle, bugün Dağlık Karabağ'a sadece batıdan, Ermenistan üzerinden ulaşmak mümkün. 2000-2001 arasında, on dört ay boyunca, iki taraf arasında her gidiş gelişimde, karayoluyla Gürcistan veya uçakla Moskova üzerinden, yüzlerce kilometre fazladan yol gitmek zorunda kalmıştım. Şimdi, birkaç dakika içinde bir taraftan diğerine geçerken, bunun ne kadar tuhaf ve mantıklı olduğu gerçeğiyle sarsıldım: Harita üzerindeki bu iki bölge, zihnimde nihayet birbirine bağlanıyordu.

Tarafsız bölgede aceleyle sıkılan eller, Ermenileri ve Azerileri birbirinden ayıran büyük tarihi ve siyasi ayrılık içinde, nadir görülebilecek anlardan biriydi.

Tarihin iki farklı yönü, bu yolda birbiriyle çarpışıyordu. Ermenilerin ve Azerilerin söylediklerine bakılırsa, söz konusu olan, Hıristiyanlar ve Müslümanlar; Ermeniler ve Türkler; Batı ve Doğu arasındaki fay hattıydı. Sorun şu ki, iki taraf da nerede durmaları gerektiğine karar veremiyordu. Azeriler için, Ermenilerin önümüzde uzanan bu güzel yeşil tepeleri, yani Dağlık Karabağ'ı ele geçirmesi düşman işgali anlamına gelirken; Ermeniler de tarihsel anlamı olan bir adaleti yerine getirdiklerine inanıyorlardı.

Dağlık Karabağ'ın iki halk için taşıdığı kültürel ve sembolik anlamdan ne kadar söz etsek az. Ermeniler için Karabağ, Hıristiyan medeniyetlerinin son kalesi ve Doğu Türkî dünya başlamadan önce, Ermeni prenslerin ve piskoposların tarihi yurduydu. Azerbaycan için bir beşik,

yuva, konservatuvar ve müzisyenlerinin, şairlerinin doğum yeriydi. Ermeniler için, Karabağ ve manastırları, dağlarında hüküm süren beyleri olmaksızın tarihi, coğrafi ve ekonomik anlamda, Ermenistan eksik kalıyordu. Azeriler için, Dağlık Karabağ'dan yoksunken Azerbaycan tam anlamıyla yaşanabilir bir yer olmaktan çıkıyordu.

İşte 2001'de, bu gevşek zeminli yolda, Dağlık Karabağ bambaşka bir şeye dönüşmüştü: Amerikalıların, Fransızların ve Rusların çözmeye çalıştığı, büyük, uluslararası bir karmaşa...

Yedi yıl boyunca Ermenistan, bu ihtilaflı bölgeye, Dağlık Karabağ'a ve onu çevreleyen geniş toprakların neredeyse tamamına hâkim olmuştu. Bu da Azerbaycan'ın uluslararası olarak tanınan topraklarının, neredeyse %14'üne karşılık geliyordu. Ayrıca, Ermeniler yüzlerce Azeri'yi bu topraklardan sürmüştü. Azerbaycan bu büyük toprak kaybı karşısında, Türkiye'yle birlikte hareket ederek, Ermenistan'la arasındaki sınırı kapattı ve böylece Ermenistan ekonomisinin büyümesini sekteye uğratmış oldu.

Sonuçta, ortaya çıkan bir intihar paktı oldu: İki taraf da hem birbirlerine, hem de kendilerine zarar vererek acı çekiyor; bu şekilde, müzakere masasında daha iyi bir konum elde etmek için çabalıyorlardı.

Bundan önceki birkaç yıl boyunca, çoğu uluslararası gözlemci, sürüncemede kalmış bu ihtilafı görmezden gelme eğilimindeydi. Fakat, göz ardı etmek, risk almak anlamına da geliyordu. Çünkü, ihtilafın çözüme kavuşturulamaması, Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki bölgede istikrarsızlık yaratıyordu. Türkiye, Orta Asya, Rusya ve İran arasındaki bağlantılar kesintiye uğruyor; petrol boru hatları kıvrımlı güzergâhları takip etmek zorunda kalıyor; ve demiryolu hatları hiçbir yere ulaşamaz oluyordu. İki ülke de ittifaklar oluşturarak, uluslararası camiada kutuplaşma yarattılar. Ermenistan, Rusya ve İran'ı yakın dostları olarak gördü. Rusya'nın Ermenistan'daki askeri üssünün 2044 yılına kadar ülkede kalacağı öngörülüyor. Azerbaycan ise, Hazar Denizi üzerindeki petrol sahalarını Batı'yla dostluklar kurmak için kullandı. Gürcistan ve Türkiye'yle bir ittifak kurdu. Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı, bu üç ülkeyi Batı'daki enerji piyasalarına bağladı.

ABD de ister istemez meseleye dahil oldu. Yoğun olarak Kaliforniya ve Massachusetts eyaletlerinde yaşayan, yaklaşık bir milyon Ermeni kökenli Amerikalı, ülkede sesi en fazla çıkan etnik grubu oluşturuyor. Ermeni lobisi, Kongre'deki en güçlü lobi gruplarından birisi. Ancak, British Petroleum ve Chevron gibi şirketler de Hazar Denizi petrolüne büyük yatırım yaptı ve Azerbaycan'ın Rusya karşıtı, Batı yanlısı tutumu, Zbigniew Brzezinski'den Dick Cheney'e kadar, birçok üst düzey siyasinin sempatisini kazandı.

Tüm bunlar, Batılıların hâlâ bu dağlarda olup bitenlerle ilgili endişelendirecek pek çok sebebi bulunduğunu gösteriyor: Karabağ'da çatışmaların en küçük ölçekte dahi yeniden alevlenmesi, Avrupa'ya, Rusya'ya ve Ortadoğu'ya rahatsız edici dalgalar gönderecek. En kötü senaryo ise Ermenistan'ın askeri müttefiki Rusya'ya, Azerbaycan ordusunun ise NATO üyesi müttefiki Türkiye'ye yardım çağrısında bulunacağı yeni bir çatışma olasılığını içeriyor. Petrol şirketleri de uluslararası bir boru hattı güzergâhının yanıbaşında bir savaşın patlak vermesi fikrinden hoşlanmıyor. Batılı bir petrol uzmanının söylediği gibi: "Kimse, potansiyel bir savaş bölgesine 13 milyar dolarlık yatırım yapmaktan hoşnut değil."

Nisan 1999'un başında, Azerbaycan ve Ermenistan'ın devlet başkanları Haydar Aliyev ve Robert Koçaryan, çok sayıda toplantıda bir araya geldi; iyi bir çalışma ilişkisi oluşturarak ve çözüme varmak amacıyla pazarlığa oturdular. Sonuçta, Nisan 2001'de, Florida Key West'te beş günlük bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda, üç "büyük güç" Rusya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin diplomatları, müzakerelerin formatını genişletti.

Kime sorarsanız sorun, Aliyev ve Koçaryan'ın farklılıklarını uzlaştırmaya en yakın oldukları noktanın, bu toplantı olduğunu söyleyecektir. Doldurulması gereken çok sayıda boşluk içeren bir taslak, barış antlaşması olarak masaya yatırıldı. Kafkasya'ya yapılan ziyaretin amacı da, bu boşlukları doldurmaktı.

***

Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, durumdan hoşnut değildi. Eski Politbüro ve KGB üyesi Aliyev, uzun bir masanın ortasında, etrafında

kurmaylarıyla birlikte kameralardan oluşan bir duvarın karşısında, artık yaşlanmış ve hayal kırıklığına uğramış eski bir kralı oynuyordu.

Arabulucuların Kafkasya seyahatinin başlangıcında, Bakü'deydik. Florida'daki barış müzakerelerinin ardından her iki ülkenin başkanına, ülke içinde daha geniş çaplı istişarelerde bulunmaları için zaman tanınmıştı. Haziran ayında, İsviçre'de, devlet başkanı düzeyinde bir başka toplantı daha planlanmıştı. Bu toplantıda, kalan meselelerin çözümlenebileceği umuluyordu. Arabuluculardan birisi, bana, Aliyev ve Koçaryan'ın "Key West'te yolun %80-90'ını kat ettiklerini" söyledi. Arabulucular, bölge çapında tanınmış isimleri bir araya getiren bir ziyaret programı oluşturmuşlardı. Bu ziyaretin amacı, sıradan vatandaşların, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ihtilafın çözümsüz kalması nedeniyle mağdur olmaya devam ettiklerinin altını çizmekti. Arabulucular, siyasi liderlerin yanı sıra, Azerbaycan'daki mültecilerle ve Ermenistan'daki yoksullar ve işsizlerle görüşmeyi planlıyordu.

Aliyev, avurtları çökmüştü; yüzünde yardımsever bir gülümsemeyle, üç yabancı arabulucuyla, zaman zaman kameralara da bakarak bir polemiğe girişti. Anlaşılan, istişareler iyi gitmemişti. Daha sonra, Aliyev'in Ermenistan'ın müzakere masasında vereceği tavizler karşısında, neredeyse Karabağ'ı Ermenistan'a bırakmaya hazır olduğu ortaya çıktı. Ancak, bu Key West'ten sonra tavsiyelerine başvurduğu bir grup kişi için, tartışma konusu bile edilemezdi.

Rus elçi Gribkov, Aliyev'in 78 yaşına bastığı geçmiş doğum gününü kutladı. Aliyev, "Doğum günümü kutladığınız için teşekkür ederim. Fakat, ..." dedi ve durakladı. Sözlerine, "Gerçek doğum günüm, barış antlaşmasını imzaladığımız, topraklarımızın kurtulduğu gün olacaktır. Bu meseleyle uğraştığım yıllar boyunca, değil doğum günleri, hiçbir kutlama benim için gerçek anlamda bir kutlama olamadı. Kaldı ki, bu sorunla ilgili konular sürekli aklımı meşgul ettiği için, doğun günüm olduğunu bile unutmuşum" diye devam etti. Yüzündeki vakur ifade, bizi ona inanmaya çağırıyordu.

Amerikalı elçi Carey Cavanaugh, barış yolunda gösterdiği cesaretten dolayı, Aliyev'i kutladı. Cavanaugh, dış güçler, her ne kadar

barış antlaşması için siyasi, mali ve lojistik destek verseler de, barış antlaşmasını sadece Aliyev ve Koçaryan'ın hayata geçirebileceğini söyledi. Aliyev, imaya yanıt vermekte gecikmedi. Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Rusya'nın barış antlaşmasının gerçekleşmesi için daha fazla çaba sarf etmeleri gerektiğini belirtti. Toplantının basına açık kısmı sona ermişti; fakat gelecek pek de aydınlık görünmüyordu.

Ertesi gün, uçakla, Bakü'den batıya doğru ilerleyerek Orta Azerbaycan'ın susuz ovalarını geçtik. Ağcabedi ilinin dışındaki mülteci kampında, kurumuş çamur yolda ilerlerliyorduk. Yolun iki tarafında uzanan kamıştan çitlerle kaplı, tuğla ve çamur karışımından yapılmış evler, İncil'den bir sahneyi andırıyordu. Kamp, Ağdam kentinden gelen üç bin kişiye, sekiz yıl önce Ermeniler tarafından sürülmelerinden bu yana, ev sahipliği yapıyordu.

Yabancı heyetle görüşmek için bekleyen mülteciler, biraz yorgun, biraz kızgındı. Amerika Birleşik Devletleri'nde yakın zamanda gerçekleşen görüşmeler, onları pek etkilemişe benzemiyordu. Kampta Allahverdi Aliyev'le görüştüm. Gümüş rengine çalan saçları ve bir sıra altın dişiyle, cüsseli bir adamdı. Kendisini tarım ekonomisti olarak tanıttı. Aliyev, kampta çalışma imkânı olmadığını ve toprak aşırı tuzlu olduğu için sebze yetiştirilemediğini anlattı. Aliyev, Mayıs güneşinin altında terlerken: "Daha ne kadar böyle yaşamaya devam edebiliriz ki? Tren istasyonunda yaşamaya benziyor bu" dedi. Ermeniler hakkında ne düşündüğünü sordum. "Almanlar bile, bize onlar kadar kötü davranmadı" dedi. Onlara bir mesajı var mıydı? "Onlara söyleyin, topraklarımızdan gitsinler." Aliyev, hattın diğer tarafında geçince, caminin beş yüz metre batısında bulunan bir lokantanın yanındaki iki katlı evine bakmamı istedi.

Birkaç saat sonra, tarafsız bölgeyi ve ateşkes hattını geçerek Ermeni tarafına, kısa bir süre sonra da Ağdam'a vardık. Daha doğrusu, Ağdam'dan geriye kalanlara... Eğer barış antlaşması imzalansa ve Allahverdi Aliyev buraya geri dönse bile, ne o lokantayı, ne de evini bulabilirdi. İkisi de moloz deryasının altında bir yerlerdeydi artık. Ayaktaki tek yapı, yıkıntıların arasından yükselen minareleriyle, mor ve beyaz seramiklerle kaplı camiydi.

İki ay önce, Ermeni tarafından buraya gelmiş ve minarelerden bir tanesine çıkmıştım. Aydınlık bir bahar günüydü ve minareden Kafkasya'nın 60 mil kuzeyindeki karlarla kaplı ulu tepelerine kadar geniş bir alan görülebiliyordu. Ama, aşağıda, küçük bir Hiroşima'ya benzeyen görüntüye kayıyordu gözüm. Bir zamanlar, Ağdam'ın nüfusu 50 bindi; şu an ise bomboş... Ermeniler, 1993'te kenti ele geçirdikten sonra, yavaş yavaş her bir caddeyi ve her bir evi boşalttılar. Yıkılmış yapılar, devedikenleri ve çalılarla kaplandı. Minareden bu yıkıma bakarken, yaşanan kıyametin nedenlerini düşünürken buldum kendimi.

***

Yerle bir olmuş Ağdam'dan sonra, bomboş kurak arazilerden, Ermenilerin yaşadığı bölgelere ve Karabağ'ın dağlık, verimli 'kara bağ'ına tırmanmaya başladık. Tepelerde, sık kayın ağaçlarından oluşan orman yükseliyordu. İki görüntü bir anda birleşti: Başka birçok şeyin yanı sıra, bu ihtilaf aynı zamanda, dağların Karabağ Ermenileri ile düz ovaların Azerileri arasındaki bir ihtilaftı.

Dağlık Karabağ'ın yolları, Azerbaycan'dan sonra sakindi. O akşam, Stepanakert'e vardık. Stepanakert, bölgenin başkenti. Bu küçük, modern, hoş ve göze çarpmayan kent, çiçek ve meyve bahçeleriyle kaplıydı. Savaş sırasında topçu ateşi ve bombalarla büyük hasar görmüştü. Fakat, daha sonra yeni baştan inşa edildi. Ağdam'ın dokusunun büyük bir bölümü buraya nakledildi. Ağdam'daki yapıların tuğla ve cam çerçeveleri, bu Ermeni kentinin inşasında kullanılmıştı.

Stepanakert ve Ağdam birbirine yalnızca on beş mil uzakta ve birbirlerinin menzili dahilinde. Karabağlı Ermeniler, o an öldürmek ya öldürülmek arasında bir seçim yapmaları gerektiğini ve Ağdam'ı ele geçirmelerinin sadece meşru müdafaa olduğunu söylüyorlar. Ana caddedeki bir dükkânda, yine bir sıra altın dişi ve iyice seyrelmiş saçlarıyla kasap Gamlet Jangarian'la görüştüm. Başını yana çevirerek küçük bir yara izini gösterdi. Bu yara izi, Ağdam'dan atılan ve apartmanına düşen bir bombadan fırlayan şarapnel parçasıyla oluşmuştu.

Gamlet'te de, Azerbaycan'da rastladığım isyankârlık, şüphe, yorgunluk ve acının sona ermesi isteğinden kaynaklanan, karışık bir ruh hali gördüm. Parmağını dükkânın bankosunda gezdirerek "Bunların hepsi

bizimdi" dedi, "Sonra yavaş yavaş gelip her şeyi bir bir götürdüler." Müzekerelere inancı olmadığını söyledi ve "Bir şey vermezler" dedi.

Kafkasya maceramızın son durağında, yine Karabağ'ın büyülü cennet bahçesinden çıkarak, batıya, Ermenistan'a gittik. Yukarıdan bakınca, iki kuru ova arasında yükselen ve yeşil tepelerden oluşan bu vahanın, neden bu kadar değerli görüldüğünü anlamak kolaydı. Daha sonra, uçakla Ermenistan'ın taşlık, çıplak arazilerine geldik ve Spitak kentine vardık. 1988'deki kenti yerle bir eden depremden sonra, yarı yarıya boşalmış bir kentti. Fabrikalar çalışmıyor, demiryolu kavşağıysa terk edilmişti.

Ermenistan'ın başkenti Yerevan'da, Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan önce arabulucuları, sonra da biz gazetecileri karşıladı. Key West görüşmelerinin getirdiği ivmeyi neden kullanmadığını ve neden Ermenistan kamuoyunu Azerbaycan'la barış ve uzlaşma diyaloğuna hazırlamadığını söyleyerek üzerine gittik. "İhtilafın çözümleneceğinden emin olmadan beklentileri yükseltemeyeceğini" söyledi. Diğer bir deyişle, müzakereler konusunda halkın aydınlatılmamasının daha iyi olduğunu söylemek istiyordu sanki. Kimsenin barış antlaşması konusunda ümidi olmamasını anlamak zor değildi. Bu ihtimal, bir eylemsizlik ve güvensizlik perdesi arkasında bulanıklaşmıştı.

Daha sonra, Yerevan Oteli'nin lobisinde normalde yerinde duramayan Carey Cavanaugh bile, durgun görünüyordu; verecek iyi bir haberi yoktu. Barış antlaşması için gösterdiği büyük çaba sallantıdaydı. Birkaç ay sonra, Cavanaugh görevinden ayrıldı ve Karabağ barış süreci bir kez daha çıkmaza girdi.

***

Dağlık Karabağ'ın 'kara bağ'ı, bugüne kadar birçok rejim, devlet başkanı ve arabulucuyu yuttu. Bunun yanı sıra, Güney Kafkasya'nın bir önceki kuşağının hikâyesini de biçimlendirdi. 1988'de patlak veren ihtilaf, hem Ermenilerin, hem de Azerilerin Moskova'nın sömürgesi olmaktan çıkma hareketlerini hızlandırdı. Her iki Sovyet cumhuriyetinde de komünizm karşıtı bir muhalefet yarattı; daha sonra bu muhalif gruplar, bağımsızlıkla birlikte iktidara geldiler.

Karabağ her zaman ihtilaflı bir bölge olmadı. "Dağlık Karabağ" (Nagorny Karabagh) ismi bile, bölge kültürlerinin birbirinden beslenerek zenginleştiğinin bir göstergesi. "Karabağ" kelimesi, Türkçe-Farsça karışımı ve İngilizceye çoğunlukla "Kara Bahçe" olarak çevriliyor. Belki de bu isim, bölgenin bereketine çağrışım yapıyor –her ne kadar bugün, "Kara" kelimesinin çağrıştırdığı ölüm ve sefalete yakın olsa da... Bu ad, 14. yy'a kadar uzanıyor. O dönemde, Karabağ'ın Ermenice versiyonu "Artsakh'ın" yerini almış. Coğrafi olarak Karabağ, Azerbaycan ovalarına doğru genişleyen, çok daha büyük bir toprak parçasını kapsıyor. "Nagorny" ise Rusçada "dağlık" anlamına geliyor ve daha bereketli yüksek arazileri içeriyor. İşte bu kısım, bugün büyük Ermeni nüfusuyla, ihtilafın yaşandığı yer.

Bölge, yüzyıllar boyunca cazibesini korudu. Karabağ, karma Hıristiyan-Müslüman nüfusuyla; hükümdarlarının bağımsızlığı; rakip imparatorlukların uğruna verdikleri mücadeleler; ormanları ve manastırları; yetiştirdiği savaşçılar ve şairler; üzümleri, dutları, ipeği ve mısırıyla bilinegeldi. İngiliz aristokrat Sir Robert Ker Porter, 1820'de, bölge Gülistan Antlaşması'yla Rusya topraklarına katıldıktan birkaç yıl sonra buraya geldiğinde, sayılan bu özelliklerin birçoğunu gözlemlemiş:

> Karabağ, büyük Kuzey gücü ve Şah arasındaki en son savaşta viraneye döndü. Ancak, barış güçlü bir biçimde tesis edildikten sonra, kent, fatihin imparatorluğunun bir parçası haline gelir; kaçak yaşayan yerli halk terk ettiği evlerine hızla döner ve ülke bir kez daha alışılagelmiş bereketli ortamına kavuşur. Toprak zengin, büyük miktarda mısır, pirinç yetişiyor ve hem yaz, hem de kış aylarında hayvanların otlamasına uygun meralara sahip. Yine, bölgede bol yetişen ürünlerden bir tanesi de ham ipek. Başkent Şişka [Şuşa], tek başına yükselen, tuhaf şekilli bir dağın üzerine kurulmuş, altı millik bir çapa sahip ve doğudan ulaşıma kapalı, mükemmel bir konuma sahip. Hangi imparatorluğun parçası olursa olsun, tüm bu kentlerin kendi yerel yöneticileri de bulunuyor: Rusya, Karabağ'ın iç işlerinin yönetimini, bu konuma mirasla gelen prenslerden birine bıraktı. Prens, imparatorluğun hazinesine yıllık 10 bin duka ödeme yapıyor ve gerektiğinde 3 bin kişilik bir piyade ve süvari desteği sağlama taahhüdü veriyor.[1]

1988'den bu yana bölgeye atfedilen anlamlar da arttı. Batılılar, önceleri, Mihail Gorbaçov'un *perestoyka*'sının olguları çarpıtan pirizmasından bakarak, Gorbaçov'un reformlarını tehdit eden, uzak, milliyetçi bir ihtilaf olarak gördüler. Bu bakış, tabii ki doğruydu. Şubat 1988'de, Ermenistan ve Azerbaycan arasında doğan anlaşmazlık, Sovyet imparatorluğunu kasıp kavuran etnik-toprakla ilgili anlaşmazlıkların oluşturduğu çığda, düşen ilk taştı. Ancak, Gorbaçov'un diğer kronik baş ağrısı Afganistan gibi, bu mesele de komiserlerin üniformalarını çıkarıp girişimci olmalarından çok sonra bile devam etti.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, "Dağlık Karabağ" kısaca, fazla tanınmayan, öfkesi dindirilemeyen halklar arasında doğan ihtilafları anlatmak için kullanılır oldu. Pek çok Batılı gözlemci, ihtilafı etnik köken ve din temelinde açıklamaya çalıştı: Sovyet sistemi içinde donmuş "eski nefretlerin", Gorbaçov izin vermesiyle eriyerek şiddet olaylarına dönüştüğü bir karmaşa olarak görülüyordu. Bu da meseleyi basite indirgemekti. Ne de olsa, Sovyet döneminde iki toplum arasındaki ilişkiler iyiydi ve bu ihtilaf dinden kaynaklanmıyordu.

Şimdilerde, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki bu ihtilaf, tıpkı Kıbrıs sorunu gibi eski hararetini kaybetmiş, donmuş ve pasif durumda. Ancak, göz ardı edilebilir cinsten de değil. Dağlık Karabağ, bugün büyük bir uluslararası güvenlik açmazının tam ortasındaki küçük bir düğüm... Bu düğümün hikâyesi, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması ve dış dünyanın Kafkasya'yı keşfetmesini de içeriyor. Bu trajik hikâye, hem ihtilafların nasıl başladığını, hem de Sovyetler Birliği'nin nasıl dağıldığını açıklamaya yardımcı olabilir. Geriye dönüp bakınca, Sovyetler Birliği'nin bu bölgesindeki bastırılmış sorunların yüzeye çıkmaları halinde nasıl bir tehlike yaratacağı, aslında biliniyor olmalıydı. Ancak, 1988'de, her şey başladığında, neredeyse herkes için bir sürpriz olmuştu.

1
ŞUBAT 1988
ERMENİ İSYANI

Sovyet İsyancıları

Kriz, Şubat 1988'de Sovyetler Birliği'nin derinliklerinde patlak verdi. Güney Kafkasya dağlarının eteklerinde, küçük, fakat iyi konumlanmış Stepanakert kentinin merkezindeki meydan, mitingler için ideal, büyük, açık bir alandı. Meydandaki büyük (daha sonra kaldırılan) Lenin heykeli, neoklasik tarzda inşa edilmiş bir yerel Sovyet binası ve arkasından yükselen dik yokuşla birlikte meydanın en göze çarpan yapısıydı. Uzun merdiven aşağıya, Azerbaycan'ın ovalarına iniyordu.

Şubat 1988'de, Azeybaycan'ın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi -aslında küçük, yerel bir meclis- meydanda bulunan beton ve cam karışımı binada toplanarak aşağıdaki kararı aldı:

> Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi işçilerinin, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet cumhuriyetlerinin Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusunun isteklerini tam olarak anlamaları, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne devredilmesi meselesini çözümlendirmeleri ve aynı zamanda bölgenin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden Ermenistan Sovyet

- Sosyalist Cumhuriyeti'ne devri konusunda, SSCB Yüksek Sovyeti'yle olumlu bir çözüme ulaşılması konusunda aracılık etmeleri yönündeki istekleri, memnuniyetle karşılanmaktadır.[1]

Alınan bu kararın tekdüze anlatımının ardında, devrim niteliğinde bir şey vardı. Dağlık Karabağ, 1921'den beri Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde Ermenilerin çoğunlukta olduğu topraklar olagelmişti. Karabağ'daki Ermeni milletvekilleri Sovyetler Birliği'nin haritasının yeniden çizilmesini, bölgelerinin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden ayrılarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne katılmasını istiyordu. SSCB'de Mihail Gorbaçov yönetimi üçüncü yılındaydı; ancak hâlâ katı ve sıkı bir düzen bir hâkimdi. Gorbaçov, glosnost ve perestroyka doktrinlerini açıklamış olsa da bunlar hâlâ komünist parti tarafından yukardan yönetilen politikalardı. İşte, Sovyet Sosyalist Dağlık Karabağ'da alınan karar, tüm bunları değiştirdi. Karabağ Ermenilerinin, Moskova'ya, ülkenin iç sınırlarını değiştirme çağrısında bulunması, aslında 1920'lerden bu yana ilk kez Sovyetler Birliği'nde tabandan yukarıya siyaset yapma anlamına geliyordu.

Karabağ Sovyeti'nin kararından bir hafta önce, 13 Şubat Cumartesi günü, bir grup Karabağ Ermenisi, Lenin Meydanı'nda eşi benzeri görülmemiş bir girişime imza attı: Ceza almayan bir siyasi gösteri düzenlendi. Gösteride birkaç yüz kişi vardı ve Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesini isteyen konuşmalar yapıldı. İki ya da üç sıra polis, göstericilerin etrafını sardı; fakat polisler de gösteriden daha önceden haberdar olmuş Ermenilerdi ve protestoların devam etmesine göz yumdular. Gösteriler, Moskova'ya dilekçe götüren bir grup Karabağ Ermenisi sanatçı ve yazardan oluşan heyetin dönüşüne denk gelecek şekilde planlanmıştı. Geri dönen heyetin başkanı, Karabağ Ermenisi sanatçı Zhanna Glastiyan, toplanan gruba ilk hitap eden kişi oldu. Konuşması çok kısa sürdü. Mutlu olduğunu, çünkü "Buraya gelerek Karabağlıların içlerindeki köleyi öldürdüğünü" söyledi.[2] Buna cevaben, kalabalık Ermenicede "Birlik!" anlamına gelen "Miatsum!" sloganını attı. Bu tek kelimelik slogan, kampanyalarının da sembolü haline geldi. Aslında, gösteriyi düzenleyenlerin korkması için pek çok sebep vardı. Sovyetler Birliği'nde o güne kadar kimse siyasi gösteri düzenlememişti. Daha

sonra, en az iki aktivist kesinlikle tutuklanmayı beklediklerini itiraf ettiler.[3] Tutuklanmamak için *glasnost* ruhuyla hareket eden sadık Sovyet yurttaşları olduklarını gösterecek sloganlar da bulmuşlardı. "Lenin, Parti, Gorbaçov!" yazan pankartlar taşıyorlardı.

Şubat 1988'deki o günlerde, birçok Sovyet yetkili altlarındaki zeminin düşündükleri kadar sağlam olmadığını fark etmişti. Komünist parti hiyerarşisinde üyeler, açıkça anlaşmazlığa düşmüş ve Moskova'daki yönetim, çok geçmeden karşıt görüşleri zor kullanarak bastıramayacağını anlamıştı. Politbüro, Gorbaçov'un hoşgörü anlayışına uygun bir biçimde, Azeri parti yöneticilerine anlaşmazlığı çözmek için, zor kullanmaktan ziyade ikna etmeyi hedefleyen "Parti Metodları"na başvurmalarını telkininde bulundu. Gorbaçov, düzenin korunması konusunda ne Karabağ Ermenilerine, ne de Azeri güvenlik güçlerine güvenebileceğine inanıyordu. Bu yüzden, komşu Gürcistan'dan Karabağ'a, Sovyet İçişleri Bakanlığı'na bağlı 160 kişilik motorize bir birlik gönderildi. İçişleri Bakanlığı askerleri, orada neredeyse dört yıl boyunca kalacaktı.[4]

Stapanakert'teki göstericilerin sesleri daha da yükseldi. Lenin Meydanı'nda toplananların sayısı bir hafta içinde birkaç bini buldu. Zhanna Galstiyan, insanların tüm Sovyet vatandaşlarının içine işlemiş korkuyu üzerlerinden atmalarındaki coşkunun, neredeyse bir vecd haline dönüştüğünü hatırlıyor. Galstiyan, "Disiplin had safhadaydı. İnsanlar kilisedeymiş gibiydi" yorumunu yapıyor. Araştırma yapmak için Stepanakert'e giden Ermeni siyasetbilimci Alexander Iskandaryan da, orada "bir doğa kuvveti" gördüğünü söylüyor: "Orada çok temel bir şey gördüm. Bir enerji dalgası, başka bir yöne de aktarılabilecek bir enerji dalgasının varlığını... Aslında ihtilaf çok zararsız başladı. Hayranlık uyandırıcıydı. Daha önce, Sovyetler Birliği'nde ya da başka herhangi bir yerde, böyle bir şey görmemiştim-."[5]

Ancak, Dağlık Karabağ, yalnızca Ermenilerin yaşadığı bir bölge değildi. Nüfusun yaklaşık dörtte biri –40 bin kişi civarında- Azerbaycan'a çok güçlü bağlarla bağlı Azerilerden oluşuyordu. Ermenilerin çoğunlukta olduğu Stepanakert'te bir anda ortaya çıkan gösteriler, her ne kadar dışarıdan bakınca barışçıl görünse de, o kesimi düşmanlaştırması kaçınılmazdı. Stepanakert'te, karşı tepedeki komşu kent Şuşa'yı görmek

için başınızı çevirmeniz yeterdi. Şuşa'nın nüfusunun %90'ı Azeri'ydi. Şuşa Azerileri kızgındı ve karşıt protestolar düzenlemeye başladılar.

Olaylar hızla ilerledi. Bölgesel Sovyet'ten 87 Ermeni milletvekili, 20 Şubat Cumartesi günü Meclis'te olağanüstü oturum düzenleme haklarını kullandılar. İki üst düzey yetkili, -hâlâ tamamıyla Azerbaycan'a sadık olan Ermeni Parti lideri Boris Kevorkov ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin Birinci Sekreteri Kamran Bağırov- bu oturumu engellemeye çalıştı, fakat başarısız oldular. Olağanüstü oturum, nihayet saat 20.00 sularında, planlandan dört saat kadar geç, çok gergin bir ortamda başladı.

Akşam geç saatlerde, 110 Ermeni milletvekili oybirliğiyle kararı onaylayarak, Dağlık Karabağ'a Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti'ne katılma çağrısında bulundu. Azeri milletvekilleri oy kullanmayı reddettiler. Absürd bir tiyatro sahnesini andırırcasına, Kevorkov, kararın onaylanması için gereken damgayı yere fırlatmaya çalıştı.[6] *Sovetsky Karabağ* isimli yerel gazetedeki gazeteciler, gece geç saatlere kadar çalışarak yayımladıkları özel bir nüshayla kararın etkisini ikiye katladılar. Bir sonraki sabah, alışılagelmiş, sıkıcı TASS bültenleri ve *Pravda*'nın arasında, *Sovetsky Karabağ*'ın birinci sayfasının sağ tarafında, iki sütunda birden Karabağ Sovyeti'nin Azerbaycan'dan ayrılma kararı duyuruldu.

"Yepyeni Bir Şey"

21 Şubat 1988'de, Kremlin'de Politbüro, krizle ilgili birçok toplantının ilkinin birinci oturumunu gerçekleştirmek üzere toplandı. Üyeler, statükoyu korumaya yönelik güçlü bir içgüdüye kulak vererek Karabağ Sovyeti'nin talebini doğrudan reddettiler. Gorbaçov, daha sonra Sovyetler Birliği'nde on dokuz potansiyel toprak ihtilafı bulunduğunu, bunların herhangi birisinde taviz vererek emsal yaratmak istemediğini söyledi. Komünist Parti Merkez Komitesi, sadakâtsiz Karabağlıları "aşırılıkçılar" diye tanımlayarak karalayan bir kararı kabul etti:

> Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'yle ilgili gelişmelere dair bilgileri inceledikten sonra, mevcut ulusal ve bölgesel yapıyı değiştirmeye yönelik eylem ve taleplerin, Sovyet

Sosyalist Azerbaycan ve Sovyet Sosyalist Ermenistan cumhuriyetlerindeki işçi halkların menfaatlerine ters düştüğü ve etnik ilişkileri zedelediği görüşündedir.[7]

Politbüro, adım atmış olmak için atılan bu adımdan öte, ne yapması gerektiği konusunda pek emin değildi. Toplu tutuklamalar seçeneğini dışarda bırakmakla birlikte, kitlesel siyasi olaylara nasıl müdahale edeceğine dair deneyimden yoksundu. Politbüro'nun yurttaşlık danışmanı Vyacheslav Mikhailov, bunun onlar için "yepyeni bir durum" olduğunu kabul etti. Ne de olsa isyan eden bir Sovyet kurumuydu ve Karabağlı Ermeniler, yaptıkları şeyin, Lenin'in can çekişen "Güç Sovyetlerde" sloganının üzerindeki tozu silkelemekten başka bir şey olmadığını iddia etmeye hazırlardı.

Gorbaçov diyaloğu denedi. Kafkasya'ya iki kalabalık heyet gönderdi. Bu heyetlerden birisi önce Bakü'yü, daha sonra Dağlık Karabağ'ı ziyaret etti. Stepanakert'te, Moskova'nın elçileri Parti'nin yerel düzeydeki genel kurulunu topladılar. Genel kurulda, Brejnev döneminin ortalarından, yani 1974 yılından beri Dağlık Karabağ'ın lideri olan Kevorkov görevden alındı. Kevorkov'un yerine, popüler vekili Henrik Poghosyan göreve getirildi.

Ancak, Karabağ Ermenileri tarafından çok daha fazla saygı gören Pogosyan'ın göreve atanması ve birkaç ay sonra Pogosyan'ın Ermenistan'la birleşme kampanyasını destekleyen açıklamaları, Moskova için yeni sorunları da beraberinde getirdi.

Politbüro heyeti içindeki daha genç yetkililerden birisi de, 1988 ve 1989 yıllarının büyük bölümünü Kafkasya'da geçiren ve merkez komite üyesi olan Grigory Kharchenko'ydu. Şüphesiz, Karchenko'nun bu iş için seçilmesinin nedeni heybetli yapısı ve dışa açık karakteriydi. Ancak, Karchenko, göstericilerle tutarlı bir diyalog kurmanın imkânsız olduğunu anladığını söylüyor:

Gösterilerden birine gittik... "Aydınlardan temsilcilerle görüştüm. Tüm bu sorunların çözümlenmesi gerekiyor. Siz grev yapıyorsunuz, ama ne anlamı var? Bunun için size para ödendiğini biliyoruz, ama yine de bu mesele

gösteri düzenleyerek çözümlenmeyecek. Genel sekreter bu konuda çalışıyor. Yüce Sovyet Prezidyumu'nda bir oturum düzenlenecek. Elbette konu incelenecek ve hukuki zeminde yapılan tüm şikâyetlerin ele alınması gerekiyor" dedim. Ama hayır! "Miatsum, Miatsum, Miatsum!"[8]

Silahlı çatışmaya doğru giden o yavaş çöküş, daha ilk günden başlamıştı. İki toplum arasında şiddet dalgalarının ilk titreşimleri ortaya çıkmıştı bile. Yazar Sabir Rüstemhanlı, diyalog başlatmak amacıyla Dağlık Karabağ'a giden birkaç Azeri entelektüelden birisi olduğunu, ama çok geç kalındığını söylüyor:

> Şuşa bölgesinde herkes ayaklanmış, aşağıya (Stepanakert) inmeye hazırdı. Kan çıkacaktı. (Azeri kenti) Ağdam'da da... Bunu istemiyorduk ve bir yandan da Ermeniler böyle devam edecek olursa, onlara yanıt vermeye hazır olacağımızı söyleyerek propaganda yapıyorduk. Şuşa'nın müdafaasını örgütledik. Geceydi, çatışma yoktu. Ermeniler suyu zehirlemeye çalıştılar. Gözlemcileri örgütledik. Biz Bölgesel Komite'deydik. Ben (Azeri) yayınevinin baş editörüydüm ve kitaplarını Ermenice yayınlıyordum. Tüm yazarlar oradaydı; Ohanjanyan da, bana her zaman ağabey diyen şair ve çocuk kitabı yazarı Gurgen Gabrielyan da... Bu kez, meydanda dururken beni tanımazlıktan geldiler. Ortam değişmişti bile.[9]

O günlerde yaşanan şiddet olaylarının büyüklüğü, muhtemelen hiçbir zaman tam olarak bilinemeyecek; çünkü, yetkililer, elbirliğiyle her türlü şiddet olayını ört pas etme yoluna gittiler.

Ama, tam açıklanamasa da Stepanakert Öğretmen Okulu'nun stajyer öğretmenleri arasında nahoş bir şey yaşandı. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, protestoların ikinci haftasında, tarihçi Arif Yunusov ve bir meslektaşı olaylarla ilgili bilgi toplamaya başlamışlardı bile. Bu sırada Yunusov ve meslektaşı, Cumhuriyet Hastanesi'ne çağrıldılar. Görünüşe bakılırsa, Stepanakert'te yaşayan iki Azeri kıza tecavüz edilmişti. Hastanede doktor, iki akademisyenin mağdurlarla görüşmesine izin vermedi. Ancak, hastanedeki hemşireler, "Bu kızların Stepanakert Öğretmen Okulu'ndan geldiğini, bir kavga çıktığını ya da kaldıkları yurda bir saldırı düzenlendiğini teyit ettiler. Kızlar tecavüze uğramıştı. Kötü durumdaydılar."[10]

Karabağ Sovyeti'nin kararından iki gün sonra, Azeri kenti Ağdam'da da öfke dolu gösteriler düzenlendi. Ağdam, Stepanakert'in 25 kilometre doğusunda, Azerbaycan ovalarında büyük bir kent. 22 Şubat'ta, bir grup öfkeli genç adam Ağdam'dan Stepanakert'e doğru yola çıktı. Ermeni kenti Askeran'a vardıklarında, polisler ve bir grup Ermeni köylü tarafından karşılandılar. Aralarında av tüfeği taşıyanlar da vardı. İki taraf arasında çatışma çıktı. İki Azeri hayatını kaybetti. İki tarafta da yaralılar vardı. Muhtemelen ölenlerden birisini, yirmi üç yaşındaki Ali Hacıyev'i, ya kazara ya da çıkan tartışma sonucu bölgede görev yapan bir polis öldürmüştü. Çatışmada hayatını kaybeden diğer kişi, Bahtiyar Guliyev'se bir Ermeni'nin av tüfeğinden çıkan kurşunla hayatını kaybetmiş olabilirdi. Eğer öyleyse, Uliyev, Ermeni ve Azeri toplumları arasındaki ihtilafta çıkan şiddet olaylarının ilk kurbanı oldu."[11]

İki kişinin ölüm haberi, Ağdam'da büyük öfkeyle karşılandı. Kızgın bir güruh, taş, Tatar yayı ve çubuklarla dolu kamyonları topladı ve Stepanakert'e doğru hareket etti. Bir kooperatif çiftliğini yöneten Huraman Abbasova'nın, bir arabanın üstüne çıkarak başörtüsünü güruhun önüne attığı anlatılır. Azerbaycan geleneklerine göre, eğer bir kadın bunu yaparsa, erkekler daha ileri gitmemelidir. Görünüşe bakılırsa, bu barış jesti kalabalığı yatıştırdı ve Abbasova daha sonra yurttaşları topluca yürüyerek Stepanakert'e gitme fikrinden caydırdı. Bu müdahale sayesinde belki de çok daha fazla kan dökülmesi engellendi.[12]

Kampanyanın Başlangıcı

Şubat 1988'de, Dağlık Karabağ'da yaşananlar aniden ortaya çıktı, fakat kısa sürede kendine özgü bir ivme kazandı. Ancak, Ermenilerin yürüttüğü kampanyanın ilk aşaması, çok önceden titizlikle planlanmıştı.

İsyana hazırlıksız yakalanan birçok Azeri, gösterilerin Moskova'nın resmî onayıyla gerçekleştiğini düşünüyordu. Ama Karabağ hareketi, her ne kadar Sovyet yapısı içindeki ileri gelen Ermenilerin nüfuzunu kullansa da durum böyle değildi.

On yıllar boyunca, Karabağ içinde Ermenistan'la birleşme isteyen bir yeraltı hareketi yaşadı. Ermeniler, SSCB'de ne zaman bir siyasi

yumuşama veya büyük siyasi bir değişiklik olsa -1945, 1965 ve 1977'deki gibi- Moskova'ya mektuplar ve dilekçeler gönderiyor, Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'nın bir parçası olmasını talep ediyorlardı. (Bu konuyu bölgesel başkentleri Bakü'de hiç gündeme getirmemiş olmaları, Ermenilerin nasıl düşündüğünün ve Sovyetler Birliği'nin nasıl işlediğinin bir göstergesiydi. Gorbaçov'un iktidarda olduğu dönemde, *glasnost* ve *perestroyka*'nın ortaya çıkmasıyla birlikte, tekrar seferber olmaya başladılar. Gorbaçov, 3 Mart 1988'de Politbüro'nun uyarı sinyallerini algılama konusunda ihmalkârlık ettiğini söylemişti: "Hiçbir şeyi basite indirgememeliyiz ve dönüp kendimize de bakmalıyız. Merkez Komite son üç yılda Dağlık Karabağ meselesiyle ilgili beş yüz mektup aldı. Buna hiç dikkat eden oldu mu? Rutin bir cevap verdik."[13]

Karabağ Ermenilerinin düzenledikleri en son kampanya, daha öncekilerden önemli bir yönüyle ayrılıyordu: Diğer kampanyalar Dağlık Karabağ'ın içinden yürütülmüştü; ancak yeni hareketin liderleri, bölgenin dışında yaşayan Karabağlılardı. Savaş sonrası yıllarda, birçok Karabağ Ermenisi Moskova, Yerevan ve Taşkent'e yerleşmişlerdi ve artık Sovyetler Birliği'nde büyük bir gayrıresmi ağa sahiplerdi.

Tüm bunların ortasında, sadece otuz yaşında bir Karabağ Ermenisi, Igor Muradyan vardı. Muradyan, Bakü'de büyümüştü ve artık Ermenistan'ın başkenti Yerevan'da yaşıyordu. İlk bakışta, bu kadar büyük bir hareketin lideri gibi görünmüyordu. Tombul, paytak paytak yürüyen ve kekeleyerek konuşan Muradyan, birçok Bakülü Ermeni gibi Rusça konuşurken kendini Ermenice konuşurken olduğundan daha rahat hissediyordu. Ama Muradyan, çok iyi bir siyasi hareket yöneticisiydi ve muhafazakâr bir Ermeni milliyetçisi olarak, görüşlerinden hiçbir şekilde taviz vermiyordu. Muradyan, Azeri yetkililerin Dağlık Karabağ'a Azerileri yerleştirmeye çalıştıklarını ve bölge Ermeni çoğunluğunu kaybedene kadar Ermenilerin sürülmek istendiğine kanaat getirmişti. Bu yüzden, Ermenilerin Gorbaçov dönemindeki reformların sunduğu tarihi fırsatı değerlendirmesi gerektiğini savunuyordu.

Muradyan, hareket için Sovyetler Birliği'nin içinde çalışıyordu. Yerevan'da, devlet planlama teşkilatı olan Gosplan'da ekonomist olarak görevliydi ve parti kadroları içinde sağlam ilişkileri vardı.

Daha en baştan, bir dilekçenin Sovyet sistemine bağlılık içeren uygun ifadelerle yazılarak sunulması halinde, birçok nüfuz sahibi Sovyetler Birliği Ermenisi'nin dilekçeyi destekleme konusunda ikna olabileceğini biliyordu. O dönemde, genel sekreter olarak görev yapan Yuri Andropov, Dağlık Karabağ'yla ilgili gönderilen 1983 tarihli bir dilekçe için şöyle diyordu: "Parti'nin Lenin, Stalin ve Beria'yı tanımış olan, kıdemli isimlerinin imzasını almayı başarmıştı. Ellerine çok kişinin kanı bulaşmıştı."[14]

Gorbaçov döneminde yürütülen kampanyanın kapsamı, çok daha iddialıydı. Muradyan, "Sovyetler Birliği'nde ilk kez bu hareketi meşrulaştırmak için, Sovyet karşıtı olmayan, tam anlamıyla sadık bir hareket haline getirme hedefi koyulmuştu" diyordu. Muradyan'ın Sovyet sisteminin Karabağ'ı Ermenistan'ın kollarına atacağına mı inandığı –öyleyse büyük bir hata yapıyordu-, yoksa sadece riskli bir kampanya için siyasi bir sığınak mı oluşturmaya çalıştığı belli değil.

Muradyan, Şubat 1986'da, bir taslak mektupla Moskova'ya gitti. Komünist partinin dokuz saygın Ermeni üyesini ve bilim insanını mektubu imzalamaya ikna etmişti. En değerli imza, Gorbaçov'a ekonomik reformlar konusunda danışmanlık yapan akademisyen Abel Aganbegyan'ınkiydi: "(Aganbegyan) mektubu imzaladığı eve giderken nereye gittiğini, neden kendisini oraya götürdüklerini bilmiyordu. İmzalamadan önce orada dört saat geçirdi. Bu dört saat boyunca, yaklaşık iki litre votka içti."

Karabağlı aktivistler, planlarından birisi için, yerel Ermeni Parti lideri Karen Demirciyan'ın dahi, sessiz onayını almışlardı: Kampanyalarını engellemesi en muhtemel kişi olarak tespit ettikleri, kıdemli Azeri politikacı Haydar Aliyev'i Etibarsızlaştırmak... Geçmişte, Azerbaycan'da parti yöneticiliği yapmış olan Aliyev, 1982'den beri Politbüro üyesiydi. Muradyan'ın daha da şok edici fikirlerinden birisi, kendisi ve bir başka Ermeni aktivistin, Azerbaycan'ın ceza kanununun "Ulusal onura karşı ayrımcılık" hakkındaki 67. maddesi uyarınca, Aliyev hakkında kovuşturma başlatmasıydı. Davadan sonuç alamadılar; fakat, Aliyev 1987 yazında sağlık nedenleri yüzünden çalışmayı bıraktı ve aynı yılın Ekim ayında, Politbüro'dan resmen istifa etti. Ermeni Parti lideri Demirciyan'ın, rakibinin siyasetten çekilişine pek sevindiği anlatıldı.

Muradyan, 1990'da ortak bir dostlarının Demirciyan'dan bir mesaj getirdiğini söyler: "En önemli şey, Aliyev'i, (Karabağ) hareketin başlamasından önce devre dışı bırakmaktı. Bu çok önemliydi."

Muradyan'ın Partinin önde gelen isimleriyle yürüttüğü çalışma, faaliyetlerinin yalnızca görünen yüzüydü. Bir koldan da, çok daha yıkıcı bir yol izliyordu. Yasaklı radikal Taşnaktsutyun Partisi'nin (Taşnaklar) üyeleriyle, Yerevan ve yurt dışındaki yeraltı hücreleriyle bağlantıya geçti. Hatta, silah da tedarik etti. Muradyan, aktivistlerin 1986 yazında ilk küçük çaplı silah tedariğini, Taşnakların yardımıyla gerçekleştirdiğini söyler. Daha sonra, yine düzenli olarak silah alımı yapıldı. Alınan silahların içinde, nedense çokça Çek silahı bulunuyordu. Bu silahların çoğu, doğrudan Dağlık Karabağ'a gitti: "Karabağ'daki tüm örgütler silahlıydı. Tüm Komsomol [Komünist Gençlik Örgütü] silahlanmıştı." Bu inanılmaz itiraf, en azından bir Ermeni aktivistin, ihtilafın kesin olarak silahlı çatışmaya dönüşeceğini beklediğini gösteriyor.

Toplumlararası Gerginlik

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki modern "Karabağ ihtilafının" başlangıcı için, çoğunlukla Şubat 1988 tarihi verilir. Ancak, bölgenin kendi içinde bile pek kayıtlara geçmemiş olan ilk şiddet olayı, bundan birkaç ay önce Ermenistan ve Azerbaycan'ın başka bir bölgesinde gerçekleşmiştir. 80'lerin ortasında, Azerbaycan'da yaklaşık 350 bin Ermeni bulunuyordu (Dağlık Karabağ dışında); Ermenistan'daysa yaklaşık 200 bin Azeri yaşıyordu. 1987 sonbaharında, iki Sovyet sosyalist cumhuriyeti arasındaki toplumlararası ilişkiler, sanki her iki taraf da yüksek frekanslı bir sinyal alıyormuşçasına kötüleşmeye başladı.

Ekim 1987'de, Azerbaycan'ın kuzeyindeki Çardaklı Köyü'nde, yerel Azeri yetkililer ve Ermeni köylüler arasında bir tartışma çıktı. Ermeniler, kooperatif çiftliğine yeni bir yöneticinin atanmasına karşı çıktılar. Polis bu kişileri darp etti. Buna karşılık, Ermeni köylüler Moskova'ya protesto amaçlı bir heyet gönderdiler. Cahrdakhlu, Ermeniler için önemli bir köydü; çünkü, Sovyetler Birliği'nin iki mareşali Ivan Baghramyan ve Hamazasp Babajanyan, burada doğmuştu. 18 Ekim'de Yerevan'da, Çardaklı'daki olaylarla ilgili küçük çaplı bir gösteri düzenlendi.

Kısa süre sonra, güneyde, pek çok Azeri köyüne de ev sahipliği yapan Ermeni bölgeleri Meğri ve Kafan'da da sorunlar çıkmaya başladı. Kasım 1987'de, Bakü Tren Garı'nda, etnik şiddet olayları sebebiyle Kafan'dan kaçmış Azerileri taşıyan iki yük vagonu vardı. Medyaya hiç yansımayan bu olayla ilgili çok az şey biliniyor.

Ancak, olanlarla ilgili tanık ifadeleri var. Bakülü, Ermeni dul Sveta Paşayeva, mültecilerin Bakü'ye gelişlerini görmüştü ve onlara giyecek ve yiyecek götürüşünün hikâyesini anlattı:

> İnsanların iki yük vagonuyla, üzerlerinde kıyafet olmadan, yanlarında çocuklarıyla Kafan'dan geldiğini söylediler, biz de bakmaya gittik... Kafan'dan gelenler, Azerilerdi. Gara gittim. İki yük vagonu vardı. Kapılar açıktı ve insanlar düşmesin diye kapılara döşeme tahtası gibi iki uzun tahta çivilenmişti. İnsanlara, yardım için ne getirebileceklerse getirsinler dendi. Sadece ben değil, birçok kişi eski çocuk kıyafetleri vs. topladı. Kendi gözlerimle gördüm; vagonların içinde saçları sakalları uzamış erkekler, pis kıyafetler içinde köylüler, yaşlılar ve çocuklar vardı.[15]

25 Ocak 1988'de, tarihçi Arif Yunusov, Kafan'dan kaçmış daha fazla sayıda Azeri'yi gördüğünde, Bakü'deki Bilim Akademisi'ndeki ofisine gitmek üzereydi. Tepenin üstünde, hükümet binasında dört adet kırmızı Icarus marka otobüs duruyordu: "Korkunç durumdalardı. İçlerinde daha çok kadınlar, çocuklar ve yaşlılar vardı. Gençler azdı. Aralarında darp edilmiş çok kişi vardı. Bağırıyorlardı."

Bu mültecilerin yaşadıkları tam olarak bilinemiyor, çünkü Azeri yetkililer onlarla ilgili bilgilerin ortaya çıkmasını engellemek için ellerinden geleni yaptılar. Ermenistan'da, o dönemde Kafan'daki parti komitesinin ikinci sekreteri görevinde bulunan Aramais Babayan, Şubat ayından önce Azeriler kentten ayrılmadığı görüşünde. Ancak, Şubat 1988'de, bir gecede 2 bin Azeri'nin Kafan'ı terk ettiğini –bu olayın söylenti ve "provokasyonlar" sebebiyle gerçekleştiğini düşünüyorduteyit etti. Babayan, Kafan'ı terk eden Azerileri geri dönmeye ikna etmek için bir kez Azerbaycan'a gittiğini de söyledi: "Daha önce özgürce seyahat ediyorduk. Bir sonraki köyde aracım durduruldu. Bir sonraki köy, Razdan'da yüzlerini kapatmış gençler taş topluyorlardı,

her şey olabilirdi." Babayan geri döndü ve Kafanlı Azerilerin hiçbiri Ermenistan'a geri dönmedi.[16]

Dilekçe ve Heyetler

1987'de, uyuyan Karabağ Ermeni hareketi yavaş yavaş canlandı. Aktivistler, Dağlık Karabağ'daki çiftlik ve fabrikaları gezerek Ermenistan'la birleşmeyi sağlayacak"referandum"un yapılabilmesi için imza topladılar.

Çalışmalar, 1987 yazında tamamlandı ve Ağustos'ta Karabağ ve Ermenistan'dan 75 binin üzerinde imza içeren on ciltlik bir dilekçe, Moskova'daki yetkililere gönderildi.[17] Daha Sonra, Karabağ Ermenileri, Moskova'ya gidip Merkez Komite'ye isteklerinin güçlü bir biçimde dile getirilebilmesi için iki heyet oluşturdular.

İleri gelen Ermeniler yurt dışında lobi yapıyorlardı. Ünlü komünist Anastas Mikoyan ve yazar ve gazeteci Zori Balayan'ın oğlu, tarihçi Sergei Mikoyan, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Diasporası'nın gazetelerine verdiği demeçlerde, Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi fikrini açıkça destekledi. Daha sonra, Kasım 1987'de, Abel Aganbegyan da –bir yıl önce Muradyan'la içtiği iki litre votkadan hiç pişman olmadığını göstererek- görüşlerini dile getirdi. Gorbaçov'un ekonomiden sorumlu başdanışmanlarından Aganbegyan, 16 Kasım'da, Paris'teki Intercontinental Oteli'nde, Ermeni kökenli Fransızlarla bir araya geldi ve görüşlerini açıkladı: "Karabağ'ın Ermenistan'a geri verilmiş olduğunu duymak istiyorum. Bir ekonomist olarak, Karabağ'ın Ermenistan'la, Azerbaycan'dan daha güçlü bağları olduğunu düşünüyorum. Bu minvalde bir teklif yaptım; umuyorum ki teklifler *perestroyka* ve demokrasi bağlamında çözümlenir."[18] Aganbegyan'ın görüşleri, Sovyetler Birliği'nde de bulunması mümkün olan, Fransız komünistlerin gazetesi *L'Humanité*'de yayımlandı. İşte bu demeçten sonra, Azeriler ilk defa Ermenilerin kendilerine karşı bir kampanya düzenlediklerinden haberdar oldular.

Şubat 1988'de, mekanizma olgunlaşmış ve çalışmaya hazır hale gelmişti. Zhanna Galstyan'ın öncülüğündeki yazar ve sanatçılardan

oluşan üçüncü bir heyet Moskova'ya gitti.[19] On bin broşür basıldı ve Dağlık Karabağ'a uçakla getirildi. Heyetin karşılanmasından başlamak üzere her şey eşgüdümlü olarak yürütülüyordu. Muradyan şöyle açıklıyor:

> 12 Şubat'ı 13 Şubat'a bağlayan gece, Stepanakert'teki tüm posta kutularını bu broşürlerden koyuldu... Hiçbir önemli sıkıntı yaşanmadı. Zaten o gün, 12'sinde kent elimize geçmiş gibi hissediyorduk; çünkü polis, kolluk kuvvetleri, parti yetkilileri gelip "Bize güvenebilirsiniz" dediler. KGB'nin ne yapmayı planladığını, Moskova'dan kimin geleceğini söylediler. Tüm bilgileri aldık, gizli saklı bir şey kalmamıştı.

Muradyan'ın modern Karabağ hareketini nasıl planladığı ve örgütlediğini anlatış şekli, parti yetkililerinin gizli onayını alan ve kitleleri harekete geçirmeyi başaran son derece iyi örgütlenmiş bir kampanyanın varlığını ima ediyor. Ancak, hikâyesi onun –ve birçok Ermeni'nin- düşünüş biçimindeki korkutucu olan bir kör noktayı da ortaya çıkarıyordu.

Muradyan, hikâyeyi anlatırken Azerbaycan'ın tutumuna veya Karabağ'daki kırk bin Azeri'nin bu duruma nasıl tepki gösterebileceğine hiç değinmedi. Hatta referandumdan bahsederken "Karabağ nüfusunun tamamı" ifadesini kullandı. Peki ya Azeriler? Onlara danışmayı veya fikirlerini sormayı hiç düşünmüş müydü? Muradyan'ın bakışları, bu soruyu duyunca sertleşti: "Gerçeği bilmek istiyor musunuz?" dedi, "O zaman söyleyeyim. O insanlara ne olacağıyla ilgilenmiyorduk. O insanlar, on yıllar, hatta yüzyıllar boyunca iktidarın bizlere uyguladığı şiddetin aracı oldular. Onlara ne olacağı bizi ilgilendirmiyordu, şu an da ilgilendirmiyor."

Komşularınızın fikirlerini önemsememek, Sovyet sisteminin katı, dikey yapısı içerisine yerleşmişti. Bu sistem içinde, Ermenistan ve Azerbaycan gibi iki Sovyet cumhuriyeti birbiriyle hiçbir zaman doğrudan diyaloğa girmiyordu. Diyalog, her zaman Moskova üzerinden gerçekleşiyordu. Aganbegyan, Paris'te görüşlerini ifade ettiğinde, birçok Azeri kendisinin yalnızca bir Ermeni olmakla kalmayıp aynı zamanda Gorbaçov'un danışmanlarından da –her ne kadar ekonomiyle ilgili konularda olsa da- olduğunu kaydettiler, yani bundan Gorbaçov'un

Ermenistan'a Karabağ konusunda destek verdiği sonucunu çıkardılar. Halbuki, daha sonra ortaya çıktı ki, Gorbaçov, Aganbegyan'ı desteklemiyordu -nihayetinde Ermeni lobisinin Moskova'daki tüm çabalarına rağmen Politbüro'nun bu konudaki tutumu değişmedi. Ancak, Moskova'dan gelen karışık mesajlar, Azerilerin Gorbaçov'un niyetinden şüphe duymasına neden oldu. Şu an bile birçok Azeri, Moskova'da kendilerine karşı komplo kurulduğuna inanıyor. Bu kanaati haksız çıkarabilecek nitelikte kanıtsa, mevcut değil.

Kendi Sovyet hayallerinde (balonunda) yaşayan Ermeni aktivistler ise daha büyük bir yanlış hesap içindeydiler. Birçoğu zaten açık bir kapıyı ittiklerini ve Sovyet liderlerin nihayetinde Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesini kabul edeceklerini düşünüyorlardı. Bu yüzden, ısrarla Azerbaycan'ın görüşlerini göz ardı ettiler. Politbüro, Ermenileri desteklemeyi reddedince; Ermeniler bir "B Planı"ndan yoksun kaldılar. Halbuki böyle bir planları olsaydı, belki de Azerbaycan'la müzakere masasına oturabileceklerdi.

Ermenistan Ayaklanıyor

Karabağ'daki protestoların ardından, Ermenistan Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti, büyük gösterilerin yaşandığı bir ayaklanmanın içinde buldu kendini. Ermenistan, SSCB içindeki en heterojen ve kendine güveni en yüksek cumhuriyetlerden biriydi. Ancak, gösterileri örgütleyenler dahil kimse, bu kadar büyük bir enerjinin ortaya çıkacağını tahmin edememişti. Dağlık Karabağ'ın, her bir Ermeni'nin hassasiyetine dokunan bir mesele olduğu anlaşıldı.

Siyasetbilimci Alexander Iskandaryan, Karabağ'ın nasıl binlerce kişiyi sokaklara döktüğünü açıklamak için "donmuş potansiyel" terimini kullanıyor. Iskandaryan: "Karabağ faktörü donmuştu. Fakat, tekrar yüzeye çıkması hiç de zor olmadı" diyor. Karabağ'daki sosyopolitik durum hakkında, neredeyse hiçbir şey bilmeyenler bile, "Türkler" sözcüğü (Ermenicede hem Azeri, hem de Türkler için kullanılan bir sözcük) tarafından çevrelenmiş bir mesele, Ermenilerin davasıyla kolayca özdeşleşebiliyordu.

15 Şubat 1988'de, toplumda sesini yükselten gruplardan Ermeni Yazarlar Birliği'nin bir toplantısında, şair Silva Kaputikyan, Karabağ Ermenilerini destekleyen görüşlerini dile getirdi. Üç gün sonra, Yerevan'da doğayı korumayla ilgili çevreci protestolara çok az sayıda kişi katıldı. Çevrecilik, en güvenli ve en az "politik" gösteri konusuydu -bu yüzden Sovyetler Birliği'nin birçok başka bölgesinde bir numaralı gösteri odağıydı. Göstericiler, Sevan Gölü'nün durumundan, Metsamor nükleer enerji santralinden, Nairit kimya fabrikasından ve Yerevan'daki hava kirliliğinden yakındılar. Ancak, göstericilerin gizli bir gündemi de vardı. Gösteride ön saflarda yer alan aktivist Zori Balayan anlatıyor:

> Tiyatro Meydanı'nda tamamen çevreyle ilgili sloganlar atarak toplandık... Ama sloganların arasında, mesela "Karabağ, tarih boyunca Ermeni toprağıydı" gibi bir slogan da vardı. Kimsenin dikkatini etmedi. Bir sonraki gösteride bu türden birkaç slogan atıldı. Igor Muradyan, gösterilere insanları taşırken Gorbaçov'un portrelerini de getiriyordu. Onun sloganı "Lenin, Parti, Gorbaçov!"du. Kendisi bu sloganı bulmuştu. Üç hafta sonra bir başka slogan daha buldu: "Stalin, Beria, Ligaçev!" Böylelikle insanlar, Nairit ve Sevan'ın yanı sıra, ulusal meselelerinden de bahsedebilecekleri fikrine alıştılar. Bir ay sonra, Nairit ve Sevan yalnızca beş dakika anılır oldu.[20]

Gösteriler, Yerevan'ın merkezindeki büyük bir alanda, Tiyatro Meydanı'nda, Opera'nın önünde gerçekleşiyordu. 20 Şubat'ta, Stepanakert'te Karabağ Sovyeti'nin toplantısından kısa süre önce, 30 bin kişi meydanda toplanmıştı bile. Göstericilerin sayıları gün geçtikçe katlanarak artıyordu. 22 Şubat'ta bu sayı, 100 bini aşmıştı -ki bu her ülke için devasa bir sayı olmakla birlikte, özellikle 1988 yılının Sovyetler Birliği için çok büyüktü. Bir sonraki gün yaklaşık 300 bin kişi toplandı ve Ermenistan'da ulaşım sektöründe grev başladı. Bu büyük gösteriler, Sovyet basınına yansımadı ama haberler Moskova'ya ulaştı ve Batılı muhabirler de gösterilerden haberdar oldu. Sovyetler Birliği'nin en tanınmış muhaliflerinden Andrey Sakharov da dahil, Rus insan hakları aktivistleri, Ermeni göstericiler için çok sade bir destek mesajı verdiler.

25 Şubat 1988 Salı günü, Yerevan caddelerinde belki de bir milyona yakın kişi toplanmıştı. Bu da Ermenistan nüfusunun dörtte birinden fazlası demekti. Gösterilerin video kayıtları, güneşin altında toplanmış

insanların oluşturduğu sonsuz bir kep, fötr şapka, yağmurluk ve manto deryasını gösteriyor. Göstericilerin yüzlerinde, nasıl bir heves ve beklenti içinde oldukları görülebiliyor. Zaman zaman güruhtan üç heceli bir sözcük, ilahi gibi yükseliyor: "Ka-ra-bağ!"[21] Bu gösterilere katılmak, neredeyse kendi içinde bir amaç, kolektif bir kendini ortaya koyma ritüeline dönüştü. İnsanlar Tiyatro Meydanı'na ulaşmak için saatlerce yol yürüyordu. Gösterilere ikinci veya üçüncü gün katılan Karabağ Komitesi'nin yöneticilerinden öğretmen Ashot Manucharyan, Tiyatro Meydanı'nı herkesi çeken "manyetik bir alan" olarak tanımlıyor:

> Ortam çok cazipti. İnsanlar yepyeni bir şey hissetmeye başladılar. Konuşmak, bir araya gelmek, Karabağ'ın geleceğinden söz etmek mümkündü... Yani bir ortam yaratıldı ve bu ortam muhteşem bir şeye dönüştü. Muhteşem bir ortam derken, Papa'nın St. Peter Meydanı'nda müminlere yaptığı konuşmadan söz ediyorum; gerçekten inananların toplandığı, vaazdan sonraki ortamdan... İşte buna yakın bir durumdu. Herkesin birbirini sevdiği bir ortam. Sıcacık bir ortam. Bir kişiye bir şey olsa, tüm meydan ona yardıma koşuyor. Doktorlar hemen geliyor ve güçlü erkekler sedye ile hastayı taşıyorlar. Birisi ilaç, bir diğeri su veriyor.[22]

Uzun yıllar boyunca Yerevan'da yaşamış olan Karabağ Ermenisi Zoya Şugaryan, olan biteni gördüğünde, gözlerine inanamadığını söylüyor. İlk başta, Yerevan'da yaşayanlar, Dağlık Karabağ ile ilgili pek bir şey bilmiyorlardı; ancak gösteriler ve broşürler sayesinde herkes, ihtilafın Ermeni tarafını anlattığı versiyonu hakkında bilgi sahibi oldu. Şugaryan: "Yıllarca Karabağ'ın harita üzerinde nerede olduğunu dahi bilmeyen Ermenilerle mücadele ettim" diyor; "21 Şubat'ta dışarıya çıktım. Tüm Ermenistan 'Ka-ra-bağ' diye haykırıyordu. İlk birkaç gün ağlamaktan başka bir şey gelmiyordu elimden."[23] Ancak, Şugaryan, şimdi, o ilk günkü gösterilerle ilgili içinde şüphe doğduğunu söylüyor ve gösterilerin ahlaksızca siyasi emeller için kullanıldığına inanıyor: "O aptalca coşkuyu yaşadığımıza pişmanım. Herkesten memnunduk."

Yerevan'daki gösteriler barışçıl olmakla birlikte, korkutucu bir ivmeye de sahipti. Kimse frene basmayı başaramıyordu. Hatta "yeni liderler" dahi, hareketin nereye doğru gittiğini kestiremiyordu.

Rafael Ghazaryan yeni kurulan Karabağ Komitesi'nin en yaşlı üyesiydi:

> Tüm halk ayaklandı. Biz onları ayağa kaldırmadık, onlar bizi dalgalarıyla harekete geçirdiler. Bizler sadece dalganın tepesindeydik. Biraz daha çaresiz, kararlı olanlar, sonuçları düşünmeyenler kendilerini dalganın en tepesinde buldular. Biraz daha temkinli olanlarsa en tepede değildiler. Fakat, insanlar hem Karabağ'da hem burada ayaklandılar. Eğer insanlar gösterilere katılmak için otuz, kırk kilometre yol yürüyorsa ya da yüz binlerce insan toplanıyorsa –bu inanılmaz bir şeydi; bir gün içinde, opera binasının etrafında korkunç derecede büyük bir kalabalık toplandı, yüz binlerce kişi vardı- Bunu herhangi bir iddiayla bastırmak mümkün değil gibi geliyor bana. Bir de Gorbaçov'un bunu bir haftada çözümleyeceğini düşünüyorduk. Ya bir ay boyunca çözülemeseydi! Tanrı korusun! Bir ay sürerse, kalbimin buna dayanmayacağını hissediyordum.[24]

Moskova'daki parti liderliğinden gelen resmî mesaj gayet açıktı: Dağlık Karabağ'ın statüsünde bir değişiklik olmayacaktı. O zaman Ghazaryan ve diğerleri, neden haftalarca Gorbaçov'un taleplerini kabul edeceğine inandı? Belki de Politbüro üyelerinin Yerevan'a gelerek göstericilerle konuşması Moskova'nın taviz vermesi olarak algılanmıştı, ya da "halkın gücünün" Politbüro'ya fikrini değiştirtecek kadar güçlü olduğuna inanıyorlardı.

Karabağ Ermenisi komünist yöneticiler, kendilerini Moskova'nın ve göstericilerin talepleri arasında, tehlikeli bir zeminde buldular. Yöneticiler, Karabağ ve Ermenistan'ın birleşmesi fikrine prensipte karşı değillerdi; fakat bu kriz, beraberinde kendi iktidarlarını sarsma riskini getiriyordu. Geçmişte partide üst düzey görevlerde bulunmuş Grant Voskanyan, Yerevan'da liderlerin Stepanakert'te bir kampanya düzenleneceği konusunda uyarıldıklarını, fakat gelişmelere ayak uyduramadıklarını anlatıyor:

> Bu meselenin varlığından haberdardık. Ancak [Stepanakert'teki parti yönetimiyle] anlaşmamız şu şekildeydi: Azerbaycan'dan ayrılma kararlarını onaylamadan önce bize haber vereceklerdi. Ama bir baktık ki, kararı bizden habersiz onaylamışlar. Henrik Poghosyan'ı çağırdım ve ona şöyle dedim: "Bakın, madem bunu yapmak zorundaydınız, neden bize haber

vermediniz?" Özür diledi ve şöyle dedi: "O kadar kendiliğinden oldu ki, [sizi uyaracak] vaktimiz olmadı."[25]

22 Şubat'ta Karabağ'da parti yöneticisi olan Demirciyan, Ermeni televizyonunda birleşmeyle ilgili taleplerin kabul edilemeyeceğini ve "halkların dostluğu, bizim paha biçilmez zenginliğimiz; gelecekte de Ermeni halkının kardeş Sovyet halkları ailesinin içinde gelişmesinin garantisi" olduğunu duyurdu.[26] Demirciyan, en sonunda Tiyatro Meydanı'nda konuşmaya zorlandığında, kafası karışmış gibi görünüyordu. Kendini dinleyenlere, cevabı belli olan bir soru yönelterek Karabağ'ın "cebinde" olduğunu mu sandıklarını sordu.

Politbüro'nun Yerevan'a gönderdiği iki elçi, Anatoly Lukyanov ve Vladimir Dolgikh'in görevi de bir hayli zordu. Zor bir mesajı, Sovyet sınırlarının değiştirilemez olduğu mesajını götürmeleri gerekiyordu. Bu zor mesajın yanı sıra "yeni düşünüş biçimine" uygun olarak, diyaloğa da girmeleri gerekiyordu. Kimse onların mesajlarıyla ilgilenmiyordu. Dolgikh, Tiyatro Meydanı'nda toplanmış kalabalığa seslenmek istediğinde, göstericileri kendisini dinlemeye ikna etmek için şair Silva Kaputikyan'ın yardımına ihtiyaç duydu. Şair, kalabalıktan, Moskova'dan buraya gelen bu adamın söyleyeceklerini saygıyla dinlemelerini istedi. İşte bu, Sovyetlerin nüfuzunun Ermenistan'da nasıl yavaş yavaş kaybolduğunun açık bir göstergesiydi.

Gorbaçov ve Yazarlar

Mihail Gorbaçov ve yönetim, Ermeni isyanına tamamen hazırlıksız yakalandı. 29 Şubat ve 21 Mart arasındaki bu dönemde gerçekleşen iki Politbüro toplantısına ait, 1992'de binlerce başka Kremlin dosyasıyla birlikte ortaya çıkan tutanaklar da bunu açıkça gösteriyor. Bu belgeler sayesinde, Politbüro üyelerinin krizle nasıl başa çıkmaya çalıştıklarını görmek mümkün.

Gorbaçov'un, 29 Şubat tarihli Politbüro toplantısını açarken yaptığı konuşma, iki yöne de çekilebilecek nitelikteydi. Bir yandan yönetimdekilere Ermenilerin taleplerinin kabul edilemez olduğunu söylerken, bir yandan da gösterilerin barışçıl olmasından duyduğu

memnuniyeti dile getiriyordu: "Şunu da belirtmeliyim ki, Yerevan sokaklarında yarım milyon kişi varken dahi, Ermenilerin disiplini çok yüksekti ve gösterilerde Sovyet karşıtı hiçbir şey yoktu." Sovyet liderin, ihtilaf nedeniyle ilgili yaptığı konuşma, Ermenilerin tarihten gelen mağduriyet duygularına beslediği empatiyi yansıtıyordu: "Ben, şahsen iki sebep görüyorum: Bir taraftan Karabağ'da yapılan birçok hata, diğer taraftan halkın [Ermeni halkının] içinde yer etmiş duygusal zemin. Tarihte bu halka yapılan her şey, bu temelde muhafaza ediliyor. Bu yüzden onları endişelendiren her mesele, böyle bir tepkinin ortaya çıkmasına neden oluyor."[27] Sovyet lider, istediği siyasi reformları gerçekleştirebilmesi için eğitimli Ermenilerin, Rusya dışındaki en doğal müttefiki olduğunu hissetmiş olabilir.

Bu yüzden, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan içinde tutarken, Ermenilere de kent için siyasi, ekonomik ve kültürel iyileştirmeler gerçekleştirme sözü vererek yatıştırma yoluna gitti.

Bu mesajın ne Ermenistan'da, ne de Azerbaycan'da bir etkisi oldu. Belki de, Gorbaçov, Batı'da kendini o kadar popüler yapan karizmasını biraz kullansaydı, uyguladığı politika daha fazla başarı yakalayabilirdi. Gorbaçov, bunun yerine Sovyet liderleri için gelenek haline gelmiş olan kibirli mesafeyi korumayı tercih etti: Bölgeye gitmedi, ihtilafla ilgili demeç vermedi, röportaj yapmadı. Sonra, 26 Şubat'ta, "Ermenistan ve Azerbaycan İşçilerine Çağrı'yı" yayımladı. Ermenistan ve Azerbaycan'ı ziyaret eden Politbüro üyeleri, bu belgeyi sesli okudular. Sovyetler'in dostluğuna saygı duymaya yapılan bu çağrı, şaşalı fakat içi boş bir çağrı olarak kaldı: "Hiçbir anne, sosyalizmin büyük başarıları olan dostluk, eşitlik ve yardımlaşma dururken, çocuklarını milliyetçi hizipçilik tehdidi altında görmeyi istemez."

Bu çağrının yapıldığı gün, Gorbaçov, Ermeni yazarlar Zori Balayan ve Silva Kaputikyan'ı Kremlin'de kabul etti. Gorbaçov'un Ermeni da-nışmanı Georgy Shakhnazarov da hazır bulundu. Skakhnazarov, Karabağlı, asil bir Ermeni ailesinden geliyordu. Bu, Azerbaycan'da doğal olarak şüphe uyandırıyordu. Ancak, anılarına bakılırsa, Shakhnazarov, Bakü ve Moskova'da şekillenen enternasyonalist Sovyet Ermenisi geleneğine bağlıydı. Anılarında, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan

ayrılmasına karşı olduğunu ve statüsünün iyileştirilerek özerk bir cumhuriyet haline getirilmesinden yana olduğunu yazmıştı. Yazarlarla toplantı zorlu geçiyordu. Shakhnazorov, toplantının nasıl başladığını şöyle anlatıyor:

> Konuşmalar her ne kadar dostane bir tonda yapılıyor olsa da, en başından beri kimse sözünü sakınmıyor ve bazen sertleşiyordu. Mihail Sergeyevich [Gorbaçov] "Karabağ, sırtımıza aldığımız bir bıçak darbesi oldu" dedi; "Azerileri itidale davet etmek zor ve en önemlisi de bu tehlikeli bir emsal yaratıyor. Ülkede bir düzine potansiyel etnik temelli ihtilaf var ve Karabağ örneği, şu ana dek şiddete başvurma riskini almamış iki halkı, düşüncesizce hareket etmeye itebilir.[28]

İki Ermeni yazar da sadık parti üyeliğini Ermeni milliyetçiliğiyle harmanlasalar da, birbirlerinden çok farklılardı. Yazar ve Sovyet gazetesi *Literaturnaya Gazeta*'da gazeteci olan Zori Balayan, Karabağ hareketinin önde gelen ideologlarındandı. Sert bakışlı kara gözleri, taviz vermeyen karakterini yansıtıyordu.

Ona göre, Karabağ meselesi tamamıyla daha geniş bir konuyla, Türk güçlerinin Ermenistan ve "medeni dünyaya" yönelttiği "Büyük Turan" tehdidiyle bağlantılıydı. 2000'de kendisiyle yapılan bir röportajda, büyük hevesle 1915 Soykırımı, Azerbaycan'ın eski komünist parti üyesi Cumhurbaşkanı Aliyev'i ve İstanbul'da iki İngiliz taraftarın rakip takımın taraftarlarınca bıçaklanarak öldürülmeleri gibi farklı konular arasında bağlantı kurarak, Türklerin birleşmesini isteyen bir ideolojinin yönelttiği tehdide dair kanıtlar ileri sürdü. Balayan, o toplantıda Gorbaçov'la yapılan görüşmeyi şöyle anlatıyor:

> Bizi bir saatten uzun bir süre dinledi. Her şeyden söz ettik. Silva, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de yayımlanmış bir haritasını çıkardı. Bu haritada tüm Sovyetler Birliği, yani Transkafkasya, Volga Bölgesi, Kuzey Kafkasya, Orta Asya, Yakutistan ve birçok özerk bölge yeşile boyanmıştı. Türkiye okullarda, Ermenistan da dahil tüm bu bölgelerin Türk olduğunu okutuyordu. Gorbaçov'a haritayı masaya sererek gösterdik. Gorbaçov haritaya baktı, sonra onu elinin tersiyle kenara doğru ve daha sonra hızla bize doğru itti... "Bu deli saçması bir şey" dedi. Ona, "Mihail Sergeyevich, bazen çılgınca fikirler gerçeğe dönüşür" dedim.

Silva Kaputikyan, daha sakin ve soğukkanlıydı. Düz bir burun, yeşil gözler ve şık, kabarık saç modeliyle XV. Louis'nin sarayındaki bir soylu gibiydi. Kaputikyan, Ermenistan'ın yaşayan en büyük şairiydi. Toplantıda öğrendiğim üzere, Raisa Gorbaçov da Kaputikyan'ın hayranlarındandı. Kaputikyan, milliyetçi görüşlerine rağmen sıklıkla Azerbaycan'la uzlaşma ve diyalogdan da dem vuruyordu. Kaputikyan, Genel Sekreter'e, Yerevan'daki göstericilere götürmek üzere bir taviz verilmesi için yalvardığını hatırlıyor:

> Gorbaçov, "Şimdi yangını söndürmemiz gerek" dedi. "İyi ama neyle? Bize su ver. Bir söz, bir umut. Ben [meydandakilere] gideceğim ama ne söyleyeceğim?" Shakhnazarov, ilk ve son kez sözü aldı ve "Onlara milliyet konusuyla ilgili bir konferans olacağını söyleyin. Karar orada alınacaktır" dedi. İşte o, bana bu büyük yangını söndürmek için bir kaç kova su vermiş oldu![29]

Toplantının sonunda, Gorbaçov bir kez daha Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devrini reddetmekle birlikte, bölge için kültürel ve ekonomik iyileştirmelere gidileceği sözünü verdi. Karabağ'da "küçük bir rönesans" görmek istediğini söyledi.[30] İki yazarın ilettiği yirmi belli başlı şikâyeti kaydetti ve bölgeye o dönem için çok büyük bir sayı olan 400 milyon ruble tahsis etti.

Balayan ve Kaputikyan'sa, Yerevan'daki göstericilerden gösterileri bir ay ertelemelerini istedi.

İki yazar, Gorbaçov'un mesajını iletmek üzere Ermenistan'a döndü. Balayan, Tiyatro Meydanı'nda kitlelere seslendi. Kaputikyan ise televizyona çıkarak mesajı iletmeyi tercih etti. Balayan'ın çok coşkulu, kendisininse "ümitsiz konuştuğunu", Ermeni tarihine göndermede bulunduğunu, ancak "bu yenilgiyi zafere dönüştüreceklerini söylediğini" belirtti. Gösterileri örgütleyen Ermeniler, protestolara bir ay ara verme kararı alarak, olayların akışını kısa bir süre durdu. Ancak, bir gün sonra, Azeri kenti Sumgayit'te çetelerin karıştığı korkunç şiddet olaylarıyla ilgili haberler gelmeye başlayınca, her şey bir anda altüst oldu.

2

ŞUBAT 1988: AZERBAYCAN

ŞAŞKINLIK VE POGROMLAR

Şubat 1988'de, Dağlık Karabağ'da yaşanan sıra dışı olaylar, Azerileri hem şaşkınlığa uğrattı, hem de onların gizli kalmış güven eksikliklerini iyice ortaya çıkardı.

Azerbaycan, Ermenistan'a göre daha fazla etnik çeşitlilik barındıran ve iki katı bir nüfusa sahip; 1988'de yedi milyonun üzerindeydi. Nüfusu içinde, Ruslar ve Ermeniler başta olmak üzere, Talışlar ve Lezginler gibi daha az orana sahip olan Kafkasya halklarında azınlıklar da bulunuyordu. Nüfusun yoğunlaştığı merkezler, kozmopolit özellikler taşıyan başkentten, Kafkasya'nın en ücra kent ve köylerine kadar uzanıyor.

Politbüro, Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki hâkimiyetini onaylayınca, Azerbaycan'daki komünist parti yönetimi de kendini geçici olsa da güvenceye almış oldu. Gerçekten de, Ermenistan Komünist Partisi'nden farklı olarak, Azerbaycan Komünist Partisi 1992'ye kadar iktidarda kalabildi. Ancak, eski Azerbaycan lideri Haydar Aliyev'in koruduğu parti yöneticisi Kamran Bağırov, gözden düşmüştü ve hastaydı.[1] Gorbaçov, Azerbaycan'daki yöneticilere karşı güvensizliğini, Karabağ krizinin yönetimini onların elinden alarak gösterdi.

Azerbaycan'daki ilk siyasi protesto, 19 Şubat 1988'de, Ermeniler tarafından düzenlenen gösterilerin yedinci gününde yapıldı. Öğrenciler, işçiler ve entelektüellerden oluşan bir grup, Bakü'deki tepenin üzerindeki Bilim Akademisi'nden Yüksek Sovyet'in bulunduğu binaya doğru yürüdüler. Ellerinde, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu yazan pankartlar taşıyorlardı. Ancak, arkalarında neredeyse hiç örgütlü destek yoktu. Bakü'de birçok entelektüel, 1988'den önce Dağlık Karabağ meselesine hiç ilgi duymadıklarını söylüyor. Ermeniler için ne kadar güçlü bir tema olduğundan habersiz, Karabağ'ın kendilerine ait kalacağını varsaymışlardı. Yani, Karabağ'daki gösterilerin başlangıcı hem belirsiz, hem de evrensel bir şeyi temsil ediyordu. Azeriler, Ermenilerin cumhuriyetlerini parçalamaya çalıştıklarını ve Azerbaycan'ın milli kimliğini tehdit ettiklerini düşünüyordu.

İlk tepki, 60'lı yıllardan bu yana Ermeni muhataplarıyla agresif, siyasileşmiş bir tartışma içeresinde olan bir grup Azeri tarihçiden geldi. Şair Bahtiyar Vahabzade ve tarihçi Süleyman Aliarov, *Azerbaycan* dergisinde bir "Açık Mektup" yayımlayarak, Karabağ'ın tarih boyunca Azeri toprağı olduğunu, Karabağ Ermenilerinin kampanyasının tehlikeli bir irredantizm (yayılmacı milliyetçilik) geleneğinden kaynaklandığını ve "Azeri halkının, yeni uluslararası rekabet çağında, ilk kurbanlardan birisi olduğunu"[2] söylediler. "Açık Mektup"ta, o dönemde tabu olan, İran sınırındaki "Güney Azerbaycan" konusu da dile getirildi. Ancak, Ermenilere yapılan bu misilleme, yalnızca Bakü'de yayımlandı. Moskova'daysa, Ermenilerin argümanları çok daha olumlu karşılanıyordu.

Bakü'de Huzursuzluk

Bakü, her zaman Azerbaycan'ın geri kalanından farklı oldu. Kafkasya'daki en büyük şehir ve düzinelerce etnik kökenden insana ev sahipliği yapan bir kentti. Rusça tercih edilen ortak dildi ve farklı kökenler arasından kişiler arasındaki evlilikler yaygındı. Aynı zamanda, kentin zengin etnik kombinasyonu, kırılgan bir toplumsal yapıya işaret ediyordu. Toplumlararası gerginlikler, içten içe kaynıyordu.

Dağlık Karabağ Sovyeti'nin 20 Şubat'ta Azerbaycan'dan ayrılma kararı alması, bir anda kentin nabzını artırdı. Güney Ermenistan'daki Kafan ilçesinden kaçan Azerilerin birçoğu, Bakü'deki akrabalarının yanına yerleşince, durum daha da kötüleşti. Her ne kadar ölümler olduğuna dair haberler gelmese de, mültecilerin çoğu darp edildikleri ya da kavgaya karıştıkları için sargı bezleri içinde geliyorlardı.

Bu gergin ortamda birçok Azeri, Armenikend olarak bilinen semtte bir beşinci kol bulunduğu hissiyatındaydılar. O dönemde, Bakü'ye gönderilen bir Sovyet yetkili, gittikçe büyüyen nefrete bir örnek verdi: "Bir Ermeni'nin posta kutusuna sıkıştırılmış bir alıştırma kitabından koparılmış bir kareli kâğıt. Üzerinde büyük kırmızı harflerle Rusça "Pogosyanshchiki von iz baku poka zhivy" yazıyor. (Anlamı: Poghosyan destekçileri [Dağlık Karabağ'ın yeni Ermeni lideri Henrik Poghosyan'ın destekçileri] hâlâ hayattayken Bakü'den defolun!")[3]

Bakü'deki Parti yöneticisi, Fuad Musayev adlı, dobra ve enerjik bir eski futbolcu ve inşaat mühendisiydi. Sorunun çözümüne yönelik sert yaklaşımı tartışma yaratsa da, bu durumda ihtiyaç duyulan belki de buydu. Musayev, 20 Şubat'ta, kaplıcalarıyla ünlü Rus kenti Kislovodsk'ta tatildeyken Bakü'e geri çağrıldı ve şehirde gergin bir ortamla karşılaştı: "Birileri onları kışkırtıyordu, propaganda çalışmaları hâlâ devam ediyordu."[4] O gece, Musayev ve Parti Komitesi, Bakü'ye dışardan girişleri kısıtlamaya karar verdiler. Halk içinden gönüllü gruplar oluşturuldu, odun ve sopalarla caddelerde devriye gezdiler ve Ermeni mahallesini kolladılar.

Bakü'de olaylar sona erdi ve kent yetkililerinin vakitli müdahalesi sayesinde, o yıl içinde belki de en az iki katliam engellendi.[5] Ancak, Musayev'in, olayları 20 mil ötedeki Sumgayit kentine taşıdığı da iddia edilebilir. Musayev'in aldığı tedbirlerden bir tanesi de, her gün Sumgayit'ten Bakü'ye işe giden binlerce işçinin Bakü'ye girişini kısıtlamak oldu. Aynı zamanda, Ermenistan'dan gelen Azeri mültecileri, Sumgayit sınırındaki Fatmai ve Sarai köylerine gönderdi. Böylece Bakü sakinleşirken, Sumgayit kaynamaya başladı.

Model Sovyet Kenti

Sumgayit'in geç Sovyet döneminin ilk toplumsal şiddet olayına sahne olmasının karanlık bir sebebi bulunuyordu. Sumgayit, modern, enternasyonalist bir işçi toplumu kurma hayaliyle inşa edilen, katışıksız bir Sovyet kentiydi. Bunun yerine, konut sıkıntısı çeken, hoşnutsuz, geniş bir *lümpen proleterya* sınıfı yarattı.

Hazar Denizi'nin Bakü'nün kuzeyinde kalan Sumgayit'in de bulunduğu bölümü, II. Dünya Savaşı'na dek boştu. 40'lı yılların sonunda, bu palmiye ağaçları ve tropik bitki örtüsüyle kaplı, hoş, kumsalda bir kent doğdu. Nüfusu içinde Sovyet toplumunun en alt kademeleri: Stalin'in kamplarından salıverilmiş *zekler* (siyasi mahkûmlar), Ermeni Diasporası'ndan göçmenlere yer vermek için Ermenistan'ı terk etmiş Azeriler ve Karabağ tepelerinden gelen yoksul Ermeni göçmeni işçiler çoğunluktaydı. 1960 yılına gelindiğinde, kentin nüfusu 65 bini bulmuştu.

80'lerde bu enternasyonalist rüya, bir kâbusa dönüşmüştü. Nüfus, hızla 250 bine yükselmiş ve bu yükselme beraberinde ciddi bir konut sorununu da getirmişti. Fabrika çalışanları, kalabalık otellerde yaşıyorlardı. Kentin kimyasal ürün fabrikaları, Sovyetler Birliği'nin en kötü kirlilik siciline sahip fabrikalarındandı. Bebek ölüm oranları o kadar yüksekti ki, Sumgayit'te yalnızca çocuklara özel, ayrı bir mezarlık inşa edilmişti. Ortalama yaş 21'di ve nüfusun beşte birinin sabıka kaydı bulunuyordu. Sumgayit, 1981 ve 1988 arasında hapishaneden çıkmış 2 binin üzerinde kişiye ev sahipliği yapıyordu.[6]

Nikita Kruşçev'in, Sovyetler Birliği'nin lideri olarak Stalin kültünü alaşağı ettiği 1963 yılında, Sumgayit'te büyük olaylar çıkmıştı. Ekim Devrimi kutlamalarının yapıldığı 7 Kasım'da, pipo fabrikasından çıkan ipe sapa gelmez bir kalabalık, kent merkezindeki kutlama yürüyüşünden ayrıldı. İşçiler, partinin yerel yöneticilerinin ayakta durduğu sahneye doğru hışımla yürüdüler; Kültür Sarayı'nın cephesini kaplayan devasa bir Kruşçev portresini parçaladılar. Polis isyancıları copladı, fakat olaylar saatlerce devam etti. Bu olaylarla ilgili olarak anlatılan bir versiyona göre, göstericiler ekonomik durumlarından şikâyetçiydi ve ekmek kuyruklarından, artan fiyatlardan rahatsızlardı.

Bir başka versiyona göreyse, isyanlar belirgin bir Ermeni karşıtlığına dayanıyor ve Stepanakert'te bir Azeri'nin hayatını kaybettiği olaya misilleme olarak yapılmıştı. Bir başka rivayete göreyse, gösterileri düzenleyenler, 1973 İsyanları'nın 10. yılında, isyanları tekrar etmek istiyorlardı; fakat KGB, planlarını suya düşürdü.[7]

Pogrom Başlıyor

Fuad Musayev, Şubat 1988'de, Bakü'de her türlü karmaşa ihtimalini zorla bastırırken, Sumgayit'i göz ardı etti. Dağlık Karabağ'da, Ermenilerin düzenledikleri protestoların hayati öneme sahip günlerinde, parti yöneticisi Cahangir Müslimzade de dahil olmak üzere birçok yerel yönetici kent dışındaydı. Görgü tanıklarına göre, 26 Şubat'ta, Lenin Meydanı'nda Kent Komitesi'nin önünde, Karabağ'daki durumla ilgili, kırk elli kişilik küçük çaplı bir gösteri oldu.[8] Göstericilerin çoğunu, kısa süre önce Ermenistan'dan gelen Azeriler oluşuyordu. Uzun yüzlü, sakallı, ince bıyıklı, bazı Ermenilerin "lider" olarak adlandırdıkları, Kafanlı bir Azeri, toplanan kalabalığa Ermeniler tarafından nasıl sürüldüğünü, Ermenilerin akrabalarını öldürdüğünü anlattı.[9]

27 Şubat Cumartesi günü, göstericilerin sayısı birkaç yüzü bulmuştu. Konuşmacılar birkaç sokak öteden duyulabilecek şekilde megafonlar kullanıyordu. Ermeniler, gece ilerlerken durmadan "Karabağ" kelimesinin tekrar edildiğini anımsıyorlar. Bayramova soyadlı, yerel parti komitesinde ikinci sekreter görevindeki bir kadının da toplanan kalabalığa seslendiği ve Ermenilerin Azerbaycan'ı terk etmesini istediği söylendi. Kalabalığa liderlik yapan kişinin anlattığı hikâyeler, daha da kan donduran bir hal almıştı; eşinin ailesinin öldürüldüğünü ve kadınların göğüslerinin kesildiğini anlattı.[10]

O akşam, sinemada ve markette ilk kez şiddet olayları yaşandığı bildirildi. Etnik sebeplere dayalı şiddet olaylarının başlaması için gerekli bir koşul olarak görünen bir başka etken de meydana geldi: Yerel polis hiçbir şey yapmadı. Daha sonra ortaya çıktı ki, yerel polis çoğunlukla Azerilerden oluşuyordu ve aralarında yalnızca bir kişi Ermeni'ydi.[11]

Aynı akşam, SSCB askeri savcısı Alexander Katusev de Azerbaycan'daydı. Katusev, devlet televizyonu ve Bakü radyosunda konuştu. Karabağ'daki olaylar hakkında soru sorulması üzerine, Askeran'da beş gün önce iki genç erkeğin öldürüldüğünü doğruladı ve kulağa bariz biçimde Azeri oldukları belli olan isimler verdi.[12] Katusev, olayların fitilini ateşliyordu. Bir Sumgayit Ermenisi'ne göre, "Bunu söylediğinde... Arı vızıldaması vardır ya... Milyonlarca arı vızıldıyor gibiydi... Bu vızıldamayla birlikte, uğultu ve bağırtılarla avlumuza doğru uçtular."[13]

Bir sonraki gün, 28 Şubat Pazar günü, kızgın bir topluluk Sumgayit'in merkezindeki meydanı hınca hınç doldurdu. Partinin yerel yöneticisi, Cahangir Müslimzade, nihayet Moskova'dan dönmüştü. Bir Gürcü tanığa göre, toplanan kalabalığa, Karabağ'ın hiçbir zaman Ermenilere verilmeyeceği yönünde telkin etti. Ancak, bu artık onları tatmin etmeye yetmiyordu. Daha sonra: "Kardeşlerim, Ermenilerin kentten özgürce ayrılmalarına izin vermeliyiz; bu kavga başladı bir kez, milli meseleler açıldı, güç uyandı, Ermenilerin ayrılmasına izin vermeliyiz."[14] Müslimzade, güruhu sakinleştirmeyi başaramadı.

Bir sonraki gün, tam olarak neler olduğu konusunda netlik yok. Ancak, saat 18.30 sularında, Müslimzade kalabalığın arasına katıldı. Eline bir Azerbaycan bayrağı tutuşturuldu ve en ön sırada yürüdü. Parti yöneticisi, onları Ulitsa Druzhby (Dostluk Caddesi) üzerinde iki sokak batıya ve güneye, daha sonra da tekrar doğuya denize doğru götürdü.

Aslında niyeti, kalabalığı kent merkezinden uzaklaştırmak, denize, beladan uzağa doğru çekmekti. Bunun yerine, kent merkezinde bir güruhun zincirlerini koparmasına yardımcı oldu. Kalabalığın arkalarındakiler, daha küçük gruplara ayrılarak kent merkezine üşüştüler ve Ermenilerin peşine düştüler.

Sovyetler Birliği'nde, barış zamanında hiçbir zaman bundan sonra olanlar yaşanmamıştı. Sayıları yaklaşık bir düzineden ellinin üzerine kadar değişen çeteler etrafta dolaşarak, camları tuz buz etti, arabaları ateşe verdi ve en önemlisi de Ermenilere saldırmak üzere peşlerine düştüler. Sumgayit'te pek çok semt, savaş alanına döndü. Olayların merkezi otogardı. Otogar, bir Sovyet kara mizahı eseri olarak, Dostluk

ve Barış caddelerinin köşesinde yer alıyordu. Sıradan vatandaşlar dehşet içindeydi. Eşi doktor olan Natevan Tagiyeva, yazlığından kente geri döndüğünde bir güruhun kentin kontrolünü ele geçirmiş olduğunu anlatıyor: "Kalabalığı gördüğümde, güruh sendromunun gerçekten var olduğunu gördüm. Gözlerine baktığınızda hiçbir şeyi göremez olduklarını fark ediyorsunuz, zombilere benziyorlardı."[15]

Bu sokaklarda yaşayan Ermenilerin maruz kaldıkları korkunç şeyler, detaylı olarak belgelendi. Hayatta kalan kırk dört kişinin anlattıkları, daha sonra Ermenistan'da yayımlanan bir kitapta derlendi ve pogromu son derece güçlü ve detaylı bir biçimde betimliyor. Başıboş çeteler, korkunç derecede vahşi eylemler gerçekleştirdiler. Birçok kurban baltalarla o kadar korkunç biçimde parçalanmıştı ki, kimlik tespiti yapılamaz hale gelmişlerdi. Kadınlar, çırılçıplak soyularak ateşe verildiler. Birçoğu defalarca tecavüze uğradı.[16]

Olayların ardından neredeyse 13 yıl geçti. Bir grup Sumgayit Ermenisi, Ermenistan'ın başkenti Yerevan'ın kuzeyindeki Kasakh Köyü'nde yaşıyor. Onlara güzel evler verilmiş, ancak aralarında düzenli işi olan az kişi var ve kentli oldukları bariz, birbirleriyle hâlâ Rusça konuşuyor ve salonlarındaki sobalarla kendilerini pek de evde hissetmiyorlar. Hepsi, Sumgayit'teki hayatlarını mahveden o üç korkunç günü dün gibi hatırlıyor. Her ne kadar, ilkel kötülüğün aniden su yüzüne çıkışını tecrübe etmiş olsalar da, olanların belli bir çizgiyi takip ettiğini de düşünüyorlar.

Rafik Khacharian, griye çalan bir tutam saçıyla zarif bir havası olan yaşlı bir adamdı. Khacharian: "Saldırganlar ayrı dalgalar halinde geldiler. Bir grup bağırdı. Gürültü çıkardı, eşyaları kırdı, döktü ve gitti. İkinci grup iyi eşyaları aldı ve gitti. Üçüncü grup işkenceyi yapan ve cinayetleri işleyendi. Üç grup vardı. Birinci grup on beş, on altı, on yedi yaşlarında erkek çocuklarıydı, vandallardı; ikinci grup yağmacıydı. *Pogromshchiki*'leriyse tanımak kolaydı" dedi. "Ya sakallı, kırsal alanlarda yaşayan kişiler –Ermenistan'dan gelen mülteciler- ya da Sumgayit'in dışındaki kalabalık otellerde yaşayan işçilerdi."

Khacharian ve ailesi, evlerinden kaçmışlardı. Döndüklerinde evlerini, tüm eşyaları alt üst edilmiş ve "sabah su içecek bir bardak dahi

bırakmayacak derecede" parçalanmış halde buldular. Bunun dışında bir zarar görmediler. Turkuaz bluzlu yaşlı bir kadın, Maria Movseyan daha kötü bir travmayı hatırlarken gözyaşları içindeydi. Evine zorla giren adamlardan birisi kızını takip etmiş. Kızı korku içinde kaçmaya başlamış, birinci kattaki balkonlarından bir ağacın üzerine düşmüş ve bacağını kırmış. Maria, hemen sonra, kızının aşağıdaki sokakta bir battaniyeye sarılı olarak taşınırken görmüştü.

Saldırıları düzenleyenlerin çoğu silahlı değildi. Sayılarından güç alıyorlardı. Ermenilerden bazıları, saldırılara direndi ve karşılık verdi. Toplam ölü sayısı içindeki altı Azeri'nin bir kısmı, hayatlarını bu şekilde kaybetti.[17] Ancak, ayaklananlardan birçoğu, hazırlanması zaman alacak derme çatma silahlar taşıyorlardı –fabrikalardan alınmış ve uçları keskinleştirilmiş borular. Bu da saldırının basit biçimde de olsa planlı olduğunu gösteren pek çok detaydan birisi. Hayatta kalan kişiler, diğer detayları da hatırlıyorlar. Saldırganlar televizyonları parçalamamaya özen göstermiş, aynı zamanda çocuklara da dokunmamışlardı.[18]

Saldırganlardan bazıları, saldırdıkları Ermenilerin evlerinde yaşamaya başlayacakları fikrine kapılmışlardı. Ermeni kurbanlardan Lyudmila M. tecavüze uğradıktan ve ölüme terk edildikten sonra, yerde kan içinde yatarken evinde bir grup erkeğin konuşmalarını duydu:

> Odada altı kişi vardı. Kendi aralarında konuşuyor ve sigara içiyorlardı. Bir tanesi kızından söz etti. Evimizde kızına götürecek hiçbir şey olmadığını söyledi. Bir başkası daireyi beğendiğini –kısa süre önce her şeyi güzelce tamir etmiştik- ve her şey bittikten sonra orada yaşayacağını söyledi. Tartışmaya başladılar. Üçüncüsü, "Neden sen alacakmışsın? Benim dört çocuğum var ve üç oda var, tam ihtiyacım olan şey. Bu kadar yıl berbat yerlerde yaşadım" dedi. Bir başkası da "İkiniz de burada yaşamayacaksınız. Ateşe verip çıkacağız" dedi.[19]

Her ne kadar polis bir şey yapmamış olsa da pek çok Azeri, Ermeni komşularına kendi aralarında organize olarak yardım etmeye çalıştı.

Yerel genç komünist örgüt Komsomol'un üyeleri, küçük ekipler halinde yola çıkarak Ermenileri güvenli bir yere, merkezdeki meydanda

bulunan Kültür Sarayı'na taşıdılar.[20] İsmailova soyadlı bir kadın, Sovyet medyası tarafından, evinde birçok aileyi koruduğu için kahraman ilan edildi. Eşi doktor olan Natevan Tagiyeva, "İçinde birçok Ermeni'nin de yaşadığı on dört katlı bir apartmanda oturuyorduk. On dördüncü katta Ermeniler yaşıyordu. Biz onları sakladık. Hiçbirisi geceyi evlerinde geçirmedi. Hastanede insanlar, gruplar halinde hastaların başlarında beklediler, her bir hasta korundu."

Şiddetin karanlık bir gerçeküstü yanı da vardı: Katiller ve yağmacılar için düşmanı tanımak çok zordu. Sovyetler Birliği Ermenileri ve Azerileri, sima olarak birbirlerine çok benziyorlardı. Sumgayit'te birbirinden ayırt edilemeyen bir Rusça konuşma eğilimindeydiler ve birçok Ermeni iyi derecede Azerice de konuşuyordu. Pek çoğu, Azeri veya Rus taklidi yaparak kaçmayı başardı –hiç nükte yapmaya çalışmadan etnik şiddetin altında yatan absürd ilkeyi de göstererek- kendilerini kurtardılar. Öfkeli genç erkekler, Ermenilerin izinde otobüs ve arabaları durduruyor ve araçta Ermeni olup olmadığını soruyorlardı. Ermenileri tespit etmek için yolcuları "fundukh" (Azericede "Fındık") kelimesini telaffuz etmeye zorluyorlardı. Ermenilerin baştaki "f" harfini söyleyemedikleri ve bu harfi "p" harfine dönüştürdükleri biliniyordu. İsyancılar kırk gün önce ölen bir kişi için verilen, *karasunk* adı verilen yemeğe denk geldiler. Masadakilere saldırabileceklerini yalnızca tek bir şeyden anladılar; ekmek yiyor olmaları. *Karasunk* sırasında Azerilerin ekmek yemesi yasak...

Bu küçük farklar, Michael Ignatieff'in Freud'dan ödünç aldığı terimi kullanarak "küçük fark narsistliği" olarak adlandırdığı durumun bir örneğiydi. Ignatieff, Sırp-Hırvat ihtilafını incelerken şu tespite ulaşır:

> Freud, insanlar arasındaki farklılıklar ne kadar azsa, bu farklılıkları o kadar büyükmüş gibi tahayyül ettiklerini yazmıştı. Bu etkiye küçük farklılık narsistliği adını verdi. Yani, düşmanların birbirlerine gerçekte kim olduklarını hatırlatması gerekiyor. Böylelikle, Sırp olmayan kişiye Hırvat deniyor. Hırvat olmayan kişi de Sırp oluyor. Diğerine duyduğu nefret olmaksızın, tapınacak veya hayran olunacak net bir biçimde tanımlanmış bir milli kimlik de olamayacaktır.[21]

Bu bağlamda, Sumgayit pogromlarının, "Sovyet" kimliğinin ilk şiddetli parçalanmasına neden olduğu söylenebilir.

Merkez Yanıt Veriyor –Yavaş yavaş

Yetkililer, olanlara yanıt vermekte çok yavaş hareket ediyorlardı. Bakü, arabayla yalnızca yarım saatlik uzaklıktaydı; fakat olaylara saatlerce müdahale edilmedi. O dönem, Azerbaycan'da olan Moskova yetkililerinden Grigory Kharchenko: "Gorbaçov, üç saat geciktik derken kesinlikle haksız. Aksine. Bir gün geç kaldık. Çünkü oraya asker gönderme kararı için tam bir gün bekledik" diyor.[22]

KGB Başkan Yardımcısı Filip Bobkov'la birlikte Kharchenko, 28 Şubat 1988 akşamı Bakü'den Sumgayit'e giden ilk Sovyet yetkilisiydi. Sovyet yaşamının sıkı düzenine alışmış bir komünist yetkili için gördükleri olağandışıydı. Dükkânların camları aşağı indirilmiş, caddeler yanmış troleybüsler ve arabalarla dolumuştu. Hâlâ öfkeli topluluklar diledikleri gibi dolaşıyorlardı. Kharchenko, şunları söylüyor:

> Durumu kontrol altına almak imkânsızdı; çünkü kentin tamamı paniğe kapılmıştı. Azeriler güruhlar halinde yürüyorlardı. Avlulardan "Yardım edin! Yardım edin!" diye çığlıklar yükseliyordu. Yanımızda bize eşlik edenler vardı, bir yere götürüldük... Size fotoğrafları göstermek istemiyorum. İmha ettim. Ama kendi gözlerimle kolları, bacakları kesilmiş cesetleri, baltayla parçalanmış, neredeyse hiç vücudu kalmamış bir ceset gördüm. Yerden topladıkları kuru yaprakları cesetlerin üzerine dökerek en yakın araçtan petrol alıp cesetleri ateşe verdiler. Korkunç bir manzaraydı.

Bobkov ve Karchenko, kamu düzeninin yeniden tesisi için ivedilikle ordunun çağırılması gerektiğine karar verdiler. Fakat bunu söylemek, yapmaktan daha kolaydı. Sovyetler Birliği İçişleri Bakanlığı askerlerinden oluşan bir alayın ve Bakü'deki askeri akademi öğrencilerinin Sumgayit'e varması bir günü buldu. Kente vardıklarında, karşılarında öfkeli bir kalabalık buldular. Kharchenko, karşılarında "Her şeye hazır, zaten kan tadını bir kez almış ve girdikleri yolun geri dönüşü olmadığını anlamış çeteler" bulduklarını anımsıyor. Genç askerler, Moskova'dan gerçek kurşun yerine kurusıkı atmaları yönünde talimat almışlardı. İsyancı gruplar, askerlere molotof kokteyli fırlattı ve keskinleştirilmiş metal borularla askerlere saldırarak yüz kadar askeri yaraladılar.

29 Şubat Pazartesi günü, Politbüro, Kafkasya'da meydana gelen krizi görüşmek üzere Kremlin'de toplandı. Tuhaftır ki, Politbüro üyeleri önce uzun süre Ermenistan'daki durumu görüştüler; sonra Sumgayit'teki durumu gündemlerine alıp konuştular.

Şiddet olaylarının Azerbaycan ve Ermenistan'ın diğer şehirlerine de yayıldığına dair endişeler dile getirildi. Belgeler, Sovyetler Birliği liderlerinin eşi benzeri görülmemiş bir durumla baş etmeye çalıştıklarına tanıklık ediyor:

[DMITRI] YAZOV [SAVUNMA BAKANI]: Ama Mihail Sergeyeviç [Gorbaçov], Sumgayit'te, -belki doğru kelime değildir ama- bir tür sıkıyönetim ilan etmemiz gerekli.

GORBAÇOV: Sokağa çıkma yasağı.

YAZOV: Bunu sıkı takip etmeliyiz Mihail Sergeyeviç, kontrolden çıkmasını engellemeliyiz. Asker gönderip, kamu düzenini yeniden tesis etmeliyiz. Nihayetinde, bu izole bir yer ve nüfusu milyonları bulan Ermenistan değil. Ayrıca, diğerlerini de uyandıracaktır.

GORBAÇOV: Alexander Vladimirovich [Yakovlev] ve Dmitri Timofeyevich [Yazov], Bakü'de, Leninakan'da [Ermenistan'da] ve o, Ermeni semti olan şehirde de benzer bir durum oluşması ihtimalinden söz ediyorsunuz...

[VIKTOR] VLASOV [İÇİŞLERİ BAKANI] : Kirovabad [Azerbaycan'ın ikinci en büyük şehri, günümüzde Gence].

GORBAÇOV: Kirovabad.

VLASOV: Camları kırdılar, o kadar.

GORBAÇOV: Henüz Sumgayit'te yaşananlardan haberdar olmadıklarını da aklımızda bulundurmalıyız. Ama bunun kartopu gibi büyüdüğünü de...

[EDUARD] ŞEVARDNADZE: Diğer tarafa bağlanan bir damar gibi. Ermenistan'da ölüm olayları duyulursa, orada da olaylar çıkabilir.

[ALEXANDER] YAKOVLEV: Hızla, Sumgayit'te kovuşturma açıldığını ve suçluların tutuklandığını duyurmalıyız. Bunu insanları sakinleştirmek adına yapmamız gerek. Sumgayit'teki yerel gazete de bunu kesin olarak ve vakit kaybetmeden yayımlamalı.

GORBAÇOV: Şu an yapmamız gereken işçi sınıfını, halk gönüllülerini suçlularla mücadele etmek üzere bölgeye göndermek. Bu, her türlü holigan

ve aşırılıkçıyı durduracaktır. Almatı'da olduğu gibi. Bu çok önemli. Askerler husumeti tetikliyorlar.[23]

Gorbaçov, güvenlik güçlerini gönderme konusunda isteksiz olmasına karşın, nihayetinde Sumgayit'te askeri mevcudiyet ve sokağa çıkma yasağının gerekli olduğuna ikna oldu. Bu kasıtlı itidal, daha sonra Ermenilerin suçlamalarına neden oldu.[24] Tutanaklara bakılırsa, liderler krizi aşma konusunda içten bir çaba gösteriyordu, bununla birlikte durum boylarını aşmıştı. Sumgayit'te sokaklara dökülenlerin, yakıp yıkıp öldürenlerin işçi sınıfına mensup olmasına rağmen, Gorbaçov hâlâ "işçi sınıfını" seferber etmekten söz ediyordu.

Gorbaçov, oturumun büyük bir kısmını, Sovyetlerin milletlerle ilgili politikasını yeniden belirlemek üzere, "milletler meselesiyle ilgili bir plenum" düzenlenmesi gerekliliğinden söz ederek geçirdi. Bu sırada, Ermeniler ve Azeriler, Sovyet enternasyonalizmini havaya uçuruyorlardı.

29 Şubat'ta, Sumgayit'te durum, Politbüro'nun sandığından çok daha az kontrol altındaydı. Saldırılar kentin otogarının batısındaki "41. Mahalle"de gün boyunca devam etti. Aynı aileden beş kişi –bir erkek, eşi, iki erkek ve bir kız çocukları- öldürüldü. Nihayet, Hazar Denizi filosundan iyi silahlanmış denizciler ve bir paraşüt alayı şehre vardı. Paraşüt alayı komutanı Vladimir Krayev, o akşam durumu kontrol altına aldı ve resmen sıkıyönetim ilan edildi. Megafonlardan 23.00'ten itibaren geçerli olacak sokağa çıkma yasağını duyurdu –Sovyetler Birliği'nde barış zamanı için bir başka görülmemiş durumdu. Sokağa çıkma yasağının başlamasından dört saat önce, hâlâ binlerce öfkeli genç erkek, otogarın yanındaki meydanda toplandı. Krayev, paraşütçülere otogara ani bir operasyon düzenleme emri verdi. Saldırıda birçok Azeri öldü. Pazartesi gününün sonunda toplam ölü sayısı otuz ikiydi ve dört yüzün üzerinde tutuklu vardı.

Beş bin Ermeni, Lenin Meydanı'ndaki büyük Kültür Sarayı'na sığınmış; donanmanın oluşturduğu bir kordon tarafından korunuyordu. Kharchenko, onlara bakmaya gitti. Şikâyetlerini dinlerken, arkadan birisi başına vurdu ve rehin alındı. Çaresiz kalmış bir grup Ermeni, şehirden çıkabilmek için bir uçak gönderilmesini talep ediyordu; Kharchenko'yu ancak Moskova'nın kendilerini kurtarmak üzere planları olduğuna

ikna olduklarında serbest bıraktılar. Kharchenko, bir ayrıntıdan çok etkilenmişti: Sumgayitli Ermenilerin tamamı, Ermenistan'a değil Rusya'ya gitmek istiyordu: "Konuştuğumuz kimse Ermenistan'a uçmak istediğini söylemedi. Krasnodar, Stavropol ve Rostov bölgelerine gitmek istediklerini söylediler. Neden? Dediler ki, 'Ermenistan'da kimsenin bize ihtiyacı yok, bizi gerçek Ermeniler olarak görmüyorlar, biz gerçek Ermeni değiliz'."

Sumgayit'in Ardından

Sumgayit'te işlenen cinayetler, Sovyetler Birliği için bir dönüm noktası oldu. Ermeniler içinse bir felaket olduğunu söylemeye gerek yok. 26 ile 29 arasında Sumgayit Ermenisi hayatını kaybetti ve yüzlercesi yaralandı.14 bin Ermeni'nin neredeyse tamamı kenti terk etti. Sumgayit dışında, Azerbaycan'da da 350 bin Ermeni şiddet olaylarının şokunu yaşadı. Binlercesi Azerbaycan'ı terk etti.

Sumgayit, Azerbaycan için de bir felaket oldu. Azerbaycan, Karabağ'daki beklenmedik olaylara yanıt vermeye çalışırken, Sovyetler Birliği tarihinin en vahşi toplumlararası şiddet olaylarına sahne oldu. Ortaya çıkan vahşet, maalesef Ermenistan'daki barışçıl gösterilere taban tabana zıttı. Olaylar, sıradan Azeri vatandaşlar için hem dehşet verici, hem de kafa karıştırıcıydı.

Sovyet yetkililerin ilk tepkisi, olaylar hakkında çıkan haberleri engellemek oldu. Sovyet medyasında olayların hiç ele alınmamış olması, Gorbaçov'un *glasnost* politikasının basın özgürlüğünü kapsamaktan çok uzak olduğunu gösteriyor. Hafta boyunca, Sovyet kanallarında İsrail, Güney Afrika, Panama'daki gösteriler hakkında haberler yayınlandı, fakat Azerbaycan'da olan bitenlere dair tek bir habere bile yer verilmedi. 28 Şubat Pazar akşamı, Sumgayit'teki şiddet olaylarının en yoğun yaşandığı anlarda, Sovyet akşam ana haber programı *Vremya*, yalnızca Ermeni işçilerin geçen hafta yapılan grev sırasındaki yaşanan iş günü kaybını telafi etmek için ek çalışma günü taahhüdü verdiğini bildirdi.[25] Olaylar sona erdiğinde, Sovyet liderleri katliamların Ermeni-karşıtı doğasını küçümsemeye karar vererek, onları "holiganların eylemleri" olarak adlandırmayı tercih ettiler.

Bu çarpıtılmış haber veriş şeklinin Ermenileri üzmesinin yanı sıra, yaralı ve ölülerin listesinin yayımlanmaması, onları ölü sayısının aslında çok daha fazla olduğu, fakat bu bilginin dışarıya sızdırılmadığına ikna etti. Katliamlardan sonra Bakü morgunu ziyaret edenler, 32 ceset saydılar -26 Ermeni ve 6 Azeri. Bir sonraki yıl, Ermenistan'da katliamlarla ilgili olarak yayımlanan ilk kitap listeye 3 Ermeni'yi daha ekledi –görünen o ki, bu mağdurlar hayatlarını daha sonra kaybetmiş veya morgda tutulmamışlardı. Yine de, Ermeniler çok daha büyük bir katliam gerçekleştirildiğini ve bu katliamın ört pas edildiğini düşünmeye devam ettiler. Ermeni yazar Sero Khanzadyan, katliamlarda 450 Ermeni'nin hayatını kaybettiğini iddia etti. 1991'de, Ermeni kökenli Fransız yazar Claude Mutafyan, "Resmî olarak açıklanan ölü sayısı 32'nin, gerçek sayıyla alay edercesine küçümsendiğini"[26] söylüyordu.

Faillerin yargılanması da kimseyi tatmin etmedi. Hassas davalar, Azerbaycan'ın gergin siyasi ortamından uzağa, Ermenilerin daha rahat ifade vermelerini sağlamak amacıyla, Rusya'daki mahkemelere taşındı; basında çok az yer buldular. Sumgayit'te yapılan duruşmalar da kapalı kapılar ardında gerçekleşti. Nihai olarak, yaklaşık seksen erkek hüküm giydi. Bu sayı, gösterilere katılanlara oranla çok düşüktü. Ahmed Ahmedov adlı bir kişi idam edildi. Azerbaycan'daki atmosfer o kadar değişmişti ki, 1988'in sonunda Bakü'deki bazı aşırılıkçı göstericiler, "Sumgayit Kahramanları"nı öven pankartlar taşıyorlardı.[27]

Plan ve Komplolar

Sovyetler Birliği yönetiminin Sumgayit'te yaptığı belki de en büyük hata, şiddet olaylarıyla ilgili resmî bir soruşturma başlatmamasıydı. Halbuki bu, hem Ermenilerin, hem de Azerilerin ortak talebiydi. Bu durum, yalnızca, pogromları düzenleyenlerin adaletten kaçtığına yönelik şüpheleri güçlendirmeye yaradı. Meseleyle ilgili tam bir bilgilendirme yapılmaması, komplo teorisi üretenleri, dedikodu kazanlarını kaynatmaya teşvik etti ki, Kafkasya'da zaten ek bir teşviğe kimse ihtiyaç duymuyordu.

Pogromlarla ilgili pek çok komplo teorisi var. Birçok kişi, KGB'yi şiddet olaylarını örgütlemekle suçladı. Bir rivayete göre, KGB, şiddet

olaylarını "Ermenileri korkutmak" ve gösterilerinden geri adım atmalarını sağlamak için planladı. Bir başka teori de, şiddet olaylarının etnik ihtilaf tohumları ekmek ve Moskova'nın Azerbaycan ve Ermenistan üzerindeki kontrolünü muhafaza etmek için yapıldığını öne sürüyordu. Üçüncü bir teoriye göre, KGB, Sumgayit olaylarını Gorbaçov ve *perestroyka*'yı Etibarsızlaştırmak üzere düzenlemişti.[28]

KGB, kesinlikle şiddeti kışkırtmaya yetecek kadar güçlü ve vicdansızdı. Fakat, belgelerde ya da ifadelerde bu teoriyi destekleyecek kanıt yok. KGB'nin pogromları planladığı ve gerçekleştirdiğine inanmak için, 1988 yılında halihazırda Gorbaçov'dan bağımsız hareket ettiğine ve uzun vadeli bir radikal siyasi ajandası (ki bu da ters tepti) olduğuna inanmak gerekir. Aynı zamanda, KGB'nin başkanı Viktor Chebrikov, kayda geçmiş tüm yorumlarında itidal çağrısı yapmıştı. Burada da tüm taşlar yerine oturmuyor. Süreç içindeki faaliyetlerine bakılırsa, KGB, Kafkasya'daki tüm diğer Sovyet kurumlarından daha güçlü ya da daha az kafası karışmış durumda değildi.

Azerbaycan tarafındaysa, Azerileri suçlardan muaf tutmaya yönelik, çok daha akla hayale gelmedik komplo teorileri oluşturuldu. En çok dile getirilen teorilerden biri, dışarıdan komplo kuran kişilerin bölgeye kameralar yerleştirdikten sonra pogromların başlamasını bekledikleri ve çektikleri görüntülerin hemen tüm dünya çapında dağıtılmasıyla ilgili iddiaydı; ancak şimdiye kadar böyle bir filmi gören olmadı.

Mayıs 1989'da, Bilim Akademisi Başkanı ve Azerbaycan'ın en tanınmış Ermeni karşıtı ismi Ziya Bünyadov, olayları o güne kadar en kapsamlı şekilde inkâr eden isim oldu. Bunitov "Neden Sumgayit?" başlıklı bir makalede, Sumgayit'teki katliamların Ermeniler tarafından Azerbaycan'ı Etibarsızlaştırmak ve Ermenilerin milliyetçi davasını güçlendirmek üzere planlandığı sonucuna vardı.

Bünyadov, makalesinde şunları yazdı: "Sumgayit'te gerçekleşen trajedi, Ermeni milliyetçiler tarafından titizlikle planlanmıştı. Olaylar başlamadan birkaç saat önce, Ermeni fotoğrafçı ve televizyon habercileri gizlice şehre girdi ve hazır biçimde beklediler. İlk suç, Azeri olduğunu iddia eden ve Sumgayit'te beş Ermeni'yi öldüren Grigoryan adlı bir şahıs tarafından işlendi."[29]

90'ların başında, Azerbaycan Ermenilerinin tamamı Azerbaycan'ı terk ettiğinde ve Ermenistan'la olan savaş iki halk arasındaki ilişkileri tamamen zehirlediğinde, yönetmen Davud İmanov bununla ilgili çok daha etraflı bir kurgu ortaya çıkardı. "Sumgayit'in Sedası" adlı trilojisi, eş zamanlı olarak Ermenileri, Rusları ve Amerikalıları, Azerbaycan'a karşı komplo kurmakla suçlayan bir çaresizlik ürünüydü. İmanov, nihayet tüm Karabağ meselesini, CIA'in Sovyetler Birliği'ni yok etmek için düzenlediği olaylar bütünü olarak gösterdi.[30]

Bünyadov ve İmanov, teorilerini birleştirmek için aynı kanıt parçalarını kullandılar. Bunlardan birisi, olaylar başlamadan önce Sumgayit Ermenilerinin mevduat hesaplarından bir milyon rublenin üzerinde para çekmesi. Eğer doğruysa, bu pek de şaşırtıcı değil; çünkü Ermeniler ve Azeriler arasındaki sorunlar bir süredir devam ediyordu.

Bir diğer kanıtsa, Eduard Grigoryan isimli bir Ermeni'nin de şiddet olaylarına karışmış olması. Grigoryan, Sumgayit'te çalışan bir fabrika işçisiydi. Birçok toplu saldırı ve tecavüz eylemine katıldı. (Her ne kadar, Bünyadov'un söylediği gibi, Grigoryan'ın münferit olarak "beş Ermeni'yi" öldürdüğünü söylemek yanlış olsa da.) Grigoryan, daha sonra 12 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Azerbaycan'da Sumgayit pogromlarının arkasındaki "Ermeni" ile ilgili iddialardan bir söylence oluştu. Aslında, bu kişi, şiddet olaylarına karışmaktan hüküm giyen 84 kişiden yalnızca biriydi.[31] Grigoryan, toplumun en alt tabakasından geliyordu. Doğma büyüme Sumgayitliydi. Ermeni babası vefat ettikten sonra, Rus annesi tarafından büyütülmüştü. Üç kez hüküm giymişti. Anlatılanların bir versiyonuna göre, o diğerlerini kışkırttı. Diğer bir versiyona göre, Azeri işçiler onu şiddet olaylarına katılmaya ikna etti. Kısacası, Grigoryan'ın katliam yapmayan uygun bir profili vardı. Sicili bozuk, net bir milli kimliği olmayan, şiddet için terör saçan, başıboş bir genç adam... Grigoryan'ın değil karanlık bir Ermeni planının kilit aktörü, siyasi bir planın parçası dahi olduğunu düşünmek bile hayli zor.

Eğer şiddet planlanmışsa, şehrin içinde planlanmış olması kuvvetle muhtemel. Pogromların ardından birçok yerel yetkili işinden kovuldu ve Sumgayit parti lideri Müslimzade, partiden ihraç edildi.[32]

Hayatta kalan birçok Ermeni, parti yetkililerinin Lenin Meydanı'ndaki gösterilere katılırken ve Ermenilere şehri terk etme çağrısı yaparken gördüklerini söyledi. Bazıları katliamlara katılanların arasında, yerel parti yetkililerinin de olduğunu söyledi. Ermenileri öldüren ve gösterilere katılan birçok kişiye çeşitli taahhütler, Ermenilerin adları, adresleri ve el yapımı silahlar verilmişti.[33] Belki de, bazı yerel yetkililer kasten kalabalığı manipüle etti ve bu şekilde Ermenilerin Sumgayit'i terk etmelerini sağlayarak kentin en acil toplumsal sorununu –konut sıkıntısı- çözmeyi ümit ettiler. Her kim Ermenileri hedef almışsa alsın, planları kesinlikle kontrolden çıkmıştı.

Komplo teorileri üretenler, bir anlamda yanlış soruyu soruyorlar. Şiddet olayları bir vakum içinde gerçekleşmedi. Sumgayit'te provokatörler işbaşında olsalar dahi, istekli, kışkırtabilecekleri malzemeye ihtiyaç duyacaklardı. Gazeteci-yazar Anatol Lieven, Letonya polisine karşı ayaklanma başlatmak için, sivil Rus taklidi yapan Sovyet askeri akademi öğrencilerini gördüğünü anlatır. Başarısız olmuşlardı; çünkü soğukkanlı Baltık polisi aşırı tepki göstermemişti. Maalesef, Kafkasya'daki kalabalık tutuşmaya çok daha hazır bir materyal ihtiva ediyordu.[34]

Kaynaklardan mahrum kalmış, hızlı değişen koşullarda yaşayan mültecilerle dolup taşan Sumgayit'te şiddet olayları nasıl önlenebilirdi sorusunu sormak daha faydalı olabilir. O günlerde, Ermeni karşıtı katliamlar, Azerbaycan'ın diğer büyük kentleri Bakü ve Kirovabad'da kıl payı atlatılmıştı. Ancak, Sumgayit'te var olan unsurlar bir araya gelerek tutuşmaya hazır bir karışım oluşturmuştu. Şiddet o kadar büyük bir hızla tırmandı ki, daha fazla sayıda Ermeni'nin hayatını kaybetmemesi şaşırtıcı. Polisin hiçbir şey yapmaması ve ordunun bir gün geç gelmesine rağmen, ölü sayısının daha yüksek olmaması, Sovyetler'in bazı medeni değerlerinin toplumlararası kan dökme girişimlerini frenlediğini gösteriyor. Katliamlar ne kadar korkunç olursa olsun toplam ölü sayısı, Bakü'de 1905 ve 1918'de gerçekleşen katliamlara göre çok daha düşüktü.

Kendilerini daha kaygısız gören Azeriler, bu tür şiddet olaylarının o kadar da nadir görülmediğini anlasalar, pogromları kabul etmeleri biraz daha kolaylaşabilir. Elias Canetti, kitle psikolojisi hakkındaki çığır

açan kitabı *Kitle ve İktidar*'da "Saldırgan grupların hızla büyümesinin bir sebebi de, bunun herhangi bir risk içermemesi. Başkalarıyla ortaklaşa işlenen bir cinayet yalnızca güvenli ve caiz değil, aynı zamanda tavsiye edilen bir eylemdir; erkeklerin büyük çoğunluğunun buna karşı koyması zordur" diye yazar.[35] Sumgayit'in üzerinden çok geçmeden, Sovyet Orta Asya'da, Oş ve Duşanbe'de de vahşi katliamlar yaşandı. Azerilerin de Ermenistan'dan cebren sürüldüğü daha geniş kitlelerce biliniyor olsaydı, Sumgayit için çizilen tablo belki de daha az siyah-beyaz olurdu.

Kırsal bölgelerde yaşanan şiddet olayları, Sumgayit'teki katliamlardan çok daha az dramatikti. Ancak 1988'de yüzlerce Azeri, Ermenilerin yarattığı şiddet olaylarında mağdur oldu.

Sovyetler Birliği ve dünyanın geri kalanında, Sumgayit, etnik sebeplere dayalı şiddet olayları için Ermenilerin tek mağdur olan taraf olarak gösterildiği bir sembol haline geldi. Katliamlar, Ermenistan'da büyük bir yas ve öfke dalgası yarattı. Vakit kaybetmeden 1915'te yaşanan Ermeni Soykırımı'yla Sumgayit arasındaki paralellik hissedildi ve ifade edildi. Sumgayit mağdurları için anıtlar inşa edildi. Yerevan'da göstericiler, 1915 ve 1988 tarihlerini yan yana gösteren pankartlar taşıdılar. Birçok Ermeni, ilerleyen bir saldırı dalgasına karşı mücadele etmek zorunda olduklarına inanmaya başladılar. Dağlık Karabağ'ın seçilmiş lideri Arkadi Gukasyan, Sumgayit'in Azerbaycan'la yaşanan bir ihtilafı "kaçınılmaz" hale getirdiğini söylüyor: "Sumgayit'ten sonra tüm bunların nereye doğru gittiğini düşünmeye başladık. Ancak, çarklar dönüyordu bile. Sumgayit, bizi korkutma çabasıydı. 'Bakın, aynısı sizin de başınıza gelebilir' diyorlardı."[36]

3
ŞUŞA
KOMŞULARIN HİKÂYESİ

Albert ve Larisa Haçaturyan, bahçelerinde etraflarındaki boynu bükük çiçeklerin ortasında, eski yıkık okullarına bakarak çaylarını yudumlarken, iki depremzede gibi görünüyorlardı.[1]

Haçaturyan'ların Şuşa'nın yukarı kısmındaki evleri, kentte ayakta kalan az sayıdaki evden biriydi. Elma ve çınar ağaçlarının gölgesinde, bir zamanlar refah içindeki bu kentin bayraklarla donatılmış caddelerini arşınlarken, eski, balkonlu, simsiyah, boş villaların iskeletlerinin önünden geçtim. Şuşa (Şu an Ermeniler kenti Şuşi olarak adlandırıyor), yükseklerde, Dağlık Karabağ'ın ortasındaki tepelerde bir boğazın üzerinde kurulmuş. Bir zamanlar, Kafkasya'nın tiyatroları, camileri ve kiliseleriyle ünlü, büyük kentlerinden biriymiş. Günümüzde, yıkıntılar arasında çok az kişi bu kentte yaşıyor. Caddeler bomboş ve yıkılmış binalarla dolu. Ancak bu kapsamlı yıkım, depremden değil, insan eliyle getirilmiş bir felaketten kaynaklanıyor.

Haçaturyan Ailesi, hâlâ Şuşa'da yaşayan birkaç Şuşalı aileden biri. Aileleri, nüfusunun çoğunluğu Azeri olan bir kentte yaşayan küçük bir Ermeni azınlıktan geliyor.

Şubat 1988'de, Karabağ Ermenilerinin gösterileri başladığında, Şuşa Azerilerini bir korku aldı. Yerel yetkili Zahid Abbasov, "Kimse uyumadı" diyor. Larisa ve Albert Haçaturyan gibi, Şuşa Ermenileri iki kat korkuyordu. Sovyet sisteminde başarılı olmuş öğretmenlerdi; onlarca Azeri dost ve meslektaşları vardı. Ancak, 1988'de aniden, bilhassa kırılgan bir sosyal gruba dahil oldular. Tam olarak ifade etmek gerekirse, onlar Azerbaycan'daki, Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir ilin sınırları içinde bulunan bir Azeri kasabasında yaşayan Ermenilerdi. Şimdi onları kim koruyacaktı? Hikâyeleri –Şuşa'nın hikâyesi- Sovyet komşuların nasıl birbirlerinden korkarak, birbirleriyle çatışmaya başladıklarının hikâyesidir.

Şuşa'da, Sumgayit'te görülen sosyo-ekonomik sorunlar da yoktu. Başlangıçta, kasabadaki iki toplum arasında herhangi bir husumet de yoktu. Ancak Şubat 1988'de, Sumgayit'te gerçekleşen katliamlar hemen gerginliğe neden oldu. Mülteciler –önce Sumgayit'ten gelen Ermeniler, daha sonra Azerbaycan'dan gelen Azeriler- Dağlık Karabağ'a geldiğinde gerginlik arttı. Şuşa'da fitilin ateşlenmesi -belki de yıllar boyunca inşa edilmiş güven ilişkilerinden dolayı- daha uzun zaman aldı. Ancak, Eylül 1988'de Ermenilerin tamamı Şuşa'dan sürüldüğünde ve Azerilerin tamamı Stepanakert'ten geldiğinde fitil ateşlendi. Albert, eve döndüğünde bahçesini ayaklar altına alan ve eşyalarını kırıp döken bir güruhla karşılaştığı günü anlattı bana:

> Biz, barışçıl yollarla çözülebileceğini düşünüyorduk. Çok zordu, çünkü Şuşa büyük bir kasaba değil. Hepimiz birbirimizi tanıyorduk, dosttuk, birbirimizin düğünlerine, cenazelerine giderdik. Geldiğimde terzi Hüseyin'i gördüm. Verandamı parçalıyordu. "Hüseyin, ne yapıyorsun?" dedim. Oğlunu komünist partiye aldırmıştım. Gitti.

1988'in sonundan 1992'ye kadar, Ermenilerin kasabayı terk etmesinin ardından Şuşa, Ermenilerin kontrol ettiği Dağlık Karabağ'ın ortasında isyankâr bir Azeri kalesi olarak kaldı. 1992'de, Sovyetler Birliği'nin yıkılıp tam anlamıyla savaş patlak verdiğinde, Ermeniler Şuşa'yı ele geçirdiler. Haçaturyan'lar gibi Şuşalı Ermeniler, tekrar yurtları haline gelen -ama yerle bir olmuş- bu kasabaya geri döndüler.

Larisa ve Albert çifti, bahçelerinde çay içerken eski işyerlerine bakıyorlardı. Neoklasik, *Realschule* (bir tür lise eğitimi verilen okul) Şuşa'daki en hüzünlü yıkıntılardan biriydi. Üç katlı okul, 1906'da inşa edilmişti. Bir zamanlar 400 öğrenciye sahip olan okul, burjuva sınıfının çocuklarına eğitim veren bir yerdi. Mezunları, Moskova ve St. Petersburg'daki okullara gidiyorlardı. Bugünse, okulun geniş cephesinde üç sıra siyah pencere, sanki boş bir ilaç paketi gibi duruyor. İçeri girdiğimizde, girişteki mermer tabanda Latince bir yazıyla karşılanıyoruz: *Salve* (Merhaba). Pembe renkli mermerden yapılma bir merdiven, bizi ancak taş karolar arasında çim bitmiş koridorlar ve daha fazla moloz yığınına götürüyor.

***

Şuşa'nın hikâyesini anlamak için, Karabağ'daki Ermenilerin elindeki kasabanın kendisine ve Azerbaycan'da hayatına devam eden sürgündeki Şuşa arasında gidip gelmek gerekiyordu. Şuşa'nın iki yarısı önce çatışmalarla, şimdiyse ateşkes hattıyla ikiye bölünmüş durumda.

Azerbaycan'ın Hazar Denizi kıyısındaki bir sanatoryumdan başladım. Basamaklara kalın, beyaz ve büyük harflerle "ŞUŞA" kelimesi kazılıydı. Pencereler arasına gerilmiş, birbirini kesen çamaşır asılı uzun ipler... 1992'de binlerce Şuşalı Azeri, Bakü'nün kuzeyindeki bu eski sahil tesisine geldiler. Mültecilere Karabağ'ı anımsatan birkaç cılız çam ağacı dışında, kuru ve kumlarla kaplı bir yerdi.

Jafarov Ailesi, içine yastık ve battaniye istiflenmiş karanlık bir odada yaşıyordu. Oğulları Cengiz'in, 8 Mayıs 1992'de Şuşa düşerken Ermeniler tarafından öldürüldüğünü söylediler. Sovyetler Birliği dönemini sorduğumda, iki taraftan da onlarca kez duyduğum cevabı verdiler: "Ermenilerle normal bir yaşamımız vardı." Onlara göre, yıkıcı nefret mikrobu dışarıdan değil, içeriden gelmişti.

Cengiz'in en iyi arkadaşı Zaur, pala bıyıklı, bir rugby oyuncusuna benzeyen, nazik bir adamdı. Jafarov Ailesi'nin yaşadığı odaya elinde bir bastonla girdi. 1992 baharında, polis olarak görev yapıyordu ve kasabayı savunan Azerilerdendi. Ermeni saldırısının başlamasından alt hafta önce, yanına bir "Grad" füzesi düştü ve şarapnel parçaları

bacaklarına saplandı. Zaur'un sol bacağı kesildi ve tekrar ayağa kalkmak için yirmi iki kez ameliyat olması gerekti. Tam zamanlı bir işi olmadığını, vaktinin çoğunu kalabalık sanatoryumda geçirdiğini anlattı: "Yaz başlıyor. Dört ay sonra sıcaktan öleceğiz. İşte bu zamanlarda memleket hasreti başlıyor."

Zaur'un iki yakın Ermeni dostu olmuş. Yukarı camiden aşağı inen sokakta beraber büyümüş, voleybol ve futbol oynamış, karaborsadan bir şeyler almak için birbirlerine yardım etmişler. Zaur, askere gittiğinde Ermeni dostlarından birisi berbere gelmiş ve uğur getirsin diye asker tıraşının parasını ödemiş. "Savaş sırasında sürekli nişangâhta Vigen veya Surik'i görmekten korkuyordum" dedi. "Böyle kâbuslar gördüm..."

Zaur, sürgündeki Şuşa Azerilerinin çevresine girmemi sağladı. Memleketlerine gidecek olmamdan dolayı heyecanlıydılar. Yusuf avukattı. Otuzlu yaşlarının sonunda veya kırklarının başında, yumuşak bir ses tonu, kaytan, siyah bıyıkları, hüzünlü bakışlarıyla, Çehov'vari bir hüznü vardı. Zaur'dan daha içine kapanık ve sertti; memleketi Ermenilerin elinden alınmadan evlenmeme sözünü yakın zamanda bozduğunu anlattı. Yusuf evine ne olduğunu da bilmek istiyordu. Bir kâğıt parçasına küçük bir harita çizdi ve kasabada evini nasıl bulacağıma dair detaylı bir tarif verdi.

***

2000 baharında, yarı yarıya yıkılmış Şuşa'da 3 binden az kişi yaşıyordu –önceki nüfusunun belki onda biri kadar- Şuşa nüfusunun büyük bir bölümü, Azerbaycan'dan gelen yoksul Ermeni mültecilerden oluşuyordu. Mermer bir çeşmeden su almaya gelen, ellerinde kovalarla bir sıra oluşturmuş insanların arasında kasabayı tanıyan, Şuşa'nın yerlisi yalnızca iki kişiye rastladım. Büyük ihtimalle, Zaur'un arkadaşları kasabadan ayrılmıştı. Ancak, sonunda, kilisenin yanındaki dört katlı apartmana götürüldüm ve pala bıyıklı, kocaman kara gözleri olan tıknaz bir adama rastladım; Zaur'un arkadaşı Vigen'di. Ben neden orada olduğumu anlatırken, Vigen'in eşi bize kahve getirdi.

Vigen, ilk başta şaşırdı, sonra en son on yıldan uzun bir süre önce gördüğü Zaur'un mesajını duyduğunda sevince boğuldu. "Ailesi nasıl?" dedi,

"Babası ölmüştür değil mi?" Bir anda savaş uçup gitti, eski Şuşa'dan haberler, dedikodular almak istiyordu; ben sorularını cevaplandıramasam da. Arkadaşının tek bacağını kaybettiğini biliyordu. "Ağdere bölgesinde çarpışıyordum" dedi. "Radyoda Şuşa'dan bir tanıdığın sesini duydum. Kanalı açtım ve haberleri aldık. Zaur'un vurulduğunu söyledi." Şuşa'nın yerel telgrafı, cephe hattından çalışmaya devam ediyordu ve bazı "düşmanlar" hâlâ dostlardı.

Zaur'un, dostunun nişangâhında belirmesiyle ilgili korkusunu anlattığından söz ettim. Yüzünde bir gülümsemeyle, "Ben de aynı şeyden korkuyordum" dedi. Ancak, Vigen'in gelecekle ilgili değerlendirmesi çok daha gerçekçiydi. Nihayetinde o da savaşta çarpışmıştı ve şu an ayrılıkçı, küçük Dağlık Karabağ Devleti için çalışıyordu. Şuşa Azerilerinin bir gün geri dönmesi mümkün müydü? Altı yaşındaki oğlunu işaret ederek, "Sanıyorum, onun nesli büyüyene kadar olmayacak" cevabını verdi.

Diğer gezim daha az ümit vaat ediyordu: Bu harap olmuş kasabada Yusuf'in evinin yıkıntılarını bulabilme umudum yoktu. Yine de, iki gün sonra, iki gazeteci arkadaşla birlikte evi aramaya çıktık. Yusuf'in eski komşularından birini bulduk, ismi tanıdı ve bizi dört katlı bir apartmana götürdü. Neredeyse tüm daireler yanmıştı, bir düzine kadar dairede hâlâ yaşayanlar vardı. Yusuf'in evi, 28 numara da bunların arasında olmalıydı. Apartmanda, Anoush adında, siyah saçlı bir Ermeni kadın Yusuf'in evi olması gereken evin birinci kattaki balkonundaydı.

Anoush bizi çağırdı. Biz de özür dileyerek kendimizi tanıttık. Bu ani ziyaret onu telaşlandırdı –doğal olarak- ancak, yine de bizi içeriye davet etti. Yusuf'le neredeyse aynı yaşlarda, orta yaşlı, kocaman kara gözlerinin etrafı mavi halkalarla çevrili bir öğretmendi. Biz divanda otururken kızı bize kahve pişirdi ve Anoush'un o eve nasıl yerleştiğinin hikâyesini dinledik. Onun hikâyesi de, savaşla parçalanmış bir başka hayatı anlatıyordu. 10 Mayıs 1992'de, Yusuf ve babasının kasabayı terk etmesinin üzerinden iki günden az bir süre sonra buraya geldiğinde, Şuşa hâlâ yanıyordu. Karabağ Ermenisi yetkililer, evlerini kaybedenleri Şuşa'ya taşınmaya teşvik ediyorlardı. Hızlı hareket etmek istediler; çünkü kasabanın yağmacılar tarafından tamamen yakılıp yıkılmasından endişe ediyorlardı. Anoush, yeni bir ev için mükemmel bir adaydı:

Üç ay önce Şuşa'dan gelen bir "Grad" füzesi kendi evini harap etmişti. Köyündeki evi de bir Azeri saldırısı sırasında yıkılmıştı. Böylece şu an tek evi olan 28 numaralı daireye taşındı. "Kapı açıktı, tüm eşyalar gitmişti" dedi. Hemen evin eski sahibinin hakkını aramak ya da onun hakkını sorgulamak için gelmediğimizi söyledik. Ancak, bizi zorlayan –ve cevabı verilemeyen- "Bu ev kime ait?" sorusu hâlâ havada asılı duruyordu.

Anoush'un oturma odasının duvarlarında bir tanesinde, tabandan tavana uzanan bir tablo vardı. Bu tablo, Rus sonbahar sahnesi fotoğrafının reprodüksiyonuydu. Bir milyon Sovyet evinde asılı resimlerden birisi gibi duruyordu: Bir Kuzey ormanında portakal ve altın rengine çalan birkaç gümüş renkte huş ağacı. Anoush, fotoğrafın bir tarafındaki yirmi santimetrelik bölüme dikkatimi çekti. Bu bölümün ilk başta yırtık olduğunu ama sonra ağacın eksik kısmını boyadıklarını anlattı. Anoush ve kızı, tabloyu o kadar büyük bir özenle düzeltmişlerdi ki, ilk bakışta bu düzeltme hiç göze çarpmıyordu. Yüzündeki tedirgin gülümseme, sanki bunun eve bağlılığının bir göstergesi olduğunu söylüyor gibiydi.

Yusuf'e evini bulduğumu teyit eden huş ağacı fotoğrafı oldu. Azerbaycan'a döndüğümde, Yusuf'i Bakü'nün merkezindeki gürültülü bir avukatlık bürosunda buldum. Yanımda Şuşa'da çektiğim birkaç fotoğrafı da götürdüm. Duvardaki huş ağacı fotoğrafına gördüğünde iç çekerek "Evet, burası benim evim" dedi. Kalktık, trafik gürültüsü içinden geçerek konuşmamıza Bakü'nün Şelale Meydanı'nda kebap yapan bir kafede devam ettik. Ancak, Yusuf'in konuşması gittikçe daha kopuk bir hal aldı ve düşüncelere daldı. Belki de yaptığım şey yanlıştı. 28 numaralı dairede yaşadığını soyut bir biçimde söylemesi bir şey, evinin hâlâ ayakta durduğu, içinde düşman bildiği insanların yaşadığı gerçeğiyle yüzleşmesi ayrı bir şeydi.

Daha sonra, Yusuf, bir başka fotoğrafa da uzun süre baktı. Bahçesinin fotoğrafı... Şuşa'daki apartmanın arkasında bir su borusu, küçük bir bahçeye gidiyordu. Birkaç metre ötede, seramikle kaplı patikalar, meyve ağaçları, böğürtlen çalılarıyla kaplı küçük yeşil bir vahaya çıkıyordu. Anoush, "Borunun nereden geldiğini görünce, apartmana aittir diye düşünmüştük" demişti. Kendi sebzelerini orada yetiştiriyordu.

Bakü'de Yusuf, bu bahçenin babasının gurur ve neşe kaynağı olduğunu anlattı. Bahçesinin mayıs yeşilinin en görkemli elbisesine bürünmüş haline bakarak, "Babamın yüreği bunu görmeye dayanır mıydı bilmiyorum" dedi.

Bakü'de, sürgündeki Şuşalılarla vakit geçirdim. Yaralı polis Zaur ve avukat Yusuf dışında, sanatçı Arif, gazeteci Kerim ve Hikmet'le tanıştım. Şu an erişemedikleri memleketlerini ziyaret etmiş olmam, onlar arasında bana tılsımlı bir statü kazandırdı. Fotoğraflarım, bir yandan Şuşa'yı kaybetmiş olmanın acısını yeniden uyandırırken, diğer yandan mutlulukla hatırladıkları anılardan oluşan kayıp bir dünyanın kapısını araladı. Fotoğraflarıma dikkatle baktılar, defalarca baktılar. Her bir detaya dikkat ettiler. Bir caddenin köşesinde duran küçük bir erkek çocuğunun fotoğrafına bakarken "Hangi caddede duruyor?" diye sordular. "Camiden ötede solda, Hüseyin'in evinin köşesi görünüyor" dediler.

Rüzgârlı bir haziran günü, öğleden sonra, *Şuşalılar* beni Bakü'nün sınırında göle bakan bir kafede öğle yemeğine çıkardılar. Dört saat süren konuşmamızda, tek bir konu defalarca tekrarlandı: Dostları ve düşmanları, Ermeniler. *Şuşa* gazetesinin editörlüğünü yapan Kerim, aralarındaki en nüktedan adamdı ve hararetle geçen birkaç dakikayı da nükteye çevirdi. Üzerindeki koyu mavi ceketle, akşam dışarı çıkmış profesyonel bir rugby oyuncusuna benzeyen Zaur, içlerinde en ılımlı olandı. Kendiliğinden dostlarıyla ilgili hikâyeler anlatıyor ve Ermenilerden sesinde nefret tınısı olmadan söz ediyordu. Ancak, yine de barış görüşmelerinde ilerleme kaydedileceğinden umutlu değildi.

Diğerleri daha agresifti. Örneğin, Fransa ve Almanya'nın nesiller süren ihtilaftan sonra barıştıklarını söylediğimde bir tanesi: "Ermeni faşizmi de Alman faşizmi gibi yenilmeli" dedi. Bakımsız, griye çalan sakalı ve zayıf, hüzünlü yüzüyle Arif, grubun en muhafazakârıydı. Şuşa'yı "kurtarmak" için bir savaş daha olsun istiyordu. Bütün umudunu, Haydar Aliyev'den sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı olacak kişiye bağlamıştı. "Aliyev'den sonra demokratik seçimlerle başa gelmiş bir cumhurbaşkanımız olacak ve Karabağ'da tek bir Ermeni kalmayana dek savaşacak" dedi. Arif, aynı zamanda grubun sanata en yatkın üyesiydi. Kaybolmaya yüz tutmuş eski bir Azeri el sanatı olan vitray alanında

eğitim almış bir sanatkârdı. Şuşa'dan sürüldükten sonra, hayatındaki her şey kötüye gitmişti. Bakü'de geçinmeye çalışıyordu. Yemeğimiz biterken Arif, Ermenilere duyduğu öfkenin başka bir boyutunu da açıkladı. Sekiz ay boyunca bir Ermeni'yle evli kaldığını ama daha sonra evliliklerinin sonlandığını söyledi.

Dostlarımın, yolunda gitmeyen ne varsa Rusya'nın suçu olduğuna inandıklarını görüyordum. Anlattıkları kadarıyla, 1991-1994 arasındaki savaş Ermenilerle olduğu kadar Ruslarlaydı da –her ne kadar biraz daha ayrıntı vermeleri istendiğinde, ellerinde pek fazla destekleyici kanıt olmadığı görülse de... Masadakilerden "Şuşa'yı Ermeniler değil, Ruslar aldı", veya "Ermenileri suçlamıyorum, Ruslar onları kullanıyorlar", ya da "Ermenileri 19. yy'da Türklerle aramızda tampon görevi görsünler diye Ruslar Karabağ'a yerleştirdi" şeklinde yorumlar yapılıyordu. Rusya'nın savaş sırasında Ermenileri desteklediğine dair kanıtlar olsa da, yapılan yorumlar bunun çok daha ötesini işaret ediyordu. Dostlarımın söylediklerine bakılırsa, Ermeniler savaşa hiç katılmamıştı. Acaba bu Azerbaycan'ın acı verici yenilgisinde, suçu Rusya'ya atarak rasyonelleştirme çabasının bir parçası mıydı? Ya da ihtilafın vebalini Rusya'ya yıkarak, Ermeni komşularını bu suçtan muaf mı tutuyorlardı? Bu bağlamda, aslında kimsenin kişisel olarak düşman olmadığını, her zaman suçu gizemli dış güçlerde aradıklarını fark ettim.

***

Şuşa, komşuların nasıl dost olmayı bırakıp birbirleriyle savaşmaya başladıkları bilmecesinin çalışılabileceği güzel bir örnek. Kasaba, geçtiğimiz yüzyılda, 1905, 1920 ve 1992'de, bir kez her iki taraf, bir kez Azeriler ve bir kez de Ermeniler tarafından olmak üzere üç kez yakıp yıkıldı. Kafkasya'nın kardeş katline izin veren standartlarına göre bile, bu bir rekor olmalı. Ancak, bu yakıcı savaşlar arasındaki dönemlerde Şuşa büyüyen bir kentti ve iki toplum arasındaki evlilikler yaygındı.

İki toplumu birbirine bağlayan iki unsur, ticaret ve Rusların iktidarıydı. Bunlardan birincisi doğal bir bağ olmakla birlikte, ikincisi yapaydı. 1920'de kenti mahveden yağma olayları, Ruslar çekildiğinde ve bir başka ekonomik kriz ve iç savaş sonrasında gerçekleşti. O dönemde, Azeri ordusu kentin Ermenilerin bulunduğu yukarı bölümüne saldıra-

rak yüzlerce Ermeni'yi öldürdü. Ruslar, Bolşevik üniformaları içinde geri döndüğünde, Stepanakert, Dağlık Karabağ'ın yeni başkenti oldu. Şuşa'nın Ermeni mahallesinin yıkıntıları, kırk yıl boyunca bir hayalet şehirmişçesine olduğu gibi kaldı. 1930'da şair Osip Mandelstam, kasabayı ziyaret etti ve boş, sessiz sokakları karşısında dehşete kapıldı. Bir şiirinde, ürpertiyle Şuşa'nın "kırk bin ölü penceresinden" söz eder.

Nihayet, 1961'de, Bakü'deki komünist yetkililer, her ne kadar eski binaların birçoğu restore edilebilecek durumda olsa da harabelerin yıkılması talimatını verdiler. O dönem Şuşa'da partinin Ermeni yetkililerinden olan Sergey Shugaryan, bana, yıkım operasyonlarının gözetiminden sorumlu özel bir komisyona başkanlık etmesi talebini reddettiğini anlattı. Şu an Yerevan'da yaşayan bu ihtiyar adam, eski Ermeni mahallesinin yıkılışını şimdi bile sesi titreyerek anlatıyordu. "Mahalleden geriye kalanlar hâlâ ayaktaydı. Tüm evler restore edilebilirdi. Tek eksiği ahşap bölümler ve kapılardı. Yıllarca yıkıntıların bulunduğu bu yerde dolaştım. Kuyular, kemikler gördüm. Kasabayı ateşe verenlerden nefret ediyordum."[2]

Savaşın temel sebebinin, bir ya da iki nesil önce yaşanan savaşların bıraktığı izler olduğunu söylendi. Karabağ'daki tarihi mağduriyet duyguları, belki de Ermeni toplumu içinde en güçlü olanlardan. Birçok kişi Şuşa'nın 1920 öncesindeki halini hatırlıyor. Karabağ'daki Ermeni milliyetçi hareketinin kurucularından Zhanna Galstyan, çocukken evde devrim öncesi dönem hakkındaki konuşmalara kulak misafiri olmasının, üzerinde derin bir etki bıraktığını anlattı. Büyükannesinin ailesi Alguli adından bir köyden sürülerek Hankendi'ye gelmişti. Burası daha sonra Stepanakert oldu. Daha sonra Alguli'ye, yalnızca Azeriler yerleşti:

> Sadece küçük bir yatağımız vardı; büyükannem ile bu yatakta birlikte yatardık. Her gece Alguli'den anneannemin akrabaları gelirdi. Bu insanlar darp edilmiş, memleketlerinden sürülmüş, Hankendi'ye yürüyerek gelmiş ve oraya yerleşmiş insanlardı. O sıralar yaşlılar hâlâ hayattaydı. Ben küçüktüm. Hepsi fısıldayarak olanları anlatırdı. Stalinizm yıllarıydı, izin verilmezdi. Ama, çocuk beyni hepsini teyp gibi kaydediyor.[3]

Bakü'nün arka sokaklarından birinde, karanlık bir büroda, bir başka Şuşa'severle karşılaştım. Tombul Zahid Abbasov, şu an Azeybaycan'da

sürgünde olan Şuşa yönetiminin kültürden sorumlu yetkilisiydi. Bulunduğu mevkinin içi çok dolu olmadığı için, ne olmuş olabileceğini düşünmek için çok zamanı vardı. 80'lerde, Şuşa'da Komsomol denilen yerel komünist gençlik örgütünü yönetiyordu. Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir ilde, daha ziyade Ermenilerle birlikte çalıştığı için hepsini çok iyi hatırlıyordu. Haçaturyan'lardan bahsettiğimde "Ne kadar güzel bir çiftti!" diye coşkuyla bağırdı. Larisa Haçaturyan'ın bahçesinde çekilmiş bir fotoğrafına bakarak "Ne kadar yaşlanmış" dedi. Zhanna Galstyan'dan söz ederken, alaycı bir ifadeyle "Zhanna bana bir keresinde hediye olarak kristal bir vazo vermişti. Şuşa'da bıraktı. İsterse alabilir" dedi.[4]

Sonra çekmecesinden siyah-beyaz bir fotoğraf yığını çıkardı. Bu fotoğraflardan güneşten bembeyaz olmuş bir tanesinde, güneşten bronzlaşmış iki genç adam bir kafenin verandasındaki masada oturmuş gülümsüyorlardı. Büyük güneş gözlükleriyle yüzünde kocaman bir gülümseme olan üçüncü kişiyse Abbasov'du. Eğer fotoğrafın sağındaki beyaz, kısa kollu bir tişört giymiş, saati güneşte parlayan adamı gözümüzün bir yerlerden ısırıyorsa, bu adamın şu an Ermenistan'ın Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan olmasındandı. Daha genç bir Koçaryan... Dağlık Karabağ'dan bir grup arkadaş, 1986 yazında, Kırım Yalta'daki Gurzuf Sanatoryumu'nda tatile gitmişti.

Kader, Abbasov'un neredeyse her şeyini kaybetmesi ve sürgünde yaşamasına, Komsomol'daki birçok eski dostununsa bağımsız Ermenistan'ın liderlerinden olmasına hükmetmişti. Abbasov'un en yakın çalışma arkadaşları, Stepanakert Komsomolu'nun genel sekreteri Serj Sarkisyan, o zaman Ermenistan'ın savunma bakanıydı; vekili Robert Koçaryan ise Ermenistan Cumhurbaşkanı.

Abbasov, her gün Şuşa'dan Stepanakert'e işe geliyordu ve tekrar yukarıya, dağa çıkmasın diye iş arkadaşları sırayla onu öğle yemeğine davet ediyordu. Ermeni milliyetçiliğini ilk ne zaman sezdiğini sorduğumda: "Sonlara doğru Serj'de [Sarkisyan] bir şeyler hissetmeye başladım" cevabını verdi. "İyice durgunlaşmıştı. Ama Robik'te [Koçaryan] sonuna kadar hiçbir farklılık hissetmedim." Hatta milliyetçi duyguların kabardığı futbol maçlarında bile: "Bölgesel Komite'de

Ararat futbol takımını destekleyen işçiler vardı, ama Robik bunu bile yapmadı."

Abbasov, 1988'den sonra da arkadaşlarıyla görüşmeye devam ettiğini, ama siyasi ihtilafın görüşmelerinin kısa süreli ve kaçamak yapıldığını, milli davanın diğer toplumla dostluk kurmayı arzu edilmeyen bir şey haline getirdiğini belirtti. Abbasov, çalışma masasına eğildi, şimdi suratı asılmıştı. Hâlâ olanlara inanmak istemiyordu. "Bu daha ne kadar devam edebilir?" diye sordu, sanki ihtilaf büyük bir yanlış anlaşılmaymış ve birkaç dost sözüyle düzeltilebilirmiş gibi.

Yerevan'da, Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sarkisyan, eski dostu ve iş arkadaşının selamlarını ilettiğimde güldü. Evet, onu iyi hatırlıyordu ve Abbasov iyi bir adamdı. Sarkisyan, kendisinin de iyi derecede Azerice konuştuğunu ve pek çok Azeri arkadaşı olduğunu söyledi- ama Ermenistan'da da okuduğunu belirtti. Muhtemelen Abbasov onun bu yönünü hiç görmemişti. Sarkisyan, Ermeni davasının kişisel dostluklardan daha önemli olduğunu söylemek ister gibiydi: "Sorun Sovyet sisteminin içindeydi. Zahid ya da Şuşa Komsomol Genel Sekreteri Rohangiz iyi, normal insanlardı."[5]

Cinayetlerin ardındaki sebepleri aramak için yukarıya doğru çıktıkça, kişisel olarak daha büyük bir hayal kırıklığı yaşadım. Kimse, şahsen bir sorumluluk hissetmiyordu. Robert Koçaryan, sadece kişisel dostluk ve etnik ihtilaflarla ilgili genel düşünceler iletti. "Tabii ki Azeri arkadaşlarım var. Yaşam tarzım, çok geniş bir arkadaş çevresi yaratmıştı. Eski dostlarımı hatırlıyorum. Onlarla ilgili hiçbir şikâyetim yok. Normal dostane ilişkilerimiz vardı. Ama, etnik nedenlere dayalı ihtilaflar başladığında bunlar genellikle geri planda kalır."[6] Ermenistan Cumhurbaşkanı, 1988'de daha en başından itibaren Karabağ Ermeni milliyetçi hareketi Krunk'ın liderlerinden biri olmuştu. 1992'de Şuşa'nın ele geçirilmesine yönelik operasyona katılmıştı. Ama yine de ihtilafın başlamasında hiç rol almamış gibi, sanki ihtilaf bir anda ortaya çıkmışçasına konuşuyordu. Yine pasif bir dil kullanıyordu. Sanki "etnik sebeplere dayalı ihtilaflar", doğa olayları gibi başlıyordu. Cumhurbaşkanı hiçbir açıklama getirmedi.

4

1988-1989

BİR ERMENİ KRİZİ

Karabağ Komitesi

Mayıs 1988'de, Ermeniler ve Azeriler arasındaki husumet, Dağlık Karabağ içinde salgın gibi yayılıyordu ve en sonunda Tug Köyü'ne vardı. Önemli bir andı. Karabağ'ın güneyinde kalan Tug, bölgedeki karma nüfusa sahip tek köydü. Her iki toplum da yan yana yaşıyordu. Onları yalnızca bir dere ayırıyordu. Eğer toplumlararası uyum Tug'da hayatta kalamıyorsa, başka hiçbir yerde yaşayamazdı. Ancak, 3 Mayıs'ta, İçişleri Bakanlığı birimleri Tug'a yüzlerce köylü arasındaki çatışmaları durdurmak üzere sevk edildi. Moskovalı yetkili Grigory Kharchenko, Şubat 1988'de köyü ziyaret ettikten yedi ay sonra geri döndü. İki ziyareti arasında, geçen aylarda, husumetin nasıl kök saldığını gördü:

> Eski bir köydü. Ermeniler ve Azeriler arasında evlilikler olmuştu. Her şeyi bölüşmüşler, bu milli meseleleri kendi içlerinde çözmüşlerdi. "Bu bizi etkilemeyecek, birdenbire ortaya çıkan bir heyelan gibi. Bizi birbirimize düşüremezler" dediklerini hatırlıyorum. Eylül ayında, yanımda askerlerle oraya tekrar gittim ve onları okulda yatırdım. O sırada, çoktan meydanı bölmüş ve bir sınır oluşturmuşlardı. Köyün yarısı Ermenilere, yarısı

Azerilere gitmişti. Hatta Azeri bir adam üç çocuğuyla bir yarıda, Ermeni eşi de üç çocuğuyla diğer yarıda kalmıştı.[1]

Ermenistan'la birleşme davası, neredeyse tüm Karabağ Ermenilerini avucunun içine almıştı. Aralarındaki tek görüş farklılığı bunun nasıl yapılacağıyla ilgiliydi. Komünist parti yetkilileri hâlâ Moskova'yla çalışmak istiyorlardı; radikaller daha çatışmacı taktiklerin peşine düşmüş, planlar yapıyorlardı bile. Mart 1988'de, radikaller, Ermenicede "kuş kafesi" anlamına gelen ve vatan hasretini anlatan "Krunk" adlı yeni bir oluşum kurmuşlardı.[2] Stepanakert ipek fabrikasında, parti teşkilatı başkanlığını yürüten Robert Koçaryan, Krunk'un "İdeoloji Bölümü"nün başına getirildi. Krunk, Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nde, grevi siyasi bir araç olarak kullanan ilk örgüttü.

1988'de Ermenistan, Gorbaçov'un Sovyetler Birliği'nin ilk büyük kitlesel muhalefet hareketinin büyümesine sahne oldu. 11 üyeli "Karabağ Komitesi"nde bulunan liderler, yıl sonunda komünist partiyi gölgede bıraktılar. Komite –daha ziyade Yerevanlı entelektüellerden oluşuyordu- başlangıçta, Mayıs'ta harekete öncülük eden hem Karabağ Ermenisi, hem parti üyesi olan iki lider, Igor Muradyan ve Zori Balayan'ın yanında gelişti. Tek bir lideri olmayan daimi bir komite kuruldu. Komite üyelerinden yedisi akademisyendi ve dördü, komünizm sonrasında Ermenistan'ın liderleri olacaktı.[3]

Her ne kadar yeni liderler, kendilerini Karabağ Komitesi olarak adlandırsa da, gündemleri Karabağ'dan çok daha genişti. Yerevan'da 1965-1967 yılları arasında milliyetçi gösteriler yapan bir neslin üyesiydiler. Bu gösteriler sonucunda, 1915 Soykırımı'nı anmak için şehirde hiç sönmeyen bir meşale bulunduran, bir açık hava anıtı açıldı ve 24 Nisan Ermenistan'da Soykırım Günü ilan edildi. Beyrut'tan Los Angeles'a, dünya çapında tüm Ermenileri ortak milliyetçi amaçlar etrafında birleştiren "Hay Dat" ya da "Ermeni Davası'nın" içindeydiler.

İki yıl sonra komite ve halefi, Ermeni Ulusal Hareketi, bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yönetime gelen ilk komünist olmayan gruptu. Bu başarıyı büyük oranda, liderleri Vazgen Manukyan ve Levon Ter-Petrosyan'ın örgütlenme becerilerine borçlular. Bundan çok sonra, Manukyan ve Ter-Petrosyan tartıştı ve 1996 başkanlık seçimlerinde

sıkı bir çekişme yaşandı, ancak bağımsızlık öncesi dönemde uyum içinde çalıştılar.

Manukyan, baykuş bakışlarına sahip zeki ve tez canlı bir matematikçiydi. Aynı zamanda grubun organizatörü ve sorun çözücüsüydü. Modern Karabağ Komitesi, evinde bir araya geliyordu. Manukyan, özellikle "incinmemiş kişileri", diğer bir deyişle yetkililere karşı kişisel kin duyguları olmayanları harekete seçtiğini söyler. Karabağ konusunun, Ermenileri Sovyet dönemi ataletinden uyandırmanın bir yolu olduğunu, demokrasi gibi diğer siyasi amaçların ikinci planda olduğunu anlatır: "Ermenistan'da insanlar için hâkim sorun, ulus meselesiydi... Demokrasi kavramı, bu kadar büyük bir dalga yaratamazdı. Ermenistan'da bu dalga, Karabağ sorunuyla yaratılmıştı. Baltık devletlerindeki bağımsızlık meselesiyle."[4]

Levon Ter-Petrosyan, komitenin baş stratejistiydi. Babası Suriye Komünist Partisi'nin kurucu üyesiydi ve 40'larda ailesini Ermenistan'a getirmişti. Ter-Petrosyan eski Sami dilleri konusunda çalışan bir akademisyendi ve katışıksız akademik geçmişi, siyasi perspektifini de şekillendirmişti. Sessiz bir gücü vardı ve gözleri tüm enerjinizi çekiyordu. Görüşme boyunca, uzun bir tabakaya dizilmiş sigaraların dumanını uzun uzun içine çekti ve her bir soruyu tefsir metniymişçesine uzun uzun düşünerek yanıtladı. "Kamuoyuyla" ilgili soruları neredeyse yorgun bir biçimde, sanki gerçek siyasi meselelerin yanında önemsizmişçesine savuşturdu. Ter-Petrosyan, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesinin 1988 hareketinin katalizörü olmakla birlikte, ana hedefi olmadığını teslim etti:

> Karabağ Komitesi –Igor Muradyan, Zori Balayan, Silva Kaputikyan ve diğerleri- sadece Karabağ'ı düşünüyorlardı. Onlar için demokrasi ve Ermenistan'ın bağımsızlığı meseleleri yoktu. İşte, ayrışma bu zeminde gerçekleşti. Bizim Sovyet sistemi için tehlikeli hale geldiğimizi hissettiklerinde ayrıldılar. Doğal bir değişim gerçekleşti. Onlar, Karabağ sorununun Sovyet sistemi kullanılarak çözülmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Biz, bu sistemin Karabağ sorununu hiçbir zaman çözmeyeceğini ve bunun tam tersinin doğru olduğunu anlamıştık: Sorunu çözmek için sistemi değiştirmek gerekiyordu.[5]

Polütbüro'da Kafa Karışıklığı

1988'in başında, Moskova yönetimi Ermenistan ve Azerbaycan'da süregelen krizin sonuçları konusunda endişelenmeye başlamıştı bile. Gorbaçov, 21 Mart'ta Politbüro üyelerine "Önemli bir sorun hakkında karar verilecek. Çokuluslu devletimizin, Lenin'in oluşturduğu milliyetler politikamızın geleceği söz konusu" dedi.[6] Öyle görünüyor ki, liderler yavaş yavaş gidişatın ihtilaf yönünde olduğunu sezinlemişti, her ne kadar ihtilafı önleyemeseler de.

Politbüro'nun çizgisinden taviz vermediği bir nokta da, Sovyet sınırlarına değişiklik getirilmesiydi. O dönemde, "Milliyetler Politikası"ndan sorumlu alt-birimde yetkili olarak çalışan Andrey Girenko: "Tacikistan'dan Kırgızistan'dan imtiyaz olarak birkaç dağ merasını almalarına dair öneriler geldi. Ben şahsen bunları dikkate almadım, çünkü bir şey devretmeye kalktığınızda, Dağlık Karabağ'da olanlar orada da başlayacaktı."[7]

21 Mart'ta Politbüro oturumunun büyük bir bölümü, partinin Ermenistan'da kaybolan otoritesiyle ilgiliydi. Gorbaçov ve Ermeni yazarların gösterilerle ilgili olarak kararlaştırdıkları moratoryumun sona ermesine beş gün kalmıştı. Politbüro üyeleri, yeni muhalefetin iktidarı ele geçirmeye çalışacağından korkuyorlardı. Yapılan tartışma, Gorbaçov'un reform politikalarının kalbinde yer alan tezatları da ortaya çıkarıyordu. Bir taraftan, Ermeni muhalefetinin bastırılması için güç kullanmaya karşıydı; diğer taraftan, Karabağ Komitesi'ni zayıflatmaya yönelik bir dizi otokratik tedbirler alıyordu. Bu tedbirler arasında, yerel medyayı sıkı biçimde kontrol etmek, Ermenistan ve diğer ülkeler arasındaki telefon hatlarını kesmek, yabancı gazetecilerin bölgeye girişini engellemek ve Karabağ Komitesi aktivistlerini tutuklama ihtimalini değerlendirmek de vardı. Ama Gorbaçov "sağlıklı güçleri" seferber etme ve halkı tartışmalara dahil etme ihtiyacından da dem vuruyordu. Sovyet liderin Politbüro'da kullandığı kısıtlı dilde de bu birbirine zıt görüşler kendini gösteriyordu. Örneğin aynı cümlede açıklığı ve tecridi yan yana kullanabiliyordu: "Öyle görünüyor ki, basında daha açık konuşmalı ve [Karabağ Komitesi'ni] tecrit etmeliyiz. Ancak, bunu öyle bir şekilde yapmalıyız ki, kahramanlaştırılmasınlar."

Moskova yönetiminin kontrolü elden bırakmama çabası, bölgenin asıl temsilcileri olan Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin, Moskova ve kendi halklarının istekleri arasında gidip gelmekten ve artık körü körüne itaat etmekten vazgeçmeleriyle derin bir darbe aldı.

29 Şubat'taki Politbüro toplantısında Gorbaçov, durumu şöyle değerlendiriyordu: "Bilgi edinmeye ihtiyacımız var. Bilgi de kolay kolay elde edilmiyor, iki taraf da saklıyor. Herkes işin içinde. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nden yoldaşlar, kıllarını kıpırdatmıyorlar, her iki taraf da işin içinde."[8]

Gorbaçov, iki parti lideri, Kamran Bağırov ve Karen Demirciyan'ı görevden alma ve yerlerine Abdurrahman Vezirov ve Suren Harutyunyan'ı getirme kararı aldı. Göreve getirilen yetkililerin her ikisi de, bölge dışında çalışıyordu ve yerel siyasi durumlardan etkilenmedikleri düşünülüyordu. Vezirov, Pakistan'da, Sovyetler Birliği Büyükelçisi olarak çalışmış, Harutyunyan da Moskova'daki parti teşkilatında görev almıştı. Politbüro üyeleri, Bakü ve Yerevan'a giderek, özel olarak düzenlenen parti toplantılarında yeni genel sekreterleri tanıştırmakla görevlendirildi. Bu noktada Gorbaçov ciddi bir hata yaptı. Liberal sağ görüşlü yetkili Alexander Yakovlev'i Ermenistan'a, Politbüro'nun önde gelen muhafazakârlarından Yegor Ligaçev'i ise Azerbaycan'a gönderdi. Sonuçta, daha fazla reforma ihtiyaç duyulduğuna tüm kalbiyle inanan Yakovlev, Ermenilerin şikâyetlerine karşı sempati duydu, hatta Yerevan'da bir gösteride söz alarak konuşma yaptı. Bakü'de ise, Ligaçev, Azerilerin memnuniyet duyduğu mesaja tamamen sadık kalarak, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmasına asla izin verilmeyeceğini söyledi. Yakovlev, Ermenistan Komünist Partisi'ni, Bakü'nün Karabağ üzerindeki iddiasından vazgeçmesi karşılığında, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi çağrısının askıya alınması konusunda ikna ettiğini söyledi. Gorbaçov'a telefon ettiğini, Gorbaçov'un Ligaçev'e şu öneriyi götüreceği sözünü verdiğini belirtti:

> Ancak, gece bir telefon aldım. "Bizi aldattın, yalancısın, sana inanmıyoruz" diyordu telefondaki ses. Katıldığım mitingden [Ermeni] üyelerdi. Ne demek

istiyorlardı? Ligaçev, kısa süre önce Karabağ'ın her zaman Azerbaycan'ın içinde olacağını ve hiçbir zaman konumumuzu değiştirmeyeceğimizi söylemişti. Ondan sonra, Karabağ meselesiyle uzaktan yakından hiçbir ilgim olsun istemedim.[9]

Vyacheslav Mikhailov, Karabağ meselesinin Politbüro mutabakatında çatlaklar açtığını, Azerbaycan'da da, Ermenistan'da da parti elitlerinin bundan faydalandığını söylüyor:

> Politbüro üyeleri bu konuda görüş birliği içinde olmadıkları için, [her iki cumhuriyet içindeki] elitler, biraz daha zorlayıp Politbüro'nun bir üyesine baskı yaparak, en üst düzeyde karar alınacağını düşünüyorlardı. Olan da buydu. Sebep, Politbüro'nun tutumundaki muğlaklıktı. Ne yapıldıysa, belgeler üzerinden değil -kâğıt üzerinde herkes haklıydı- umut veren kişisel tanıdıklar, ilişkiler üzerinden yapıldı. Bu durum, Politbüro'nun tüm üyeleri için geçerliydi. Ligaçev, Bakü'ye giderek toprak bütünlüğünün en önemli ilke olduğunu ve ortada bir sorun olmadığını söylerken; Alexander Yakovlev, Ermenilerin meseledeki konumlarının doğru olduğunu söyleyerek alkış topluyordu.[10]

Gorbaçov'un kabinesinde görev yapan Georgy Shakhnazarov da, Politbüro'da yaşanan tartışmalarla ilgili şu tespiti yapıyor:

> Kontrolün kaybedildiğinin ayyuka çıkması, iktidardaki elitler için daha büyük bir endişe kaynağı oldu. Karabağ sorunu tartışılırken söylenen öfkeli ifadelerde bu çok daha sık yüzeye çıkmaya başladı ve Politbüro'nun neredeyse her oturumunda bu konu gündeme geliyordu. 4 Temmuz oturumunda Ligaçev, Vorotnikov, Solomentsev ve yönetim kadrosundan bir başka üyenin bir *leitmotif* gibi tekrar eden yorumları "Bu kadar taviz yeter, düzeni yeniden tesis etmemiz gerekiyor" şeklindeydi. Kimse silah kullanmayı talep etmedi; ancak, bu zeki insanlar hiçbir şeyin yalnızca lafla çözülemeyeceğini de biliyorlardı. Şu an insanların sadece Gorbaçov'a atfettiği irade felci, aslında Gorbaçov'un meslektaşlarının da bir özelliğiydi.[11]

Kanunlar Savaşı

1988 yılı Mayıs ayında, Ermenistan ve Azerbaycan arasında uzlaşı oluşturmaya yönelik belki de en son ciddi çaba da başarısız olmuştu. Söz

konusu öneri, Karabağ'ın Azerbaycan içinde kalmasını, fakat statüsünün "özerk cumhuriyet" olacak şekilde değiştirilmesini içeriyordu. Böylelikle, Dağlık Karabağ kendi parlamentosu, anayasası ve hükümetine sahip olmak gibi bir ayrıcalığa kavuşacaktı. Karabağ'ın Ermeni yöneticisi, Henrik Poghosyan, planı kabul etmeye çok yakın görünüyordu. Vyacheslav Mikhailov "Neredeyse bir sovyet sosyalist cumhuriyetinkine benzer genişlikte, çok geniş yetkilerle donatılmış bir özerk cumhuriyet anayasası cebindeydi. Plan içinde Azerileşme korkusu da dahil tüm sorunları giderecek Laçın Yolu'nun inşası da bulunuyordu" diyor. Ancak, Pogosyan, son dakikada kendi radikal seçmen kitlesinin isteklerine uyarak planı reddetme kararı aldı.

Ermenistan ve Azerbaycan'da yeni liderlerin göreve getirilmesi, krizin durdurulmasına fayda etmedi. Yeni Ermeni lider Suren Harutyunyan, çok geçmeden hâkim ulusçu rüzgârı arkasına almaya karar verdi. 28 Mayıs 1988'de, göreve gelmesinin üzerinden bir hafta sonra, Harutyunyan, Birinci Ermeni Cumhuriyeti'nin yasaklı kırmızı, mavi, turuncu renklere sahip bayrağın, neredeyse yetmiş yıldır ilk kez Yerevan'da dalgalanmasına izin verdi. 15 Haziran'da, yerel parlamento, Ermenistan Yüksek Sovyeti, resmen karar alarak Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi fikrini onayladı. Bu karar, daha sonra "kanunlar savaşı" olarak adlandırılan sürecin başlangıcı oldu. Eski Sovyet ilkesi "demokratik merkeziyetçilik"i deşen bölgesel parti organları, açıkça birbirlerine karşıt olan kanunları kabul ettiler. 17 Haziran'da, Azerbaycan Yüksek Sovyeti, karşıt bir karar alarak, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu yineledi. Daha sonra, 12 Temmuz'da, Stepanakert'teki Bölgesel Sovyet, Şubat'ta aldığı karardan daha da ileriye giderek, yapılan oylama sonucunda, Azerbaycan'dan tek taraflı olarak ayrılma ve Dağlık Karabağ'ın adını "Artsakh Ermeni Özerk Bölgesi" olarak adlandırma kararını aldı.

Eskiden en sadık cumhuriyetlerden biri olan Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin baş asisi haline gelmişti. Politbüro'nun muhafazakâr üyesi Anatoly Lukyanov'un Karabağ Komitesi'ni tehdit ederek, üyelerine, "Sizin gösterileriniz beni korkutmuyor, ben Çekoslovakya'yı gördüm [1968'de]" dediği söylenir.[12] 5 Temmuz'da, göstericilerin Yerevan'daki

Zvartnots Havaalanı'ndan çıkarılması için asker gönderildi. Ateş açıldı ve cop kullanıldı; gösterilere katılan bir öğrenci hayatını kaybetti. Bunu, daha da Sovyet karşıtı, yeni bir gösteri dalgası izledi.

Sovyetler Birliği Parlamentosu, SSCB Yüksek Sovyeti'nin 18 Temmuz tarihli oturumunda, Moskova, ihtilafla ilgili nihai kararını vermeye davet edildi. Gergin ortamda, sık sık öfkelendiği görülen Gorbaçov, birçok Ermeni delegeyle tartıştı. Oturumun sonunda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içinde kalacağı bir kez daha teyit edildi. Gorbaçov, kapanış konuşmasında: "Bugünkü Prezidyum'da Azeri yetkililerin, Ermeni yetkililere göre daha fazla öz eleştiri yaptıklarını söyleyebilirim" dedi. Ermenileri, *perestroyka*'ya zarar veren, "kabul edilemez" bir kampanya yürütmekle suçladı.[13] Ancak, Genel Sekreter, Azerbaycan'da da hoş karşılanmayan bir adım atarak, Bakü'deki parti yöneticilerinin kararlarını geçersiz kılabilecek yetkilere sahip bir Dağlık Karabağ "özel temsilcisi" atadı.

Direniş ve Sınır Dışı Edilmeler

Yüksek Sovyet'in Temmuz 1988'de almış olduğu sert karar, Ermeni muhalefetini taktik değişikliğine gitmeye zorladı. Karabağ Komitesi, daha uzun vadeli bir mücadeleye yönelik planlar yaptı ve Ermeni Ulusal Hareketi adı altında, geniş tabanlı bir teşkilat kurdu.[14] Programı, Ermenistan'da topyekûn reform çağrısı yapmakla birlikte, bağımsızlığa vurgu yapmadı. Buna cevaben Moskova yönetimi, Yerevan'a İçişleri Bakanlığı askerlerini göndererek, sokağa çıkma yasağı ilan etti.

1988 sonbaharında Ermeniler, Azeri azınlığa cephe alarak onları Ermenistan'dan sürdü. Aslında, Ermenistan'daki Azeri nüfusun ihtilaf sırasında hiç sorun yaşamadığına dair yanlış bir kanı var. Birçok kişi barışçıl yollardan ayrıldı, Yerevan'da neredeyse hiç toplumlararası şiddet olayı yaşanmadı, fakat Yerevan'da yaşayan çok az sayıda Azeri vardı ve güvenlik güçlerinin düzeni muhafaza etmesi çok güç değildi. Kırsal alanlarda şiddet olayları yaygındı. Ermeni çeteleri, Azeri köylerini basarak pek çok kişiyi dövdü, vurdu, evlerini yaktı ve evlerini terk etmeye zorladılar. Yıl sonunda, Ermenistan kırsalında yaşayan

200 binin üzerindeki Azeri, Müslüman ve Kürt nüfusunu barındıran onlarca köy terk edilmişti.[15]

1989 yılında, her ne kadar şiddet olaylarının en kötülerinin çoğu sona erse de, Ermenistan'da kalan bütün Azeriler sınır dışı ediliyordu. Kurulan takas sistemi sayesinde pek çok sayıda Azeri, Azerbaycan'dan kaçan Ermenilerle evlerini takas edebilmişti. Ermenistan'daki tatil beldesi Jermuk'taki belde yönetiminin eski başkan yardımcısı Seyran Stepanyan, Azerbaycan'daki komünist partisindeki meslektaşlarıyla nasıl irtibata geçtiğini anlattı. 1989 yılının ikinci yarısında, bin Azeri'nin, Jermuk'tan otobüs ve trenlerle ayrılmasını sağlamışlar. Buna karşılık, Mingeçevir ve Bakü'den gelen yedi yüz Ermeni, Jermuk'taki oteller ve sanatoryumlarda misafir edilmiş.[16] Etnik nedenlere dayalı bu mübadeleler, Ermenistan ve Azerbaycan'da gülünç düzeye varacak şekilde devam ettirildi. Belki de şehir efsanesi olarak değerlendirilebilecek bir hikâyeye göre, 1989 yılında iki psikiyatri hastanesinin hastaları, Ermenistan-Azerbaycan sınırında değiş tokuş edilmişti. Yöneticilerinden daha fazla aklı başında hareket eden ve yuvalarını bırakmayı reddeden hastaları ikna etmek, yetkililerin iki saatini almıştı.[17]

Ermenistan, 1988'de, çok daha kaotik ve şiddet doluydu. Kasım sonu ve Aralık başı arasındaki vahşet dolu haftalarda, onlarca Azeri hayatını kaybetti. Arif Yunusov, iki yıldan uzun bir süre zarfında, Azeri mültecilerle yaptığı titiz araştırmada, ölen ve yaralananların listesini oluşturdu. Ölüm ve yaralanmayla sonuçlanan olayların çoğu, 1988'de meydana gelmişti. Yunusov, bu süre boyunca, 127 Azeri'nin Ermeniler tarafından genellikle darp edilerek, yakılarak veya vurularak öldürüldüğü sonucunu elde etti. En korkunç olay da –hâlâ tam olarak araştırılmadı- Ermenistan'ın kuzeydoğusundaki Vartan Köyü'nden 12 Azeri'nin, Kasım 1988'de yakılarak öldürülmesiydi. Yunusov'un ulaştığı toplam ölü sayısı 216; bu sayı içinde Azerbaycan'a yürürken donarak ölen, intihar eden, daha sonra Azerbaycan hastanelerinde hayatını kaybeden ve hâlâ kayıp olanlar da bulunuyor.

Sovyet İçişleri Bakanı Vadim Bakatin, 1988'in sonunda sınır dışı edilmeleri durdurma için hem Ermenistan'a, hem de Azerbaycan'a gitti.

Anılarında, Ermenistan'ın Spitak kentinin dışındaki korkmuş Azerilerle ve sınırın öteki tarafında, Azerbaycan'ın Kirovabad kentindeki eşit derecede korkmuş Ermenilerle karşılaşmasını anlatır. Hepsi ondan koruma istiyordu, ancak o, onlara koruma statüsü veremedi. Bakatin, Azerbaycan'da ve Ermenistan'da, İçişleri Bakanlığı yetkililerini savunmasız kalmış azınlıklara zarar gelmemesini sağlamakla görevlendirdi. Ancak, polislerin verdiği mekanik yanıtlardan onlara güvenemeyeceği sonucunu çıkardı: "Yerel yönetim bütün iddiaları reddederek, işleri yoluna koyma sözü verdi. Ama ben artık onlara güvenemiyordum. Bakan olarak burada sözüne güvenebileceğim az sayıda insan vardı. Herkesi de kovamazsınız."[18]

Yunusov'un araştırması, birçok Ermeni parti yetkilisinin ve Karabağ Komitesi üyesinin, Azerilerin sınır dışı edilmesi sürecine faal olarak müdahil olduğunu gösteriyor. Örneğin, 27 Kasım 1988'de, bir KGB yetkilisi, emniyet müdürü ve partinin yerel yöneticisi, Ermenistan'ın kuzeyindeki Spitak bölgesindeki Saral ve Guraşlı adındaki iki köye giderek, Azerilere iki hafta içinde köyden çıkmalarını söyledi. Azeriler gitmeyi reddettiğinde, silahlı çeteler köylere saldırdılar. Yetkililer geri döndü ve tehditkâr bir dille taleplerini yinelediler. Yanlarına birkaç eşya alan köylüler, otobüslerle köyü terk ettiler; fakat konvoya ateş açıldı ve üç kişi öldü.[19]

Azerilerin şiddet kullanılarak Spitak etrafındaki bölgeden çıkarılmasının, onları yalnızca birkaç gün sonra Ermenistan'da meydana gelen depremden kurtarması da kara mizah ürünü gibiydi. 7 Aralık'ta meydana gelen depremde, 32 Azeri ölmüştü. Önceki haftalarda Azerilerin büyük çoğunluğu bölgeden sürülmemiş olsaydı, muhtemelen hayatını kaybedenlerin sayısı daha fazla olacaktı.[20]

Ermenistan Depremi

Deprem, 7 Aralık 1988'de, saat 11.41'de Spitak kenti yakınlarında gerçekleşti. Sağlam inşa edilmemiş Sovyet apartmanları tuzla buz oldu, molozların altında binlerce kişi kaldı. Spitak neredeyse yerle bir oldu ve Leninakan (bugünkü adı Gümrü) korkunç derecede hasar gördü.

Depremde 1.500 köy ve 35 bin hanenin yıkıldığı tahmin ediliyor. Bu, birkaç saniye süren felaketin resmi ölü sayısı 24.817. Bu sayı, altı yıl sonra gerçekleşen Dağlık Karabağ ihtilafında ortaya çıkan ölü sayısının kesinlikle üzerinde.[21]

Deprem, bölge insanının en iyi ve kötülerini de ortaya çıkardı. Binlerce Ermeni elleriyle moloz yığınlarını eşeleyerek hayatta kalanlara ulaşmaya çalıştı ve deprem mağdurlarının yardımına koştu- ancak pek çok yağmalama olayının olduğu ve yeniden imar için toplanan paranın çoğunun çalındığı iddiaları da dile getirildi.Azerbaycan'da binlerce insan, siyasi görüş ayrılıklarını bir kenara bırakarak, mağdurlara yardım etmek için çırpındı. Aynı zamanda, yaşanan bu acı olaydan keyif alan bazı Azerilerin, Ermenistan'ın "cezalandırılışını" kutlamak için havai fişek gösterileri düzenlediği de iddia edildi.[22]

Bu felaket, çoğu kişinin umduğu gibi Ermenistan-Azerbaycan ihtilafının şiddetini azaltmadı. Moskovalı gazeteci Viktor Loshak, bölgeye gönderildi ve orada hayatta kalanların doğal afet ve milliyetçi duyguların harmanlandığı o korkunç "psikoz" halini hatırlıyor:

> Bu insanlar, bana, bir gazeteciye ve birbirlerine neden bahsediyorlardı? Ölümden, sevdiklerinden veya yeni bir deprem olacağına dair tahminlerden değil; Azerilerin kendilerine ilaç yolladığından bahsetmişlerdi –çok yakın oldukları için birkaç vagon ilaç yollamışlardı ve Merkez Komite de onlara yardım etmişti- ve tabii ki Azerilerin onları zehirlemek istediklerini düşünüyorlardı. Tam bir psikoz haliydi.[23]

Felaket, Ermenistan'ın siyasi ve fiziki çehresini değiştirdi. Sovyet hükümeti, ilk defa Ermeni Diasporası'nın yardımı için Ermenistan Cumhuriyeti'yle doğrudan çalışmasına izin verdi. Karabağ Komitesi üyeleri, Yerevan'daki Yazarlar Birliği binasının önünde bir acil yardım merkezi kurdu. Rafael Ghazaryan: "Depremin hemen ardından, tam olarak nasıl bir felaketle karşı karşıya olduğumuzu idrak edemesek de, bizler insanlardan, kurtarma çalışmaları ve yardımların dağıtılmasından sorumlu olduğumuzun farkına vardık. Beklenmedik bir durumdu. Sorumluluk, hükümetten bize geçmişti" diyerek o günleri hatırlıyor.[24]

Mihail Gorbaçov, 7 Aralık'ta, New York'ta, Birleşmiş Milletler'deydi. Vakit kaybetmeden Moskova'ya döndü ve uçakla Ermenistan'a gitti. Bu ziyaret, Gorbaçov'un Sovyetler Birliği lideri olarak geçirdiği görev süresi boyunca Kafkasya'ya düzenlediği tek ziyaretti ve bir halkla ilişkiler felaketine dönüştü. Gorbaçov, deprem bölgesini ziyaret ettikten sonra karayoluyla Yerevan'a geçti. Âdet olduğu üzere, kentin meydanlarından birinde halka hitap etti. Ermenistan Yüksek Sovyeti Başkanı Grant Voskanyan da o gün Gorbaçov'un yanındaydı. Voskanyan, yaşananları şöyle anlatıyor: "[Gorbaçov] 'Sizi sıkıntılarınızla bir başınıza bırakmayacağız, size yardım edeceğiz' dedi ve birisi bağırarak 'Peki ya Karabağ?' diye sordu. Gorbaçov öfkelendi. 'Bakın, Karabağ meselesini bu denli büyük bir ulusal felaketin yaşandığı bir günde gündeme getirmeyeceğinizi umuyordum. Birçok kişi bunu anlamayacak' diye yanıt verdi."

Gorbaçov'un Ermeni danışmanı Shakhnazarov da onunlaydı ve dinleyenlerin bu olaya tepkisini şu şekilde anlatıyor:

> Mihail Sergeyeviç [Gorbaçov] sakallı adamı mantıklı olmaya davet etmekten çok, etrafındakilere hitap ediyordu. Kadınlardan bazıları tepki gösterdi ve genç adama Ermenice kızdılar. Ancak diğerleri sessiz kaldılar. Onların yüzlerine baktım ve Karabağ'ın gündeme getirilmesinden rahatsız olmadıklarını gördüm. Görünüşe bakılırsa, Karabağ düşüncesi her birinin aklına bir çivi gibi çakılmıştı, onları rahat bırakmıyordu ve deprem dahi onları bu düşünceden uzaklaştıramıyordu.[25]

Gorbaçov, Moskova'ya dönmeden önce, Ermeni televizyonuna demeç verdi ve Karabağ meselesinin "Vicdansız kişiler, demagoglar, serüvenciler, yoldan çıkmış kişiler ve iktidara aç faşistlerce" kullanıldığını söyledi.[26] Bu, Gorbaçov'un, Karabağ Komitesi'nin tutuklanacağına dair verdiği bir sinyaldi. Askerler, Yazarlar Birliği binasının etrafını sardı ve 9 komite üyesini gözaltına aldı. İki kişi de birkaç gün sonra gözaltına alındı. 11 üye, duruşma öncesi soruşturma için Moskova'daki hapishanelere gönderildi ancak 6 ay sonra, mahkemeye bile çıkarılmadan serbest bırakıldı.[27]

Rusya'nın Tepkisi

Depremden sonra Ermenistan'a giden bir başka ünlü de, meşhur muhalif ve vicdanın sesi Andrey Sakharov'du. Sakharov, eşi Yelena Bonner'le birlikte Azerbaycan, Dağlık Karabağ ve Ermenistan'ı ziyaret etti ve muhalefetten isimlerle bağlantı kurdu.

Sakharov'un Karabağ meselesindeki duruşu tartışmalıydı. Başlangıçta, doğrudan Ermeni yanlısı bir tavır belirledi. Stalin'in 1921'de Dağlık Karabağ'ı haksız yere Azerbaycan'a ödül olarak verdiğini söyledi ve konuyu *perestroyka* ve *perestroyka*'nın direnişi ve geçmişin yükünü yenme kapasitesi için bir mihenktaşı" olarak adlandırdı. Sakharov'un Ermeni yanlısı duruşu, Ermeni eşinin etkisiyle oldu. Yelena Bonner'ın –soyadı Alihanyan olan- babası, kentten 1920'de sürülen bir Şuşa Ermenisi'ydi. Görünüşe bakılırsa, aile hafızasının etkisi güçlüydü. Ancak, Sakharov ve Bonner, iki tarafı da dinlediklerinde konumlarını bir nebze değiştirdiler. Sakharov, çözüm olarak referandum yoluyla her bir kentin Ermenistan veya Azerbaycan'a katılıp katılmama kararı almasını önerdi. Ancak, Dağlık Karabağ'ı gezerek kendi gözleriyle bölgenin karmaşık coğrafyasını gözlemlediklerinde, referandum fikrinin işe yaramayacağını fark ettiler. Bonner, daha sonra, "planın ideal bir çözüm olmadığını" kabul etti, ancak planı Karabağ tartışmalarının polemikten ibaret olduğu bir dönemde yaratıcı bir düşünce örneği olarak savundu: "Çatışma ve savaşa giden yoldan ayrılıp diyaloğa doğru hareket etmek istiyorduk."[28]

Sakharov'un en başta benimsediği tutum, Rus entelektüelleri arasındaki genel Ermeni yanlısı tutumu yansıtıyordu. Ermeni ve Rus entelektüeller, tarih boyunca yakın ilişki içinde oldular. Sumgayit pogromlarının ardından Rus Moskova'nın entelektüel elitleri, Ermeni davasına tereddütsüz destek verdi. Bugün, Rus gazeteci Viktor Loshak, Ermeni yanlısı bu mutabakatın zararlı olduğunu kabul ediyor:

> Karabağ'ın Ermenistan'a iadesi, bizim için, Sovyetler Birliği'nin demokratikleşme sürecinin bir parçası gibi geliyordu. Adalet yerini buluyor diye düşünmüştük. Düşüncemizde haklıydık. Ancak, diğer tarafın hislerini tamamıyla göz ardı etmemiz açısından haksızdık. Dağlık Karabağ'ın

ülkelerinin bir parçası olduğu gerçeğiyle yaşayanların tepkisinin ne olacağını düşünmemiştik.

Azerbaycan'da yükselen muhalefet, bu tavıra içerledi. Şubat 1989'da, Azeri akademisyen ve muhalefet aktivisti Zerdüşt Alizade, "Moskova Kürsüsü"ne katıldı. Moskova Kürsüsü, Entelijansiya Evi'nde toplanan bir muhalifler forumuydu. Sakharov, foruma başkanlık eden dâhiydi. Katılımcılar, Ermeni Karabağ Komitesi'nin iki ay önce gözaltına alınan üyelerinin serbest bırakılması çağrısı yapmak üzere oylama yaptı. Alizade, katılımcılara, Karabağ Komitesi'nin Azerilerin acı çekmesine neden olduğunu söylediğini anlattı. Alizade'nin anlattıklarına göre, eski muhaliflerden biri ona kızarak böyle bir şey söylemeye hakkı olmadığını söyledi. Alizade de Dostoyevski'den alıntı yaparak, hiçbir dava, bir çocuğun tek bir gözyaşı damlasına değmeyeceğini söyledi. Ona karşı çıkan katılımcı da, "Siz Azerilerin Sumgayit'te yaşananlardan sonra, bir çocuğun gözyaşından bahsetmeye ne hakkınız var?" diye karşılık verdi. Alizade, buna cevaben, "Sumgayit'teki katliamları tüm halk mı işledi zannediyorsunuz?" dedi.[29]

Özel Temsilci

Temmuz 1988'de, kriz halen aşılamamışken, Gorbaçov Dağlık Karabağ'ın Moskova tarafından doğrudan idare etmesini sağlamaktan başka çaresi olmadığına karar verdi. 24 Temmuz'da, üç ay önce bölgeyi ziyaret eden sanayici Arkadi Volsky'yi Kremlin'e davet etti. Birkaç dakika içinde, Volsky kendini "altı aylığına" Politbüro'nun Karabağ temsilcisi olmayı kabul ederken buldu. Gerçekte, orada neredeyse on sekiz ay kalacaktı.[30]

Volsky'nin resmi unvanı "Merkez Komite ve Yüksek Sovyet'in Temsilcisi"ydi. Ancak, kendi sözleriyle "ineklerin döllenmesinden askeri konulara kadar" her alandan sorumlu bir genel vali haline geldi. Bu iş için ideal bir aday olduğu genel olarak kabul görüyordu. Büyük karizmaya sahip Volsky, -en azından başlangıçta- her iki tarafça saygı görüyordu ve gerginliği azaltmayı başarmıştı. Aynı özellikleri, 1995'te Çeçenistan'da görev yapan Rus arabulucu olarak, Çeçen isyancıların heyetiyle iyi bir çalışma ilişkisi kurarak da gösterdi.

Volsky'nin ana stratejisi sosyo-ekonomikti. 1988'in ilk yarısında, Dağlık Karabağ fabrikalarında işler grevler nedeniyle durma noktasına gelmişti ve komuta zinciriyle halkaları birbirine sıkıca tutturulmuş Sovyet ekonomisinin geri kalanında da bunun etkileri hissediliyordu. Volsky'nin başdanışmanı Boris Nefyodov'un da belirttiği gibi, "Stepanakert'teki kondansatör fabrikalarındaki bir grev, Sovyetler Birliği'nde 65 televizyon ve radyo fabrikasında sorunlara neden oldu." Karabağ Ermenileri, ipek ve üzüm suyu gibi hammaddelerin Azerbaycan'a taşınmasından hiç kâr elde etmediklerinden yakınıyorlardı. Volsky'nin önerdiği ekonomik çözüm, Karabağ fabrikalarına Rusya'da yeni ortaklar aramak oldu- tabii ki bu adım Azerbaycan'da iyi karşılanmadı. Volsky'nin çabalarına rağmen, ekonomik mücadele sonuçta kaybedildi. Kasım 1989'da, Moskova'nın temsilcisi, Karabağ ihtilafının Sovyet ekonomisine 1 milyar rubleye mal olduğunu tahmin ediyordu. Bu sayı, bir yıl önce Gorbaçov'un taahhüt ettiği dört yüz milyon rublelik yatırımın çok üzerindeydi.[31]

Volsky ve ekibi, her gün iki toplum arasındaki anlaşmazlıkları azaltmak için, kendilerini yangına siper ediyorlardı. Karabağ doğumlu, Rus gazeteci Vadim Byrkin, Volsky'nin basın sözcüsü olarak görev yapıyordu:

> Ermeni ve Azeriler arasında çıkan kavgalara her gün bir yenisi ekleniyordu. "Kim kuyuyu kullanacak?" Azeriler, Stepanakert dışındaki tepede bulunan Kerkijahan Köyü'nde de olduğu gibi, Ermenilerin kuyuları kullanmasına izin vermiyorlardı. Ya da "Kim bu yoldan gidebilir, kim gidemez?" gibi sorunlar yaşanıyordu. Bu tür kavgalar daha şiddetli bir hal aldı. Bir keresinde, Volsky beni durumu araştırmam için [Kerkijahan'a] gönderdi. İnsanların gerçekten [kuyuyu] kullanıp kullanamadığını tespit etmek için yanımda fotoğraf makinesi götürdüm. Azeriler bana saldırarak makineyi elimden aldılar ve filmi gün ışığına tutarak yaktılar.[32]

1988 ve 1989 arasında Dağlık Karabağ'daki iki toplum, birbirlerine karşı kullanabildikleri tüm silahları kullandılar. Nüfusun dörtte üçünü oluşturan Ermeniler, kalabalık oluşlarından aldıkları gücü, Azerilere karşı kullandılar. Ermeni gençler, yüksek tepelerin üstüne kurulmuş Azeri kenti Şuşa'ya mal götüren otobüs ve kamyonları taşladılar. Azeri işçiler, Stepanakert'teki fabrikalardaki işlerinden kovuldular. Vank'taki

Ermeni köylüler, Azeri çobanların yarım milyon koyununu, yazın otladıkları meralardan getirmelerini engellemeye dahi çalıştı. Hatta, bu durum, Volsky'nin "Koyunların ulusal hırsları yoktur" diyerek isyan etmesine bile neden oldu.

Azerbaycan'ın ana silahı, tamamen kendi toprakları içinde olan bir gruba ekonomik baskı yapmaktı. Azeriler, kara ve demiryoluyla Karabağ'a giden mal tedarikinin önünü kesebilecek konumdaydı. Volsky'nin sosyo-ekonomik departmanının yöneticisi Ermeni Oleg Yesayan, Azerilerin tren vagonlarını Stepanakert'e ulaşmadan boşalttıklarından ve malları aldıklarından yakınıyordu. Azeriler, Karabağ'ın Hocalı Köyü'nün dışındaki küçük havaalanına da tamamen hâkimdi.[33] Savaş beş yıl sonra, 1994'te sona erdiğinde, coğrafyadaki demografik yapı da tamamen değişmişti: Ermeniler sayıca çoğunluk oldukları için bütün Karabağ Azerilerini bölgenin dışına sürmüş; Azeriler de ekonomik üstünlüklerini Karabağ'ı ekonomik bir çıkmaza sokmak için kullanmıştı.

18 Eylül 1988'de, şiddet daha önce görülmemiş boyutlara ulaştı. Hocalı Köyü yakınlarında bir grup Azeri, Stepanakert'e malzeme taşıyan Sovyet askerler ve Ermeni sivillerin bulunduğu konvoya saldırdı. Birkaç yüz Ermeni, baltalar ve av silahlarıyla intikam almak üzere köye doğru yola çıktı. İçişleri Bakanlığı askerleri, Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun köye ulaşmasını engelledi; ancak, bir bölümü köye ulaştı ve Azeri köylülerle bir meydan muharebesi yaptılar. En az iki düzine insan yaralandı; yaralanan iki asker, daha sonra hayatını kaybetti. Şiddet olayları Karabağ'ın iki ana kentindeki azınlıklar için felaketin habercisi oldu. Çünkü, Ermenilerin tamamı Şuşa'dan, Azerilerin tamamıysa Stepanakert'ten sürüldü.[34]

Volsky, Dağlık Karabağ dışındaydı. Vekaleten, ekibinden iki kişi, Grigory Kharchenko ve Boris Nefyodov idareyi üstlenmişti. Kharchenko, Gorbaçov'la telefonda görüştü ve Genel Sekreter'in gerçeklerden bu kadar kopmuş olmasına şaşırdı:

> Volsky izinliydi. Boris Nefyodov ve ben orada yalnızdık. Gorbaçov, Krasnoyarsk'taydı [Sibirya'da] ve bana Krasnoyarsk'tan telefon etti. Yangınlar çıkmıştı, binalar ateşe veriliyor, ateş açılıyor ve insanlar yaralanıyordu.

Telefon açtı ve "Pogosyan'ı, parti komitesi üyelerini ara! Onlara, bunu durdurmazlarsa, partiden ihraç edeceğimizi söyle!" dedi. Ben de "Mihail Sergeyeviç, hepsi zaten parti kartlarının üzerine basıp geçtiler. Zaten komite üyeleri bu gösterileri düzenliyor! Siz neden bahsediyorsunuz?.. Hangi Parti metodlarından söz ediyorsunuz? Çuvallarla pasaport topluyor ve Sovyet vatandaşlığını reddediyorlar" dedim.

Volsky, vakit kaybetmeden Karabağ'a döndü. Stepanakert'te yanan bir eve yardım için çağrıldığını ve 40 Azeri çocuğun alevler içindeki bodrum katından çıkmalarına yardım ettiğini anımsıyor. Volsky, sıkıyönetim ilan edilmesi gerektiğine karar verdi, ama Gorbaçov bunu kabul etmeye isteksizdi:

Saat sabah 2'ydi. [Gorbaçov'u] uyandırdılar. Önce muhafızlar onu uyandırmak istememişlerdi. Daha sonra öfkeye kapıldım –bunu hatırlıyor- ve bir sonraki günün sabahı saat 9'da Moskova'nın onayını almaksızın televizyona çıktım. "Askeri" kelimesini çıkardım ve bir süreliğine "özel [bir] rejim" getireceğimizi söyledim. Parti ve hareketlerin çalışmaları bir süreliğine ertelenecek, anayasal güvenceler ertelenecekti... Size açıkça söylemem gerekirse bu, o an atılacak tek doğru adımdı."

1989: Şiddetin Tırmanması

1989 yılı, Sovyetler Birliği'nin geri kalanında protestoların arttığı bir sene oldu. Gürcistan, Baltık Cumhuriyetleri ve Orta Asya'da ciddi, milliyete dayalı ihtilaflar ortaya çıkarken, Dağlık Karabağ meselesi gündemin alt basamaklarına düştü. Aynı zamanda, Rusya içinde, Gorbaçov iktidarına karşı o güne dek yapılan en büyük siyasi meydan okuma şekillenmeye başladı. 1989 baharında toplanan, Sovyetler Birliği'nin ilk özgür seçimlerle başa gelen parlamentosu olan Halk Vekilleri Kongresi, muhalefet hareketlerinin tamamı için bir odak noktası oldu. Zori Balayan, Dağlık Karabağ temsilcisi olarak Kongre'ye katılmak üzere seçilen temsilcilerdendi ve parlamenter statüsünü daha güçlü bir muhalefet hareketi oluşturmak için kullandı.

Ocak 1989'da, Moskova, Arkadi Volsky'nin "özel rejimine" daha daimi bir statü verdi. Volsky, sekiz üyeli "Dağlık Karabağ Özel İdare

Komitesi"nin başkanlığına getirildi. Komite üyeleri arasında, Volsky dışında 4 Rus, 2 Ermeni ve 1 Azeri temsilci bulunuyordu. Yerel parti organları dağıtıldı; siyasi gösteriler ve toplantılar yasaklandı. Yeni Özel Komite, düzeni muhafaza etmek için dilerse kullanabileceği 4 bin İçişleri Bakanlığı askerine sahipti.

Ancak, Karabağ Ermenilerin itaatsizliklerini artırmaları üzerine, bu bile yetersiz kaldı. Temmuz ayında, Dağlık Karabağ'ın kuzeyinde, (coğrafi olarak aşağı Karabağ'ın ovalarında) Azerbaycan'ın Şaumyan bölgesinde yaşayan Ermeniler mücadeleye katıldı. Şaumyan bölgesinde bulunan yerel parti komiteleri, tek taraflı olarak Dağlık Karabağ'a katılma kararı aldılar. Bu, tabii ki Azerbaycan tarafından reddedildi. 16 Ağustos'ta, Stepanaket Tiyatrosu'nda yapılan bir toplantıda, Karabağ Ermenileri 79 üyeli bir Ulusal Konsey kurdular. Ulusal Konsey, Karabağ'ın yönetimini üstlendiğini ve Volsky'nin komitesiyle yalnızca kendi istediği şartlarda işbirliği yapacağını duyurdu.

Dağlık Karabağ parçalanıyordu. Artık, bölgede dört iktidar kaynağı vardı: Volsky'nin Özel Komitesi, iki Ermeni ve bir Azeri oluşumu. Bu noktaya kadar, ölü ve yaralı sayısı düşüktü. İhtilaflı bölgenin tamamında, belki de iki düzine kadar kişi hayatını kaybetmişti. Karabağlılar, av tüfekleri ve Tatar yaylarının yerine hafif silahlar edinmeye başladıklarında, ölü ve yaralı sayısı da düzenli olarak artmaya başladı. Volsky', 1989'un ikinci yarısının, silahların dağıtılmasıyla başladığını söylüyor. Köprüler uçuruldu, yollar kesildi ve ilk kez bir rehin alma olayı yaşandı. Bir grup Azeri, Şuşa'da İçişleri Bakanlığı kuvvetlerinin komutanı Yuri Shatalin'i bile rehin aldı. Volsky, Shatalin'i kurtarmak için zırhlı bir kuvvet gönderdi. 1989 sonbaharında, Azerbaycan muhalefeti Karabağ'a giden demiryollarını abluka altına alarak, Ermenilere yakıt ve gıda taşınmasını engellemeye çalıştığında, şiddet yeniden tırmanışa geçti.

Arşivlerden alınan 4 Eylül 1989 tarihli bir belgede, Politbüro'nun iki üyesi tarafından getirilen yeni, sert güvenlik önlemlerini onayladığı görülüyor. İki üye, "milliyetçi ve aşırılıkçı grupların" "ifşa edilmeleri" ve "silahsızlandırılmaları" çağrısında bulundu ve Karabağ'da "kitlesel silahlı çatışmalar" ihtimaline karşı uyardı. İçişleri Bakanlığı askerleri yerine, ordudan bölüklerin göreve getirilmesini önerdiler. Politbüro,

diğer kararların yanı sıra, polislerin otomatik ve keskin nişancı silahlarına el koyulması; patlayıcı malzeme barındıran depolara, kamu binaları ve havaalanlarına muhafız yerleştirilmesi; Savunma Bakanlığı'na Azerbaycan ve Ermenistan'da bulunan diğer ağır silahları devralması için talimat verilmesi yönünde karar aldı.[35]

Ancak, bölgede hiçbir şey değişmişe benzemiyordu; ama siyasi iklim değişiyor, Volsky, Moskova'nın gözünden düşüyordu. 1989 sonbaharında, Sovyet liderleri endişe odağı da Ermenistan'dan Azerbaycan'a kaymıştı. Azerbaycan Halk Cephesi'ne destek büyüyordu ve parti yönetimi, Volsky'nin komitesinin dağıtılarak, Karabağ'ın doğrudan Azerbaycan tarafından yönetilmek üzere iadesini talep etti. 28 Kasım'da, Moskova'daki Yüksek Sovyet, resmen özel komiteyi kaldırarak, bu komite yerine, Bakü'de kurulacak "Teşkilat Komitesi"nin görev yapmasına karar verdi. Bir süre her şey aynı kaldı, Volsky ve komitesi, aynı yetkileri kullanarak Karabağ'daki görevlerine devam ettiler. Volsky ve ekibi, Karabağ'ı, ancak Bakü'deki "Kara Ocak" olaylarından sonra terk ettiler.

Doğrudan Bakü yönetimine geçme tehdidi, Ermenilerin o ana dek verdikleri en uç yanıtı tetikledi. Ermeniler, artık Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirildiğini duyuruyordu. 1 Aralık'ta, Ermenistan Yüksek Sovyeti ve Karabağ Ulusal Konseyi üçüncü noktası şu şekilde olan, ortak bir kararı onayladı: "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti ve Dağlık Karabağ Ulusal Konseyi, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ'ın birleşmesini duyurmaktadır. Dağlık Karabağ'da yaşayanlara, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti vatandaşı olma hakkı verilmiştir."

O yıl içinde, Mayıs 1989'da, Karabağ Komitesi'nin üyeleri, Moskovalı yetkililerin kendilerine herhangi bir suçlama getiremeyeceğine karar vermesinin ardından, serbest bırakılmıştı. Yerevan'a döndüklerinde kahraman gibi karşılanmışlar; Ashot Manucharyan'ın deyişiyle, "Assisili Saint Francis ve Papa arasında" şahsiyetler haline gelmişlerdi.[36] Artık, muhalefet faaliyetlerini çok daha genişlemiş bir otoriteyle yürütüyorlardı.

Serbest bırakılan muhalefet liderleri, görünürde, Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılması fikrine hâlâ karşıydı. Temmuz 1989'da,

Levon Ter-Petrosyan, Fransız gazetesi *Le Figaro*'ya verdiği demeçte: "SSCB halklarından oluşan bir federasyonun kurulması ve ülkenin demokratikleşmesi sürecinin tamamlanmasından söz ediyoruz"[37] dedi. Ancak, artık bağımsızlık tartışmaları tabu olmaktan çıkmıştı ve Ermenilere iki nesil önce, 1918-1920 yılları arasında, kısa süreliğine de olsa, bağımsız bir devlet oldukları hatırlatılıyordu. Ter-Petrosyan, bu fikri ciddi biçimde tartmaya o yaz başladıklarını söylüyor:

> Baltık Cumhuriyetleri'nde, Ermenistan, Ukrayna ve Moldova'da her şey olup biterken, olanlara şüpheyle yaklaşıyordum; henüz bağımsızlıktan söz edemeyeceğimizi söyledim. Aynı şey, Rusya'da da yaşanmaya başlamadan, bağımsızlık söz konusu olamazdı. Sovyetler Birliği'nin sonunun geldiğini, Rusya'da 1989'da gerçekleşen maden işçileri grevinden sonra anladım; milyonlarca kişinin katıldığı grevlerin Sakharov ve diğerleri tarafından siyasileştirilmesinden sonra, bağımsızlığımızı kazanacağımız sonucuna vardım... Bu büyük bir şeydi. Daha sonra, "İşte budur, bağımsızlık için mücadele etmemiz gerekiyor" dedim. Çünkü, Sovyetler Birliği yıkıldığında hazırlıksız olmak, tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi.[38]

5

YEREVAN

DOĞU'NUN GİZEMLERİ

1905'te, Luigi Villari adlı bir gazeteci, Kafkasya'daki 28 bin nüfuslu, Doğu'nun cazibesiyle dolup taşan küçük bir kente tutuldu:

> Doğu'nun gizemlerine ait kokuların buram buram geldiği, koyu perdelerle kaplı dükkânlarla dolu pasajlar, uzun, mavi tunikler giymiş öbek öbek Tatarlar ve bir aşağı bir yukarı gidip gelen mollaların sarıkları, görenleri cezbediyor. Küçük, açık bir odada on kadar erkek çocuğa dinî dersler veren bir öğretmene rastladım. Dersi monoton bir sesle şarkı gibi söyler gibi anlatırken bir o yana bir bu yana sallanıyordu. Bir başka yerde, dükkânında bir berber müşterisinin saçını traş ediyordu. Nereye baksanız, kahve ve çay satıcısı vardı. Ancak Constantinople ve Sarayova'da tattığım leziz Doğu tatlıları, burada bulunmuyordu. Kötü kokular içinde çarşıda ilerlerken birden karşınıza Gök Camii adı verilen heybetli bir cami çıktı.[1]

Bu kent Yerevan'dı. Zamanında Yerevan, karma bir Ermeni ve Müslüman nüfusa ev sahipliği yapıyordu, Rus bir valisi ve tamamen Ortadoğulu bir atmosferi vardı. Yerevan, birkaç yüzyıl boyunca Pers İmparatorluğu'nun bir kalesi olmuş ve Villari kenti ziyaret ettiğinde seksen yıldan az bir süredir Rus yönetimi altındaydı. Kent neredeyse

doğal bir biçimde Ermenilerin başkenti oldu. Yerevan'a Villari'den 5 yıl sonra, 1910'da gelen bir başka gezgin, William Eleroy Curtis, "Birçok Ermeni Van'ı başkentleri olarak görüyor" diye yazmıştı.[2] Güney'de, Türk topraklarındaki Ermenistan'dan söz ediyordu. Ancak, kuzeyde, büyük ve zengin bir Ermeni nüfusa sahip Gürcü başkenti Tiflis'i de ekleyebilirdi. Düz yolları, koyu kırmızı granit ve kireçtaşından bulvarlarıyla, Yerevan'da tam anlamıyla bir Sovyet kenti havası var. Tamamen bir Ermeni kenti haline gelmiş olsa da, insanüstü büyüklükteki ölçeği ve düzenliliği, Ermeni karakterinin alışılagelmedik yönüne tezat teşkil ediyor sanki. Yalnızca yazları, insanlar kentin parklarını doldurup, kafelerinde kahvelerini yudumlarken hayat dolu sohbetler ettiklerinde, kent biraz olsun ehlileşmiş görünüyor. Bütün geniş bulvarlar neoklasik Opera Binası'na çıkıyor. 1988'de, bestekârlara ait heykellerin serpiştirildiği bu meydanda, Ermeniler kentin devasa ölçeğini kendi lehlerine çevirerek, meydanı milyonlarca kişinin katıldığı gösterilerinin sahnesi olarak kullandılar -Ermenicede *glasnost* anlamına gelen *hraparakainutiun* kelimesinin, aynı zamanda "meydan" anlamına gelen *hraparak* kelimesinden türemesi manidar. Ancak, 1988'den bu yana Yerevan, bir eneji krizi, savaş ve ülke dışına göç dalgası yaşadı. Yerevan'da yaşayanlar, bir zamanlar hayat dolu olan bu kentin tekdüze ve ruhsuz hale geldiğinden yakınıyorlardı.

2000 yılında bir gün, Yerevan'ın Mashtots Bulvarı'nın karmaşasından çıkarak sessiz bir avluya çıktım. Eski Yerevan'ın izinde, Villari'nin "Gök Camii" olarak adlandırdığı "heybetli camiyi" aradım. Hâlâ ana çarşının karşısındaydı. Çarşı, köylülerin önünde düz mayasız ekmek, domates ve tarhun otu demetleri sattığı kapalı bir hangar haline gelmişti. Üzerine dut ağaçları sarkmış huzur veren avludaki dikdörtgen havuzun öteki ucunda bir duvar seramik görünüyordu: 18. yy'da inşa edilmiş caminin dış duvarı...

Mimar Grigor Nalbandyan, bana bölgeyi gezdirdi. Keskiyle taş oyan birkaç bıyıklı, İranlı işçi dışında etrafta yalnızca biz vardık. Nalbandyan, Ermenistan ve İran arasındaki karmaşık bir ortak girişimiyle yapılan restorasyondan sorumlu kişiydi. İran ve Ermenistan, dinî farklılıklarına karşın müttefik kalan iki ülke... Caminin duvarları, Ermenistan'ın

kırmızı tuğlalarıyla inşa edilmiş ve üzerlerine turkuaz renkli İran çinileri döşenmişti.

Her sesin yankılandığı İsfahan'dan gelen mermerle yeni döşenmiş iç mekâna girmek için ayakkabılarımızı çıkardık. Tamamen boştu; buraya düzenli olarak yalnızca İran Büyükelçiliği'nde çalışan on kadar diplomat geliyordu. Yerevan'ın ortasındaki bu tuhaf, sessiz vaha, kentin Pers hâkimiyetindeki döneminden geriye kalan tek yapıydı.

Yerevan'da, Ermenilerin orada yüzyıllardır yaşadığını gösteren eski Erebuni kentine ait antik arkeolojik kalıntılar bulunuyor. Ancak, 16. ve 19. yüzyıllar arasında, Ermenilerin kültür ve dinî hayatları, kilisenin merkezi Katolikosluğu'nun bulunduğu, 10 mil batıdaki Eçmiadzin'de yoğunlaşıyordu. Bir hanlığın başkenti olan Yerevan'ın nüfusu, çoğunlukla Müslümanlardan oluşuyordu. Yerevan, içinde hiç büyük kilise olmayan, fakat altı tane camisi olan Müslüman bir kentti. Ruslar, 1827'de Doğu Ermenistan'ı fethettiğinde, Yerevan bölgesinde sadece 25 bin Ermeni yaşıyordu; şehirdeki Müslümanların sayısıysa bunun çok üzerindeydi.[3] Kent, 19. yy'da, Rusya'nın Türkiye ve İran'dan binlerce Ermeni'yi yerleştirmesiyle daha fazla Ermeni bir karaktere büründü. Ancak, 1870'lerde bile Yerevan'ın nüfusu, yalnızca 12 bin dolaylarındaydı; Şuşa'dan çok daha küçüktü ve Ermeni göçmen işçiler, taşı toprağı altındır diyerek Bakü'ye gidebiliyorlardı.[4]

Yerevan'ı bugün olduğu şehir haline getiren şey, muhtemelen bir başka, daha büyük göç dalgasıydı. 1915-1918 arasında Osmanlı topraklarında, Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusun belki de dörtte biri Türkler ve Kürtlerin işlediği katliam ve sınır dışı edilmelerden kaçarak Doğu Ermenistan'a geldiler. Ermenilerin tarihindeki en büyük trajedi olan katliamlarda 1 milyondan fazla Ermeni hayatını kaybetti. Ermeniler, o zamanı *Medz Yeghern*, "Büyük Felaket" adıyla anıyorlar. İngilizcede, katliamlar geleneksel olarak Ermeni Soykırımı olarak adlandırılıyor.[5] 1918'den 1920'ye kadar, Yerevan kısa bir süre de olsa bağımsız cumhuriyet olan Ermenistan'ın ilk başkenti olarak, Anadolu'dan kaçan binlerce Ermeni'ye sığınak oldu. 1920'de, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti oldu. Yazar Arthur Koestler, 1932'de, bir Yahudi olarak Yerevan'ı ziyaret ettiğinde, Filistin'deki Yahudi yerleşkelerini hatırlamıştı:

İnşaat telaşına eşlik eden heves, çamur, hatalar ve kötü zevk tanıdık özelliklerdi. Burada da kasvetli ucuz, çirkin, faydacı binalar, cazibeli, renkli ve pis Doğu'nun önüne geçiyordu. Erivan da yarım kalmış binalar arasındaki, yarım kalmış caddeleriyle bir boru ve kablo labirenti, gayri resmî, kaotik ve öncülerin oluşturduğu bir kentti. Telefon sayısı o kadar azdı ki, çağrılar operatöre abonenin numarasını değil, adını söyleyerek yapılıyordu. Her şeyden tanıdık olan da, dillerin Babil Kulesi'ydi. Çünkü, nüfusun önemli bir bölümü Türkiye, Ermenistan, Avrupa ve Amerika'dan göç etmişti. Yolda duran bir yayadan Rusça bana yol vermesini istediğimde, cevabın sıklıkla akıcı bir Almanca ya da Fransızca konuşularak verildiği de olurdu. Kentin, Tiflis'in tersine Rusya ve Sovyet rejimine dost bir siyasi yönelime sahip, canlı ve bilgi sahibi entelektüel bir nüfusu vardı.[6]

Modern Ermenistan, 1915'teki "Büyük Felaket"in gölgesinde büyüdü. Basitleştirme yapacak olursak, 20. yy'da Azerbaycan'ın en acil görevi, bir "ulus" inşa etmekti. Ermenistan'ın önündeki güçlük ise çok daha farklıydı: Dünyanın dört bir yanına yayılmış, tanımlanabilir bir ulusu olmakla birlikte devleti yoktu. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bu rolü üstlenmek ve Ermeniler için yeni bir yurt olmak için kuruldu. Opera Binası, Ulusal Galerisi, Matenadaran olarak bilinen eski elyazmalarını barındıran müzesiyle Yerevan, Ermeni efsaneleri ve umutlarının da yuvası haline geldi. Koestler, kenti "Bir başka şehit bir ulusun hayatta kalan üyelerinin yeni bir yuva kurmak için bir araya geldiği bir tür Tel Aviv" olarak adlandırıyordu.[7]

***

24 Nisan 2000'de, öğleden sonra, Yerevan'ın batı tarafındaki Tsitsernakaberd Soykırım Anıtı'na yürüyen kitlelere katıldım. Yavaş, otuz kişi genişliğinde bir insan seli, geniş kaldırımlı patikada, besteci Gomidas'ın ızdırap verici bando ağırlıklı müziği, hoparlörlerden duyuluyordu. İstanbul'da Ermeni entelektüellerin tutuklanarak infaz edildiği gün, Ermenistan'da 1967'den bu yana Soykırım Günü olarak anılıyor.

Aile toplantısı gibiydi. Tepelere tırmanan kitle, merasim havasından uzak, birbiriyle sohbet ederek ve fotoğraf çekerek ilerliyordu. Taşıdıkları laleler ve leylak buketlerin uçları aşağıya bakıyordu. Gün içinde,

daha önce çelenk bırakan devlet büyüklerinin izleri kaybolmuştu. Tepeden yukarıya yavaş yavaş çıktık ama arkadaşlarımız ne kadar az kişinin geldiğini görünce çok şaşırdılar. 80'lerin sonu ve 90'ların başında neredeyse bütün şehir bu törenlere katılmıştı. Tigran, "10 yıl önce bu tören, hepimiz için büyük bir şeydi" dedi. "On metre yürür, sonra durup beklerdiniz. Sonra yine devam ederdiniz. Dört, beş saat sürerdi."

Tepenin başına vardık. Solumuzda, gir bir duvarın üzerinde, Ermeni nüfusları yok olan kentlerin isimleri yazıyordu: Kars, Erzurum, Trabzon, Van ve diğerleri... Anıt ilerideydi:

12 devasa, gri, bazalt kalkanı. Her biri, bir Türk vilayetini temsil eden yapılar iç tarafta, yere gömülü, içinde ateş yanan bir çanağa doğru uzanıyor. Çiçeklerimizi, çanağın kenarından belimize kadar yükselen bir kırmızı beyaz çiçek dağının üzerine koyduk. Önümüzdeki Ararat Dağı'nın karlı zirvesi, ufku kaplıyordu. Anıtın tasarımcıları, bu manzarayı ve inişi kasten planlamış gibi duruyordu. Ararat'ın görüntüsü, Ermeniler için kayıplarının bir başka sembolüydü, çünkü bugün Ararat, Ermenistan sınırlarının dışında, Türkiye'de...

Yerevan'daki Soykırım Günü'nün geri kalan bölümünde, havada farklı bir şey olduğunu hissettim. Bunun, kentin arka planda mırıldadığı müzik olduğunu fark etmem zaman aldı. Sadece bugün, kentin tüm taksi ve kafeleri sesi sonuna kadar açmış, ucuz Rus pop şarkılarını bir kenara bırakarak, Ermeni melodileri çalıyorlardı. Ermeni flütü *duduğun* feryadı, tüm sesleri bastırıyordu. Ermenistan, bir gün de olsa Sovyet kimliğinden sıyrılarak çok daha çekici Ortadoğu giysisine bürünmüştü.

24 Nisan'da, büyük resmî tören ve mitinglerin düzenlenmemesi, anma törenlerini daha ağırbaşlı kıldı, ama belki de bu Ermenistan'ın bugünkü nüfusunun Soykırım'a ne kadar öncelik verdiğinin de bir yansımasıydı. Karabağ'dan ekonominin ayakta kalmasına kadar, çok sayıda mesele, insanların yaşamına müdahale etmiş olmalıydı ki, 1915 olayları, günümüz Ermenileri için ortak bir tanımlayıcı ilke olmaktan çıkmıştı. Arkadaşım Tigran başka bir fikir ileri sürdü: Azerbaycan'a karşı kazanılan zafer, Ermenilerin kendileriyle ilgili öteden beri süregelen, "asil mağdur" imajını değiştirdi. En nihayetinde, bu kez onlar kazanmış, di-

ğerleri kaybetmişti. Komşunuzu mağlup ettikten sonra "ağlayan ulus" olmayı nasıl sürdürebilirsiniz ki?

Ancak, Ermeni dünyasının geri kalanı için, 1915 Soykırımı hâlâ Ermeni olmayı tanımlayan bir unsur. Özellikle ABD ve Fransa'daki Ermeni Diaspora'sının çoğunlukla 1915'te Doğu Anadolu'daki katliamlardan kaçan Ermenilerin torunlarından oluştuğu düşünüldüğünde, bu hiç de şaşırtıcı değil. 50'li yıllardan bu yana Diaspora grupları, Türkiye'nin Ermenilere karşı soykırım suçu işlediğini kabul etmesini ve diğer ülkelerin katliamları soykırım olarak tanıması için büyük enerji ve milyonlarca dolar harcadı.

Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı, birçok kişiyi şaşırtarak 1915'i siyasi bir mesele yapmamayı tercih etti. Ermenistan-Türkiye sınırının 1993'te kapatılması, 1915'le ilgili kavgadan çok, Karabağ ihtilafından kaynaklanıyordu. Ter-Petrosyan'ın takipçisi Robert Koçaryan da başta "soykırım" meselesinin etrafından dolaşmıştı. Daha sonra, 2000 yılında, katliamların "soykırım" olarak tanınmasını sağlamak üzere dünya çapında lobi yapmaya başladı. Avrupa Parlamentosu ve Fransız Senatosu, 1915 katliamlarını "soykırım" olarak tanıyan kararlar aldı. ABD Kongresi de aynısını yapmak üzereydi ki, Türkiye'nin verebileceği tepkiden endişelenen Bill Clinton telefon ederek, Kongre'yi tasarıyı askıya alması için ikna etti.

Soykırım konusu, uluslararası bir siyasi meydan savaşına dönüştü. Türkiye'nin resmî tezi, 1915 katliamlarının Ermenilerin iddialarına göre çok daha düşük ölçekli olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında meydana gelen, hem Türklerin, hem Ermenilerin hayatını kaybettiği bir iç savaşta gerçekleştiği yönünde. Türkiye'nin ulusal ideolojisinde, olaylar çok daha farklı bir biçimde yankı buluyor: Ermeniler, yeni Türk devletini ilk yıllarında yok etmek isteyen Büyük Güçlerin beşinci kolu olarak görülüyor. Ancak, Türkiye için açıklanması güç nokta, ülkenin doğu eyaletlerinde 1900'de 2 milyon Ermeni varken, yirmi yıl sonra ülkede hiç Ermeni kalmaması...

21. yy'ın ilk on yılında, cesur Ermeniler ve Türkler arasında bu büyük acıların yaşandığı dönemle ilgili bir diyalog başladı. Ermeni ve Türk ta-

rihçiler de diyalog başlattılar. Türk tarihçi Taner Akçam, *Utanç Verici Bir Eylem* kitabında "soykırıma" atıfta bulunarak bir tabuyu yıktı. Kitabın başlığı, Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk'ün Ermenilere karşı işlenen katliamlara verdiği tepkiden alıntı yapıyordu. Türk avukat Fethiye Çetin'in 2004 yılında Ermeni anneannesiyle ilgili olarak yayımladığı *Anneannem* kitabı da büyük etki yarattı. Kitap, birçok kişinin kendi içlerinde bildiği bir gerçeği kamuoyuna açıklamasına neden olup, bir sessizlik duvarını yıktı: Kendine "Türk" diyen binlerce kişi, 1915 kıyımından sağ kurtulan ve Türk ailelerce evlatlık edilen Ermeni çocuklarıydı.

Ermeni tarihçi, Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın baş dışişleri danışmanı Gerard Libaridian'ın "soykırım meselesini" siyasileştirmenin onu aşağılamak olduğu yönündeki argümanından etkilendim. Libaridian'a göre, mesele siyasileştiği an, her iki taraf da kendini akılcı bir tartışmaya katılmak yerine, uzlaşmaya yanaşmayan konumlar benimsemek mecburiyetinde hissediyor. "Tanınma ve tanınmaya karşı yürütülen savaşta, her iki taraf da geçmişi haklı çıkarmak için geçmişin mantığını kullanıyor gibi duruyor" diye yazıyordu Libaridian. "İki inkârcı –diğer tarafın konumunun kapsamlı biçimde reddedilmesi- tutumun uçları birbirini besliyor gibi."[8]

Ermenistan'da 1915'i hatırlamak, yeni bir devlet inşasının temellerinden birisiydi. Ermenilerin 1915'te yok edildiklerine yönelik algı, 1988'de, Dağlık Karabağ ihtilafı başladığında, daha da güçlenerek yankı buldu. Ünlü Ermeni sosyolog Lyudmila Harutyunyan bana, "Yok edilme korkusu, bir birey olarak değil de bir ulusça yok edilme korkusu, soykırım korkusu, her Ermeni'nin içine işlemiştir" dedi. "Bu korkuyu silmek imkânsız."[9] Harutyunyan, günlük konuşmada birçok Ermeni'nin Azerilere de Türk dediğini ve ikisi arasında fark gözetmediğini anlattı. Bu yüzden 1988'de, 1915'teki "Türk tehdidi" algısı Azerilere yöneltildi ve Tsitsernakaberd tepesinde bulunan Soykırım Anıtı'nın yakınına, Sumgayit pogromlarının kurbanları için de bir anıt inşa edildi. Ancak, Harutyunyan, Ermeniler Azerilere karşı şiddet suçları işlediğinde, Ermenistan'da birçok kişinin buna inanmak istemediğini söyledi. "Ermeniler, aşağı yukarı [Azerilerle] aynı yöntemleri kullanarak yanıt verdiler; ancak, Ermenilerin tarih hafızasında böyle olduğuna dair bir algı temellenmiş değil."

Savaş, tartışmaların doğasını değiştirdi. 2000'de, Dağlık Karabağ ihtilafı çözüme kavuşturulamadığında, Azerilerin soykırım tartışmalarına dahil olması kaçınılmaz hale geldi. Ekim 2000'de, Cumhurbaşkanı Aliyev, "Tarihte 'Ermeni Soykırımı' diye bir şey yoktur. Eğer olmuş olsaydı bile, meseleyi 85 yıl sonra gündeme getirmek yanlış olurdu."[10] Aliyev, Azerbaycan'ın mağlubiyeti ve Ermenilerin yaşattığı acılardan sonra, Azerbaycan'ın da mağdur olma hakkını ortaya koymak istedi.

***

Yerevan'ın birçok sırrı vardır. Sanıyorum bunlardan birisi, kent merkezi yakınında, müştemilat ve sebze bahçeleri yumağının arasındaki Vardanants Caddesi 22 Numara'daki büyük bir apartmanın arkasındaki garajlar. Dar bir merdivenden çıkıldığında, paslı yeşil garajlar, tuğla ve kum yığınlarıyla dolu, küçük, açık bir alan vardı. Buranın, Yerevan'daki Azeriler tarafından kullanılan bir cami olduğundan emindim. Bu cami, "Pers" olarak sınıflandırılmama talihsizliğini yaşamış ve yıkılmıştı.

Bu yer o kadar sefil duruyordu ki, doğru yere mi geldim diye düşündüm. Basamakların altında, çiçekli bir elbise giymiş yaşlı bir kadın, kamp sandalyesine oturmuş, üzüm, fasulye ve soğan satıyordu. Güneş yanığı teni ve sallanan küpeleri vardı. Her gün köyden meyve, sebze satmak için geliyor gibiydi. Merdivenlerin yukarısını göstererek "Yukarda bir cami var mıydı?" diye sordum. "Evet" dedi, "bir zamanlar vardı."

"Camiye ne oldu?"

"Bakü'deki Ermeni kilisesini yıkılana kadar, son güne kadar dokunmadık" dedi. 1990'ın başından söz ediyor gibiydi. "Ama neden camiyi yıktılar?"

"Neden bıraksınlar?" dedi omuz silkerek. "Biz Hıristiyanız, onlar Müslüman. Azerbaycan'la sorun yaşanınca, bizim Ermeniler geldi ve üç günde yıktılar. Özel bir makine getirdiler. Adı ne bilmiyorum. Şöyle çalışıyor..." Avucuyla, elini yuvarlar gibi yaparak buldozer hareketini gösterdi.

Çekinerek, "İnsanların yaptığı şeylerin acısının binalardan çıkarılmaması gerektiğini" söyledim.

"Evet, suç duvarlarda değil" diyerek onayladı sözlerimi. "Ama onlar her şeye karşı savaşıyor. İnsanlara ne kalıyor? Bu nasıl bir yaşam?"

Söyledikleri kulağa anlamlı gelmiyordu. Ama, "onlar" diye bahsettiklerinin camiyle alakası olmadığını tahmin ettim."

Ermeniler, başkentlerindeki bir Azeri camisini, sadece dilsel bir farklılıkla görmezden gelerek daha kolay imha edebildiler: Ermenistan'daki Azeriler tarihten daha kolay silinebilirdi, çünkü "Azeri" ya da "Azerbaycanlı" kelimeleri 20. yy'dan önce yaygın olarak kullanılmıyordu. Yakın döneme kadar bu kişilere "Tatarlar", "Türkler" veya genel olarak "Müslümanlar" deniyordu. Ancak, Azeriler ne İranlı, ne de Türklerdi; onlar İran İmparatorluğu'nun Safevi Hanedanı'nın Türkçe konuşan Şii tebaasıydı. Aslında, Ermeniler, Yerevan'daki "İran Camii"nden söz ederken, 1760'larda inşa edildiğinde, orada ibadet edenlerin çoğunun Azeri olduğu gerçeğini görmezden geliyorlardı.

Günümüzde, Ermenistan'da, bu temel bilgilerden bazıları bilinmiyor. Ancak, Ermenistan'ın birçok Türkçe konuşan Müslüman'a ev sahipliği yapması, bir Ermeni halk kahramanına son derece doğal gelirdi. 18. yy halk ozanı Sayat Nova'nın adı, bugün Yerevan'ın büyük bulvarlarından birisine verildi. Ermenistan'da doğan Sayat Nova, Sanahin Manastırı'nda keşiş olmak üzere eğitim aldı, fakat Tiflis'te, Gürcü Kralı II. Irakli'nin sarayında şair oldu. Sayat Nova, şiirlerini Ermenice, Azerice, Gürcüce ve Farsça yazdı. En ünlü şiirlerinden birisi, bu dört dilin birinden diğerine geçişler içerir. Günümüze kalan şiirlerinin çoğu, o dönem Kafkasya'nın ortak dili olan Azerice kaleme alınmıştır.

Ancak, 20. yüzyıla gelindiğinde, yüzyıllardır Ermenistan'da yaşayan Azeri halkı, dışlanan ve ayrımcılığa uğrayan sessiz misafirler haline geldiler. Ermeniler, bu halkları hesaba katmadan anayurtlarında hak iddia ettiler.

1918-1920 arasında, on binlerce Azeri Zanzegur'dan sürüldü. 40'larda on binlercesi Diaspora'dan gelecek misafirlere yer açmak için sınır dışı edildiler. 1988-1989'daki en son temizlik de kalanların işini gördü. Günümüzde Ermeniler, Azeri komşularını genellikle çiftçi olarak hatırlı-

yorlar. Pazarlarda en kaliteli meyve ve sebzeyi sattıkları konusunda onlara güvenebildiklerini söylüyorlar. Ancak, birçoğu da, Azerbaycan'da sürgündeki torunlarıyla, güçlü bir siyasi topluluğu oluşturan zengin kentlilerdi. *Yeraz* ya da "Yerevan Azerileri" olarak bilinen bu topluluğun adı bile, tasvip edilmeyen çağrışımlar yapıyordu. Ünlü bir Yeraz, eski cumhurbaşkanı danışmanlarından Eldar Namazov, babasının şu an kentin Milli Parkı'nın büyük bölümünün sahibi olan bir tüccar olduğunu söylüyor. Ailesi, 1947'de Ermenistan'ı terk etmeye zorlanmış. Namazov, "Ailemizde, Yerevan kentinde Ermenilerin Azerilere yaptıklarıyla ilgili hikâyeler anlatılırdı" diyor. "Yüzyılın başında Yerevan kentindeki Azeri katliamında ölen pek çok akrabam vardı. Sınır dışı edildikleri sırada çok akrabam öldü."[12]

2000 yılında, resmî sayılara göre, Ermenistan'da yaklaşık 8 bin Azeri yaşıyordu. Gerçekte, bu sayı çok daha düşüktü. Muhtemelen birkaç yüz kişi kalmıştı. Bu kişilerin çoğu emekliydi. Ancak, Yerevan'da, her gün birçok Azeri bulunuyordu. Bu insanlar, kente kamyonlarla gelerek meyve ve sebze satın alıyor, karşılığında da ucuz tüketim malzemeleri ve deterjan satıyorlardı. Peki bunu nasıl yapıyorlardı? Aslında bu kişiler, İran Azerileriydi. Ermenistan, İran Azerileri için kârlı bir pazardı. Hokka burunlu kasaları, yeşil ve mavi bezleriyle rengârenk kamyonları Ermenistan'ın yollarında, denize kıyısı olmayan bu cumhuriyetin neredeyse kendilerine esir olan tüketicilerine doğru ilerliyordu. Algı her şeydir. İran dost bir komşu. Sürücüler, her ne kadar dil ve etnik köken açısından Azeri olsalar da, İran vatandaşlarıydılar. Diğer bir deyişle "Pers Camisi"nin yaşayan muadilleri. Ermeniler tarafından kolaylıkla hoş görülüyorlardı ve iyi iş ilişkilerine sahiplerdi.

Kenti ziyaret eden İran Azerilerinin sayısı da çok yüksek değil. Yerevan'ın eski canlılığına –Villari'nin 1905'te çok cazip bulduğu ticaret hacmi ve canlılık- kavuşması için, Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan'la sınırlarının açılması gerekiyor. Ancak, bu uzak bir ihtimal gibi görünüyor. Tüm kapalı sınırları ve cephe hatlarıyla, Kafkasya'nın azap verici savaş sonrası coğrafyası, Moskova ve Los Angeles'ı Yerevan'a Erzurum ve Bakü'den daha yakın hale getirdi. Doğu çarşısı hâlâ kapalı.

6

1988-1990

BİR AZERİ TRAJEDİSİ

23 Temmuz 1988'de, Bakü'de, komünist parti merkezinin dışındaki kaldırımda beş Azeri akademisyen, tesellisiz bir halde duruyorlardı. Azerbaycan'ın yeni parti lideri Abdurrahman Vezirov'la 2,5 saat süren bir toplantıdan yeni çıkmışlardı. Gruptakilerden Leyla Yunus, Vezirov'u beklediğinden daha muhafazakâr ve at gözlüklü bulduğunu itiraf etti. Bir başkası, Tevfik Kasımov, düşünebildiği en iyi yolun, gidip evinin tadilatını bitirmek olduğunu söyledi. Üçüncü kişi, Arap çalışmaları yapan akademisyen Zerdüşt Alizade, izlenecek tek yolun komünist partiye rakip bir siyasi hareket, bir Azerbaycan Halk Cephesi kurmak olduğunu açıkladı. Gruptaki diğer kişiler, şüpheci yaklaşıyorlardı. Ancak, Alizade "Leyla'nın evine gittim, yanımda kek götürdüm; kek yedik ve çay içtik. Ertesi gün, Halk Cephesi'ni kurmak üzere hemen işe koyuldum"[1] diyerek o günleri hatırlıyor.

Eylül ayında, entelektüeller "Azerbaycan Perestroyka'ya Destek Amaçlı Halk Cephesi"nin ilk taslak programını oluşturmuşlardı. Adından anlaşılacağı üzere, Gorbaçov ve reform yanlısı bir kuruluştu. Pek çok politik fikri, ellerine tesadüfen geçen Estonya Halk Cephesi'nin programından alınmaydı. Programdan daha önemlisi, Azerbaycan'da

ilk kez, aktivistleri şemsiyesi altında toplayabilecek alternatif bir siyasi kuruluş doğmuştu.

Azerbaycan'ın milliyetçi muhalefeti, deneme niyetinde bir başlangıç yaptıktan sonra, iktidara gelene kadar uzun bir yol kat etti. Komünist parti ve haleflerini ancak 1992'de ve muhteşem bir zaferin ardından mağlup ederek iktidara gelebildi. 1988'de Azerbaycan hâlâ Sovyetler Birliği'nin en muhafazakâr cumhuriyetlerinden biriydi. Siyasette farklı görüşlere hoşgörüyle yaklaşılmıyordu. Ermenistan'da parti hiyerarşisinin önemli bir kısmı, yeni milliyetçi hareketle birlikte çalışma arzusunu ortaya koydu ve milliyetçi hareket, iktidara göreli olarak rahat bir geçiş yaptı. Azerbaycan'da ise iktidar ve muhalefetin antlaşması için herhangi bir temel veya geleceğin ne getireceğine dair bir mutabakat yoktu. Sürekli gerginlik yaratan bir başka unsur da Bakü'nün kozmopolit yapısı, genelde Rusça konuşan entelektüelleri ile cumhuriyetin geri kalanı arasındaki uçurumdu. "Entelijansiya Forumu'nun" üyelerinin çoğu, parti üyesiydi ve katışıksız milliyetçilik dili kullanan ve Gorbaçov'un *perestroyka*'sıyla hiç ilgilenmeyen daha radikal aktivistler tarafından küçümseniyorlardı. En önemli iki radikal, tarihçi Etibar Memmedov ile sendikacı Nimet Penahov, Ermenistan'ı 40'larda terk eden *Yeraz* ailelerinden geliyorlardı.

İktidarın ve bölünmüş muhalefetin "oyunun kuralları" konusunda anlaşamaması, iktidar mücadelesinin sürekliliğini sağlayan bir zemin hazırladı. Nihayetinde, Ocak 1990'da, Moskova ve Bakü'deki Halk Cephesi'nin varlığı, Sovyet liderlerinin ilk defa kendi kentlerinden birisine ordu göndermesine ve yüzden fazla kişinin öldüğü kanlı çatışmaya neden oldu. Bu trajedi, Azerbaycan'ın bağımsızlığa giden yolculuğunu hızlandırdığı gibi, Sovyetler Birliği'nin de sonunu getirecek süreci başlattı.

1988'de, Ermenistan'da olduğu gibi Azerbaycan'da da Dağlık Karabağ meselesi insanlarda coşkulu duygulara neden oluyor ve binlerce kişiyi sokaklara dökebiliyordu. Azerbaycan ve Ermenistan arasında gidip gelen Moskova yetkilisi Vyacheslav Mikhailov: "Bu konuda, çobanlardan akademisyenlere kadar, konumundan taviz veren tek bir Ermeni ya da Azeri'ye rastlamadım" dedi.[2] Bakü'de protestoları

tetikleyen şey, Kasım 1988'de, on binlerce Azeri'nin Ermenistan'ı terk etmesi oldu. Geniş kitleler, deniz kenarındak ve kentin en büyük iki otelinin arasında bulunan, daha sonra adı Hürriyet Meydanı olarak değiştirilecek olan Lenin Meydanı'nı doldurdu. 17 Kasım'dan itibaren gösteriler aralıksız devam etti ve göstericiler geceleyin meydanda kamp kurdular. Gece, yaklaşık 20 bin gösterici varken, gündüz bu sayı yarım milyona kadar çıktı.[3] Penahov ve Memmedov gibi popüler ve güçlü konuşmacılar, kitlelerde Ermeni karşıtı duyguları kolayca açığa çıkarmışlardı. Ermenilerin Yerevan alüminyum fabrikası işçileri için, Karabağ'da Topkhana adlı güzel bir "koruda" misafirhane inşa ettiği iddialarıyla, Azerilerde haksızlığa uğramışlık hissini körüklediler.[4] Protestonun 18. gününde, 5 Aralık'ta, Sovyet polisi meydana girerek göstericileri zorla dağıttı. Penahov da tutuklananlar arasındaydı. Sokağa çıkma yasağı ilan edildi ve bu yasak 10 ay sürdü.

Aralık 1988'de gösterilerin bastırılmasıyla, yeni yeni filizlenen hareket kabuğuna çekilmedi. Tüm Sovyet muhalefet hareketleri, *provokatörler* ve devlet adına çalışan ajanların hareketlerine sızması tehdidiyle mücadele etmek durumundaydı. Sonraları, Baltık Cumhuriyetleri'nde, hareketin başlangıcında rol alan birçok aktivistin KGB'yle bağlantısı olduğu ortaya çıktı -her ne kadar bu uzun vadede fark etmese de. Karabağ Komitesi'yle ilgili, gizliliği ortadan kalkmış bir KGB raporunda, Moskova'daki komite üyelerinden adı açıklanmayan bir kişinin, KGB için çalıştığını yazıyordu.[5] Azerbaycan'ın kan davalarıyla dolu klan politikası atmosferinde, bu korkular bilhassa şiddetliydi. Entelijansiya Forumu'nun kurucularından ve kitlesel gösterilere katılmayan Eldar Namazov, 1988'de komünist yetkililerin onu işbirlikçi yapmaya zorladığını, fakat başarısız olduklarını söylüyor. Arka kapıdan konuşmacıların kitlelere hitap ettiği Lenin Meydanı'ndaki Hükümet Binası'na girmeye ve istedikleri mesajı vermeye davet edildi:

> Oraya gönderdikleri ünlülerin isimlerini söylediler. "Yok, teşekkür ederim. Ben böyle şeylere katılmıyorum" dedim. Gösteriye gittim ve kalabalık arasındaydım. Listedeki kişiler, gerçekten de arka avludan girdiler, sahneye çıkıp konuştular ve birçoğu tarihe Halk Cephesi liderleri olarak geçti... Adları bende kalsın.[6]

Elbette, Namazov'unki gibi iddiaların doğasında doğrulanabilir olmamaları yatıyor. Bu iddiaları doğrulayabilecek veya yalanlayabilecek tek kaynak olan KGB'nin arşivleri, Ebulfez Elçibey'in komünizm sonrasında başa gelen hükümeti döneminde bile hiçbir zaman kamuya açılmadı. Ama KGB arşivleri dahi bir dereceye kadar fayda sağlayabiliyor. Azerbaycan'daki sorun, KGB'nin dahi kendi içinde kıran kırana mücadele yaşayan siyasi gruplara ayrılmış olmasıydı.

Mayıs 1988'de, Azerbaycan'da partinin başına Vezirov geçti. Ancak, parti içinde hâlâ Moskova'da resmen emekliye ayrılmış Haydar Aliyev'e hizmet eden kişiler bulunuyordu. Aliyev'in nüfuzu, emekliyken bile Azerbaycan'da geniş bir alana yayılıyordu. Bakü'de ya da Moskova'da olsun, otuz yıl boyunca üst düzey görevlere gelerek Azerbaycan'daki hâkim konumunu korumuştu. Aliyev, 1923'te, başka ülkelerin topraklarıyla çevrili Nahçıvan'a, Ermenistan sınırdan geçerek taşınmış, sekiz çocuklu bir ailenin üçüncü çocuğu olarak dünyaya geldi.[7] Stalin'in gizli polis teşkilatında kariyer yaptı ve kariyerinde yükselerek 1960'ta Azerbaycan'daki KGB'nin başkanı; on sekiz yaşında NKVD teğmeni; dokuz yıl sonra da Azerbaycan'da partinin birinci sekreteri oldu. Aliyev'in tercih ettiği siyasi yöntem, mutlak kontroldü ve bu yöntem devam ediyor. Her düzeyde makamları dolduran Nahçıvanlılardan oluşan güçlü bir ağ oluşturdu. Bu ağ, 1988'de Vezirov'un göreve gelişini hoşnutsuzlukla karşıladı. O dönem, Bakanlar Kurulu'nun başkanlığını yürüten Ayaz Mutallibov, o günlerle ilgili, "Özünde, iki klan arasında, Aliyev'in ve Vezirov'un klanları arasındaki bir mücadeleydi. Anlaşamadılar"[8] diyor.

Azerbaycan'daki birçok yeni muhalefet aktivisti, yoldaşlarının bu mücadelede kullanılan piyonlar olmalarından korkuyorlardı. Bu varsayımlar, Aliyev'in Moskova'dan memleketi Nahçıvan'a dönmesi ve Ebulfez Elçibey'in sağ kolu, Bejan Farzaliyev de dahil, birçok önde gelen Halk Cephesi aktivistinin onunla beraber çalışmaya başlamasıyla daha muhtemel bir hal aldı. Aynı zamanda, Halk Cephesi'nin radikal tribünü, Nimet Penahov'un da Aliyev'le temas halinde olduğuna dair güçlü kanıtlar mevcut. Penahov, avurtları çökmüş yüzü, düzeltilmiş sakalı ve delici bakışlarıyla korkutucu bir görünüme sahipti. Bir röportajda, sürekli parmaklarını çıtlatıp tespih çekiyor ve kitleleri büyüleyen

enerjinin aynısını yayıyordu. Penahov'un ailesi de Ermenistan'dan Nahçıvan'a gelmiş ve orada büyümüştü. Karabağ'daki olaylar başladığında, yirmi beş yaşında ve Teğmen Schmidt Fabrikası'nda torna tezgâhı operatörü olarak çalışıyordu.

Ancak, Penahov, yirmi beş yaşında bir fabrika işçisiyken bile, Bakü ilçe başkanlarından biri ve Aliyev'in eskiden beri müttefiki olan Rafael Allahverdiyev'in ofisini ziyaret ettiğini teyit etti. Penahov, "Rafael Allahverdiyev beni Haydar Aliyev'in iyi bir adam olduğuna, [protestolardan] haberi olduğuna vs. ikna etmeye çalıştı. Ama görüşmemiz gerçekleşmedi"[9] diyor.

Ancak, sonra olanlar, Penahov'un ikili oynadığını gösteriyor. 1991'de, sürgünde olduğu Türkiye'den Azerbaycan'a döndüğünde, Aliyev için çalışmaya başladı. 1993'te, Aliyev cumhurbaşkanı olduğunda, Penahov'a da yönetimde görev verdi -aynı zamanda Allahverdiyev'i Bakü Belediye Başkanı yaptı. Bir fabrika işçisinin bu kadar hızlı yükselmesi şüphe uyandırıcı. Bu güç ve iktidar oyunlarının Azerbaycan'a ne kadar zarar verdiği, yalnızca geriye dönüp bakınca anlaşılabiliyor.

Halk Cephesi

1989 yılı, Azerbaycan'da sessiz başladı, fakat daha sonra korkunç bir zirveye tırmandı. 16 Temmuz'da, Halk Cephesi birinci kongresini gerçekleştirerek ve yeni başkanı Ebulfez Elçibey'i seçerek faaliyetlerinin ikinci aşamasına geçti. Elçibey, 1992'de Azerbaycan'ın cumhurbaşkanı olacaktı. Elçibey, dürüst bir kişiliği ve ahlaklı bir yönetim anlayışı olduğu kendini eleştirenler tarafından bile kabul edilen, eski bir muhalif ve akademisyendi. Azerbaycan'ın geleceğinin, Türkiye'yle mümkün olduğunca yakın bağlar kurmaktan geçtiğini düşünüyordu. Sürekli Azerilerin Türk olduğunu vurguluyordu. İran ve Rusya'ya düşmanca bir tavır besliyor, kamu önünde Rusça konuşmayı reddediyor ve Rusya'ya seyahat ettiğinde dahi çevirmen kullanıyordu.

Yeni Halk Cephesi'nde, Azerbaycan'ın Moskova'dan bağımsızlığını kazanmasına dair geniş bir mutabakat vardı. Üyeleri, Azericenin

statüsünü yükseltmek istiyor ve İran'da yaşayan soydaşlarıyla daha fazla temas kurmak istiyorlardı –bunun yanı sıra, açıkça İslami olmayan, laik bir hareket istediklerine dair bir mutabakat vardı. Tarih uzmanları, Bolşeviklerin 1920'de Azerbaycan'ı ele geçirişinin resmî versiyonunu ve böylece Sovyetler Birliği iktidarının meşruiyetini sorgulayan makaleler yazdılar. Halk, Ruslaştırılmış soyadlarını değiştirdiler.

Ancak, siyasi yöntem ve amaçlara dair mutabakat olduğu söylenemez. Bir kanat, yalnızca, 1990 baharında gerçekleşecek olan genel seçimleri kazanmaya odaklanan ılımlılardan oluşuyordu. Diğer uçtaysa, 1989 yazında serbest bırakılan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunmaya başlayan, Penahov gibi radikaller bulunuyordu. Elçibey ve danışmanları farklı gruplar arasında gidip geliyorlardı, fakat gittikçe radikallere yanaşıyorlardı. Ilımlılardan ve Halk Cephesi'nin kurucularından Leyla Yunus, hareketin, 1989 sonbaharında, karşıtlarına karşı gözdağı ve şiddet kullanmaya başlayan "Bolşevikler" tarafından ele geçirildiğinden yakındı.

Yunusova, daha sonra, şunları yazdı: "Azerbaycan Halk Cephesi'nin kimi liderleri, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ni totaliter olmakla suçladıktan sonra, zaten Bolşevizmin en kötü özelliklerini ödünç almayı başarmışlardı."[10]

1989 yazının sonunda, yeni bir protesto dalgası başladı. Bu gösteri dalgası da, yine Karabağ meselesinden esinlenen ve binlerce Azeri'nin desteklediği bir hareketti. Memmedov ve Penahov, kitlesel eylemler düzenleyerek o güne dek en yıkıcı taktikleri için halkın desteğini seferber ettiler: Ermenistan'a giden demiryollarının tamamını abluka altına almak. Ermenistan'ın demiryolu trafiğinin %seksen beşi Azerbaycan üzerinden geliyordu. Ambargo, Ermenistan'da petrol ve gıda sıkıntısına yol açtı. Demiryolunu açık tutmak için Sovyet İçişleri Bakanlığı kuvvetleri görevlendirildi; fakat sınırlı oranda başarı yakaladılar.[11] Abluka, Ermenistan ve Azerbaycan arasında, bugün bile devam eden bir ekonomik kırılmaya neden oldu. Aynı zamanda, Sovyetler Birliği'nin geri kalanıyla olan tek bağı Ermenistan olan, Nahçıvan eksklavının bağlantılarını da kesmiş oldu.

Abluka, Azerbaycan'ın liderleri için de etkin bir kaldıraç oldu. 25 Eylül'de, Azerbaycan Yüksek Sovyeti, Halk Cephesi'nin baskısıyla, "Sovyet kanunlarının geçerliğini yalnızca Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin meşru haklarını ihlal etmedikleri sürece" kabul eden, egemenlikle ilgili bir yasa çıkardı. Her ne kadar bir bağımsızlık bildirgesi olmasa da, merkezden uzaklaşan, önemli bir adımdı – ve Moskova Yüksek Sovyeti gereğini yaparak, bu yasanın geçerliğini reddetti.[12] 4 Ekim'de, yetkililer bir taviz daha vererek, Halk Cephesi'nin yasal bir kuruluş olarak kaydettiler. Bunun karşılığında, Halk Cephesi, demiryolu ablukasını kaldırmayı kabul etti. Buna rağmen, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ulaşım, hiçbir zaman tam olarak iyileşmedi.

Kaosa Doğru

Azerbaycan'ın başkenti, 1989'un son ayına gittikçe daha tehditkâr bir hal alan bir atmosferde girdi. Bakü'de kalan Ermeniler, kendilerini tehdit altında hissediyorlardı. 80'lerin ortasında, Bakü'de iki yüz bin Ermeni yaşıyordu. Bu sayı Bakü nüfusunun onda birine karşılık geliyordu. Ancak, artık çok az sayıda Ermeni kalmıştı. Kalanlar, genellikle, kadınlar ve emeklilerdi. Bakü Ermenileri, Aralık 1989'da, dışarı çıkmaya nadiren cesaret edebildiklerini söylüyor. Bakü çay paketleme fabrikasındaki işine devam edebilen, dul Bella Saakova, o günlerde, otobüsle yolculuk etmeye çok korktuğu için, bir iş arkadaşının onu her gün işten eve bıraktığını söyledi: "Dışarı çıkmak ve otobüs beklemek bile çok tehlikeliydi. Çünkü, genç erkekler geliyordu ve köpek gibi kokluyorlardı. O kadar gergindi ki, isteseniz de istemeseniz de Ermeni olduğunuzu belli ediyordunuz."[13]

Vezirov'un sadece adı parti lideriydi, gerçekte tüm otoritesini yitirmişti. Lenin Meydanı'ndaki kitleler, ismini Ermenileştirerek, onunla "Veziryan" diye alay ediyorlardı. Kadın kıyafetleri giydirdikleri, kuklasını caddelerde dolaştırıyorlardı. Onun yerine, Azerbaycan'ın ikinci sekreteri, Rus Viktor Polyaniçko göreve getirildi. Heybetli ve korkusuz görünen Polyaniçko, Bakü'ye Afganistan'dan gelmişti. Polyaniçko, Afganistan'da, Sovyetler Birliği'nin başkomiseri olarak ülkeyi perde arkasından yönetiyordu. Beraberinde siyasi manipülasyon eğilimini de

getirdi. Örneğin, bir keresinde, Polyaniçko, iki ılımlı Halk Cephesi üyesi, Tevfik Kasımov ve Zerdüşt Alizade'yi ofisine davet etti. Görünüşe bakılırsa, bu davetin amacı, programlarına radikal İslamı katmaları için onları ikna etmekti. *New York Times* muhabiri Bill Keller, Kasımov'dan alıntı yaptı: "Ofisinde bir Kuran vardı. Kuran'ın yakınına gitti ve şöyle dedi: 'Kuran iyi bir kitap. Bakü'de, bu Avrupai düşünce biçimi iyi olabilir; ama taşrada hâlâ İslam inancı güçlü. İslam'ı da dikkate almalısınız'."[14] Bu, bir komünist bürokrat için tuhaf ve şüpheli bir tavsiyeydi.

Aralık 1989'da, "radikaller" Halk Cephesi'nin yönetiminde mutlak hâkimiyete sahipti. Polyaniçko, dikkatini onlara yönlendirdi. Seçilmiş bir grup, sık sık Azerbaycan televizyonuna çıkıyordu. Yılın son haftasında –Nikolay Çavuşesku, Romanya'da iktidardan düşürülürken– Azerbaycan'ın liderleri en kötü senaryonun gerçekleşebileceğinden korkmaya başladılar. Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı Ayaz Mutallibov, 25 Aralık'ta, Vezirov'un kendisine panik içinde telefon ettiğini anımsıyor:

> Bana, feci bir durumun geliştiğini ve kesinlikle Moskova'dan yardım istememiz gerektiğini söyledi... Kaskları ve coplarıyla, kendimize ait bir İçişleri Bakanlığı kuvvetimiz yoktu... Olanlar, yalnızca Moskova'nın talimatlarına tabiydi. İçişleri Bakanlığı ve Bakanlar Kurulu'ndan asker göndermelerini istememiz gerekiyordu. Yoksa, çok büyük olaylar çıkabilirdi.[15]

Gerçekten de olaylar çıktı. 29 Aralık'ta, Nimet Penahov da dahil tüm Halk Cephesi aktivistleri, güneydeki Celilabad kentindeki yerel Parti bürolarını ele geçirdiler. Onlarca kişiyi yaraladılar. Saldırı neticesinde, Bakü Sovyeti'nde, seçim tarihi belirlemeye yönelik bir tartışma yarıda kesildi.

Nahçıvan, bir sonraki trajediye sahne oldu. Penahov, Nahçıvan'a geldi ve kitleleri İran sınırındaki telleri kaldırmaya ve kuleleri yakmaya yönlendirdi. Binlerce kişi sınırı yarışırcasına geçti. İran'da yaşayan soydaşlarıyla yıllar sonra ilk defa tanışan Azeriler, coşku dolu anlar yaşadılar. Ancak, Sovyet yönetimi duruma tepki gösterdi. Bu eşi benzer görülmemiş hareketi kınadı ve düşmanca bir dille kaleme alınmış haberler, Azerilerin kendilerini İslami köktendinciliğin kucağına attıklarını iddia etti.

Kara Ocak 1. Bölüm

Azerbaycan'da, 1990 yılında "Kara Ocak", kitlesel şiddetin tüm rahatsız edici işaretlerine sahipti: Savunmasız bir Ermeni nüfus, hiçbir güvenlik yapısının bu nüfusu korumaya hazır görünmemesi, radikal unsurların ılımlıları dışarda bıraktığı bir Halk Cephesi, iktidarı kaybeden ve elden bırakmamanın yollarını arayan bir yerel parti yönetimi ve Moskova'da, Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nden kopmasını engellemek için her şeyi yapmaya hazır bir yönetim...

Karabağ'dan gelen haberler, durumu daha da kötüleştirdi. 9 Ocak'ta, Ermenistan Parlamentosu, bir oylama neticesinde, Dağlık Karabağ'ı bütçesine dahil etme kararı aldı. Azeriler bu adımı öfkeyle karşıladılar. Azerbaycan'ın kuzeyinde, Göygöl ve Şaumyan bölgelerindeki köylerde Ermeni ve Azeriler arasında çatışma çıktı. Rehin alma olayları yaşandı ve dört Rus İçişleri Bakanlığı askeri öldürüldü.[16]

Bakü'de, 6-7 Ocak'ta, Halk Cephesi bölündü. Leyla Yunus ve Zerdüşt Alizade öncülüğündeki bir grup ılımlı aydın, hareketten ayrılarak Sosyal Demokrasi Partisi'ni kurdular. Halk Cephesi'nde kalan, zaten iki birbirinden ayrı cephede yer alan gruplar, Lenin Meydanı'nda kitlesel gösteriler düzenlediler. Moskova, binlerce kişiden oluşan, ek İçişleri Bakanlığı kuvvetleri ve askerlerini bölgeye sevk etti.

11 Ocak'ta, bir grup radikal Halk Cephesi üyesi, güneydeki Lenkeran kentinde parti binalarına baskın düzenleyerek iktidarı ele geçirdiler. İki gün sonra, *Bakinsky Rabochy* gazetesinden bir gazeteci durumu araştırmak için kente gittiğinde, yerel Sovyetler Birliği yönetiminin devrildiğini gördü:

> Kent Komitesi'nin Birinci Sekreteri Ya. Rzayev'le görüşmeyi kabul etmiştim ve Bölgesel Komite toplantısına gittim. Beni içeri almadılar ve içlerinden biri geldi ve şöyle dedi: "Bölgesel Komite artık yok. Burada kimse çalışmıyor. İçeri giremezsiniz."[17]

12 Ocak'ta, Polyaniçko, bir başka kafa karıştırıcı plan daha ortaya koydu. Halk Cephesi'yle, yeni bir "Ulusal Savunma Konseyi"nin kurulmasına dair bir duyuruyla neticelenen görüşmeler gerçekleştirdi. Konsey,

Azerbaycan'ın sınırlarını, izinsiz geçen Ermenilere karşı koruyacaktı. Konsey'in beş liderinden dördü, Halk Cephesi'nin radikal üyeleriydi ve Azerbaycan'ın parti yöneticilerinin ant içmiş düşmanları olarak biliniyorlardı.[18] Bunlardan ikisi, Penahov ve Gaziyev, yerel televizyonda bir programa katıldılar. Penahov, televizyonlarının karşısında kendisini izleyenlere, Bakü'nün hâlâ evsiz mültecilerle dolu olduğunu; fakat binlerce Ermeni'nin hâlâ rahat yaşadıklarını söyledi –aslında, izleyicileri Ermeni karşıtı şiddet için tahrik ediyordu.

Ertesi gün, 13 Ocak'ta, ölüm saçan Ermeni karşıtı şiddet, Bakü'ye hâkim oldu. Geniş bir kitle, gösteri düzenlemek amacıyla Lenin Meydanı'nı doldurdu. Akşamın ilk saatlerinde, bir grup erkek Ermenilere saldırmak için gruptan ayrılmıştı. Sumgayit'te de olduğu gibi, vahşet korkunç boyutlar aldı ve kent merkezinde, Ermeni mahallesinin etrafı bir ölüm sahası haline geldi. İnsanlar, yüksek katlardan, balkonlardan aşağıya, ölüme itildiler. Güruh, Ermenilere saldırarak, onları ölene kadar dövdü. Dehşete düşmüş binlerce Ermeni, askerlerin koruması altında, karakollara veya Shafag Sineması'na sığındılar. Oradan soğuk ve rüzgârlı rıhtıma götürülerek, Hazar Denizi'nden kaçırıldılar. Birkaç gün boyunca, Türkmenistan'ın Krasnovodsk Limanı, binlerce dövülmüş ve ürkmüş mülteciyi karşıladı. Mültecileri Yerevan'a götürecek uçaklar hazırdı. Bu korkunç gelişmeyle birlikte, Ermenistan ve Azerbaycan, karşılıklı olarak düzenledikleri etnik temizliği tamamlamış oldular.

Bakü pogromlarında yaklaşık 90 Ermeni öldü. Ölü sayısını doğrulamak imkânsız; çünkü birkaç gün sonra Bakü çok daha fazla karıştı ve hiçbir zaman, olaylarla ilgili resmî bir araştırma yapılmadı. Aynı zamanda, Bakü Ermenileri, Ermenistan, Rusya ve Türkmenistan'a dağıldı. Bazı yaşlı mağdurlar Hazar Denizi'nde, gemilerde veya Yerevan hastanelerinde hayatlarını kaybettiler.[19] Yetkililer, Ermenileri tahliye etmek üzere bir operasyon düzenlemeseydi, şüphesiz kayıplar çok daha fazla olurdu.

İktidar mücadelesinin her iki tarafının da neden Bakü pogromlarındaki kan gölünü önlemeyi başaramadıklarına dair can sıkıcı sorular var. Moskova, Bakü'ye binlerce Sovyet İçişleri Bakanlığı askeri göndermişti. Bu askerler, hiçbir şekilde müdahale etmediler. İnsan hakları savunucusu ve gazeteci Arzu Abdullayeva, saldırıya uğrayan çaresiz bir

Ermeni'ye yardım etmesi için bir polisten yardım istediğini ve polisin "Müdahale etmememiz için emir aldık"[20] dediğini hatırlıyor. Bir anlatılana göre de, Yusuf Samedoğlu, Merkez Komite binasına telefon etti ve müdahale etmeleri için yalvardı. Şu cevabı aldı: "Bırakın kessinler."[21]

Viktor Polyaniçko ve milliyetçi radikallerin birleşerek Ulusal Savunma Konseyi'ni oluşturmaları, komplo teorilerini besleyen bir platform oluşturdu. Radikal üyelerden birisi, Etibar Memmedov, yasal olarak silahlanma fırsatını reddedemeyeceklerini açıklıyor; Penahov, "[biz] kendimiz toplum içindeki gerginliği azaltmak, önlem almak için televizyona çıkmayı talep ettik" diyor –halbuki gerginlik Penahov'un televizyona çıkmasından sonra tabii ki azalmadı, aksine arttı. Daha şüpheci yorumlar da var: Belki de parti yönetimi, Halk Cephesi'ni yanına çekerek ve enerjisini "yurtsever" bir yöne kanalize ederek çaresiz biçimde otoritesini güçlendirmeye çalışıyordu; ya da kimbilir, belki de Polyaniçko, Halk Cephesi'ni şiddet uygulaması için tahrik edecek, Etibarsızlaştıracak ve hareketin bastırılması için bahane olacak dört başı mamur bir "provokasyonun" peşindeydi.

Halk Cephesi'nin şiddetteki rolüyle ilgili, birbiriyle çelişen yorumlar da var. Bakü'den gelen Ermeni mültecilerin tamamı, "Kara Ocak"ı anlatırken, katliamlardan, "Halk Cephesi'nin adamlarını", genç, sakallı, erkek aktivistleri sorumlu tutuyorlar. Halk Cephesi aktivistleri, Ermenilerin hayatını kurtarmaya yardım ettiklerini söyleyerek buna karşı çıkıyorlar. Aslında, o zaman, Cephe'nin geniş ve heterojen bir üye yapısı olduğu için, muhtemelen iki versiyon da doğru. Halk Cephesi'nden ayrılan Alizade ve Yunusova, odağı daraltarak, radikal liderleri suçluyorlar. Alizade, katliamlar başlamadan birkaç gün önce, Ermenilerin adreslerinin bulunduğu bir listenin Halk Cephesi'nin Rashid Beibutov Caddesi'ndeki merkezinin dışına asıldığını söylüyor. Listeler indirildiklerinde, biri onları tekrar astı. Alizade sözlerini şöyle sürdürüyor:

> Yönetim kurulu toplantısının sona ermesinin ardından tüm kentin katıldığı bir gösteriye gittik. Gösteride, sürekli Ermeni karşıtı çağrılar yapılıyordu. Son çağrı "Yaşasın Ermenisiz Bakü!" çağrısıydı. Bir Halk Cephesi mitingiydi. Bu gösteri sırasında, Bakü'deki Ermeni karşıtı katliamlar başladı. Halk Cephesi'nin liderlerinin bunda sorumluluk payı var mı? Bence var.

Kara Ocak II. Bölüm

Ermenilerin Bakü'den zorla sürülmelerinin ardından, sahne, Moskova ve Halk Cephesi arasındaki restleşme için hazırdı. 14 Ocak'ta katliamlar hâlâ devam ederken, Gorbaçov'un yakın müttefiki, Yevgeni Primakov başkanlığındaki bir Politbüro heyeti, durumu kontrol altına almak için Bakü'ye geldi. Sovyetler Birliği Savunma Bakanı Dmitri Yazov, hâlâ kentin bittiği yerdeki kışlalarda bekleyen binlerce askerle ilgilenmek için uçakla bölgeye geldi. Dağlık Karabağ, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınır bölgeleri ve Gence kentinde olağanüstü hal ilan edildi –ama açıklanamaz bir biçimde, Bakü'de bu gerçekleşmedi.

Milliyetçi aktivistler, Bakü sokaklarına hâkim oldular. Kentin bittiği yerdeki kışlalara giden yollara kamyon ve beton bloklardan barikatlar kurdular. 17 Ocak'ta, Merkez Komitesi binası önünde aralıksız eylem yaparak binaya erişimi engellediler. Binanın önüne idam sehpaları kurdular -tehdit amaçlı bir sembol olarak mı yoksa gerçekten idam için bir araç olarak mı kurulduğu hiçbir zaman açıklığa kavuşamasa da. Moskova elçileri ve Halk Cephesi yönetimi bir blöf oyunu oynadılar. Politbüro heyetinden Andrey Girenko'ya göre:

> Elçibey ve Halk Cephesi'nin diğer liderleriyle görüştük. Primakov ve ben onları kabul ettik, onlarla konuştuk. O zaman, Vezirov'un kontrolü tamamen kaybettiğini açık bir şekilde anladım. [Halk Cephesi] aktivistlerinden birisiyle, tam olarak, o geceki olayların arifesinde görüştüm. Askerlerin sonsuza dek o mevzide bloke edilemeyeceğini biliyordum. Yolları, hava alanlarını bloke eden barikatları kaldırması ve insanları onları askerlerle karşı karşıya getirecek tehlikeli bir çatışmadan kurtarması için yalvardım.[22]

İki taraf için de kazanmak çok önemliydi. Etibar Memmedov'a göre Primakov, onları, Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılmasını tolere etmeyeceği konusunda uyarıyor ve güç kullanacağını ima ederek gözdağı veriyordu. Memmedov, Primakov'un "Bağımsızlıktan bir adım uzaktasınız" dediğini anımsıyor.[23] Ancak, hâlâ orduyu getirme kararı alınmamıştı. Ayrıca, Primakov'un telefon görüşmeleri sırasında, Gorbaçov'u askeri müdahaleye izin vermemesi konusunda ikna etmeye çalıştığı da söyleniyor.[24]

Gorbaçov ve güvenlikten sorumlu bakanlar, nihayet, 19 Ocak'ı 20 Ocak'a bağlayan gece, orduyu Bakü'ye gönderme kararı aldı. Gece yarısı başlamak üzere, olağanüstü hal ilan edildi. Ancak, kentte yaşayanlar olan bitenlerden habersizdi; çünkü televizyon yayınları, o gün 19.30'da, televizyon kanalında, güvenlik güçleri tarafından gerçekleştirildiği neredeyse kesin olan patlamanın ardından durmuştu. Sonuçta, birçok Bakülü, olağanüstü hal ilan edildiğini, ertesi sabah 5.30'da öğrendi.[25] Ama, artık çok geçti.

Gece yarısından hemen sonra, askerler kışlalarından kente gelmiş, sokaklarda dolaşmaya başlamıştı. Güneyden yaklaşan askerlerin çoğu bölge garnizonlarındandı ve kente çarpışarak girmediler. Ancak kente kuzeyden giren askerler, Bakü'ye düşman işgali altındaymış gibi girdiler. Tanklar barikatların üzerinden, arabaları, hatta ambulansları ezerek geçtiler. Tanıklar, askerlerin kaçışan insanlara ateş açtıklarını, yaralananları bıçakladıklarını anlattılar. Bir otobüs dolusu sivil, kurşun yağmuru altında kaldı. On dört yaşında bir kız çocuğu da dahil olmak üzere, birçok yolcu öldürüldü.

19-20 Ocak gecesinde, Bakü'de yaşayan 130 kişi öldürüldü ve yüzlercesi yaralandı. "Kalkan" (Rusçada "Shchit") adlı bağımsız bir askeri araştırma grubu, daha sonra Sovyet ordusunun kendi kentlerinden birisine savaş açtığı sonucuna vararak, operasyonu bizzat komuta eden Savunma Bakanı Dmitri Yazov hakkında dava açılması çağrısında bulundu. En az 21 asker de hayatını kaybetti. Bunun nasıl olduğu tartışmalı. Her ne kadar, askerlerin, gece karanlığında ve kentin karmaşası içinde kendi taraflarına ateş açmış olma ihtimali olsa da, bu ölü sayısı, göstericilerin de silahla direndiğini gösteriyor.

Ertesi Gün

Sovyetler Birliği ordusunun, ilk kez kendi kentlerinden birisini güç kullanarak ele geçirdiği Bakü müdahalesi, Azerbaycan ve Sovyetler Birliği için bir trajediye dönüştü. Ordu, birkaç saat içinde kentin kontrolünü tamamen ele geçirdi ve Moskova'nın hâkimiyetini yeniden tesis etti. Ancak, esasında, 20 Ocak 1990'da, Moskova, Azerbaycan'ı kaybetti. Bakü nüfusunun neredeyse tamamı, ölenlerin toplu cenaze törenine

katıldı. Mağdurlar, kent içindeki tepede bulunan şehitliğe gömülecek ilk "şehitlerdi". Binlerce komünist parti üyesi, topluca parti kartlarını yaktı. Hatta, Yüksek Sovyet Başkanı Elmira Kafarova "ordu suçlularının" eylemlerini kınadı.

"Kara Ocak"ın derin etkileri, Bakü'nün çok daha ötesine ulaştı. Müdahale, merkezî yönetimin Sovyetler Birliği'ndeki sorunlarla baş etme kabiliyetsizliğini ve bu sorunların üstesinden gelemeyeceğini gözler önüne serdi. Ermeni pogromlarını durdurmak için olağanüstü hal ilan edilememesi, olağanüstü halin tüm Ermeniler gittikten sonra ilan edilebilmesi, ya derin bir kuşkuculuk içinde olduklarına ya da beceriksizliklerini ya da her ikisinin de mevcut olduğuna işaret ediyordu. Halk Cephesi'nin yönelttiği meydan okumaya verilen kafa karışıklığıyla ve şiddetle dolu yanıt, Sovyetler Birliği'nin, her biri kendi önceliklerine sahip, birçok farklı merkezi bulunduğunu, Gorbaçov'un da bu merkezler arasında gidip geldiğini gösterdi.

Kısa vadede, komünist parti, tekrar kontrolü ele geçirdi. Onlarca Halk Cephesi üyesi, -sadece birkaç gün önce resmî onayla kurulan Ulusal Savunma Konseyi'nin birçok üyesi de dahil olmak üzere- tutuklandılar. Etibar Memmedov, bir basın toplantısı düzenlemek için Moskova'ya gittiği sırada tutuklandı. Nimet Penahov da sınırdan geçerek İran'a kaçtı ya da kaçmasına izin verildi. Direniş, birkaç gün boyunca Nahçıvan'da da parladı. Böylece Nahçıvan, Sovyetler Birliği'nin tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan eden ilk bölgesi oldu. Daha sonra, Halk Cephesi hareketi orada da bastırıldı. Partinin birinci sekreteri Vezirov da partiden ayrılmıştı ve Moskova'da, sinirleri yıprandığı için istirahat ediyordu. Ayaz Mutallibov, parti yetkililerinin katıldığı bağımsız bir oylama sonucu halefi olmuştu. Polyaniçko hem ikinci sekreter, hem de tahtın arkasındaki güç olarak kaldı.

4 Şubat'ta Mutallibov, Gorbaçov'u görmek için Moskova'ya gitti. Aynı gün, *Pravda*'da çıkan önemli bir haber, Haydar Aliyev'i Brejnev döneminin yoz kalıntısı olarak betimleyerek sert bir dille eleştirdi; yazının Mutallibov'un ziyaretiyle aynı ana denk getirildiği açıktı. Ancak, Mutallibov, Aliyev'i görmeye gittiğini ve sabah üçe kadar konuştuklarını söylüyor.

Yeni parti liderinin, gözden düşmüş Aliyev'i ziyaret etmeyi seçmesi, Aliyev'in Azerbaycan'da, perde arkasında, güçlü bir isim olarak kaldığını gösteriyor. Ocak olaylarıyla olan ya da olmayan bağlantısı, ana hikâyeye paralel, hiçbir zaman açıklanamayan, merak uyandırıcı bir parça. Aliyev, gösterilerin doruk noktasına ulaştığı anda, Gorbaçov'un kendisine telefon ederek "adamlarını sokaklardan çekmesini" ve bir açıklama yapmasını istediğini söyledi –bu isteğe, Moskova'da olduğunu ve Bakü'de olan bitenlerle ilgisi olmadığını söyleyerek yanıt verdi. Gorbaçov'un çağrısı, Bakü'nün iplerinin hâlâ Aliyev'in elinde olduğuna inandığını gösteriyor. Aliyev, Kara Ocak'ı takip eden dönemi, iktidara yeniden tırmanışına başlamak için kullandı. 20 Ocak'tan sonra Moskova'da, Azerbaycan temsilcisinin ofisinde bir basın toplantısı düzenledi ve Bakü'deki müdahaleyi kınadı.[26]

Azerbaycan sıkıcı bir şok ve derin düşünce dönemine girdi. Muhalefet kanlı mağlubiyetinden ders çıkarırken, Halk Cephesi'ndeki orta yolcuların –Isa Kamber, Hikmet Hacızade ve Sabit Bağırov- popülaritesi arttı. Hacızade: "Radikaller, şizofrenler anladılar ki, bu iş sandıkları kadar kolay değil. İktidara, devrimlerle gelemezsiniz. Bu, onlar için ağır bir darbe oldu. Liberallerle, liberal yönetimle barışmak zorunda kaldılar. Nihayetinde, liberaller iktidara geldi" diyor.[27]

7

BAKÜ

OLAYLARLA DOLU BİR TARİH

2000'de, soğuk bir bahar sabahı, hepsi siyah pardesüler giymiş Azerilerden oluşan bir kalabalık, kıvrımlı Bakü Körfezi'nin üzerindeki bir tepede, çam ağaçlarının gölgesi altındaydı. Herkes, elinde bir karanfil, arkadaşlarıyla sohbet ediyordu. Onlarla birlikte ben de, şehitliğin başında, eski adı Kirov Parkı olan, kanlı 20 Ocak olaylarında hayatını kaybeden 130 mağdurun mezarlarına yer açmak için 1990'da kazılan *Sheidler Hiyabani*'nde (Şehitler Hıyabanı) bekliyordum. Her yıl, on binlerce kişi o gün şehitliğe gelerek, Sovyet ordusunun müdahalesinde hayatını kaybedenleri anıyor.

20 Ocak, tüm halkın yas tuttuğu ve olanları hatırladığı bir gün. Ancak, 31 Mart'ta, toplanan kalabalık, bu kez, şehitliğe Azerbaycan halkının çektiği acıların hatırlanması için yakın zamanda ilan edilen anma günü, Soykırım Günü'nü anmak için özel olarak davet edilmişti.

Azerbaycan'ın hikâyesi, güçlükler içinde doğan bir ülkenin hikâyesi aynı zamanda. 18. yy'da, Güney Kafkasya'dan İran'ın kuzeyine kadar bir dizi yarı bağımsız hanlık uzanıyordu. Hükümdarları Türkçe konuşuyorlardı, fakat Osmanlı'nın değil, Pers İmparatorluğu'nun bir parçasıydılar. Onlardan günümüze, yerel tabiiyetin ulusal tabiiyete üstün geldiği,

güçlü bir bölgeselcilik –Azericede *yerlibazliq* olarak adlandırılıyor- geleneği miras kaldı. Ruslar, 1828'de, Türkmençay Antlaşması'yle hanlıkları kaldırarak, Aras Nehri kıyısında yeni bir sınır belirlediler ve Azerilerin yaşadığı bölgeyi ikiye böldüler. 1917'den sonra, hâkimiyet, Rusya yerine, kısa ömürlü olan birinci Azerbaycan Cumhuriyeti geçse de, Bolşevikler 1920'de, Rus hâkimiyetini güç kullanarak yeniden kurdular.

Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin en basit unsurları bile kafa karıştırıcı. Azeriler Türkî ama mezhep olarak Şii. Pers soyundan gelmelerine rağmen, kimlikleri Sovyet etkisi altında. Tüm bu özellikleriyle, hiçbir ön kabule izin vermiyorlar. Örneğin, 20. yy boyunca, Azerice sırasıyla Arap, Latin ve Kiril alfabesiyle yazıldıktan sonra, Latin alfabesine hiç de kolay olmayan bir dönüş yaptı. Azerbaycanlılar, hâlâ bağımsızlıklarının kırılgan olduğunu düşünüyorlar ve Ermenilerin Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi için yürüttükleri kampanyayı da kırılgan devletlerini bölme girişimi olarak algılıyorlardı.

Birçok Azeri, dış dünyanın, yaşanan acılarla ilgili çok az şey bildiğini düşünüyordu. Bunda haklılık payı da yok değil. 1988-1989 arasında, yaklaşık 200 bin Azeri'nin Ermenistan'dan şiddet kullanılarak sürülmesi ne Sovyet medyası, ne de uluslararası medya yer verdi. 40'lı yıllarda, yaklaşık 50 bin Azeri'nin Ermenistan'dan sürüldüğünü de çok az kişi biliyor. Ondan önce, 1918 ve 1920 arasındaki kanlı çatışmalarda binlerce Azeri hayatını kaybetmişti. 1998'de, Başkan Aliyev, bu birbirinden ayrı olayları bir araya getirerek, Azerbaycan Soykırım Günü'nü ilan etti. 1918'de Müslümanlara karşı işlenen katliamların başladığı 31 Mart günü, anma için seçildi.

Bahsi geçen olayları tanımlamak üzere "soykırım" kelimesinin seçimi, anılanın geçmişte yaşananlardan ziyade, günümüz siyasetiyle bağlantılı olduğunu gösteriyor. Mesaj şuydu: Eğer Ermenistan'ın bir Soykırım Günü olabiliyorsa, Azerbaycan'ın neden olmasın? Aliyev, "soykırım" terimini kullanarak, şehit vermiş iki ülke arasında bir düello başlatmıştı.

30 Mart 2000'de, Aliyev'in etnik konularla ilgili danışmanı Hidayet Orucov, düellonun başladığını duyurdu. Turan Haber ajansının verdiği

habere göre, Orucov, Ermenileri şaşırtan, büyük bir sayıdan söz ediyordu: "20. yy'da, Ermenilerin Azerilere karşı işlediği soykırımda, yaklaşık 2,5 milyon Azeri hayatını kaybetmişti." Haberin devamına göre: "Cumhurbaşkanı'nın danışmanı, Ermenilerin, Rus İmparatorluğu'nun hâmiliği olmaksızın, Azerilere karşı o toplu katliamları gerçekleştiremeyeceklerini söyledi. Danışmana göre, Ermeniler tarihi yanlış anlatarak, gerçekleri tüm dünyadan saklamaya çalışıyorlar ve kendilerini masum kurbanlar olarak gösteriyorlardı"[1] Ermenistan-Azerbaycan ihtilafının herkesçe kullanılan dili, ahlak süzgecinden geçirilmiyordu.

Şehitlikte, tören başlamak üzereydi. Kaldırım kenarına limuzinler yanaşarak, yabancı diplomatlar indi. ABD Büyükelçisi, Chevrolet'sinden; zeytin rengi bir pardösü giyen Rusya Maslahatgüzarı, siyah Volga'sından indi. Hepimiz birini bekliyorduk ve hepimiz beklediğimiz kişinin kim olduğunu biliyorduk. Nihayet, uzun bir konvoyla, Cumhurbaşkanı Aliyev geldi. Uzun boylu ve oldukça zayıf görünen Aliyev, arabasından indi, büyükelçilerin bulunduğu sıradan, her biriyle el sıkışarak geçti. Nereye giderse gitsin, etrafında, saygı gereği küçük bir alan açılıyordu. Bu, bir şekilde onun yalnızlığını da vurguluyordu. Aliyev, devasa bir kırmızı çelengi taşıyan askerlerin arkasında, şehitliğin uzun koridorundan en uçta bulunan ebedi ateşe doğru yürüdü. Bando, savaş müziği çalıyordu.

Gelenlerin onu takip etmesine izin verildi ve kalabalık, yavaş yavaş koridorda ilerledi. 20 Ocak 1990 ve Karabağ Savaşı kurbanlarının mezarlarını geçtik. Mezar taşlarına, ölenlerin portreleri kazınmıştı. Genelde, kamuflaj, yakası açık gömlekler veya çizgili, mavi beyaz denizci gömleği giymiş genç erkeklerdi. Törene katılanlar, karanfillerini bırakmak için duraklıyorlardı.

Tören, o âna kadar, tüm duygulardan arınmış olduğu hissi uyandırıyordu. Sonra, başörtülü bir kadın, bir anda, kalabalıktan ayrılarak, avuçlarını bir erkeğin mezarına vurdu, mezara kapandı ve acıyla inlemeye başladı. Ağıdı bir kuyunun derinliklerinden gelen "ah, ah, ah" diye devam eden bir şarkı gibiydi. Bu eşinin mezarı mıydı? Doğum tarihi 1933 olarak görünüyordu. Kadın da o yaşlardaydı. Beyaz bir yağmurluk giymiş, kırklı yaşlarda bir kadın, -kızı olduğunu sanıyorum- dul kadının

arkasına geldi, bu duygu patlamasını kontrol etmek için onu sessizce omuzlarından tuttu. Kadının acısı, törenin kamusal cephesini delip geçmişti. İnsanlar, daha yavaş, birbirlerine anlayışla bakarak ve sessizce mırıldanarak yürüyüşlerine devam ettiler.

***

Dört milyon nüfuslu Bakü kenti, Azerbaycan'ın başkenti ve hükümetin merkezi. Fakat, Bakü, ancak yakın zamanda, Azerbaycan'ın Azerbaycan'la özdeşleştirilen bir kenti oldu. Geçtiğimiz yüz yıl boyunca, Bakülü olmak, kendine ait farklı bir tabiiyeti olmak demekti.

Dünya satranç şampiyonu Garry Kasparov, burada, Yahudi bir baba ve Ermeni bir annenin çocuğu olarak doğdu. Nereli olduğu sorulduğunda, Rusça Bakinets veya Bakülü olduğunu söylerdi. Günümüzde, kentin ortak dili, Azerice olduğu kadar, cümlelerin sonunda yükselen hafif güney vurgusuyla Rusçadır da...

Kentin kozmopolit görünümü ve stili, 19. yy'ın sonlarındaki petrole dayalı ekonomik büyümeden kaynaklanıyorr. Üretimin zirvesinde olduğu zamanlar, dünya çapında üretilen petrolün önemli bir kısmı, Bakü'de üretiliyor. Kent, büyüyen sanayiye hizmet sağlamak için onlarca farklı ülkeden göçmen alıyor. Kentte, en bilinen zengin olma hikâyesi Zeynelabidin Tağıyev'inki. Bu, okuma yazması bile olmayan Müslüman çiftçi, tarlasından petrol çıkmasıyla ünlü oldu ve kentin en ünlü hâmisi ve hayırseveri haline geldi. Tağıyev, "İslam dünyasının ilk operası" *Leyla ile Mecnun*'un sponsoru oldu.

Bu ticaret ruhundan güç alan Bakü, 1918'de, kısa ömürlü de olsa, "İslam dünyasının ilk demokratik cumhuriyetinin" başkenti oldu. Hatta, Azerbaycan'da kadınlara oy verme hakkı, ABD'den önce verildi. Burada, hem Müslüman, hem modern olmak mümkündü –her ne kadar bazen geçiş biraz daha fazla zor olsa da... *Ali ve Nino* kitabının karakteri, Ali Khan, klasik Bakülü Müslümanı temsil eder. Pers geçmişiyle gurur duyar, Bakü'nün teknolojisi ve ilerleme odaklı siyasetini zevkle takip eder ve Gürcü çocukluk aşkıyla evlenir. Her ne kadar bir 20. yy adamı olsa da Ali, Hıristiyan Gürcü eşi evdeki tüm halıları, Avrupai mobilyalara yer açmak için kaldırdığı zaman, içinde bir sızı duyar.

Bakü'de farklı kültürlerden gelen insanlar ve siyasi ortam, zengin bir harman oluşturdu ve kentin mimarisine işledi. Tarihî Bakü'nün Ortadoğu esintili dar sokakları, geçtiğimiz yüzyılın başında inşa edilmiş küçük bir Prag'a benzer. Kentin merkezindeki ana caddenin adı birçok kez değişti. Günümüzde, bu caddenin adı "İstiqlalyat" ya da "İstiklal". İstiqlalyat Caddesi, farklı cepheleri harmanlıyor: Yapma bir Venedik sarayını, belediye binasının Gotik verandası takip ediyor. Stil, bu kentte hâlâ önemini koruyor. İnsanlar her akşam, Hazar Denizi kıyısındaki bulvarda akşam gezintisine çıkıyor. Kolkola girmiş bakımlı kadınların üstlerinde şık kıyafetler var. İnsan, Bakülülerin hayat standardının bağımsızlıktan bu yana, bu kadar yükselebilmesine şaşıyor.

Ancak, dinamik olmanın da bir bedeli vardı: Bakü aynı zamanda, etnik anlaşmazlık ve şiddetli katliamların da kenti. En fazla kan dökülen olaylar, Rus İmparatorluğu'nun en zayıf döneminde Ermeniler ve Azeriler birbirlerini bir tehdit olarak görürken oldu. Nasıl Ermeniler Azerilerin Türk ordusunun öncü kuvveti olduğundan korkuyorsa Azeriler de Ermenileri potansiyel bir Rus "beşinci kolu" olarak görüyorlar.

1905 yılının Şubat ayında, Tatar-Ermeni Savaşı olarak adlandırılan savaş, yüzlerce kişinin canına mal oldu. Birkaç ay sonra kentteki manzarayı yazan İngiliz yazar J. D. Henry, "Bakülüler ırk senaryoları, emek tiranlığı, siyasi komplo ve devrimci propagandadan"[2] oluşan bir volkanın üzerinde yaşıyor" çıkarımını yapmıştı. Henry, kitabının başlığında, Azerilerin yazgılarında "olaylarla dolu bir tarihe" sahip olmak olduğunu yazdı.

Ekim Devrimi'nden sonra, kenti bir başka şiddet ateşi sardı. Bir İngiliz subay "Bir kentin caddelerinden oluk oluk kan akıyor dediğimizde, genelde bunu mecazen söyleriz. Ancak, 1917 ve 1919 arasında Bakü'den söz ettiğimizde, kelimenin ilk anlamını kastediyoruz."[3] Çoğunlukla, Ermenilerden oluşan bir grup komiser, kentin yönetimini ele geçirerek Bolşevik karşıtı Kafkasya'da küçük bir köprübaşı olan Bakü Komünü'nü kurdular. 1918 yılının Mart ayında Azeriler, Bakü Komünü'ne karşı ayaklanınca, Ermeni Taşnaklar ve Bolşevik kuvvetleri kentte Azerilerin yaşadığı mahallelere akın ederek binlerce kişiyi katletti. Eylül ayında, İngiliz himaye kuvvetinin çekilmesinin hemen ardında ve Osmanlı or-

dusu gelmeden önce, bir rövanş karşılaşması yapıldı. Bu kez Azeriler saldırıya geçti ve binlerce Ermeni kılıçtan geçirildi. 1918'de iki tarafın toplam ölü sayısı 20 bine yakındı.

Sovyet döneminde etnik şiddete ara verilmişti ve toplumlararası ilişkiler iyi bir seyir izliyordu. Ancak, gerginlik tam olarak ortadan kalkmadı. Ermeniler, Yerevan futbol takımı kentte oynadığında dışarıya çıkmamaları gerektiğini biliyordu –özellikle de kazandığında. Kafkasya'da etnikten ziyade vatandaşlık bağı temelinde bir aidiyet anlayışı hâkim. "Misafir" ve "ev sahibi" rolleri çok iyi tanımlanmış. Ermenistan'da, Azerilere "misafir" oldukları hissettiriliyordu. Bakülü Ermeniler için de daha az açık olsa da aynı şey geçerliydi. İngiliz yazar Susan Richards, 1989'da, Bakü'de bir Ermeni anne-kızla kaldığında bunu eleştirdi:

> Tatyana'nın arkadaş grubunun neredeyse tamamı Azeri'ydi. Azerbaycan'da Türkî Azerilerin üstünlüğü Sovyet iktidarınca neredeyse teyit edilmişti. Buna bir tehdit gelmedikçe, Azerilerin tasalanmasına gerek yoktu. Ancak, bazı koşullar vardı. Azeri üstünlüğü her daim görünür olmalıydı... Tatyana'nın kendi davranışları Azeri hoşgörüsü ve üstünlüğü arasındaki hassas dengeyi gösteriyordu.
>
> Açık tenli güzellliği, Ermeni olduğunu belli ediyordu. Ancak, Azerilerin himayesine girmişti: "Geçen gün, patronum beni birisine tanıtırken: "Tatyana'yla tanıştırayım. Kendisi Azeri'dir" dedi. Azeri olmadığım çok açık tabii ki. Ama bu onun "O bizden biri" deme şekliydi. Bu bir tutum meselesi. "Ermeniler, buradakilerle anlaşamıyorlarsa, bu onların suçu" dedi. Bütün bunlar pek iyiydi. Tabii ki, Tatyana'nın annesinin korktuğu gibi, bir gün, Tatyana'nın Ermeni kökenine rağmen "onlardan biri" olduğunu bilmeyen bir Azeri'yle karşılaşmadıkları sürece.[4]

1990 yılının "Kara Ocak"ı tüm bu kültürel müzakereleri yok etti. Tatyana ve annesi gibi, toplumun içine karışmış kişiler bile Bakü'yü terk etmek zorunda kaldılar. Tarihin iki akımı birbirinden ayrıldı.

***

Bella Saakova, "Biz onlarla barış içinde yaşıyoruz, barış içinde ve normal bir biçimde" dedi. Bella, bir Bakü Ermenisi. Yerevan'ın dışında, tozlu bir mahallede bulunan bir otelde, küçük bir odada oturuyordu.

"Onlar" diyerek, komşularını, Ermenistan Ermenilerini kastediyor. Ocak 1990'da Bakü'den sınır dışı edilmesinden bu yana, on yıldır, Ermenistan'da yaşıyor. Ancak, hâlâ kendini evindeymiş gibi hissetmiyor. Birçok Ermeni mülteci gibi, Bella da Ermeni vatandaşlığı almadı. Kendini en çok kaybettiği şehrine ait hissediyor. Bella'yı x-ray'den geçirseniz, Bakülülüğün tüm bedenine işlemiş olduğunu görürdünüz.[5]

Yerevan'da, Bella'nın masasının etrafında, sürgündeki Bakülüler oturuyorlardı. Hepsi Ermeni'ydi. Ancak Rusça konuşuyorlardı ve ilk adları Rusçaydı. İfadelerinde, sert ve dobra konuşmaların ülkesi, Kafkasya'nın İskoçyası, Ermenistan'da duymaya alışık olmadığım bir yumuşaklık vardı. Bakü'deki okullar hakkında tartışıyorlardı. Grisha "Ben 142 numaralı okula gittim. Bakü'nün en iyisi" dedi net bir ifadeyle. Alyosha, denizden Bakü'ye esen rüzgârla ilgili, Azerice bir şarkı söyledi. Grisha, Rusça bir şarkıyla devam etti: "Bakü, benim memkeletim..."

Bella'nın masasında sohbet, iki konu etrafında dönüyordu: Azerbaycan'la ilgili ortak anıları ve Ocak 1990'da, son Ermenilerin de Bakü'den kovulduğu karanlık günler. Masanın etrafındaki tüm konuklar, her şeyin nasıl bittiğini farklı şekilde anlatıyordu. Görünüşe bakılırsa, Bakü'yü terk ediş biçimleri, Bakü'nün onlar için ne anlama geldiğini belirleyen bir fikir oluşturmuştu. Grisha, darp edilen, Shafaq Sineması'nda elbiseleri çıkarılıp üzerlerindeki değerli eşyalar alınan ve daha sonra Hazar Denizi'ndeki feribotlara bindirilen insanların hikâyelerini anlattı.

Bella'nın Bakü'deki son günleriyle ilgili anlattıkları, onun affetmeye yatkın karakterini yansıtıyordu. Bella, Sovyet polisinin yaşlı ve darp edilmiş Ermenilerden oluşan kalabalığı korumaya çalışırken, soğuk ve rüzgâr yiyen bir rıhtımda, kenti terk etmek üzere feribotu korkuyla bekleyişini hiçbir zaman unutamayacağını söylüyor. Ancak, yine de en güçlü hatırası, Azeri komşularından gördüğü nezaket. Eşyalarını, bir Azeri komşusuna bırakmış. Yine bir başka komşusu, karakola sığınmak üzere evini terk etmeden bir kaç dakika önce, onları bekleyen korkunç yolculuk için, Bella ve çocuklarına bir yemek sepeti hazırlamıştı. Sepetin içinde, ilaç, salam, peynir ve ekmekler vardı. "Onu hiçbir zaman unutamam" dedi Bella. "İşte, belki de bu yüzden Azerilere karşı ta-

mamen farklı bir yaklaşımım var. Yani, insanlar onların hakkında kötü konuşunca –ki bazen bunu hak ettikleri de oluyor- komşumu hatırlıyorum. Hemen onu ve o ekmeği hatırlıyorum."

Bakü, hâlâ Bella'nın kaybettiği cennetiydi. Eski memleketini ziyaret edeceğimi söylediğimde iç çekti. "*Bir saatliğine* de olsa tekrar oraya gidebilmek için ömrümün on yılını verirdim. Gerçekten." Bella, Dağlık Karabağ konusunda da birçok Ermeni'den farklı düşünüyordu. Dağlık Karabağ, onun için Ermenilerin kutsal davası değil, Ermeniler ve Azeriler arasındaki her şeyi mahveden anlaşmazlık sebebiydi.

Bella'ya Karabağ'ı ziyaret edip etmediğini sorduğumda, bir kez, çocukken gittiğini söyledi. "Doğrusu, oraya bir kez daha, ne için bu kadar çile çektiğimi görmek için gitmek isterdim!" dedi gülerek. "Kendi gözümle, ne için cezalandırıldığımı görmeyi düşündüm. Bir şey için cezalandırılmış olmalıyım."

***

Darnagül'ün çakıllı sokakları, sedir ve servi ağaçlarıyla gölgeleniyordu –ve sepsessizdi. Etrafta, yol soracak kimse yoktu. Bella ve arkadaşlarına, anne, babaları, büyükanne ve büyükbabalarının ebedi uykularına yattıkları yerin şu an ne durumda olduğunu söyleyebilmek için, kentin kuzeyindeki mezarlıkta, Bakü Ermenilerinin çoğunluğunun yattığı yere gelmiştim. Bu unutulmuş yerin kapısından geçerken bir ürperti duydum. Ancak, daha sonra üç mezarlık bekçisine rastladım. Bir yabancıya rastlamaktan hiç de hoşnut olmadıkları açıktı. Bir tanesi, "Yetkililere sormanız gerek" dedi. Sadece, dolaşmak istediğimi söyledim ve onlara aldırmayarak hızlı adımlarla kıvrımlı, çakıl taşlı patikadan aşağı inmeye başladım.

Bir köşeyi döndükten sonra, neden beni durdurmak istediklerini anladım. Patikanın her iki tarafında da, mezar taşlarının etrafındaki metal çitler alaşağı edilmiş ve mezartaşları ya parçalanmış ya da başları koparılmıştı. Bir mezarda, Roza Markarova'nın (1925-74) siyah mermerden yapılmış, üzerine kendi yüzü kazılmış mezar taşı yerde yatık duruyordu. Neyse ki, tahribat patikanın üzeriyle sınırlıydı. Mezarlığın ilerisindeki mezarlara dokunulmamıştı, sadece üzerlerinde ayrık otları

ve ısırgan otları bitmişti. Görünüşe bakılırsa, vandallar içeriye yalnızca bir kez çıkmış, önlerine çıkan her şeyi parçalamış ve gitmişti.

İçeride birkaç dakika gezinerek, bu büsbütün unutulmuş yerin, tuhaf havasını içime çektim. Geri döndüğümde, bir kez daha mezarlık bekçileriyle karşılaştım. "Şimdilerde kimse gelmiyor değil mi?" diye sordum. "Eskiden, Ermeniler ve Azeriler gelirdi. Bombayı atmadan önce tabii." "Bomba?" Ne dediğini tam olarak anlamamıştım. "*Yeraz*'lar geldiler ve her şeyi yok ettiler. Bir bomba patlattılar" dedi. Ermenistan'dan gelen Azeriler ve 1990'ın Ocak ayının nefret dolu günlerinden bahsediyordu. Mezarlığı ölülere ve hayaletimsi bekçilerine bıraktım.

1990 yılı, o dönüm noktası, aslında çok da uzun zaman önce değil. Ancak, yine de Ermenilerin Bakü'sünü ortaya çıkarmak arkeolog sabrı istiyor. Belki de, Müslümanların Yerevan'ı kadar silinmiş de değil. Zaten o kadar silinmesi çok daha zor olurdu. Çünkü, 80'li yılların ortalarına kadar, Bakü'de iki yüz bin Ermeni yaşıyordu. Yine de Ermeniler, turizme yönelik tüm belgelerden silindi ve eserlerinin çoğu ortadan kalktı. Bakü'nün merkezinde, yalnızca bir tarihi yapı kaldı. Şelale Meydanı'nda bulunan, tarihi 1860'lara dayanan Surp Grigor Lusarovich kilisesi. Aralık 1989'da yandıktan sonra, yıllarca, içi boşalmış bir kabuk olarak kaldı. Haç şu an bir havuz olarak kullanılan çan kulesinden sökülmüştü. Daha küçük ve eski bir kilise olan, eski kentteki Kızkulesinin gölgesinde bulunan Meryem Ana Kilisesi'nin olduğu yer şu an bomboş. 1992'de, Karabağ Savaşı'nın en şiddetli zamanında Bakü'de görev yapan bir diplomat, 18. yy'dan kalma şapelin paramparça edildiğini gördüğünü söylüyor. Diğer binaların Ermenilerin eseri olduğunu birçok kişi bilmiyor bile. Örneğin, hareketli İstiqlalyat caddesinde, Monte Carlo Kumarhanesi'nin kopyası Philarmonia binası 1910 yılında Ermeni Gabriel Ter-Mikelov tarafından inşa edildi. Ter-Mikelov, tam karşıdaki evi de Arap mimarisinden esinlenen neşeli bir tarzda inşa ederek, yüksek oryantal bir balkonla tamamlamıştı.

***

Ter-Mikelov, Rusya'da doğdu, Tiflis'te eğitim aldı ve çoğunlukla Bakü ve Tiflis'te çalıştı. Kimliğini bilhassa vurgulamak istememin nedeni Ter-Mikelov'un adını bastırma çabaları.

2000'de, az da olsa küçük çaplı bir tür Ermeni Bakü'sü hâlâ ayaktaydı. Ermeniler artık hayalet haline gelmiş ve fark edilmesi zor bir toplumdu. Kentte neredeyse hepsi Azeri erkeklerle evli ve Azeri soyadları almış kadınlardan oluşan 5 bin ile 20 bin arasında Ermeni bulunuyordu. Bu açıdan, Bakü, hoşgörülü geçmişini bir nebze koruyabilmişti – her ne kadar, bu kadınlar kimliklerini açıkça ortaya koyamasa da. Hâlâ bazı "koşullar" vardı.

Birçok Ermeni eşle tanıştırıldım. Siyah gözleri ve şık bir biçimde alınmış kaşlarıyla Olga, eski Mısır'ı tasvir eden bir tablodan çıkmış gibiydi. Kardeşi de dahil, Ermeni akrabalarının çoğunun kaçtığını, şu an Rusya'da ve Amerika'da olduklarını, ama kendisinin Azeri eşi ve çocuklarıyla kaldığını anlattı. Korkmamış mıydı? Halk Cephesi başa geçtiğinde ve 1992-1993'te Azeri milliyetçiliği zirve yaptığında, evinden dışarı adım atmadığını ama eski komünist Haydar Aliyev tekrar iktidara geldiğinde, kendini tekrar güvende hissetmeye başladığını söyleyerek yanıtladı. "Aliyev geri döndüğünden beri sakinim. Şu an tek endişem geçinmeye yetecek kadar para kazanmak" diyerek ısrarla vurguladı.

Bu kentteki diğer kadınlarsa, bir Ermeni olarak kentte yaşamakta gerçekten de çok zorlandılar. Hepsi kökenlerinden dolayı günah keçisi yapılmış üç Bakü Ermenisiyle tanıştım. Hikâyelerinden, günlük hayatta, Bakü'de Ermeni bir kadın olmakta bir sorun olmadığı ama bir sorununuz olduğunda hiçbir hakkınız olmadığını hemen gördüğünüz anlaşılıyordu.

Sofia, 60 yaşındaki Azeri eşiyle birlikte geldi. Ceketine dikilmiş bir dizi madalya Sofya'nın savaşa katıldığını gösteriyordu. Yıllarca emekli maaşı alamadığını, bir yetkilinin, kendi de yanındayken "Belgelerini Yerevan'a gönderin" dediğini anlattı. Sofya'nın beraberindeki iki kişi, evlerini kaybetmiş. Tanya'nın evini Azeri mülteciler, Yevgenia'nın eviniyse Azeri gelini almış. Her ikisi de mahkemede, yasal olarak kendilerine ait olan mülkleri geri alabilmek için boşuna uğraş vermiş. Solgun yüzlü, ufak tefek bir kadın olan Yevgenia, ölümüne yorgun görünüyordu. Gözyaşları boşanacak gibiydi. Bu kadınların hikâyesi büyük resimdeki, küçük, kişisel trajedilerdi. Ama hepsinin Bakü'de bir ailesi vardı ve gidecek başka yerleri yoktu.

Üç Ermeni kadının hikâyesini, Cumhurbaşkanı Aliyev'in millet konularındaki danışmanı ve ideoloğu Hidayet Orucov'a taşıdım.

Orucov, hem Azerbaycan'ın hoşgörüsü hem de Azerbaycan'ın Ermenilerden çektikleri konusunda sözcülük yapıyor. Hazar Denizi'ne bakan cumhurbaşkanlığı binasının üst katlarındaki ofisinde "Etnik kökenleri farklı olan kişiler arası ilişkilerden doğan tek bir şikâyet bile almadım" dedi. Sofia, Tanya ve Yevgenia'nın sorunlarından bahsettiğimde, Orucov araştıracağını söyledi. Fakat, naif olduğumu ve aldandığımı ima etti: "Gerçekleri çarpıtan, ulusal meseleleri hukuki zeminden yoksun sorunlarını çözmek için paravan olarak kullanan insanlar var."[6]

Orucov, kendisi de 18 yıl boyunca Ermenistan'da yaşamış ve Yerevan'daki Azeri drama tiyatrosunda müdür olarak çalışmıştı. Ermeni-Azeri ilişkilerinin karmaşıklığını takdir edecek kadar tecrübesi vardı. Ancak, suçun tamamen Ermenilerde olduğunda ısrarcıydı. Cumhurbaşkanının Danışmanı, bana detaylı olarak Azerbaycan'ın nasıl mütemadiyen Ermenistan'ın saldırılarına maruz kaldığını, on binlerce vatandaşın hayatını kaybettiğini ya da evlerinden çıkarıldığını anlattı. Evet, dedim ve konuya dikkatini çekmek için Azerbaycan'da Ermenilere karşı güçlü bir husumet de gözlemlediğimi ekledim. "Ermenilere karşı değil. Ermenistan *hükümetine* karşı" dedi Orucov. Azerilerin, Ermenilere hoşgörü, liderlerineyse nefret beslediklerini iddia etti.

Orucov'un resmî konumu, şizofren bir yaklaşım gerektiriyordu. Kâh Ermeni "soykırımını" ve saldırısını kınaması; kâh Azerbaycan'ın hoşgörü ve uyum geleneğinin devam ettiği ve hiçbir Azeri'nin Ermeni karşıtı bir his beslemediği konusunda ısrar etmesi gerekiyordu. Onun için neredeyse üzülecektim-ama yapmacıkla dolu hoşgörüsü, en az, içinde oturduğu beton ve cam bina kadar sahte bir görünüme sahipti. Cumhurbaşkanlığı binasından günışığına çıkar çıkmaz İstiqlalyat Caddesi'ne döndüm ve hemen, Bakü'nün çeşitli tarz ve geleneklerin bir sentezini yapma özelliğinin çok daha asil ama ihmal edilen örneği Ter-Mikelov'un muhteşem, *art nouveau* konağını gördüm.

***

Bakü'nün tren istasyonunun hemen güneyindeki Samed Vurgun Parkı, eskiden kent merkezinde bulunan, hoş bir yeşil alandı. Aşıklar ve köpeklerini yürüyüşe çıkaranların uğrak yeriydi. Geldiğimde, çıplak yere kurulmuş, beyaz bez çadırlardan oluşan bir filo gördüm. Önlerine koyulmuş, plastik masalarda oturan bıyıklı erkekler domino oynuyorlardı. Bu da modern Bakü'nün bir başka yüzüydü.

1990'da, Ermenilerin büyük çoğunluğu Bakü'yü terk ettikten sonra, onları on binlerce Yahudi ve Rus izledi. Onların yerine, Ermenilerle yaşanan ihtilafın insan enkazı kentin kıyılarına vurdu –önce on binlerce Ermenistan Azerisi ve daha büyük bir dalga halinde Karabağ ihtilafı mültecileri. Böylelikle, Bakü, tarihinde ilk kez, bütünüyle bir Azeri kenti haline geldi. Samed Vurgun Parkı'na kondurulmuş çadırlar, savaşta sakat kalmış gaziler tarafından işletilen, çay evleri veya çayhanelerdi. Burada, 2000 yılının Ocak ayında, Bakü polisi ve bir grup savaş gazisi arasında meydan savaşı çıktığına dair haberler çıktı. Polis coplarla saldırırken, gaziler kendilerini koltuk değnekleriyle savunmuştu; altı gazi ve dört polisin yaralandığı bildirildi.[7]

Sonradan aşçı olan, Gazi Rufa beni çayhanesine davet etti. Yeri kumla kaplanmış, bez bir yapıydı. Elektrik kabloları, üzerinde bir çaydanlık kaynayan ocağın etrafından endişe verici biçimde fırlamıştı. Ocağın altında, tozlu beyaz-gri bir kedi yavrusu uyukluyordu. Rufa, bir kavga çıktığını, fakat direnç gösterdiklerini ve bunun ardından polisin onları rahat bırakmaya karar verdiğini söyledi. Rufa'nın çadırını Ağdamlı iki kardeş işletiyordu. Üçüncü kardeşleri savaşta ölmüştü. Gaziler az para alıyorlardı –belki ayda yirmi, otuz dolar.

1999-2001 arasında, Samed Vurgun Parkı'ndaki çatışma savaş gazileri ve hükümet arasında çıkan birçok kavgadan sadece bir tanesiydi. Bu çatışmaların önemli bir sembolik bir yönü bulunuyordu: Azerbaycan'da otorite kimin elinde olacaktı; yetkililerin mi, yoksa ülkeleri için çarpışırken yaralananların mı? Karabağ Gazileri Derneği Başkanı Etimad Asimov, hayır kurumu olmalarına ve gazilerin aldığı düşük miktardaki primlerin kıt kanaat geçinmelerine ancak yetmesine rağmen, hükü-

metin kendilerine 15 bin dolar vergi faturası çıkardığını anlattı.[8] Bir yıl sonra, gaziler siyasi gösterilere başladılar, hükümet aralarında birçok kişiyi tutukladı ve kuruluşu kapattı.

Cumhurbaşkanı'nın, gazilerin hareketini bastırmak için kendine göre bazı siyasi sebepleri vardı. Aliyev, her zaman orduyu tehdit olarak gördü. Bugün Karabağ Savaşı'nın birçok önde gelen komutanı parmaklıklar ardında. Ancak, bana öyle geliyor ki, onlar karşı hıncının bir nedeni de gazilerin, Aliyev'in yeni, refah dolu Bakü imajını zedeliyor olmalarıydı. Koltuk değneğine bağlı gaziler Bakü'nün parklarını doldurdular, hükümet binalarında gösteriler yaptılar ve insanlara uluslararası petrol ticaretine bağlı büyümenin ötesindeki diğer Azerbaycan'ı hatırlattılar.

90'lı yıllarda, petrolün vadettiği zenginlikle, kozmopolitan Bakü dönüş yaptı ve 2006 yılında Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'nın açılmasıyla refah dolu günlere adım attı. Milenyumun başında, Bakü'de Marriot Oteli'nde yaşayabiliyor, İrlanda barlarında içkinizi yudumlayabiliyor, suşi yiyebiliyor ve Gucci'den alışveriş yapabiliyordunuz. Şelale Meydanı'ndan çabucak inşa edilen bir gökdelenin, gökten inmiş büyük bir kâğıt ağırlığı gibi duran ISR Kulesinin boyalı camlarına bakıyor. Görünüşe bakılırsa, orada çalışan İskoçlar ve Teksaslılar, 1918'de, günlük olarak dağıtılan havyardan şikâyetçi olan, şikâyetlerini "'Bu reçelde balık tadı var' diyerek havyar dağıtımını durdurana dek devam ettiren"[9] İngiliz askerlerinden daha ince zevklere sahipti. Bakü'nün yeni sakinleri, kenti bir kez daha uluslararası bir şehir haline getirdiler.

Ancak, Azerbaycan'ın petrole dayalı zenginliği, çözdüğünden daha fazla toplumsal sorunu da beraberinde getirdi. Kimileri, masalsı bir zenginliğe kavuştu. Bakü'nün merkezî bir refah balonu haline geldi. Ancak, kentin merkezinden birkaç cadde uzaklaşıldığında, daha karanlık ve tipik bir gerçek kendini gösteriyor ve Azerbaycan'ın geri kalanına uzanıyor. Petrol dışı ekonomi gelişmediği için, birçok Azeri hâlâ düşük maaşlarla veya Türkiye ya da Rusya'da misafir işçi olarak çalışan akrabalarının gönderdiği işçi döviziyle geçinmeye çalışıyor.

Asadov'un savaş gazileri kuruluşunun bir alt sokağında, daha önce Bakü Öğretmen Okulu'nun öğrencilerinin kaldığı yurt olan, fakat şimdilerde

Ağdam kentinden gelen bir grup mülteciye ev olan, on katlı bir kuleye rastladım. Verandada, canlı renklerle bezeli bir mozaik daha iyimser zamanları hatırlatıyordu: Astronotlar ve roketler, üzerinde H2o yazan bir test tüpüne bakan iki şevkli Sovyet gencinin etrafında toplanmıştı.

Ruşen Abbasov adlı öğrenci, bana yurdu gezdirdi. Ailesi içinde yalnız olan Ruşen, 1993'te buraya gelmelerinden bu yana hayatta bir amaç edinmişe benziyor. Beraber, teyzesi Zumrit Kulieva'yı ziyaret etmeye gittik ve Bakü'nün sefil yüzüne şahit olduk. Zumrit'in yaşadığı, içi eşya dolu oda, yağ sobasıyla ısıtılıyordu. Yataklarda dört kişi uyuyor, çocuklar yerde yatıyordu. Her mülteciye aylık elli bin manat, yani on dolar verildiğini, bu paranın mutfak masraflarını karşılamaya dahi yetmediğini anlattı. "Herkes bizi unuttu" dedi Zumrit açıkça. "Halimiz ne olacak bilmiyoruz."

Ruşen, yurttaki su pompasının bozulduğunu anlattı. Üst katların musluklarından su gelmiyor ve bodrum katını su basıyordu. Mültecilerin şikâyetlerine rağmen kimse su sistemini onarmaya gelmemişti ve binanın üstlerine yıkılabileceğinden endişe ediyorlardı. Bakü için rahatsız edici bir metafordu bu. Görünürde her şey yolunda gidiyordu, ancak bir gün çatı bir anda çökebilirdi- bu kez, toplumlararası gerginliğin değil, zengin ve yoksullar arasındaki uçurumun ağırlığı altında...

8
1990-1991
SOVYET İÇ SAVAŞI

Polyaniçko'nun Zamanı

1990'ın Ocak ayında, Bakü'de düzen yıkılırken, Dağlık Karabağ etrafındaki bölge de kontrolden çıktı. 15 Ocak'ta, Moskova, Karabağ'da ve Ermenistan'la sınır bölgelerinde olağanüstü hal ilan etti. Politbüro tarafından gönderilen bir heyet, uçakla Karabağ'a gitti, fakat Ermeni köylüler tarafından havaalanından geri çevrildi. Göygöl bölgesinin köylerinde çatışmalar çıktı. 20 Ocak'taki kanlı olayların ardında, Arkadi Volsky ve ekibi, bölgeyi herhangi bir çalışan idareden yoksun bırakarak terk etti.

Viktor Polyaniçko'nun zamanı gelmişti. Kara Ocak'tan sonra, Azerbaycan'ın Rus ikinci sekreteri, yeni parti lideri Ayaz Mutallibov'un vekili olarak görevde kalmıştı. Volsky'nin ekibi Dağlık Karabağ'dan ayrıldıktan sonra, Polyaniçko, Karabağ'ın idaresi için kurulan Organizasyon Komitesi'ni bizzat yönetmeye başladı. Sovyet siyasetindeki yeniden yapılanma, Polyaniçko'ya tam anlamıyla uyuyordu. Moskova'da Azerbaycan'ın sadakâtının devam etmesi birliğin devamı için elzem görülüyordu ve Polyaniçko bu sorunlu bölgede Moskova'nın de facto

naibi rolünü üstlendi. Güvenlikten sorumlu yetkililerle –Savunma Bakanı Dmitri Yazov veya KGB başkanı Vladimir Kryuchkov gibi- güçlü ilişkiler kurdu ve görünüşe bakılırsa Gorbaçov'un da güvenini kazandı.

Polyaniçko, 26 Ocak 1990'da, uçakla Dağlık Karabağ'a gitti ve olağanüstü hal yönetiminin başına kısa bir süre önce getirilmiş General Vladislav Safonov'la tanıştı. Daha sonra, önceki yılın Kasım ayında, kâğıt üzerinde kurulan, on üyeli Organizasyon Komitesi'nin çalışmalarını başlatmak üzere, Stepanakert'te, Lenin Meydanı'ndaki Bölgesel Komite binasına geçti. Meydanın kendisi, Bakü elçilerinin varlığına tepki gösteren Ermenilerin protesto alanı haline gelmişti. Polyaniçko'nun baş asistanı Seyran Mirzoyev, iki ay boyunca "etraflarının tamamen kuşatıldığını" anlatıyor, "Binadan çıkmak, yiyecek, düzgün bir şeyler bulmak imkânsızdı."[1]

Polyaniçko ve Safonov, Azerbaycan'ın yeni Karabağ stratejisinin siyasi ve askeri maşalarıydı. Ermenileri, Bakü'nün iktidarına tabi kılacak bir güç gösterisi yapmak istiyorlardı. Safonov ve binlerce İçişleri Bakanlığı askerinden oluşan ek kuvvet, düzeni tesis edecekti. Polyaniçko'ysa bölgenin siyasi kurumlarını tekrar Bakü'nün kontrolüne sokacaktı. Bu dönemde Polyaniçko'yla tanışanlar, onun rolüne zevkle, Wagner'in operalarında başrolde kahramanca bir başarı yakalayan bir tenor edasıyla yaklaştığını söylüyor. Polyaniçko, o dönemde hem korku salıyor, hem saygı uyandırıyordu. Ancak, 1991 yazında, Dağlık Karabağ'ı ziyaret eden Amerikalı avukat Scott Horton, "Polyaniçko'ya karşı büyük güven eksikliği" duyulduğunu anımsadığını söylüyor. Horton'a göre, Polyaniçko, "neredeyse kötü kalpli bir insan olarak görülüyordu." İnsanlar, [Polyaniçko] hakkında doğrudan konuşmuyorlardı - söylediklerine kulak misafiri olunmasını istemiyorlardı. Ancak, Arkadi Volsky hakkında konuşuyorlardı ve Volsky hakkında çok olumlu şeyler söylüyorlardı-Ermeniler de, Azeriler de...[2]

Yeni idare, niyetini onlarca Ermeni aktivisti göz altına alıp, 30 gün boyunca içerde tutarak gösterdi. Bunu takip eden 18 ay boyunca, birçoğu birden çok kez göz altına alındı. Aralarında, Rus kenti Rostovon-Don'da tutuklanan, sonradan Dağlık Karabağ'ın lideri olacak, gazeteci Arkadi Gukasyan da bulunuyordu.[3]

Bu sırada, Polyaniçko –kuşkusuz Afganistan ve Azerbaycan'da bildiği yöntemleri kullanarak- asiler arasında husumet çıkarmaya çalışıyordu. Seyran Mirzoyev "Ayrılıkçıları bölmek için her yolu denedik" diyerek anımsıyor. "Dağlık Karabağ'a geldiğimizde tek bir gövde vardı. 1990'ın sonunda, bu gövdeyi parçalamayı başarmıştık. Daha doğrusu, bu gövdedeki ilk çatlakları fark etmiştik." Mirzoyev, söylentiler ve yanlış iddialar yayarak, muhafazakâr Parti yetkilisi Henrik Poghosyan ve genç radikal Arkadi Manucharov arasında uluorta bir tartışma yaşanmasına sebep olduklarını açıkladı.

Azerbaycan'ın en önemli önceliklerinden birisi, ekonomik hâkimiyetini yeniden tesis etmekti. Mutallibov, 1990'ın Mayıs ayında, Moskova ziyaretinden Sovyet planlama teşkilatı Gosplan'ın bütçesinde, Dağlık Karabağ için ayrı bir "satır" uygulamasının kaldırıldığı haberini getirdi. Bütçede Dağlık Karabağ'ın ayrı olarak yer alması Gorbaçov'un Şubat 1988'de duyurduğu ve Volsky'nin uygulamaya çalıştığı bir zorunluluktu. Bu zorunluluğun kalkmasıyla, Karabağ bir kez daha resmen Azerbaycan ekonomisinin bir parçası haline geldi.

Aynı zamanda, Bakülü yetkililer, Azerileri Hocalı'ya yerleştirerek, Karabağ'ın Azeri nüfusunu güçlendirdi. Bunun ardından, bu ova köyü, şehir statüsü aldı. Kente yeni gelenler arasında yüzlerce Azeri ve ya-kın zamanda Orta Asya'dan sürülmüş bir grup Ahıska Türkü de bulunuyordu.

1990 baharında, Polyaniçko en güçlü silahın kullandı. Sovyet yasalarınca, Sovyet Cumhuriyetlerinin kendi emniyet güçlerini kurma hakları bulunuyordu. Esasında, bu kuvvetler yasallaştırılmış paramiliter gruplardı. Ermenistan'ın emniyet gücü OMOR; Azerbaycan'ınkiyse, diğer pek çok Sovyet Cumhuriyeti'ninki gibi OMON adını almıştı. Üyeleri, başlarına taktıkları berelerden dolayı "Siyah Bereliler" olarak adlandırılıyordu.[4]

Azerbaycan'ın OMON'u, neredeyse sadece Dağlık Karabağ ve çevresinde konuşlandırıldı. On bin kadar milis kontrol noktalarında görev yaptılar, devriye gezdiler ve silah araması yaptılar. Hocalı'da Karabağ'ın havaalanını ele geçirdiler. Hoşlanmadıkları yolcuların tüm

eşyalarını aradıkları ve kadınlara cinsel tacizde bulunduklarına dair korku verici bir ün saldılar. 1990 yılının Temmuz ayında uluslararası bir insan hakları heyetinin üyeleri, OMON'un kendilerini taciz etmeleri ve kendilerine eşlik eden beş Ermeni'yi tutuklamaları hakkında seslerini yükselterek şikâyette bulundular. Ayrıca, konuştukları tüm OMON üyesi erkeklerin daha önce Ermenistan'dan sınır dışı edilmiş Azeriler olduğunu söylediler.[5]

Polyaniçko, gelişinden bir yıl sonra, kullandığı sert taktiklerinin işe yaradığını bildirdi. Asistanı Seyran Mirzoyev, 1991 baharında, Ermeni çiftlik işçilerinin süt, et ve şaraplarını Azerbaycan'a gönderdiklerini ve Bakü'nün hâkimiyetinin kaçınılmaz olduğunu kabul ettiklerini iddia ediyor. "Siyasi nüfuz, Dağlık Karabağ'ın tamamında olmasa da, bölgenin büyük bir bölümünde yeniden tesis edildi. Dağlık Karabağ nüfusu açık bir biçimde Sovyet Cumhuriyeti Organizasyon Komitesi'nin otoritesini kabul etti." Başkalarıysa, farklı düşünüyordu. O dönem, Sovyet haber ajansı TASS'ta muhabir olarak çalışan Vadim Byrkin, Polyaniçko'nun otoritesinin tamamen geçici olduğu görüşündeydi:

> [Polyaniçko] gerçek bir idare mekanizmasından yoksundu. Çünkü, elinde hiçbir iktidar yapısı yoktu. Ermenilerin hiçbir toplantısına katılmadığı, on kişilik organizasyon komitesi vardı. Bakü'ye, burada her şeyin iyi olduğu, Ermenilerin işbirliği yapmaya başladığı bildiriliyordu. Gerçekte işbirliği falan yaptıkları yoktu... Komite toplantılarına bir Ermeni, Valery Grigoryan katılıyordu. O da daha sonra öldürüldü...Ellerindeki tek mekanizma, General Safonov komutanlığındaki Sovyet ordusuydu.[6]

Ermenistan: İktidarın Ele Geçirilmesi

1990 yazında, Ermeni Ulusal Hareketi (ANM) iktidarı ele geçirme sürecini tamamladı. 1990'ın Mayıs ayında yapılan, Ermenistan Yüksek Sovyeti seçimlerinde ANM üyeleri, çoğunluğu kazanmıştı ve bunu iktidar bahsi için bir araç olarak kullanmaya karar verdiler.

Levon Ter-Petrosyan, 4 Ağustos'ta Ermenistan'ın Yüksek Sovyeti'nin başkanı seçildi. Bu görev, onu Ermenistan'ın de facto lideri hali-

ne getirdi. 23 Ağustos'ta, Yüksek Sovyet, Ermenistan'ın bağımsızlık yolunda ilerlediğini ifade eden bir egemenlik bildirgesi yayımladı. Yerevan'ın merkezindeki Lenin heykeli alaşağı edildi. Bir başka ANM lideri Vazgen Manukyan, başbakan oldu.

ANM liderleri, bir sovyet cumhuriyetinde başa gelen ilk komünist olmayan gruptu. Öncelikli olarak endişelendikleri şey, iktidarda kalmalarına izin verilip verilmeyeceğiyle ilgiliydi. Manukyan ve Ashot Manucharyan, Politbüro üyesi Yevgeni Primakov'la iki saat sürecek bir toplantıya katılmak için uçakla Moskova'ya gittiler. Kendilerini, Sovyetler Birliği için tehlike arz etmeye pragmatik yetkililer olarak göstermeye çalıştılar. Manukyan'a göre, Primakov, "bunun uğraşmaya değer" –Moskova'nın yeni idarenin başını ezmesinin gerekli olup olmadığını- tartmaya çalışmıştı ve sonunda, müdahale etmemeye karar verdi.[7]

Moskova'daki liderleri en fazla endişelendiren şey, Ermenistan'daki yasadışı, silahlı paramiliter gruplardı. 25 Temmuz 1990'da, Gorbaçov, "Silahlı Oluşumların Kurulmasının Yasaklanması" hakkında bir kararname imzaladı. Bu kararname, daha ziyade 1989'da, iki küçük silahlı milis kuvvetin kurulduğu Ermenistan'ı hedef alıyordu. Ermenistan Bağımsızlık Ordusu (AAI), Leonid Azgaldyan tarafından kuruldu. Azgaldyan, üç yıl sonra Karabağ'da öldürüldü. Ermenistan Ulusal Ordusu (ANA) ise Razmik Vasilyan ve Vardan Vardanyan tarafından kuruldu. İki milis kuvvet, toplam iki bin kadar erkeği, Sovyet üslerinden çalınmış ya da satın alınmış silahlarla donattı. 1990 yılında, paramiliter üyeler ve Yerevan'daki Sovyet kuvvetleri arasında pek çok kez silahlı çatışma çıktı.

Ağustos ayında, Ermenistan ve Azerbaycan'ın kuzey sınırındaki bir kesimde, silahlı Ermeni ve Azeriler arasında patlak veren şiddet olayları üç gün sürdü. Sovyet İçişleri Bakanlığı kuvvetleri çağırıldı. Fakat, her iki tarafta da en az 16 kişi öldürüldü ve 50 kişi yaralandı. Ter-Petrosyan, çatışmayı Ermeni milisleri kontrol altına almak için kullandı. Ter-Petrosyan'ın Parlamento yönetimi gruplardan bir tanesini resmen dağıttı. Ermenistan Bağımsızlık Ordusu'nun kurucularından Levon Eyramjyan "Bir sonrakinin biz olacağımız söylendi" diyerek o günleri

hatırlıyor. "Bize de Ermenistan Ulusal Ordusu'na yaptıklarının aynısını yapacakları kesinleşince, kendimiz için siyasi bir çatı oluşturmak amacıyla parti kurmaya karar verdik." Ermenistan Bağımsızlık Ordusu, siyasi partiye dönüşmüştü. Bağımsızlığın ilanından sonra resmen silah bıraktı. 2 bin eski asker, yeni kurulan Ermenistan İçişleri Bakanlığı'na bağlılık yemini etti.[8]

Yeni Ermenistan yönetimi, Ermenistan'da otoritesini tehdit edecek ve Moskova'yı tahrik edecek silahlı savaşçılar istemiyordu. Ancak bu askerlerin Polyaniçko yönetimi geldikten sonra, düşük yoğunluklu bir ihtilafa sahne olan Karabağ'a gitmelerinden hoşnuttu. Karabağ Ermenisi yönetici Arkadi Gukasyan, "Anladık ki, bizi boğmak için Sovyet İçişleri Bakanlığı kuvvetlerinin ellerini kullanacaklardı. Daha sonra, Sovyet İçişleri Bakanlığı kuvvetlerine saldıran partizan birlikleri oluşmaya başladı. Savaşın kaçınılmaz olduğunu anladık." Karabağ'ın içinde, silahlar ya askerlerden satın alınıyor ya da elde yapılıyordu. Eski bir savaşçı, Stepanakert'in mobilya fabrikasının bu dönemde, gizliden gizliye el yapımı tabanca ve mayın kalıbı ürettiğini anlatıyor. OMON, fabrikada birkaç kez arama yaptı. Ancak fabrikanın sırrı, hiçbir zaman açığa çıkarılamadı.[9]

Ermenistan'dan gelen, sayıları gittikçe artan milisler mücadeleye katılıyor, Karabağ'ın tepelerine, Azerbaycan'daki Ermeni köylere sızıyorlardı. Yeni isyancı birlikleri, yüzyılın başındaki Ermenilerin yürüttüğü, partizan kampanyalarından bu yana hiç kullanılmayan isimler aldılar. *Djogad*'lar ya da "avcı grupları" oluşturdular. Dava için hayatlarını riske atan, bir nevi kendilerini feda eden savaşçıları anlatan Arapça kelimeyi ödünç alarak kendilerine *fedayin* dediler. Ermeni yazar ve aktivist Zori Balayan, Ermeni partizanların Polyaniçko yönetimine karşı gerçekleştirdiği 200'ün üzerinde operasyondan söz eder. Partizanlar, köprüleri, bir demiryolunun kesitlerini havaya uçurdular, araç konvoylarına ateş açtılar ve insanları rehin aldılar. Daha sonra rehineleri, Şuşa Hapishanesi'nde tutulan Ermeni tutuklulara karşılık serbest bıraktılar.[10] Polyaniçko, buna Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki tüm yolları kapatarak karşılık verdi.

Ring Operasyonu: Planlama

Ermenistan ve Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin son yılı 1991'e, farklı siyasi yollara girerek başladılar. Gorbaçov, yeni bir Birlik Antlaşması üzerinde çalışıyordu. Bu antlaşmanın Sovyet cumhuriyetlerine daha fazla güç vererek birliğin dağılmasını engelleyeceğini umuyordu. Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Baltık cumhuriyetleri bağımsızlığa doğru ilerlemeye başlamıştı ve Gorbaçov'la çalışmayı reddettiler. Azerbaycan, bir bedel karşılığında anlaşma üzerinde çalışmayı ve birlik içinde kalmayı kabul etti.

Azerbaycan'ın parti lideri Mutallibov, pazarlık sürecinde kilit bir aktör haline geliyordu. Kara Ocak'ta, neredeyse kazara, Azerbaycan'ın lideri olmuştu. Şimdiyse iktidara var gücüyle tutunuyordu. Mutallibov, bir Azeri siyasiye göre sıradışıydı. Çünkü, Haydar Aliyev'in memleketi Nahçıvanlı değil, Bakülüydü. Partide geleneksel bir kariyer çizgisini takip etmişti. Yıllarca, bir makine imalat fabrikasında müdür olarak çalışmıştı. Eğitimli fakat kibirli olan Mutallibov, Aliyev'in doğal otoritesine sahip olmasa da, Moskova siyasetinde oynama konusunda yeterince hünerli olduğunu gösterdi. Moskova'dan mümkün olan en üst düzeyde halk desteği alabilmek için bağlılığını kullandı.

1991 yılının Ocak ayında Mutallibov'un Merkez Komite'ye yazdığı bir rapor, Azerbaycan'da olabileceklere ilişkin endişe verici tahminlerle doluydu. Merkez Komite'nin milletler uzmanı Vyacheslav Mikhailov tarafından yazılan rapora ilişkin, 11 Ocak tarihli bir iç yazışma, hâlâ arşivlerde duruyor. Vyacheslav, raporda Mutallibov'dan alıntı yaparak Azerbaycan'daki durumun, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ üzerindeki iddiaları" nedeniyle kötüleştiğini yazdı. Telgrafta, Ermenistan Yüksek Sovyeti tarafından yasallaştırılan silahlı olşumların elinde ne kadar büyük miktarda silah toplandığına dikkat çekiliyor ve silahlı çatışmaların tırmanışa geçme olasılığından söz ediliyor.

Mikhailov'un özetinden, Mutallibov'un mektubunun yarı uyarı yarı tehdit niteliğinde olduğu anlaşılıyor:

> Olayların şiddetlenmesi, Azerbaycan ve Ermenistan arasında geniş çaplı, silahlı çatışma, Azerbaycan'ın istikrarının ciddi şekilde bozulması ve neti-

cede, Azerbaycan Halk Cephesi'nin aşırılıkçı unsurlarının iktidarı ele geçirmesine neden olabilir. Yüksek önlemler alınmaması durumunda, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin bir ulusal ordu kurma, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin özerkliğini kaldırma ve yeni birlik antlaşmasını imzalamayı reddetme kararı alması bütünüyle ihtimal dahilindedir. Komünist Parti'nin konumu ve Azerbaycan Yüksek Sovyeti seçimlerinde kazandığı otorite, çok ciddi biçimde zarar görecektir."[11]

Mikhailov, "Sovyetler Birliği Savunma Bakanı, İçişleri Bakanlığı ve KGB'nin, vakit kaybetmeden, yasadışı silahlı oluşumları silahsızlandırmak için Ermenistan ve Azerbaycan'ın Sovyet cumhuriyeti organlarıyla birlikte, bölgede bir operasyon düzenlemesini" tavsiye etti. 17 Ocak 1991'de, Merkez Komite tavsiyelere uyma kararı aldı.

İki belge de Dağlık Karabağ meselesinin Moskova siyasetiyle ne kadar yakından bağlantılı olduğunu gösteriyor. Mutallibov, Ermeni hareketini daha da sert bir biçimde bastırmaya yönelik destek alabilmek için Azerbaycan'da iç karışıklık çıkması tehdidini kullanıyordu. Moskova yönetimi, tavizi kabul ederek Mutallibov ve Polyaniçko'ya büyük destek verdi. Bu, kısa vadede Azeri liderlerin lehineydi. Çünkü, Sovyet ordusu ve emniyet güçleri, Karabağ Ermenilerine karşı konuşlandırıldı. Ama uzun vadede, Azerbaycan için korkunç sonuçlar doğurdu. Çünkü Azerbaycan, kendi güvenlik güçlerini yaratma konusunda Ermenistan'ın gerisinde kaldı.

17 Mart 1991'de, Sovyet liderler, SSCB'nin geleceği konusunda ülke çapında bir referandum düzenledi. Azerbaycan da bu referanduma katıldı ve görevini yerine getirerek Sovyetler Birliği'nin yeni bir Antlaşma çerçevesinde muhafaza edilmesine evet oyu verdi. Ermenistan'da, artık Ermeni Ulusal Hareketi iktidardaydı ve Ermenistan referanduma katılmayı bütünüyle reddeden, altı muhalif Sovyet cumhuriyetinden birisiydi. Ermenistan, bu referandum yerine, Eylül ayında bağımsızlık için bir referandum düzenleyeceğini duyurdu.

Azerbaycan'ın liderlerinin bağlılık göstergesi, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresindeki sert taktiklerinin bir sonraki aşaması için gerekli bir koşuldu: "Yasadışı silahlı örgütlerin silahsızlandırılmasına" yönelik planın uygulamaya geçirilmesi. Operasyon, Azerbaycan'da

"pasaport kontrol" operasyonu olarak biliniyordu. Ancak, kötü şöhretini kod adı, Ring Operasyonu'ndan aldı. Kontrol edilen belgeler, her Sovyet vatandaşının taşıdığı ve *propiska*, yani bir kent ya da köydeki resmî sicillerini içeren, yurt içinde kullanılan pasaportlardı. Azeri yetkililerin açıkladıkları niyet, Karabağ sınırlarında Ermenilerin yaşadığı, Ermeni *fedayin*'leri barındıran bir dizi köyde yaşayanların kimlik belgelerini kontrol etmek, o köy ve kentlerde kayıtlı olmayanları çıkarmak ve böylece düzeni yeniden tesis etmekti.

Mutallibov, şimdilerde, "teröristlerin tasfiyesi" adını verdiği operasyonun, 1989 yılından bu yana kâğıt üzerinde var olduğunu, yalnızca uygulanması gerektiğini iddia ediyor. Moskova yönetimini, operasyonun aciliyeti konusunda ikna ettiğini açık yüreklilikle itiraf ediyor: "Siyasi kavramlarla sundum ve burada, Moskova'da çalışmanız gerektiğini biliyordum."[12]

Bunun ardından, Sovyetler Birliği'nde hiç de eşit olmayan bir zeminde gerçekleşen bir iç savaş meydana geldi. Bir tarafta, Gence'de konuşlanmış, tankları ve toplarıyla, 23. Bölüğü operasyon için emre amade tutulan Sovyetler Birliği 4. Ordu birlikleri vardı. OMON'un yanı sıra, yağma ve korkutma yöntemlerini kullanan Azeri köylülerden oluşan gruplar da onlara destek oluyorlardı. Diğer taraftaysa, Ermeni *fedayin*'ler bulunuyordu. Sayıca azınlıktaydılar. Sayıları birkaç yüzü geçmiyordu. Ama, moralleri çok yüksekti; Ermenistan'daki başa geçen yeni yönetim, onlara verdiği desteği gizlemiyordu. Ermeni köylülerden de lojistik destek alıyorlardı. Hatta, gidiş gelişlerinde helikopter desteğinden bile faydalanıyorlardı.

ANM liderlerinden Ashot Manucharyan, 1991'de, Ermenistan'ın içişleri bakanı olmuştu. Paramiliterlere, onlara gizlice satın alınmış silahlar vererek ve Karabağ'a ulaşımlarını sağlayarak destek oldu. Manucharyan, silahların Sovyet askeri üslerinden geldiğini itiraf ediyordu: "Gürcistan'daki askeri birliklerinden çok silah aldık." Alınan silahlar, genellikle Karabağ'a helikopterle ya da dağ yollarından yürüyerek taşınabilecek, otomatik silahlar ve el bombası fırlatma mekanizmalarından oluşuyordu.[13]

1991 yılının bahar ve yazında, şiddet tırmanarak, köyler arasında partizanca çatışmalara dönüştü; baskınlar yapıldı, insanlar rehin alındı. Ermeni savaşçıların, Karadogly Köyü'ne düzenledikleri bir saldırıda 6 Azeri köylü öldürüldü.[14] Ermeniler, Alazan füzesi adlı, savaş için tasarlanmamış yeni bir cihaz kullanmaya başladılar. Cihaz, üzerinde küçük bir füze başlığı bulunan, yaklaşık altmış santimetre yüksekliğinde, ince bir borudan oluşuyordu. Sovyet Meteoroloji Servisi, bu cihazı, dağlık bölgelerde, bulutlara doğru fırlatarak, toplanan dolu fırtınalarını dağıtmayı amaçlıyordu. Alazan'lar ciddi tahribata neden oluyordu ve doğrudan bir insana isabet etmesi halinde onu öldürebilirdi. Ermeniler, Alazan'ı, ilk olarak Nisan ayında bir savaş silahı olarak kullandılar. Şuşa'ya birçok Alazan fırlattılar. Pek çok ev vuruldu ve üç kişi yaralandı.

Bir ay sonra, 10 Mayıs 1991'de, bir Ermeni partizanın attığı roket güdümlü el bombası, Viktor Polyaniçko'nun ofisine düştü. Polyaniçko, bu suikast girişiminden zarar görmeden kurtuldu. (Ordu komutanı Safonov da, Ermeniler tarafından düzenlenen bir suikast girişiminden kaçtı. Nisan 1991'de, Rostov-na-Donu'da düzenlenen saldırıda, yanlışlıkla başka bir Rus subay öldürüldü.) Polyaniçko, nihayetinde, Karabağ'dan ayrıldıktan çok sonra, bir başka suikaste kurban gitti. 1993 yılının Temmuz ayında, Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuzey Osetya Cumhuriyeti'nde, kimliği belirsiz kişilerce öldürüldü. Cinayeti Ermenilerin gerçekleştirdiğinden şüpheleniliyordu. Ancak, Ermeniler, kesinlikle tek şüpheli değildiler.

Ring Operasyonu: İnfaz

1991 baharında, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki partizan savaşının ana sahnesi Dağlık Karabağ değil, Göygöl ve Şaumyan bölgelerinin kuzeyindeki, ormanlarla kaplı tepelerdi.[15] İki bölgenin de nüfusunun çoğunluğu Ermeni'ydi. *Fedayin*'ler, kısmen, köylerin OMON'a karşı kendi atadıkları koruyucuları olarak, kısmen de köyleri, Karabağ'a giden bir yol olarak kullanmak amacıyla, Ermeni köylerine sızmıştı. Onlarca savaşçı, Getaşen'in köyleri ve yakın komşusu, Göygöl bölgesindeki Martunaşen (ya da Karabulak) bölgelerinde konuşlandı. Liderleri, köy okulunda öğretmenlik yapan bir Taşnak, Tatul Krpeyan'dı.

10 Nisan 1991'de, Getaşen ve Martunaşen'e operasyon düzenleme kararı alındı.[16] Ayın son iki haftasında, 3 bin köylü, yavaş yavaş, dış dünyadan koparıldı. Askerlerden oluşan bir kordon, köylerin etrafını kuşattı, telefon hatları, elektrik bağlantısı kesildi. Operasyonun başlama sinyali, İçişleri Bakanlığı karakolunun kaldırılmasıydı. İçişleri Bakanlığı kuvvetleri, genellikle Rus olurdu ve Ermeni köylülerin tarafını tutma ihtimalleri daha yüksekti. Ordu birlikleri OMON birlikleriyse tamamen Azerilerden oluşuyordu.[17]

Moskova'da bulunan insan hakları grubu Memorial, yaşananların parçalarını bir araya getirdi. 30 Nisan'da, önce 4. Ordu askerleri, ardından OMON, Getaşen'e girdi. Yer yer dirençle karşılaşıyorlardı. Fakat Krpeyan öldürüldü ve adamları birçok askeri rehin aldı. OMON, evlere baskın düzenledi, yağmaladı ve orada yaşayan birçok kişiye saldırdı. Öldürülen on kadar kişinin çoğu seksenlerinde veya doksanlarındaydı. 50 kişi rehin alındı. Daha sonra rehinelerin yarısı, askerlerle takas edildi; yarısı da Gence Hapishanesi'ne gönderildi. Sayıca azınlıkta kalan *fedayin*'ler kaçtı. Bir hafta içinde, her iki köyde de yaşayanlar sınır dışı edilmişti. Çoğunluğu helikopterle Stepanakert'e, oradan da Ermenistan'a götürüldü. Çoğu, kendi rızasıyla ayrıldıklarını yazan belgeler imzalamaya mecbur bırakılmıştı. Onlar gittikten sonra, Ring Operasyonu'nun, reklamı yapılmayan bölümü başladı. 1988-1989'da Ermenistan'dan kaçan, Azeri mülteciler Getaşen/Göygöl'e getirildi ve Ermenilerin kısa süre önce terk ettikleri evleri mesken edindiler.

Azerbaycan'ın köylülere karşı düzenlediği operasyon, askeri anlamda başarılı olsa da büyük bir siyasi bedel taşıyordu. Yeni Rus Parlamentosu'nun başkanı Boris Yeltsin'di. Parlamento, Ermenistan'daki ANM yönetimiyle yakın bir ittifak kurmuştu ve Sovyetler Birliği güvenlik mekanizmasının ortak düşmanları olduğuna inanıyorlardı. Rus parlamenterler, yenik Ermeni köylülerinin meselesini gündeme taşıdılar. Daha sonra, Ring Operasyonu'yla ilgili ilk oturumlarını gerçekleştirdiler. Bu gelişme, Ermenistan ve Rusya'nın siyasi ilişkilerinde yeni bir sayfa açtı.

6-7 Mayıs'ta, Ermenistan-Azerbaycan sınırının kuzey kesimindeki Voskepar Köyü'ne karşı bir başka operasyon planlanmıştı. Vorskepar,

Ermenistan'daydı. Fakat, sınırda, Azeri yerleşimleriyle küçük çaplı çatışmalara dahil olmuştu. Azerbaycan'ın köyü "etkisiz hale getirmeye" yönelik operasyonu, resmî ve gayrıresmi güvenlik güçleri arasındaki çizginin ne kadar belirsiz hale geldiğini gösteriyor. 23. Bölük askerleri, Voskepar'ın dışında, yaklaşık 30 Ermeni polis memurunu taşıyan bir minibüse tuzak kurdular. 11 kişi öldü, kalanlar esir alındı. Azerilere göre, onlar Ermeni paramiliterlerdi. Ermeniler de, eşit derecede haklı olarak, ölenlerin, bir Sovyet cumhuriyetinin, kendi topraklarında öldürülen üniformasız polis memurları olduğunu söyledi.

Dört Rus milletvekili bölgeye geldi ve içlerinden biri, Anatoly Shabad köyde kaldı. Shabad yarı Ermeni'ydi. Fakat, görünüşe bakılırsa, müdahil olmadaki temel motivasyonu komünist güvenlik mekanizmasına tüm ruhuyla karşı çıkıyor olmasıydı. Savaş, tam anlamıyla patlak verdiğinde, Karabağ Ermeni hareketinden uzaklaştı. Ancak, daha sonra, Rusya'nın Çeçenistan'daki askeri faaliyetlerini en çok eleştirenlerden biri oldu.

Shabad, Voskepar'da, endişe ve karmaşa dolu anlar yaşandığını anımsıyor. Hiç silahlı savaşçı görmediğini söylüyor. Öyle görünüyor ki, silahlı savaşçılar köyün dışında, kendi başlarına hareket ediyorlardı. Bir Sovyet ordusu komutanı, hoparlörden, köylülere silahlarının teslim etmeleri için mühlet verdi. Kimse tepki vermeden mühlet dolduğunda, bombardıman başladı. Bombaların çoğu köyün üzerinden veya dışına doğru gönderildi. Fakat, korkuyla kaçmaya çalışan üç köylü öldü. Shabad, daha sonra, bombardımanın asıl amacının savaşçıları vurmaktan çok köylülere gözdağı vererek emirlere uymalarını sağlamak olduğunu fark ettiğini söylüyor. Aynı taktiğin, 1995-1996'da, Ruslar tarafından Çeçenistan'da da kullanıldığını görmüş:

> Savaşan silahlı adamlar, bu tür şeylerden korkmaz. Yalnızca, kendilerine ateş açıldığında korkarlar. Daha sonra anladım ki, etrafında sadece gürültü varsa ve bombalar başka yönlere doğru atılıyorsa konyak içip hiç tepki vermeyebilirsin. Tüm bunlar, sivillere korku salmak için yapılan şeyler. Kadınlar ağlamaya başlıyorlar, köpekler havlıyor, inekler mölüyor ve bir korku atmosferi yaratılmış oluyor.[18]

Rus bir parlamento üyesinin köyde olması, Voskepar köylülerini, bariz biçimde Ring Operasyonu'nun bir sonraki kurbanı olmaktan kurtardı. Bölük kuvvetleri köye girmedi ve Shabad, daha sonra sağ kalan Ermeni polis memurlarını Ermeni İçişleri Bakanlığı'ndan aldığı, büyük miktarda nakit karşılığında nezarethaneden çıkarmayı başardı. Fakat, bir hafta sonra, Dağlık Karabağ'ın Hadrut ve Şuşa bölgelerinde bulunan, 17 Ermeni köyünde yaşayanlar sınır dışı edildi. İnsan hakları savunucuları, operasyonun ilk aşamasında, 5 bin Ermeni'nin sınır dışı edildiğini ve 20 ile 30 arasında Ermeni'nin öldürüldüğünü tahmin ediyor.

Uzlaşma Denemesi

Eğer Ring Operasyonu, Karabağ Ermenilerine gözdağı vermek için düzenlendiyse, sonuç vermeye başladığı söylenebilir. Birinci aşamasından sonra, Getaşen köylüleri Stepanakert'e akın etti ve Karabağ Ermeni hareketindeki ilk ciddi çatlaklar oluşmaya başladı. 19 Haziran 1991'de, (hâlâ çalışmaları askıda olan) Bölgesel Sovyet'ten Parti yetkilileri, "çatışma politikasından diyalog ve müzakere politikasına" doğru bir yön değişikliği yapma niyetlerini beyan eden kararı kabul ettiler. Öyle görünüyor ki, bir siyasi pazarlık öneriyorlardı: Parti organlarının oluşturulması ve Dağlık Karabağ'ın silahsızlandırılması karşılığında Azerbaycan'dan ayrılma kararlarını askıya almak için oylama yapacaklardı. Bu, büyük bir taviz gibi görünüyordu.

Parti memuru Valery Grigoryan'ın başkanlığındaki bir heyet, bu teklifleri götürmek üzere Moskova'ya gitti. Azerbaycan Organizasyon Komitesi üyesi Mirzoyev gururla: "İnsanlar, Dağlık Karabağ'ın otoritesi olduğunu anladılar ve bunu göz önünde bulundurmaya başladılar" diyor.[19]

Buna rağmen, Azeri ve Ermeni köyleri arasındaki şiddet olayları devam etti. Temmuz'da, Şaumyan bölgesinde operasyonlar başladığında, "Albay Felix" isimli bir komutan, Ermeni köylerinin müdafaasını daha profesyonel biçimde yürüttü. Ermenistan'dan helikopterler, Azerbaycan topraklarından geçerken camlarından, uçları dışarıya bakan makineli tüfekleri göstererek 1813'te Rusya ve İran arasında imzalanan ünlü barış antlaşmasının imzalandığı yere, Gülistan Köyü yakınlarına iniyorlardı.[20]

Şaumyan'daki operasyonun başladığının sinyali, 4 Temmuz 1991'de, Gorbaçov'un imzaladığı, durumun "normale dönmeye başladığı" gerekçesiyle bölgede süregelen olağanüstü hali kaldıran bir kararla verildi. Halbuki bu, tarafsız olan ya da Ermeni köylerini koruyan İçişleri Bakanlığı kuvvetlerinin yeniden bölgeye çağrılmasını gerektiren kuşkucu bir hileydi. Onlar dışarı çıkarken, 23. Bölük ve OMON'un saldırgan askerleri bölgeye girerek Erkeç, Buzluq ve Manaşid köylerini kuşattılar.

Bulgar gazeteci Tsvetana Paskaleva, Erkeç'in son günlerinde yaşanan dramı kameraya çekti. Görüntülerde, bir yandan bir helikopter köyün üzerinde uçarken, diğer yandan 23. Bölük'ten bir Rus subay hoparlörle, askerlerin köye girerek, "pasaport belgelerini kontrol" edecekleri uyarısında bulunuyor. Köylülerin işbirliği yapmazsa, "en sert tedbirlere" maruz kalacaklarını söylüyor. Korkmuş köylüler, Paskaleva'nın kamerasına, Erkeç'in yalnızca bir savaşçı yuvası olmadığını kanıtlamak için çocuklarını gösteriyorlar. Altı aydır, doğru dürüst gıda, su, elektrikten yoksun, abluka altında yaşadıklarından yakınıyorlar. Köyün başka bir tarafında, savaşçıları görüyoruz: Kirli zeytin rengi üniformalarına cephanelerini sarmış, sakallı, yanık tenli adamlar. Burada direnç, geçmişe göre artmış. Erkekler, sigara içiyor, tartışıyor ve *fedayin* şarkıları söylüyorlar.[21] Topçu ateşi başlıyor ve köylüler ayrılmaya başlıyorlar. Savaşçılar, OMON gelmeden tek sıra halinde köyden çıkıyorlar. Bir bomba, bir kamyona isabet ediyor ve kaçan köylülerden ikisini öldürüyor.

Paskaleva, Eylül ayında, köy tekrar Ermeni savaşçıların eline geçtikten sonra, oraya geri döndü. Bu kez, ziyareti sırasında çektiği görüntüler, Erkeç'e Azeriler geldikten sonra olanları gösteriyor. Şimdi köy yarı yarıya yıkılmış, evlere yerleşen, fakat çoktan köyden çıkarılan Azerilerin isimleri, beyaz boyayla evlerin metal kapılarının üzerine yazılmış.

Şaumyan operasyonundan sonra, Karabağ Ermeni parti heyeti, 20 Temmuz'da, Mutallibov'la barış görüşmeleri yapmak üzere Bakü'ye gitti. Azeri lidere yazdıkları bir mektupta, "Sovyetler Birliği'nin ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin anayasası ve Dağlık Karabağ ile ilgili Sovyetler Birliği belgeleri temelinde" müzakerelere katılmaya hazır olduklarını duyurdular ve yeni yerel seçimlerin düzenleneceği tarih hakkında görüşmek istediklerini belirttiler.[22] Esasında, bu, Azerbaycan

içinde kendi kendini yönetim garantisi karşılığında yapılan bir kapitülasyon teklifiydi. 1988'de, bu temelde müzakereler yürütülmüş olsaydı veya olaylar yüzünden barış antlaşması iptal etmemiş olsaydı ne olabileceğini düşünmek ilginç. Ancak, şu ana kadar, heyetin müzakereleri uzlaşmayla sonuçlandıracak kadar otoriteye sahip olması pek mümkün görünmüyor. Üstelik, heyet, Stepanakert'e döndüğünde, ağır biçimde eleştirildi. 10 Ağustos'ta, uzlaşma girişimine öncülük eden kişi, Valery Grigoryan, Stepanakert'te, sokak ortasında vurularak öldürüldü. Muhtemelen, Ermeniler tarafından, işbirlikçi olduğu gerekçesiyle vuruldu. Milliyetçi aktivist Zhana Galstyan, İsveçli akademisyen Erik Melander'e şöyle dedi: "Bu tür bir belgeye –geçersiz bir belge, çünkü ne biz, ne de halk, bu belgede yazanlara uyabilirdi- imza atan her kim olursa olsun, hayatına kastederdik; bizim yakın dostumuz olsa bile vururlardu."[23] Uzlaşma denemesi sona ermişti.

Hatırlama

Ring Operasyonu, Karabağ ihtilafının, açık, silahlı dönemini başlattı. Bu anlamda, bu dönem sürecin bir parçasını oluşturmasının yanında, kendi içinde de önemli bir hikâye. Çünkü, Sovyet ordularının, Sovyet topraklarında, çarpışmalara katıldığı ilk ve son "Sovyet iç savaşı". Bunun yapılış şeklinin karmaşıklığı ve vahşet, 1991'de Sovyet ordusunun ve Sovyetler Birliği'nin durumunu ortaya koyuyordu.

Azerbaycan'ın resmî tezinde operasyon Karabağ'a sızan Ermeni gerillaların Azerilere gerçek bir tehdit yöneltmesi nedeniyle gerçekleştirildi. Azerbaycan'ın eski Cumhurbaşkanı Mutallibov, Ermeni *fedayi*lerin, Göygöl ve Şaumyan bölgelerini Dağlık Karabağ'a giden bir yol olarak kullandıklarını ve "Ermeni nüfusa korku saldıklarını" söylüyor. Polyaniçko'nun asistanı ve ılımlı bir karakteri olan Seyran Mirzoyev, Ermeni köylülerin kendilerinin de savaşçılardan şikâyetçi olduğu konusunda ısrarcıydı. Örneğin, Hadrut bölgesinden altı yaşlı adam, kendilerine köyü terk etmelerine yardımcı olmaları için yalvardı. Görünüşe bakılırsa, hiç genç erkek kalmamış bir köyde, her türlü korumadan yoksunlardı. Ermenistan'dan silahlı partizanlar, istedikleri zaman köye girip çıkıyorlardı.

Bunda doğruluk payı olabilir. Erzak ve saklanacak yer arayan fanatik savaşçılar, barış içinde yaşamak isteyen halk için ciddi sorunlara yol açabilir. 1994-1996 arasındaki Çeçenistan savaşında da, köylülerin, Rus kuvvetlerinin saldırısından korunmak için bir grup savaşçıya gitmeleri için yalvardıkları oluyordu. Ancak, bu köylülerin, köylerini, bir daha dönme hakkı olmaksızın terk etmek istedikleri anlamına gelmiyor – ayrıca, Hadrut ve Getaşenlilerin, köylerine, onların yerine OMON'un gelmesini istemiş olması olanaksız. Bu köylüler, Ermeni savaşçılarla sorun yaşıyorsa dahi, çözüm olarak, köylerine silahlı saldırı düzenlenmesini ve sınır dışı edilmeyi beklemiyorlardı. Azeri mültecilerin, vakit kaybetmeden Ermenilerin terk ettiği köylere yerleşmeleri, operasyonun amacının sadece "teröristlerin maskelerini düşürmekten" ibaret olmadığını gösteriyor.

Mültecilerle görüşmeler yapan iki insan hakkı kuruluşu, sistematik şiddet bulgusuna rastladı. Bu iki gruptan bir tanesi aşağıdaki kanıya ulaştı:

> Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Başkanı Ayaz Mutallibov ve Komünist Parti Merkez Komitesi'nin İkinci Sekreteri Viktor Polyaniçko, insanların sınır dışı edilmesini, Dağlık Karabağlıların rızasıyla gerçekleşen gönüllü bir yeniden yerleşim olarak göstererek haklı çıkarmaya çalışmaya devam ediyor. Ancak, elimizde, bu eylemlerin fiziki güç ve silah kullanılarak gerçekleştirildiğine ve cinayet, adam yaralama ve şahsi mülk kaybına yol açtığına dair, çürütülemez tanık ifadeleri var.[24]

O zaman, operasyonun ardındaki gerçek plan neydi? Stratejik bir neden olduğu açık. Azeri yetkililer, Karabağ'ın sınır bölgelerindeki Ermeni köylerini boşaltarak, Ermeni *fedayin*'leri engellemeye, tedarik güzergahlarının önünü kesmeye ve Karabağ etrafındaki köylerden, yeni bir Azeri köyleri "halkası" yaratmaya çalışıyordu. Ancak, görünüşe bakılırsa, siyaset çok daha önemliydi.

Sovyet yetkililer, Dağlık Karabağ'da sert tutum göstererek Azerbaycan'ın desteğini kazanmak istiyorlardı. Karabağ'daki Ermeni hareketini bastırmayı amaçlıyorlardı - ve bir derece başarı da yakaladılar. Azerbaycan'ın baskısı, yalnızca yerelde Karabağlılara değil

Ermenistan'ın yeni lideri Levon Ter-Petrosyan'a da yönelikti. Ter-Petrosyan, 20 Temmuz 1991'de, Moskova dışında, Novo-Ogarevo'da gerçekleşen Gorbaçov'un Birlik Antlaşması görüşmelerine ilk ve son kez katılarak taviz vermeye hazır olduğunu ima etti. Bu arada, Yerevan'da, milliyetçi ANM yönetimi ve komünist parti yetkilileri arasında bir kavga çıktı. Dönemin parti lideri Aram Sarkisyan, Ter-Petrosyan'ı, Dağlık Karabağ için daha iyi bir anlaşma karşılığında Şaumyan bölgesini satmakla suçladı.[25] Tüm bunlar, 1991'de, Ermeni milliyetçi hareketinin dışardan görüldüğünden çok daha az birlik içinde ve kırılgan olduğunu gösteriyor.

Ancak, kimileri tavizden söz ederken, Ermeni silahlı direnişi devam etti. Şaumyan'da sayıca üstün olan Sovyet ve Azeri kuvvetleri, 4. Ordu'nun tank ve ağır silahlarından destek almalarına rağmen, düzensiz Ermeni kuvvetlerini bölgeden çıkarmaları haftalarca sürdü.

O sıralarda, Ermeni savaşçılarını gören üç tanık, onların "canlılıkları" ve "bir bütün olarak hareket etmelerine" ve "moral açısından ve psikolojik açıdan çok daha üstün olmalarına" şaşırdıklarını söylüyorlar. Operasyon, Ermenistan'da, *fedayi* hareketi için büyük bir seferberlik başlattı ve böylelikle temel amaçlarından birine zarar verdi. Shabad, bununla ilgili aşağıdaki yorumu yapıyor:

> Mutallibov'un Gorbaçov'u, *fedayin*'in orada güçlü bir gerilla ordusu bulundurduğunu, *fedayin* eylemlerinin Ermenilerin yaşadığı bölgelerin Azerbaycan'dan ayrılmasına neden olacağını; çete olduklarını; ve tasfiye edilmeleri gerektiği konusunda telkinlerde bulunarak ikna ettiği çok açıktı. Gorbaçov –tabii ki büyük bir aptallık yaparak- bu operasyonu kabul etti. Belki, şimdi böyle bir operasyonun yenilgiye mahkûm olduğunu, imkânsız olduğunu anlamıştır. Çeçenistan'da da gerillalara karşı açılmış savaşın boş bir girişim olduğunu görüyoruz.

1991 sonbaharında, Ermeniler, olaylar bir anda kendi lehlerine dönünce, Şaumyan'daki köylerin çoğunu, göreli olarak kolaylıkla geri almayı başardılar. Tamamen askeri açıdan bakıldığında operasyon hatalıydı: Operasyonu planlayanlar, karşılarındaki partizan hareketinin gücünü hafife almışlardı.

Ring Operasyonu, Moskova'daki ümitsizliğin artması nedeniyle gerçekleşti. Operasyon, halihazırda Gorbaçov'u devirme planları kuran komutanlar tarafından destekleniyordu. Darbe planları için gösterdikleri bulanık gerekçelerin -Sovyetler Birliği'nin korunması, gövde gösterisi yapma, ceza vermek- çoğu operasyon için de geçerliydi. Gorbaçov'un kendisi de o günlerde, tuzağına düştüğü belirsizlik ve tereddütlere paralel olarak, tam olarak neler olup bittiğini anlamadan operasyonu desteklemişe benziyor. Muhtemelen, etrafındakiler tarafından yanlış yönlendirildi. O dönem Ermenistan'da parti yöneticiliği görevini yürüten Aram Sarkisyan, Temmuz 1991'de, Moskova'daki bir Yüksek Sovyet oturumuna ara verildiği sırada Gorbaçov'un da bulunduğu hararetli bir tartışmayı anımsıyor. Anlattığı hikâye, hiçbir şeyi değilse de, en üstteki karar alım mekanizmalarının içinde bulunduğu kaotik durumu anlatıyor:

> Arada, aniden, Mutallibov, Yazov ve Kryuchkov'un Gorbaçov'un yanında durduğunu ve Yazov'un Gorbaçov'u bir şey hakkında bilgilendirdiğini fark ettim. Daha sonra, [Ring Operasyonu'ndan] bahsettiklerini anladım. Ayağa kalktım ve her şeyin "bitmediğini" bildiğim için Gorbaçov'un arkasında durdum. Yazov beni gördü ve konuşmayı kesti. Gorbaçov geriye döndü, kolumu tuttu ve "Haydi gidelim" dedi. Diğer tarafa geçtik ve "Senin Ermeniler, orada ne yapıyorlar?" diye sordu. Ben "Neymiş?" dedim. "Patlamalara sebep oluyor, insanları öldürüyor, sürüyorlarmış." "Afedersiniz ama, bu Azerbaycan tarafından gelen bilgi. Ermeni tarafından da bilgi aldınız mı?" dedim. "Bu da ne anlama geliyor?" Aslında, Ermenilerin sürüldüğünü ve Ermenilerden oluşan, az çok düzenli, küçük grupların onlara direnmeye çalıştıklarını söyledim. "Kimse sürülemez, çünkü ben öyle bir talimat vermedim" dedi. "Ne olur, Kryuchkov, KGB Başkanı burada, onu çağıralım. Benim önümde Ermenilerin sürülmediğini söylesin." [Gorbaçov], bir şeylerin yanlış olduğunu anladı ve "Tamam, ben kendim halledeceğim" dedi.[26]

Darbe planlayanları destekleyen Polyaniçko, Sovyet vatanseverliği ve kaba gücün karışımının bir örneğiydi. Temmuz 1991'de, Karabağ'ı ziyaret eden insan hakları heyetinin üyelerinden, Amerikalı Scott Horton, Polyaniçko'nun gerçekte Azerbaycan'a bağlılık duymadığı, fakat bölgede anlaşmazlık tohumları ekerek Sovyet iktidarını perçinlediğine

inandığı izlenimini aldığını söylüyor. Horton, Bakü'den Stepanakert'e giden uçakta, Polyaniçko'nun yanına oturdu ve onunla geçmişle ilgili sohbet etti:

> Afganistan'dan söz etmeye başladı ve Afganistan'daki savaşta ne kadar önemli bir rol oynadığını anlattı. Doğu alanında çalışan bir akademisyendi ve Afgan toplumunun kabileler halinde yapılandığını biliyordu. Rusya'nın, bundan faydalanmak ya da ona benzer bir amacı gerçekleştirmek için oluşturulan stratejisini oluşturmak ve uygulamaktan sorumluydu. "Bu ne anlama geliyor?" dedim. Örneğin, etnik bir grubu alarak yerlerini değiştirdiklerini söyledi. Bir grupla düşmanca ilişkileri olan bir başka grubu alıp, diğerlerinin tam ortasına yerleştirdiklerini, böylece anlaşmazlık ve gerilim yaratmayı amaçladıklarını söyledi. "Çok ilginç, çünkü bu Ring Operasyonu'na o kadar benziyor ki, burada olanlara, grupların taşınmasına." Bundan bahsetmeye yanaşmadı.[27]

Heyetin bir başka Amerikalı üyesi, ABD-Sovyetler Birliği İlişkileri Komitesi üyesi William Green Miller, aynı ziyaretten bir başka sonuç çıkardı:

> Sovyetler Birliği'nin sonlarına doğru görülen komplikasyonlarının bu olayda da yaşandığı açıktı: Sovyet geçmişine bağlılık, Sovyetler Birliği'nin geleceğiyle ilgili kafa karışıklığı, gözlemci statüsünde bile olsa yabancıların önünde güç kullanmayla ilgili karmaşa. Tüm bunlar barizdi... [Polyaniçko'nun] o dönem Sovyetler Birliği'nin de içinde bulunduğu kafa karışıklığını yaşadığını düşünüyorum.[28]

Esasında, Sovyetler Birliği, son günlerini yaşıyordu. 19 ve 21 Ağustos arasında, Moskova'daki darbe girişimiyle ölümcül darbesini aldı ve yıkım başladı. Tüm diğer Sovyet vatandaşları gibi Ermenistan ve Azerbaycan halkları da, darbe girişiminin kargaşasından sonra çok farklı bir dünyaya uyandılar.

Lenin Meydanı'nda gösteri, Bakü, Azerbaycan, 1989. (Oleg Litvin)

"Ring Operasyonu." Todan Köyü'ndeki Azeri savaşçılar, 1991. (Oleg Litvin)

Savaş patlak verir. Karabağ'dan Ermenistan'a helikopterle taşınan bir tabut, 1991-92 kışı. (Jon Jones)

Ermeni savaşçılar, silah atışıyla selam veriyorlar, 1991-92 kışı. (Jon Jones)

Bir Ermeni savaşçının cenazesi, 1991-92 kışı. (Jon Jones)

Parlamento binasının bodrum katında, doğum ünitesi, Stepanakert, 1991-92 kışı. (Jon Jones)

Stepanakert'e bakan bir Ermeni savaşçı, 1991-92 kışı. (Jon Jones)

Karintak/Daşaltı. Arkasında, Azerilerin ölüleriyle bir Ermeni savaşçı, 1991. (Jon Jones)

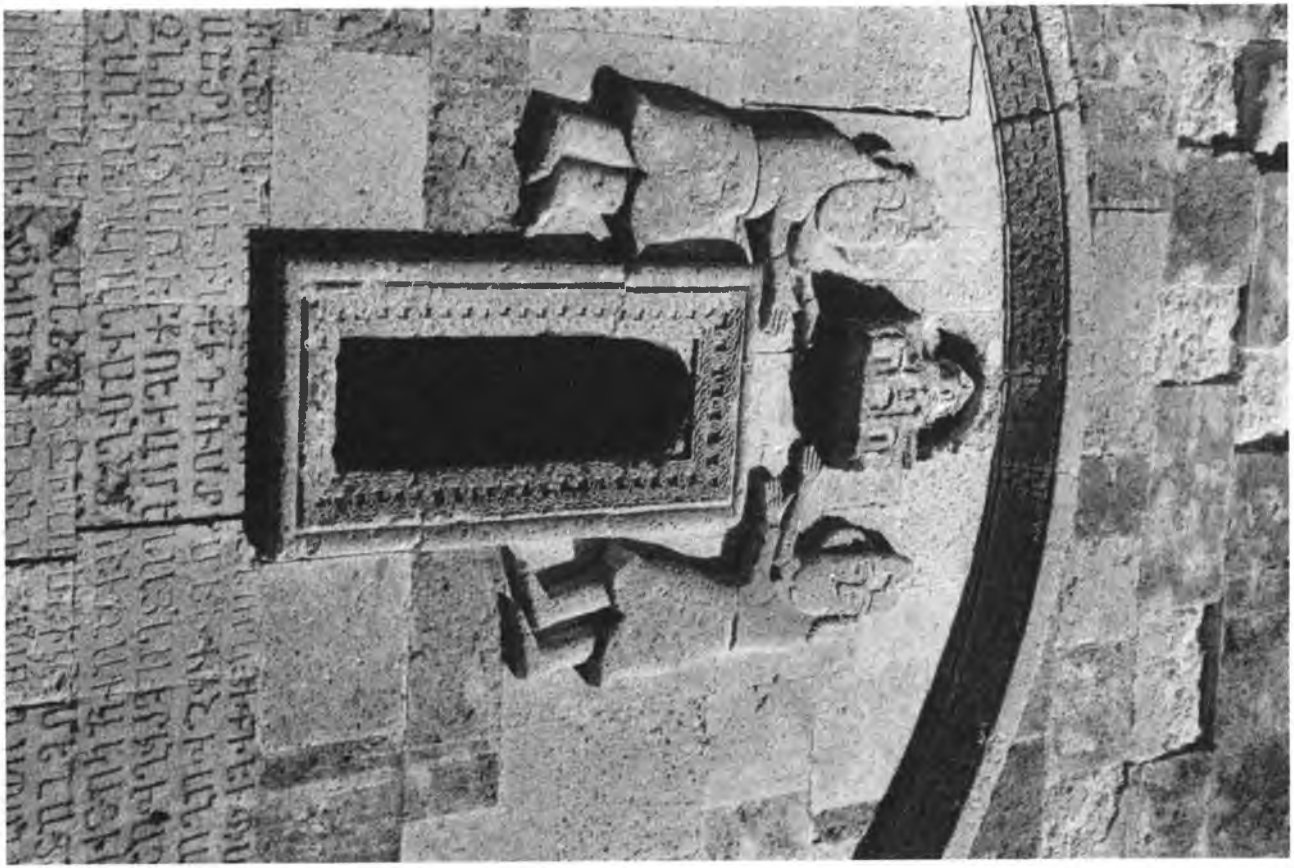
Ağdam, Azerbaycan, 1992. (Halid Askerov)

Kelbecer bölgesinden kaçan Azeri mülteciler, 1993. (Halid Askerov)

Makamdan ayrılırken. Azeri Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in (solda) yerine halefi Haydar Aliyev (ortada) geliyor, 1993. (Oleg Litvin)

Ama onlar "Alban mı?" Karabağ'daki 12. yy'dan kalma Dadi Vank Manastırı'nın duvarlarındaki iki Ortaçağ prensi. (Thomas de Waal)

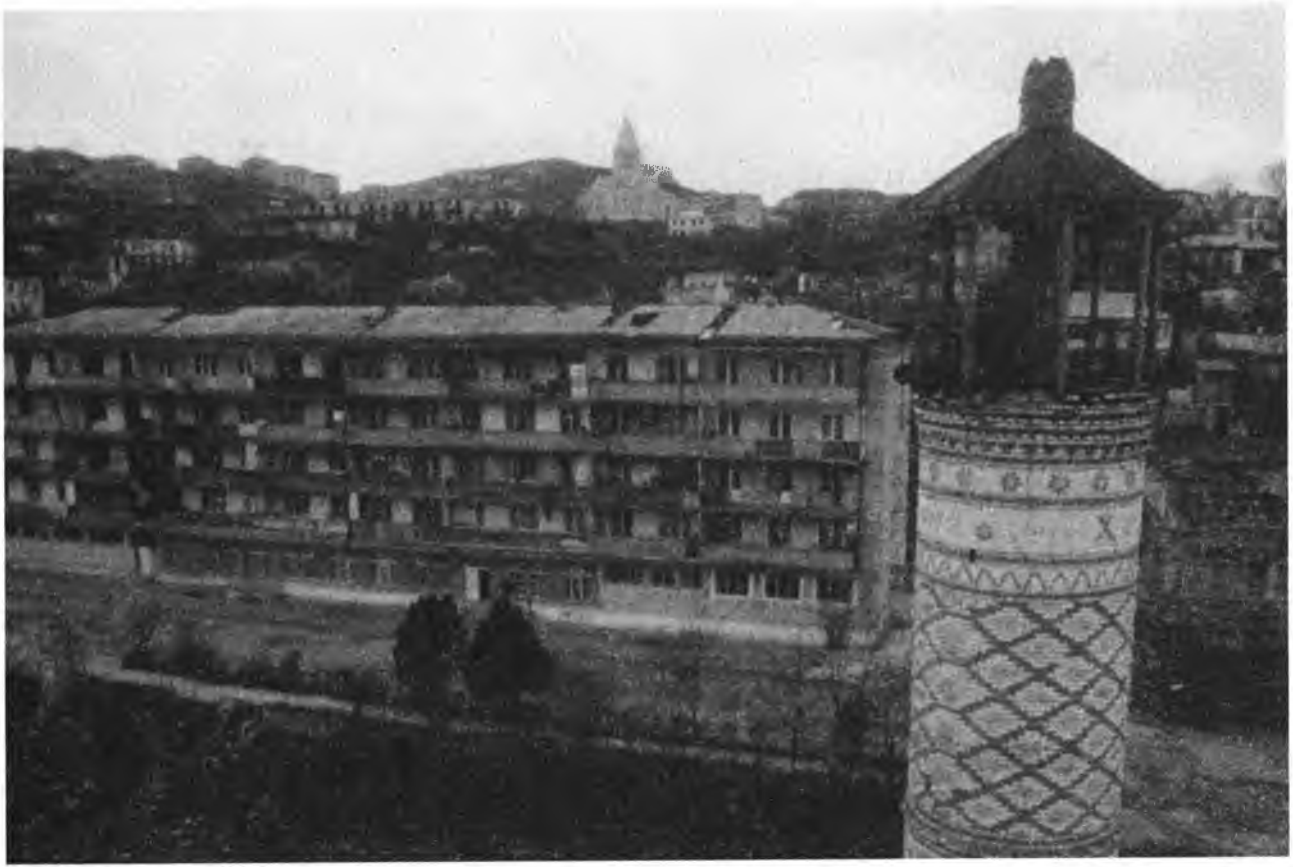
Sovyet dönemi dostluğu. 1986'da, Kırım, Yalta'da tatil yapan Karabağlı bir grup arkadaş. Aralarında, Zahid Abbasov (soldan üçüncü) ve daha sonra Ermenistan Cumhurbaşkanı olan Robert Koçaryan (sağda) da var.

Yeğişe Arakyal Manastırı'na giderken, Dağlık Karabağ. (Onnik Krikorian)

"Zafer Günü," 9 Mayıs 2000. Karabağ Ermenisi subaylar, Şuşa dışındaki tanka çiçek bırakıyorlar. (Thomas de Waal)

Şuşa'nın yıkıntıları arasında. Aşağı Cami'den manzara, 2001. Yeniden inşa edilen Ğazançetsots Katedrali arkada. (Onnik Krikorian)

Savaşın bedeli: Ğazançetsots Katedrali'nin dışında, Karabağ Ermenisi bir gazi. (Thomas de Waal)

"Kafkasya'nın Hiroşiması." Ağdam, camiden görünen manzara, 2001. (Onnik Krikorian)

Çocukların Cumhuriyeti'nde dans dersi, Azerbaycan, 2000. (Thomas de Waal)

Soykırım Anıtı'nda, Yerevan, 24 Nisan 2000. (Georgina Wilson)

Saatlı dışındaki S-3 Mülteci Kampı'nda birkaç gün geçirirken, Azerbaycan, 2000.
(Thomas de Waal)

İki Başkan. Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ve selefi Levon Ter-Petrosyan, 1998.
(Ruben Mangasaryan)

"Tüm kitaplarımı bıraktım." Gabil Ahmedov ve eşi Agiyat, S-3 Kampı, Azerbaycan, 2000. (Thomas de Waal)

9

AYRILIKLAR

BİR YİRMİNCİ YÜZYIL HİKÂYESİ

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınırda, İcevan ve Kazah kentleri arasında ve Gürcistan'ın hemen güneyinde, bir ağaç heykeli vardı. Tepe noktasında, taç yaprakları Güney Kafkasya'daki Sovyet Cumhuriyetlerini temsil eden, bir çiçeğe dönüşüyordu.

Sovyetler Birliği zamanında muhtemelen kimse, bu egzotik ağaç çiçeğine dikkat etmedi. Çünkü, birçokları için mesajı çok açıktı. Kafkasya'da yaşayanların çoğu, 80'li yılların sonuna kadar, farklı milliyetlerden komşularıyla dostça yaşadıkları ve kendilerini sadık Sovyet vatandaşları olarak gördükleri konusunda ısrarcı. Yetmiş yıl boyunca, Ermeniler ve Azeriler arasında neredeyse hiç kitlesel şiddet olayı görülmedi. Yan yana yaşadılar, birbirleriyle ticaret yaptılar, evlendiler.

Ancak, 1988'de, Ermeniler ve Azeriler arasında doğan ihtilaf, yalnızca, kontrolden çıkan bir yanlış anlaşılma olmanın çok ötesindeydi. Onları tamamen ikiye ayıran, derin bir yaraydı ve Sovyetler Birliği'nin bölünmesinde belirleyici oldu. Barış içinde bir arada yaşarken, neden ve nasıl bu kadar kısa sürede ihtilafa düşülmüştü?

Bu uğraştırıcı soruya verilebilecek kesin olmayan bir yanıt için, öncelikle şu gerçekle yüzleşmeli: Ermeniler ve Azeriler, her ne kadar bir arada yaşıyor, ticaret yapıyor ve evleniyor olsalar da, iki toplum arasında şaşırtıcı derecede az diyalog vardı. Her iki tarafta da liderlerden Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ihtilafın başlangıcını dinlemek, sızdırmaz kaplarda muhafaza edilen iki anlatıyı dinlemek gibi. Örneğin, birçok Azeri "Karabağ" meselesi diye bir şey olduğunu reddediyor. Dağlık Karabağ ile alakası olmayan, tehlikeli bir Ermeni düşüncesinin kurbanı olduklarını söylüyorlar. Örneğin, Azerbaycan muhalefetinden İsa Kamber, Karabağ'da, Şubat 1988 olaylarının Ermenistan'dan ithal edilen "yayılmacı, milliyetçi" bir hareket olduğunu ve Bakü'deki Azeri liderler hızlı bir biçimde harekete geçselerdi, önlenebileceğini iddia ediyor:

> Ermeni tarafı başlattı. Azerbaycan'dan toprak talep etmeye başladılar ve Dağlık Karabağ'da başlayan ayrılıkçı bir hareketin arkasında durdular. Bu meselede, aşırı milliyetçi Ermenilerin de payı olduğuna hiç şüphem yok. Aynı zamanda, Azerbaycan liderlerinin de sorumluluğu var. Çünkü daha sert ve kararlı bir tutum benimsemiş olsalardı, bu sorun birkaç gün içinde çözülürdü.[1]

Ermeni lider Robert Koçaryan, bunun tam tersini savunarak, Karabağ'daki ihtilafın tarihi olarak kaçınılmaz olduğunu söylüyor:

> 1917'de Devrim oldu. Merkezî Rus otoritesi yok olduğunda, sorun en şiddetli haliyle ortaya çıktı. Üç yıl boyunca savaş yaşandı ve daha sonra Sovyet kuvvetleri Karabağ'ı, Azerbaycan'ın topraklarına kattı. Yani, sorun hep orada duruyordu. Merkezî otoritenin zayıflaması ya da yok olmasıyla birlikte, şu an sahip olduğumuz şeyi alacağımız belliydi. Bu, bütün Karabağ Ermenileri için net bir durumdu. Kimsenin bundan şüphesi yoktu –bana öyle geliyor ki, bu, Azeriler için de açıktı.[2]

Yakın tarih hakkında, bu birbirini dışlayan iki görüş, Sovyetler Birliği döneminde, Ermenistan ve Azerbaycan'ın birbiriyle nadiren kesişen, farklı, siyasi, ekonomik ve kültürel yollardan gittiklerini ve içlerine, diğer tarafa karşı küçümseme ve korku ektiklerini gösteriyor.

Bir Yirminci Yüzyıl İhtilafı

Karabağ ihtilafının dolaşmış köklerini çözerken, öncelikle "çok eskilere dayanan bir ihtilaf" olduğu fikrini aklımızdan çıkarmamamız gerekiyor. Ermenistan-Azerbaycan ihtilafının hem şekli, hem de içeriği yüz yıldan biraz daha uzun bir süre öncesine dayanıyor. İhtilafın merkezindeki Dağlık Karabağ'da, 1905 ve 1918-20 arasında çatışmalar yaşandı ve bölge 1921'de Azerbaycan'a tahsis edildi. Sınırları, 1923'te çizildi. İki Amerikalı akademisyenin de belirttiği gibi, "Yaşanan ihtilafın kökenlerinin '20. yy'ın ortalarında saklı olduğu' söylenebilir."[3]

İhtilafın ideolojik çerçevesi ise, yakın zamana dayanıyor. Milliyetçi ideoloji, –bir etnik grubun belli sınırlar içinde bir tür devlet olma hakkına haiz olduğuna inancı- 19. yy'ın sonuna kadar bölgede güçlü bir faktör değildi.

İhtilafın kökenleri, Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarının çöküş dönemine uzanıyor. O yıllarda, Ermeniler ve Azeriler kendi kaderlerini tayin etme fikrini yeni yeni keşfediyorlardı. Ermeniler, Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki bağımsızlık hareketlerinden esinlenmeye başladılar. En büyük Ermeni milliyetçi partisi, Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun ya da Taşnaklar olarak bilinir) ancak 1890 yılında kuruldu. Bu sırada, Azeriler "Türkî kardeşlerini" keşfetmeye başladılar, Türkiye'yle daha yakın bağlar kurdular ve yönlerini Rusya'dan ayrılmaya çevirdiler.

1915'te yaşanan korkunç olaylar, tüm süreci değiştirdi ve hızlandırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Ermeni nüfusunun topluca katledilmesi, Türkiye'de yüzyıllar süren Ermeni varlığını sona erdirdi ve Rus Ermenistanı'nı bir mülteci diyarı haline getirdi. 1917'de, Rus İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte, Kafkasya'nın başlıca milletleri, kısa sürede bağımsızlıklarına kavuştular. Mayıs 1918'de, Kafkasya'nın üç temel milleti ayrı devletler oluşturdu. Bağımsızlık en çok Gürcistan'a yaradı. Çünkü, ne Ermeniler, ne Azeriler devletlerini tam olarak kontrol edebiliyordu. 28 Mayıs'ta, Azeriler, geçici başkenti Gence olan bağımsız bir Azerbaycan devletini ilan ettiler. Çünkü, Bakü, hâlâ Bolşevik Komünü'nün hâkimiyeti altındaydı. Ermeniler de aynı gün ve büyük bir isteksizlikle, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te, bağım-

sızlıklarını ilan ettiler. Serdarabad Savaşı'nda Türkler tarafından bütünüyle fethedilme tehlikesini yeni atlatmışlardı ve birkaç gün sonra küçük düşürücü bir barış antlaşması imzalamak zorunda kalmışlardı. Taşnaktsutyun ve Müsavat partilerinin önderliğindeki iki milliyetçi rejim, 1918'de, Ermenistan ve Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçirdi ve ortak sınırlar konusunda ihtilafa düştü. Haritada batıdan doğuya, birbirine yaslanmış domino taşları gibi sıralanmış, farklı etnik kökenlerden toplumları barındıran üç şehir için savaştılar: Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ. En batıdaki Nahçıvan'da Azerbaycan, o yıl, Türklerin de desteğiyle hâkimiyetini güçlendirdi ve binlerce Ermeni'yi bölge dışına sürdü. Doğudaki dağların arasında, Zengezur'da, Andrenik adlı ünlü bir Ermeni komutan, bölgeyi yakıp yıktı. Azeri köylerini ateşe verdi, köylüleri kovdu. Karabağ'ın dağlarında durum daha karışıktı: Karabağ Ermenilerinin oluşturduğu yerel meclis, bağımsızlığını ilan etmeye çalıştı, ama aradaki dağlar yüzünden Ermenistan Cumhuriyeti'yle neredeyse hiç irtibatları yoktu.

O yılın Kasım ayında, I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, Türkiye müttefiklere teslim oldu ve Azerbaycan'dan çekildi. İngiltere geldi ve bağımsız Azerbaycan ilk yılını İngiliz mandası altında geçirdi. Azerbaycan'la, temel olarak, Bolşeviklere karşı bir tampon ve bir petrol kaynağı olarak ilgilenen İngiltere, sınır anlaşmazlıklarını çözmeye yönelik birkaç gönülsüz denemede bulundu. Aralık ayında, Şuşa'da bir İngiliz misyonu kuruldu ve 8 ay kaldı. (İki İngiliz askeri- Lancashire'lı bir tüfekçi ve Kuzey Batı Sınırı'ndan bir Paştun – Mezarları bugün Şuşa duvarlarının dışında bir yerde.) Misyonu yöneten General William Thomson, herkesin nefret ettiği Azeri bir valiyi, Xosrov Bey Sultanov'u, göreve getirdi ve gerilla lideri Andranik'i Ermenistan'a geri dönmeye ikna etti. Thomson, bunun geçici bir düzenleme olduğunu ve çözümsüz kalan tüm toprak meselelerinin Paris Barış Konferansı'nda çözümleneceğini söyledi.[4]

Ancak, Paris Barış Konferansı'nda sınır anlaşmazlıklarına hakemlik yapılmadı. İngilizler, Ağustos 1919'da, Azerbaycan'dan çıktılar. Arkalarında, karşılanmamış beklentiler ve çözümlenmemiş kavgalar bıraktılar.[5] Karabağ'da Ermeni toplumu, asırlık işbirliği mi, çatışma

mı ikilemi arasında bölünmüş durumdaydı. Ermenistan'la birleşmek isteyenler –genelde Taşnaklar ve köylüler- ve Ermeni tarihçi Richard Hovannisian'ın sözleriyle "Bölgenin ekonomik olarak Doğu Transkafkasya'da olduğu ve yalnızca Dağlık Karabağ'ı yıkımdan kurtarmak için Azerbaycan hükümetiyle geçindiğini itiraf edenler" – genelde Bolşevikler, tüccarlar ve profesyoneller- vardı.[6] İkinci grup, Şuşa'da yoğunlaşmıştı. Ancak, her iki grup da, 1920'nin Mart ayında çıkan Ermeni isyanının kanlı biçimde bastırılmasıyla öldürüldü ya da sürüldü. İsyanlarda yüzlerce Şuşa Ermenisi hayatını kaybetti.

1920'nin Nisan ayında, İngiliz gazeteci C. E. Bechhofer, Ermenistan'da seyahat ederken tanık olduğu kaos, aşırılıkçılık ve şiddet yüzünden karamsarlığa düştü:

> Bir grup aşırılıkçı milliyetçiyi, iki siyahın bir beyaz etmediğine ikna edemiyorsunuz. Sonuçta, her iki tarafın da bir şikâyetinin kabarık dosyalara eklenmediği bir gün bile geçmiyor. Ermeniler olsun, Tatarlar olsun, hiçbir tahrik olmaksızın düzenlenen saldırılar, cinayetler, köylerin ateşe verilmesi gibi meselelerden şikâyet ediyorlar. Yüzeysel olarak, durum bir dizi kısır döngüden ibaret. Tatarlar ve Ermeniler saldırdı ve saldırılara misilleme yaptılar. Her iki tarafta da korku, aşırılıkları beraberinde getirdi. Taşnaklar, koşullar böyle olduğu için iktidarda kaldılar ve koşulların böyle olmasında Taşnakların iktidarda olmasının payı hiç de az değil.[7]

Bechhofer'in önerdiği çözüm, on yıllar sonra, tuhaf biçimde, yeniden yankı buluyor. Bechhofer, "düğümü kesmenin" tek yolunun, tüm tarafların Ermenistan'ın sınırlarında antlaşması ve yeni sınırlar arasında Ermeni ve Azeri nüfusların mübadelesinden geçtiğine inanıyordu, 1988-1990 da olduğu gibi. Ancak, Bechhofer'in ziyaretinden kısa bir süre sonra, eski emperyalist güç Rusya, yeni bir ordu üniformasıyla geri döndü. Bolşevikler, Bakü'de kontrolü ele geçirdi ve Müsavat hükümetini devirdi. 1920 yılının Mayıs ayında 11. Kızıl Ordu, Karabağ'a yürüdü ve 6 ay sonra Ermenistan'ın hâkimiyetini ele geçirdi.

Başlangıçta Bolşevikler, tüm ihtilaflı bölgeleri, Ermenistan'a vermeyi düşündüler. Görünüşe bakılırsa, düşüncelerinin ardında, Ermenistan'ın Bolşevizme geçmesinden dolayı bir ödül vermek

yatıyordu. Aralık 1920'de, Azeri komünist lider Neriman Nerimanov, "kardeş halkın zaferini" kutladı ve üç ihtilaflı bölge, "Karabağ, Nahçıvan ve Zanzegur"un, o andan itibaren, Sovyet Ermenistanı'nın bir parçası olduğunu duyurdu. Beyanın zorla verildiği barizdi ve uygulamaya geçirilmedi. 1921 baharında, güç dengeleri değişti. Ermenistan'da çıkan, Bolşevik karşıtı bir isyan, Yerevan ve Moskova arasındaki ilişkileri bozdu. Daha önce imzalanan tüm antlaşmalar geçersiz sayıldı. Artık, Zengezur ve Nahçıvan'ın kaderi, silah gücüyle kararlaştırılmıştı. Njdeh adlı Taşnak lider, Zengezur'u alarak, kalan Azeri nüfusun tamamını sürdü ve bir Ermeni yazarın ifadesini yumuşatarak, "Yeniden Ermenileştirme" olarak adlandırdığı süreci gerçekleştirdi.[8] Azeriler, Nahçıvan'ı tamamen kontrol ediyordu ve bu statü, Mart 1921'de, Türkiye'yle imzalanan Moskova Antlaşması'nda da teyit edildi. Aynı antlaşmayla, daha önce, Ermenilerin çoğunlukta olduğu Kars, Türkiye'ye verildi.

Tüm bunlar, yalnızca Karabağ'ın dağlık topraklarının kaderini ortada bırakmaya yaradı. Statüsü hakkındaki nihai karar, Milletler Komiseri Joseph Stalin'in dikkatli nezaretinde çalışan Bolşeviklerin Kafkasya Komitesi "Kavbüro'nun" 6 üyesi tarafından verilecekti. Büro, 4 Temmuz 1921'de, Karabağ'ı Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlamak üzere oylama yaptı. Ancak, Nerimanov güçlü bir biçimde muhalefet etti. Bir gün sonra, "Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ulusal barışın gerekleri, yukarı ve aşağı Karabağ arasındaki ekonomik bağlar ve Karabağ'ın Azerbaycan'la sürekli bağlantısı nedeniyle Dağlık Karabağ, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde kalacak, geniş çaplı bölgesel özerklik sahibi olacak ve idari merkezi Şuşa kentinde bulunacaktır"[9] şeklinde bir karar aldı. Sovyet yetkililer, Temmuz 1923'te, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni kurdular ve bir ay sonra sınırlarını belirlediler. Ermeni şehri Hankendi bölgenin başkenti yapıldı. Kentin ismi, Bakü'nün Bolşevik komiseri Stepan Şahumyan'ın adını alarak, Stepanakert oldu. Yeni sınırlarla, bölge nüfusunda Ermeniler çoğunluğa sahipti –toplamın %94'ü-; fakat bölge, Ermenistan'a bağlanmadı.

Dağlık Karabağ'ın, 1921'de neden Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin parçası haline getirildiğiyle ilgili sayfalar dolusu

yazılar yazılmıştır. Bu adımı destekleyen ve ona karşı çıkan argümanlar, Karabağ meselesinin siyasi yönünün kalbinde yer alıyor: Bir tarafta Azerbaycan'ın ekonomi ve coğrafyayla ilgili argümanları, Ermenilerin nüfusbilim ve tarihi süreklilik iddialarına karşı öne sürülüyor. Basitçe ifade etmek gerekirse, çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı, Ermenilerin kendi kendini yönetme geleneğine sahip bu bölge, Ermenistan'la Azerbaycan'ı birbirinden ayıran havzanın doğusunda yer alıyordu ve ekonomik olarak Azerbaycan'la bütünleşmişti.

1921'de, Bolşevikler, kısmen, kısa vadeli stratejik mülahazalardan etkilendiler. Azerbaycan'ı fethetmeyi önemli bir öncelik olarak görüyorlardı. Yalnızca petrol sahaları dahi, Azerbaycan'ı Ermenistan'dan çok daha önemli bir ülke haline getiriyordu. Üstelik, 1921'de, Azerbaycan hâlâ resmen bağımsız bir Bolşevik devletiydi ve Türkiye'nin yakın bir müttefikiydi. Kendi Dışişleri Komiserliği; Almanya, Finlandiya, Kars, Trabzon ve Samsun'da konsoloslukları vardı. Moskova'daki yeni yöneticiler, Müslüman Sovyet cumhuriyetinin, bölgenin yerlisi, Bolşevik Sultan Galiyev'in deyimiyle, "İran, Arabistan ve Türkiye için bir kızıl ışık demeti" olmasını ümit ediyorlardı. Azerbaycan'ın, bu ülkeleri dünya çapında bir devrim hareketine katılmaya sevk edeceğini umuyorlardı. Ermeni komünist lider Alexander Myasnikyan, daha sonra, Nerimanov'un "Eğer Ermenistan Karabağ'ı isterse, gaz yağı vermeyeceğiz" tehdidinden yakındı.[10]

Azerbaycan'ın içinde, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin yaratılması, Moskova'nın bir halkı bir diğerine düşürerek uyguladığı, "böl ve yönet" politikasının bir örneği olarak gösterilir. Ama bu meseleyi basite indirgemek olur. Kuşkusuz, Bolşevikler, tüm olanaklara sahip olacakları bir imparatorluğu yeniden kuruyorlardı. Ama, yalnızca "bölüp yönetmek" istiyor olsalardı, Dağlık Karabağ anklavını Ermenistan'a tahsis etmek ve böylelikle Azerbaycan içinde iğreti bir egemen Ermenistan toprağı bırakmak, çok daha mantıklı olurdu.

Aslında, Kavbüro'nun kararının ardında, uzun vadeli ekonomik çıkarlar olduğu kadar, muhtemelen sömürgeci düşünceler de bulunuyordu. Lenin ve Stalin, Dağlık Karabağ'ı, eski Çarlık sisteminin yerine geçmek üzere tasarlanmış, özerk bölge ve cumhuriyetlerden oluşan,

yeni ve karmaşık bir mozaiğin içinde bir parça olarak düşünmüşlerdi. Yeni bölgeler, her şeyden önce ekonomik olarak kârlı bölgeler olacak şekilde tasarlandı. Örneğin, Kuzey Kafkasya'da, Kabardin ve Balkarlar gibi ova ve dağlarda yaşayan halklar, tek bir bölgede birleştirildi. Etnik kökenleri bağlantılı değildi; fakat, bir arada çalışarak yeni bir sosyalist ekonomi inşa etmeleri ve dağlık bölgelerde yaşayan kabileleri gerikalmışlıklarından kurtarmaları planlanıyordu. Karabağ'ın Azerbaycan içinde bırakılması da aynı ekonomik prensibi takip ediyordu. Tarihçi Arsene Saparov'a göre, Karabağ'ın Ermenistan'la bağlantısının dağlık yollar yüzünden neredeyse kesilmiş olması, belirleyici olmuştu. Yeni düzenleme, özellikle yazın hayvanlarını Karabağ'ın yüksek meralarına, kışınsa Azerbaycan'ın ovalarına getiren binlerce göçebe Azeri ve Kürt için de uygun bir düzenlemeydi.[11] Bu bağlamda, Dağlık Karabağ'ın kuruluşunu "birleştir ve yönet" politikasının bir parçası olarak adlandırmak daha isabetli olur. Sovyet kombinasyonu, kendi çapında bir o kadar tehlikeliydi. Çünkü, yeni ortaklar arasında, amansız bir rekabet doğurdu.

Küçük İmparatorluklar

Lenin'in Sovyetler Birliği için ortaya koyduğu toprak düzenlemelerinin öngörülemeyen bir yan ürünü de, toprak ve milliyet arasındaki bağın muhafaza edilerek yeni sistem içinde milliyetçiliğin örtük bir halde korunması oldu. SSCB, milliyetleri ve etnik kökenleriyle belirlenen bir cumhuriyetler federasyonu olarak kuruldu. "Birlik Cumhuriyetleri"nin her biri, -1922'de dört, 1956'dan sonra on beş- yasalarda tanımlanmış, Birlik'ten ayrılma hakkı da dahil, egemenlik unsurlarını barındırmaya devam ettiler. Kendilerine ait bayrakları, armaları, marşları ve siyasi kuruluşları vardı.

Egemenliğin özelliklerinin çoğu yalnızca sembolikti. Tek partili otoriter devletin kısıtlamaları içinde, bu özelliklerin esamesi okunmuyordu. Yine de, algılanan milli kimlik farklılıklarına dikkat çektiler. Bu farklılıklar, sistem içinde resmen karşılık buldu. Sovyetler Birliği, kimliklerin kaynaştığı bir pota değildi. 16 yaşına basan her Sovyet, kendi etnik kimliğini belirtmek zorundaydı. Bu bilgiler, Sovyetler Birliği içinde

kullanılan pasaportun meşhur "beşinci satırına" kaydedilirdi. Bu da, SSCB'de herkesin, en azından iki tabiiyeti olduğunu ve bazı azınlıkların da –örneğin, Ermenistan'da yaşayan bir Azeri ya da Kürt'ün veya Azerbaycan'da yaşayan bir Ermeni, Lezgi, Rus veya Azeri'nin- üç tabiiyeti olduğu anlamına geliyordu: Öncelikle, Sovyetler Birliği içinde kullandıkları pasaportlarında kayıtlı milliyet; ikincisi Rusya, Ermenistan veya Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet ve nihayet Sovyetler Birliği veya bir bütün olarak "Sovyet halkı".

Savaşın ardından, Sovyetler Birliği, yüzeysel, gri, tekdüze görüntüsüne kavuşmuştu. Tüm vatandaşlarının üye olabileceği tek bir parti, alabilecekleri üç çeşit sosis ve okuyabilecekleri *Pravda*, *Izvestia* ve *Trud* vardı. Bir Ermeni ya da Azeri, Taşkent veya Talin'de; Bakü veya Yerevan'da pek çok tanıdık şeye rastlayabilirdi –aynı apartman tasarımı, aynı sabun-. Ancak, yüzeyin altında, hâlâ önemli farklılıklar bulunuyordu. Stalin'in ölümünden sonra, ekonomik güç dengesi dışarıya, Rusya'dan cumhuriyetlere kaymaya başlamıştı. Hatta, bazı Ruslar, imparatorluğun yüklerinin çok pahalı hale geldiğinden yakınır oldular. Gorbaçov döneminde, reform çalışmaları yürüten Alexander Yakovlev bu konuda şöyle söylemişti:

> [70'ler ve 80'lerde] Politbüro'nun elinde, Stalin döneminde sahip olduğu güçler yoktu. Ayrıca, cumhuriyetlere bir nebze özgürlük tanımaya başlamamız gerektiği anlayışı yayılmaya başlamıştı. Sonuçta, onların da sorumluluk alması ve sürekli "Para ver, şunu inşa et, bunu kur" diye el açmaktan vazgeçmeleri gerekiyordu. Cumhuriyetlerin kendilerinin ödemelerini yapması fikri, birden çok kez gündeme geldi. Yani kendileri çalıştılar, kendi paralarını kazandılar. Görüyorsunuz ki, Sovyet İmparatorluğu tuhaf bir imparatorluktu. Rusya, siyasi olarak baskındı ama ekonomik sorunlar yaşıyordu. Her şey Rusya'nın ekonomik çıkarlarına rağmen yapılıyordu.[12]

Kafkasya'nın üç Sovyet sosyalist cumhuriyeti, gittikçe kendinden daha emin bir hal alıyordu. Yeni filizlenen, mini devletlik özelliklerinden bazıları, 1977 "Brejnev Anayasası"nda teyit edildi. Her Sovyet sosyalist cumhuriyetinde, oraya adını veren milliyetin dili, Gürcüce, Azerice veya Ermenice "resmî dil" oldu. (Moskova bunu, Gürcistan'daki büyük sokak gösterilerinden sonra kabul etti.) Anayasa'nın 72. maddesi,

sadece kâğıt üzerinde de olsa, cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği'nden ayrılma hakkını teyit etti. 78. maddede, Sovyetler Birliği cumhuriyetleri topraklarının, kendi rızası olmaksızın değiştirilemeyeceği" ifade edildi. Azerbaycan'ın Karabağ meselesinde koz olarak oynadığı anayasa kartı.

Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinde, baskın milli grubun –Ermeni, Azeri, Gürcü- kendine güveninin gittikçe artması, azınlıkların kendilerini gittikçe daha az güvende hissetmelerine neden oldu. Bu durum, Andrey Sakharov'un Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler için kullandığı, ünlü, "küçük imparatorluklar" betimlemesine neden oldu. Nüfusbilim istatistiklerinde de durumu gözlemlemek mümkün. Ermenistan'da, etnik kökeni Ermeni olan nüfus, 1970 ve 1979 arasında %23 arttı; Azerilerin oranıysa sadece %8 artış gösterdi. Bu, doğurganlık oranı neredeyse aynı olan Azerilerin, Ermenistan'ı terk ettiği anlamına geliyordu. Ermeniler, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin nüfusunun %90'ından fazlasını oluşturuyordu. Bu da, Ermenistan'ı Sovyetler Birliği'nin en homojen cumhuriyeti yapıyordu.[13] Aynı dönemde, Azerbaycan'da, etnik kökeni Azeri olan nüfus, neredeyse dörtte bir kadar arttı; ama Ermeni ve Rus kökenli vatandaşların sayısı azaldı. 1979'da, Nahçıvan Ermenilerinin sayısı, nüfusun %1'ine, 3 bin kişiye düştü. Karabağ Ermenileri, 20. yy boyunca, Nahçıvan'ın yavaş yavaş "Ermenilerden arındırılmasını", kendilerinin de başlarına geleceğinden korktukları duruma örnek gösterdiler.

Kürtler gibi daha azınlıktaki milletler de asimilasyondan şikâyet ettiler. 20'li yıllarda, Azerbaycan Kürtleri, kendi bölgelerine sahipti. Dağlık Karabağ'ın batısındaki bu bölge, Kızıl Kürdistan olarak biliniyordu. 1930'da lav edildi ve Kürtlerin çoğu, tedricen "Azeri" olarak yeniden kategorize edildi. 2000'de, bir Kürt lider, Azerbaycan'da tahminen 200 bin kadar Kürt olduğunu belirtti. Ancak, resmî istatistiklerde bu sayı sadece 12 bin olarak görünüyordu.[14] Milletler konusunda uzman olan, Rus Valery Tishkov: "[Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri] Azınlıklara, Moskova'dan çok daha sert davrandılar. [Sovyetler Birliği'nin] dağılması tartışılırken, tüm dikkatler Moskova'ya veriliyor. Ama, en fazla asimilasyon yapanlar Gürcistan, Azerbaycan ve Özbekistan. (Bu, Ermenistan için daha az geçerli. Çünkü, orada azınlıkların nüfusu daha düşük.)[15]

Feodal Birinci Sekreterler

60'lar ve 70'lerde, yeni bir komünist parti birinci sekreteri jenerasyonu, üç Kafkasya Sovyet cumhuriyetinde otoritesini tesis etti. Aralarından üçü, Gürcistan'da Eduard Şevardnadze, Ermenistan'da Karen Demirciyan ve Azerbaycan'da Haydar Aliyev, 10 yıldan uzun bir süre boyunca iktidarda kaldılar ve büyük çaplı hâmi-maiyet ağları kurdular. Esasında, her biri, Moskova'daki saraya saygıda kusur etmeyen, fakat ülkelerinde kendi tımarlarını yöneten birer feodal toprak ağası gibiydi. Bu miras, Şevardnadze'nin de, Aliyev'in de, 1992 ve 1993'te, bağımsız Gürcistan ve Azerbaycan'ın cumhurbaşkanları olarak iktidara dönmelerine yardımcı oldu. Kimse, daha önce, tek bir sistem içinde yerel parti liderleri, şimdiyse bir başka sistemde milliyetçi cumhurbaşkanları olmalarına özellikle şaşırmadı. 1998'de, Demirciyan da, onların izinden gidecekken, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin (tartışmalı) ikinci turunda kaybetti.

1969 ve 1982 arasında, Haydar Aliyev, belki de Sovyetler Birliği'nin en başarılı cumhuriyetçi lideriydi. O zamana kadar, herhangi bir imtiyazı olmayan bu Sovyet cumhuriyetinin görünürlüğünü artırdı. İlk kez, tutarlı bir şekilde, Azerileri üst düzey görevlere getirdi ve Leonid Brejnev'i pohpohlama konusundaki uzmanlığını ortaya koydu. Brejnev, üç kez Azerbaycan'ı ziyaret etti. Her seferinde şaşaalı hediyeler ve resepsiyonlarla karşılandı. Bir seferinde, Aliyev, ona elmas bir yüzük hediye etti. Yüzüğün ortasındaki büyük taş –Brejnev- on beş küçük taşla kaplıydı –Sovyet sosyalist cumhuriyetleri. Yüzüğün tam 226 bin ruble ettiği söylendi.[16] Brejnev, bunun karşılığını ziyadesiyle verdi. 1995'te yapılan bir röportajda Aliyev, Brejnev'i nasıl Azerbaycan'a yeni bir klima fabrikası yaptırmaya ikna ettiğini anlattı. Brejnev'in fabrikanın yapılmasını kabul etmesinin yegane sebebi, Taşkent'te düzenlenen bir parti toplantısında uyuyamamasıydı:

> Sabah, [Brejnev] bütün gece odasında, bir çeşit traktörün çalıştığını, ancak sabah olduğunda, bunun bir klima olduğunu anladığını söyleyerek şaka yaptı. Birisi, o klimanın Bakü'de yapıldığını söyledi. Gerçekten de bir fabrikada klima üretimine geçmiştik, ama tabii teknolojik altyapı

olmaksızın. Klimadan korkunç bir ses çıkıyordu ve çok soğutmuyordu. Ama, başka bir seçenek de yoktu. Brejnev, bu ülkenin klima üretemediğine şaşırdığını söyleyince, Bakü'de bir klima fabrikası kurmayı önerdim. Brejnev de kabul etti. Daha sonra, bu meselenin çözümü için uğraştım, gerçekten uğraştım. Sonra, finansman almaya başladım. Finansman verildiğinde, Sanayi Bakanı Antonov, fabrikayı Zaporozhye'de inşa etmeye karar verdi. Çünkü orada eğitimli personel vardı, üretime daha kolay başlayabilirdi. Mantığını anlamak mümkün. Ama, Brejnev'e gittim ve sözünü tuttu.[17]

Bu hikâye, aslında çok şey anlatıyor: Kafkasya ve Orta Asya'daki Sovyet vatandaşlarının her yaz sıcaktan ne kadar sefilce bunaldığını; devlet güdümlü ekonominin uygun tüketici mallarını sağlamaktan ne kadar yoksun olduğunu; liderlerin Sovyet yaşamının günlük sorunlarından ne kadar uzak olduğunu; Brejnev'in size ilgi göstermesinin ne kadar önemli olduğunu; önemli kararların nasıl alındığını...

Aliyev'in hikâyesi, Sovyet sisteminin nasıl uyum ve kardeşlik mesajı verirken, rekabeti kurumsallaştırdığını da gösteriyor. Bu, şaşırtıcı bir şekilde bölgesel ekonomik işbirliği çok az olan Kafkasya için geçerliydi. Merkezî planlamanın tuhaflıkları yüzünden Ermenistan'daki bir fabrikanın, komşu Azerbaycan'daki bir fabrikaya olabileceği gibi, Minsk ya da Omsk'taki bir fabrikaya da bağlı olması muhtemeldi. Siyasette, Brejnev'in otoriter rejimi, yerel liderlere çok kısıtlı yetkiler veriyor ve neredeyse hiç sorumluluk vermiyordu. Güç paylaşımı yerine, bölgeler ve Moskova arasında sürekli bir pazarlık süreci yaşanıyordu. Moskova, her türlü iyiliği yapan yer konumundaydı. Siyasi olarak merkezin sözünden çıkmayan Bakü, Stepanakert ve Yerevan'daki yöneticiler, yerelde, yetkileri kıskançça istiflediler ve işbirliğine yanaşmadılar.

Sonuç olarak, Kafkasya cumhuriyetlerinin liderleri arasındaki ilişkiler zayıftı. Aliyev ve Şevardnadze'nin kıyasıya rekabet ettiği söylenir –her ne kadar iki lider, Azerbaycan ve Gürcistan'ın devlet başkanları olarak 90'larda ilişkilerindeki sökükleri yamamış olsa da. Ancak, belki de en zorlu ilişki, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Demirciyan arasındakiydi.

70'ler ve 80'lerde, Aliyev ve Demirciyan, merkezî kaynakların tahsisi konusunda bir kavgaya tutuştular. En ünlü geçimsizlik sebeplerinden birisi, Azerbaycan'ın anklavı Nahçıvan'a, Ermenistan'dan geçecek bir yol bağlantısı yapılmasıyla ilgiliydi –ki bu konu, 1999'da, çok farklı bir şekilde yeniden ortaya çıktı. Azerbaycan'ın parti lideri Aliyev de Nahçıvanlıydı. Ermenistan'daki Meğri kentinden Nahçıvan'a uzanan federal bir otoyolun inşası için yoğun lobi yaptı. Proje, tamamen Sovyet topraklarından geçecek ve tüm taraflara fayda getirecek prestijli bir altyapı projesi olarak sunuluyordu. Ancak, Demirciyan, bu projeye karşı güçlü bir muhalefet sergiledi ve sonunda planın uygulanmasını engellemeyi başardı. Görünüşe bakılırsa, bu planın Sovyet Azerbaycanı için iyi, Sovyet Ermenistanı içinse kötü olduğuna inanıyordu.

Meğri otoyolu konusu gündeme geldiğinde, daha sonra Karabağ Ermeni hareketinin önderi olan, Igor Muradyan, devlet planlama ajansı Gosplan'da çalışıyordu. Kendisinden, otoyol inşasına karşı argümanlar bulması istendiğini söylüyor: "Nahçıvan'a trafik akışının düşük olduğunu kanıtlamak zorundaydık." Daha önce de gördüğümüz gibi, milliyetçi bir aktivist olsa da, Muradyan, Aliyev'i Etibarsızlaştırma ve Azerbaycan'a zarar verme kampanyaları için komünist parti lideri Demirciyan'dan örtülü destek aldı. Kendisine, komünist parti liderinin bir muhalife neden yardım etmiş olabileceği sorulduğunda, muhalif Muradyan gülerek, iktidar mücadelesinde faydalı bir silah olduğunu söyledi: "Sevgili dostum, 70'lerin başında Sovyetler Birliği yoktu; farklı cumhuriyetler vardı. Bir Sovyet sosyalist cumhuriyeti, diğeriyle savaşırdı vs. İnsani ideallerle ilgilenmezlerdi."[18]

Üç birinci sekreter, cumhuriyetlerini ayrı ve egemen kılma konusunda başka adımlar da attılar. Faal olarak, bir "ulusal kültürü"nün oluşmasını desteklediler. Bu onlara, kendi ülkelerinde iktidarlarını meşrulaştırma ve her cumhuriyeti sınırları dışına taşıma konusunda yardımcı oldu.

60'larda Kruşçev'le gelen yumuşama, tüm ulusal Sovyet sosyalist cumhuriyetlerinde entelektüel ve kültürel hayatın canlanmasını sağladı. Rusya'ya veya Komünist Parti'ye sadakâtsizlik içeren herhangi bir ifadeye katiyen izin verilmiyordu; ancak, yazarlar ve tarihçiler, kültürlerinin, o âna kadar tabu olan birçok yönünü ele alabiliyorlardı.

Yaşanan; seyreltilmiş, siyasetten arındırılmış bir sömürge olmaktan çıkma süreciydi. Biri Azeri, biri Ermeni olan iki şairin görüşleri arasında şaşırtıcı bir benzerlik var. Önce, ünlü Azeri şair Sabir Rüstemhanlı'nın görüşleri:

> O dönem, 60'lar, 70'ler, 80'ler, Sovyetler Birliği'nde küçük çaplı bir rönesansın yaşandığı bir dönemdi. Farklı cumhuriyetlerde, bir kendini tanımlama süreci başladı, ulusal bilinç yükselmeye başladı... Bize, öğrenci olmamıza rağmen, sürekli Stalinizmle ilgili edebiyat dersleri okuturlardı vs. Bizim kuşak bunu tamamen reddetti. Bizim şiirlerimizde, eserlerimizde Sovyet ideolojisi, Moskova'yla kardeşlikle vs. ilgili tek bir sözcük bile yoktur.[19]

Bu da Ermeni şair Silva Kaputikyan'ın görüşleri:

> Yönetim, aslında, bizim ulusal çabalarımızı bastırmadı. O dönem çıkan kitaplar... Mesela 1964'te Amerika'dayken Taşnak üyesi bir kadına, tamamıyla Ermenistan'la ilgili meselelerle, Ermeni trajedileriyle ilgili bir kitabımı verdim. Bu kitabın nasıl basılmış olabileceğine çok şaşırdı. Liberal bir yönetimimiz var dedim –iyi anlamda.[20]

Ermenistan, bu düşük sınıf milliyetçiliğe memnuniyetle uyum sağladı. Rusya ve Ermenistan arasında o kadar fazla gelenek bağı ve tarihi bağ vardı ki, Ermeni milliyetçiliği ve Sovyet devletine bağlılığı uzlaştırmak zor değildi. 60'larda, Ermeni milletini temsil eden semboller, Yerevan'ın dört bir yanında kendini göstermeye başladı. Stalin'in heykeli indirildi –önceden dünyadaki en büyük heykellerden biriydi- ve yerine "Ermenistan Ana" heykeli dikildi. Soykırım Anıtı'nın yanı sıra, 15. yy savaşçısı Vartan Mamikonyan, hatta gerilla komutan Andranik'inkine kadar birçok anıt açıldı.

Azerbaycan'da yerel milliyetçiliği, Sovyet kalıbına uydurmak biraz daha fazla çaba istiyordu. Ama Aliyev, Azerbaycan'ı komşularına karşı daha kendini ortaya koyan hale getirdi. Azeri dili toplumsal hayatta ve bürokraside yaygın hale geldi. Stalin tarafından öldürülen şair Hüseyin Cavid'in naaşı, Sibirya'dan getirildi ve Azerbaycan'da toprağa verildi. Aliyev, Vagiv ve Nizami gibi Azeri şairlerin heykellerinin açılışını yaptı.

Bunlar, yeni bir Azeri devlet kimliğinin inşasında kullanılan temel taşlardı.

Karabağ, Bariyer

Ermeniler de, Azeriler de, savaş sonrasında gittikçe kendilerinden emin olurken, Karabağ ortada, onların hırslarının çarpıştığı bir bariyer haline geldi. Çoğunluğu Ermeni olan nüfusuyla Dağlık Karabağ, Sovyet federal sisteminde, etnik bir gruba mensup, kendi Sovyet cumhuriyetine sahip kişilerin, başka bir Sovyetler Birliği cumhuriyeti içinde bulunan özerk bir bölgeyi yönetmelerinin tek örneğiydi. Baştan itibaren, Karabağ'daki parti liderleri, özerk statülerinin verdiği zayıf kurumları kullanarak, kütüphaneler, eğitim-öğretim ve radyo yayınları şeklinde "Ermeniliklerini" belli bir seviyede tutmayı başardılar ve Ermenistan'la olan bağlarına değer verdiler.

Stalin iktidardayken bile, Dağlık Karabağ meselesi gerginlik yaratıyordu. 1945'te, Ermeni Komünist Partisi lideri Grigory Harutiunov, Stalin'e yazarak, bölgenin Ermenistan'a bağlanmasını istedi. Azeri lider, Mir Cafer Bağırov, ironik bir olumsuz yanıt verdi. Karabağ Ermenileri, Stalin'in ölümünden sonra da Moskova'da lobi yapmaya devam ettiler (Bakü'deyse asla lobi yapmadılar). 1965'te, on üç Ermeni, yerel Parti yetkilisi ve entelektüelden oluşan bir grup, Sovyet yönetimine bir mektup yazarak, Dağlık Karabağ'ın Bakü tarafından yönetilme biçiminden yakındı. Aralarından birçoğu kovuldu, altısı Ermenistan'a taşındı.

1969'da, Aliyev'in Azerbaycan'da parti lideri olması ve orada yaşayıp on yıl boyunca bölgeyi yöneten iki Ermeni'yle, Gurgen Melkumyan ve Mushegh Ohanjanyan'la bozuşması, iklimi değiştirdi.

Dağlık Karabağ Bölge İcra Kurulu Başkanı –Karabağ için bir çeşit başbakan- Ohanjanyan, 60'larda Aliyev'e karşı birbiriyle çelişen duygular beslediğini itiraf etti. Daha sonra, Bakü'de Aliyev'le yakın olarak çalıştı. Diğer taraftan, Karabağ Ermenisi olan Ohanjanyan, eski parti liderinin Azerbaycan'da yaptıklarından övgüyle bahsediyor. Ohanjanyan, 70'lerde, Moskova'daki parti toplantılarına başı dik gittiğini söylüyor:

"Aliyev başa geçtiğinde, gururla Azerbaycan'dan geliyoruz diyebiliyorduk. Çünkü, onun yönetiminde, hem ekonomi ve siyaset açısından, hem refah açısından, ötekilerden [Azerbaycan'ın diğer parti liderlerinden] çok daha iyiydi."[21] Öte yandan, Ohanjanyan, Aliyev'in politikada köklü bir değişim yaparak, Dağlık Karabağ üzerindeki Bakü kontrolünü artırdığını da söylüyor.

1973'te, Bakü ve Stepanakert, görünürde önemsiz bir konuda, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kuruluşunun 15. yıldönümü kutlamalarıyla ilgili anlaşmazlık yaşadılar. Ohanjanyan, kendisi ve Melkumyan'ın, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak değil, Sovyetler Birliği içindeki farklı geçmişini vurgulayacak bir kutlama hazırladıklarını anlatıyor. Bu amaçla, SSCB'nin farklı bölgelerinden 50 Karabağ Ermenisi akademisyen ve generali, kutlamalara katılmaya davet ettiler. Ohanjanyan'a göre, Bakü'deki yetkililer, Moskova ve Yerevan'dan davetlilerle dolup taşan davetli listesini gördüklerinde öfkelendiler. Festivali aylar sonrasına ertelediler ve dışardan gelecek Ermeni ve Rusların çoğunun davetiyelerini geri çektiler. Nihayetinde, Azerbaycan'ın içinden gelen katılımcıların çoğunlukta olduğu kutlamaların görünümü, Dağlık Karabağ'ın Azeri kimliğini vurgulayacak şekilde tasarlandı.

Aliyev, bölge üzerindeki kontrolünü gittikçe artırdı. 1973-1974'te, Karabağ'daki yerel parti yönetimini tamamen devre dışı bıraktı. Melkumyan kovuldu, Ohanjanyan Bakü'de üst düzey bir göreve getirildi. Partinin yeni yerel yöneticisi Boris Kevorkov, Karabağ dışından gelen bir Ermeni'ydi. Bir Azeri'yle evliydi ve Aliyev'e son derece sadıktı. Hatta, 14 yıllık görev süresi boyunca, Ermenistan'a bir kez bile gitmediği söylenir.

Bu dönemde, Dağlık Karabağ'ın ekonomik durumunun nasıl olduğuyla ilgili farklı görüşler mevcut. 1988'de, Karabağ'ın ihmal edilmiş görüntüsü, ziyaretçileri şaşırtıyordu. Moskovalı yetkili Grigory Kharchenko, "Yollar sanki nükleer savaştan çıkmış gibiydi" diyor. Kharchenko, sağlıksız su sistemi karşısında da dehşete düşmüştü. Ancak, bu izlenimler, tek başına ele alınmamalı. Çünkü, Azerbaycan, Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetlerinin en yoksuluydu. Ortalama ücretler, Sovyetler Birliği ortalamasının %25 altındaydı.[22] Resmî

istatistiklere göre (ki bu istatistiklere de temkinli yaklaşmak gerekiyor), Dağlık Karabağ'ın ekonomik göstergeleri Azerbaycan'ın geri kalanına göre daha iyiydi. Karabağ Ermenilerinin ekonomiyle ilgili şikâyetlerinin nedeni, Azerbaycan'ın geri kalanından daha kötü durumda olmaları değil, Ermenistan'a katılmaları halinde, kendilerini çok daha iyi bir yaşam standardının bekliyor olmasıydı.

Her ne kadar sayılara dökmek çok daha zor olsa da, "gölge ekonomi"de zenginliğin paylaşımı, muhtemelen daha önemli bir etkendi. Andrey Sakharov'a, 1988'de, Azerbaycan'ın yeraltı ekonomisinin toplam sermaye miktarının 10 milyar ruble, Ermenistan'ınkinin 14 milyar ruble olduğu söylenmişti.[23] Yalnızca talep gören üç Sovyet ürününden söz etmek gerekirse, Azerbaycan'da büyüyen bir yakıt, çiçek ve havyar karaborsası vardı. Azeriler, Dağlık Karabağ'da esrar yetiştirildiğini söylüyorlar. Yasadışı işlemler, günlük hayatın ayrılmaz bir parçasıydı. "Sovyet mafyası" günlüklerinin yazarı Arkadi Vaksberg'e göre, "Belki de başka hiçbir cumhuriyette, mafya, devlet ve parti mekanizması içinde, ticarette, bilimde, tarımda, kültürde, yukarıdan aşağıya bu kadar çok yerde göreve gelmeyi başaramamıştır."[24] Yani, 70'lerde ve 80'lerde, Karabağ Ermenilerinin endişelerini derinleştiren şey, yeraltı ekonomisinde daha güçlü olan Azeri ağların karşısında kaybediyor olmaları da olabilir: Bir azınlık olarak, pastadan daha büyük bir pay istemek için yeterince güçlü değillerdi.

Ancak, Dağlık Karabağ ihtilafını, yalnızca sosyo-ekonomik bileşenlere indirgemek hata olur. Karabağ Ermenileri, sosyo-ekonomik durumlarının felaket boyutunda olmadığını kabul ediyorlar. 1994'te yapılan bir röportajda, Ermeni lider Robert Koçaryan, Karabağ'ın kaynaklardan mahrum kalmış bir bölge olduğunu, ama asıl önemli noktanın bu olmadığını söylüyor: "Yine de bu meseleyi, iyi ya da kötü yaşamamız konusuna dayandırmazdım. Azerbaycan'da iyi yaşıyor olsaydık dahi, bu sorunların yine de ortaya çıkacağı ihtimalini dışlamazdım. Hayatta, iyinin ve kötünün ötesinde, halkların anladığı ve halkları bağımsızlığa doğru iten başka bir şey var."[25]

Söz konusu olan şey, daha büyük ve daha az elle tutulurdu. Buna, kendi kaderini tayin etme siyaseti diyebiliriz –en geniş anlamda ve her iki

taraf için de. Ermeniler ve Azeriler, Dağlık Karabağ'ın kültürel ve siyasi kimliği konusunda çok farklı görüşlere sahipti. Bu bağlamda, daha güvenilir istatistikler, Sovyet nüfusbilim istatistikleri bir hayli aydınlatıcı. İstatistikler, Dağlık Karabağ içinde, Sovyet dönemi boyunca, nüfus trendlerinin Ermenilerin aleyhine hareket ettiğini gösteriyor. Karabağ'ın Azeri nüfusu hızla artarken, Ermenilerin sayısı yaklaşık olarak aynı düzeyde kaldı. 1926'da, Karabağ'da, 117 bin Ermeni, 13 bin Azeri vardı. 1979'a gelindiğinde, sayılar sırasıyla 123 bin ve 37 bin olmuştu.

Bu nüfus trendlerinin nedenlerinden biri, Bakülü yetkililerin bölgeye yönelik politikalarıydı: Azerilerin Hocalı ve Şuşa'ya yerleştirilmesi. Bir başka faktör de Karabağ Ermenilerinin –genellikle eğitimli olanların- bölgeyi terk ediyor olmasıydı. Bu da, Kafkasya ve Sovyetler Birliği'nin genelindeki trende uygun. Daha iddialı olanlar için, kariyer fırsatları bölgesel başkentte, Bakü'deydi. Ancak, azınlıktaki Karabağ Ermenilerinin daha az sayıda tanıdığı ve hâmisi vardı. Dolayısıyla, Azerbaycan'da, Parti merdiveninin basamaklarını tırmanma konusunda daha az şansları vardı. Sonuç olarak, birçok Karabağ Ermenisi yüzünü daha ziyade Yerevan veya Moskova'ya çevirdi. Birçok anne baba, çocuklarını Stepanakert'teki Rus okullarına göndermeyi seçti. (Günümüzde, Karabağ'da Rusça, Ermenice kadar yaygın.) Yurt dışında yaşayan Karabağlılar, Taşkent'ten, Moskova'ya, Grozni'ye çok farklı yerlerde topluluklar oluşturdular.

Bu Karabağ Diasporası ve hem Karabağ hem Azerbaycan'daki entelektüeller için, bu, en geniş anlamda, kültürel bir ihtilaftı. Üstlendikleri rol, eğitimli orta sınıfın ihtilaflarda, aydınlanmış bir fren olacağı varsayımını alaşağı ediyor. Karabağ'da, bunun tam tersi geçerliydi: İlk Sovyet orta sınıfı komşularıyla dostluk bağlarını bozdu. Bu sırada, işçiler ve çiftçiler, komşularıyla uyum içinde yaşamaya devam ediyordu. Karabağ Ermenisi, eski Parti yetkilisi Sergey Shugaryan, Sovyetler Birliği zamanında, toplumlararası ilişkilerin nasıl olduğu sorusu üzerine: "[Toplumun] üst kesimlerde hiç [etnik sebeplere dayalı] ihtilaf olmazdı. Çünkü, insanlar anlaşmazlıktan korkuyordu. Orta kesimde, ulusal nedenlerle sürekli gerginlik yaşanırdı. En alt kesimdeyse, dostça yaşarlardı, hiç sorun yoktu" şeklinde yanıt veriyor.[26]

Ermeni entelektüellerinin kültürle ilgili şikâyetlerinin listesi kabarıktı. Örneğin, Dağlık Karabağ'da Ermeni dilinde televizyon yoktu; tarihi Ermeni okullarında Ermenice okutulmuyordu; 24 Nisan Soykırım Günü, Stepanakert'te anılmıyordu; yerel müze müdürü, Shagen Mkrtchyan, Bakü'den gelen bir talimat üzerine kovulmuştu. Güçlü bir biçimde hissedilen bir hoşnutsuzluk sebebi de, Karabağ'da onlarca Ermeni kilisesinin ibadete kapalı olmasının yanı sıra, bakımsızlıktan yıkılmaya yüz tutmuş olmasıydı. Karabağ Ermenileri, kendi durumlarını, ulusal kültürün resmi olarak onaylanan bir canlanma sürecinden geçen Ermenistan'la karşılaştırıyorlardı. Diğer bir deyişle, Karabağ Ermenileri, Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'ın bir Ermeni bölgesi olma özelliğinin vurgulanması taleplerini bastırdığından şikâyet ediyorlardı. Azeriler için bu kabul edilemezdi. Çünkü onlar, Karabağ'ı, kültürel ve tarihi gelenekleriyle bir Azeri bölgesi olarak düşünüyorlardı.

Hikâyenin bir başka önemli noktası da şuydu: Karabağ Ermenileri, Azerbaycan içinde kültürel ve siyasi olarak, nasıl kendilerini dezavantajlı konumda görüyorlarsa; Karabağ Azerileri de, Dağlık Karabağ içinde kendilerini öyle görüyorlardı. Karabağ Azerileri, Ermenilerin ayrımcılık yaptığından söz ediyor ve nüfusunun çoğunluğu Ermeni olan Stepanakert'te nasıl rahatsız hissettirildikleri hakkında hikâyeler anlatıyorlardı. 80'lerde, Şuşa'da, Kültür Departmanı'nın başkanlığını yürüten bir okul müdürü olan Elhan Alekperov, "Ermeniler bizden yüz kat daha iyi yaşıyorlardı" diyor. Yaşadığı bölgede, çok daha büyük bir Azeri köyünde hiçbir kültürel tesis yokken, küçücük bir Ermeni köyünde Kültür Evi olmasını örnek olarak gösteriyor. "Bizi aşağıda tuttular. Bir keresinde, bir müzik yarışmasına katılmak için Stepanakert'e gittik. Bizim bölgemiz en güçlü adaydı. Ancak, sahneye çıkıp sıramız geldiğinde ve grubumuz çalmaya başladığında, tüm ışıkları söndürdüler ve mikrofonları kapattılar" diyor Alekperov.[27]

Görüş Ayrılığından Ayrılığa

Sovyetler Birliği, onlarca karanlık oda ve kendi içinde kapalı daireden oluşan büyük bir malikaneye benzetilebilir. 80'lerde, malikanenin yorgun ve hasta sahibi -Komünist Parti yönetimi- tüm kiracılarla olan

antlaşmasını yeniden müzakere etmeye başladığında, kiracıların hepsi bazı nahoş sürprizlerle karşılaştı: Malikane çürümüştü, kira antlaşması iyi hazırlanmamıştı ve içinde pek çok tezat barındırıyordu, büyükbabalarının malikaneye girmesine neden olan "kardeşlik" ruhu bir oyundan ibaretti. Kiracılar, meseleleri kendileri halletmeye başladılar; birbirleriyle ve ev sahibiyle kavga ettiler. Ev sahibi öldüğünde bile, kimin nerede hak sahibi olduğu konusundaki şiddetli kavgalar devam etti.

Sovyet sisteminin sendeleyen bir enkaz olduğunu ilk açığa çıkaranlar, Dağlık Karabağ konusunda kavgaya tutuşan Ermeni ve Azeri kiracılar oldu. 80'lerin sonunda, o güne kadar pek önemsenmeyen etkenler, bu durumun diğer yerlerden farklı olarak, görüş ayrılıklarından ihtilafa dönüşmesini hızlandırmış gibi görünüyor.

Birinci etken, Karabağ Ermenilerinin artık işlevsiz kalmış özerk kurumlarını kullanarak seferber olabilmeleri. 1988 yılının Şubat ayında, Bölgesel Sovyeti kullanarak Azerbaycan'dan ayrılmak üzere oylama yaptılar. Kampanyalarına devam etmek için yarı resmî silahları –bölgesel bürokrasi, bir gazete, bir radyo istasyonunu- kullandılar. Bu anlamda Dağlık Karabağ, Çeçenistan ve Abhazya'yla birlikte, bağımsızlık isteyen ve Sovyetler Birliği'ndeki özerk konumunu bağlı oldukları cumhuriyetlerden ayrılmak için bir sıçrama tahtası olarak kullanan ilk bölgelerden biri oldu.

Bu etken, ihtilafın başlaması için gerekli ama yetersiz bir etkendi. Nihayetinde, Rusya'dan Ukrayna'ya 1954'te devredilen Kırım'da da yerel kurumlar güçlüydü. Ama, Kırım, Ukrayna'dan ayrılmak için şiddet içeren bir hareketin kıyısından döndü. İhtilafın başlamasında etkili olan ikinci ama daha önemli bir etken de, nüfus içinde öteki tarafa karşı nefretin kolaylıkla yayılabilmesiydi. Türk tarihçi Halil Berktay, bu kitlesel korku ve önyargı ifadelerini "nefret anlatıları" olarak nitelendiriyor. Bu tür ifadeler, 60'larda yaşanan rönesansın karanlık tarafıydı. Buna karşılık, Gürcistan ve diğer iki cumhuriyet arasında ihtilafın başlaması çok daha zordu. Ermeni ve Azeri akademisyenler, yirmi yıldır, birbirlerinin iddialarını olumsuzlayan yayınlar yapıyorlardı. 1988'de ihtiyaç duyulan tek şey, karışıma, tam doz siyaset –seviyesi yüksek- enjekte edilmesiydi. Yıllar süren taraflı akademisyenlikten

doğan yayın savaşında, alaycılık, kinaye ve cımbızla alınmış alıntılar yapılması, sıradan insanları da nefret söylemi içine sürüklemişti.

En şovenist iki entelektüel savaşçının her ikisinin de adı ve soyadı aynı harflerle, Z. ve B. ile başlıyor. Hem Zori Balayan, hem de Ziya Bünyadov, parti üyeleriydi ve Sovyet sistemi içinde başarılı olmuşlardı. Bünyadov, 60'lardan bu yana, Ermeni karşıtı tarih makaleleri yazıyordu. Bakü Bilimler Akademisi'nin başkanı olduğunda, bulunduğu mevkiyi, bir dizi Ermeni karşıtı materyal yayımlamak için kullandı.

1990'da, Bünyadov'un akademisi, Rus polemikçi Vasil Velichko'nun, yüzyılın başında yazdığı unutulmuş ırkçı bir kitapçığını 30 bin adet basarak yayımladı. Velichko'nun 1904'te kaleme aldığı *Kafkasya* kitabı, tıpkı Yahudiler gibi, Ermenilerin kısa kafataslarının onları siyasi olarak güvenilmez bir ırk yaptığını iddia etmiş ve Azerilerin Çarlık rejimine bağlılıklarını övmüştü. "Ermeniler ve Yahudiler gibi, ırklarına özgü içgüdüleri nedeniyle, nasıl özlerinde her türlü devlete ve özellikle dizginsiz monarşi fikrine karşıtlarsa, Azeriler de doğal olarak bu fikre sempati duyuyorlar- hatta asiler, hırsızlar bile." Velichko'nun Ermenilere olan nefreti, Bünyadov'u kitabı yayımlamaya sevk etmiş olmalı.[28]

Ünlü Sovyet gazeteci ve yazar Zori Balayan, 1984'te, Ermeni topraklarındaki seyahatlerini anlatan, *Ochag* (Yuva) kitabını yayımladı. Kitabında, önemli Ermeni mekânlarına, kışkırtıcı bir biçimde, Azerbaycan'ın eksklavı Nahçıvan'ı ve Azerbaycan'ın güney sınırından akan Aras Nehri'ni de ekler: "Aras Nehri'nin kıyısında doğan güneşi karşıladım. Bu Ermeni nehriyle Ermenice sohbet ettik."[29] Her ne kadar hâlâ Gorbaçov dönemine girilmemiş olsa da, Balayan, Türkleri –dolayısıyla Azerileri- hem Rusya, hem de Ermenistan'ın "düşmanı" ilan eder. Kitap, Azerbaycan'da bir protesto dalgasına neden oldu –kuşkusuz, Balayan da buna niyet etmişti. Sanki "ZB"ler, babaları ve büyükbabalarının bıraktığı yerden devam ediyorlardı.

Ancak, bu nefret, ihtilafın üçüncü önkoşulu olmasaydı, birkaç düşük tirajlı baskının ötesine taşınmayabilirdi: Politbüro'nun kontrolü kaybetmesi ve Moskova'nın yavaş yavaş yıkılması. 1988'de, merkez, tam olarak fark etmeden, imparatorluk yetkilerinden vazgeçmeye başladı. Demokratik bir yönetimin yapacağı gibi, açık bir diyalog başlatmak ve

iki tarafı uzlaştırmak Sovyetler Birliği Politbüro'sunu aşıyordu. Elindeki tek silah güç kullanmaktı. Onu da kullanmakta isteksizdi. Gorbaçov'un reformları, Sovyetler Birliği'nin üzerine inşa edildiği merkezî doktrinlerin sahte olduğunu baş döndürücü bir hızla ortaya çıkardı. Yuri Slezkine'nin sözleriyle: "Ülkenin liderleri 'sosyalist içeriğin' ne anlama geldiğini açıklamakta gittikçe daha büyük güçlük çekiyorlardı. Nihayetinde, Gorbaçov, yıpranmış Marksist söylemden kurtulduğunda, geriye bir tek, milliyetçiliğin uzun yıllardır kullanılan, bilenmiş dili kaldı."[30]

Milliyetçilik üzerine çalışan akademisyen Ernest Gellner, bir başka benzetme kullanıyor ve milliyetçiliğin, hızla, içinde başka hiç rakibe rastlamadığı bir boşluğa girdiğini söylüyor: " Etnik milliyetçilik... Doğal olarak yetmiş yıldır süren Sovyet Jakobenliğinin ardından hâkim olan koşullar ve bu rejimin kısmen gevşetilmesiyle doğdu. Etnik milliyetçilik, ikili bir boşluktan besleniyor: Öncelikle ciddi bir rakip ideolojinin olmaması ve ciddi rakip kurumların olmaması."[31]

Bu ikili vakum dolarken, Ermenistan ve Azerbaycan'daki yerel liderler, endişeyle bir şeyi fark ettiler. Teşvik ettikleri "dekoratif milliyetçilik" gerçekten yıkıcı bir güce sahipti- ve çoğunu yok etti. Sıradan vatandaşlar, içinde yaşadıkları sistemin ayaklarının altından kaymasını, korkuyla karışık bir hevesle karşıladılar.

İhtilafın çıkması için, merkezin hiçbir şey yapmaması gerekiyordu. O sırada, yönetim, bunun biraz eksiğini, biraz fazlasını yaptı. 1991'de, her iki tarafa da, zehirli bir yardım yaptı: Sovyet ordusunun silahlarını devretti. Böylelikle, tarafların broşürler ve av tüfekleriyle çıkardıkları çatışma, tankları ve cephanesiyle büsbütün savaşa dönüştü.

10

HUREKAVANK

TAHMİN EDİLEMEYEN GEÇMİŞ

Samvel Karapetyan, ofisinde, yere yarım metre kare büyüklüğünde, sert bir kâğıt serdi. Uzaktan bakıldığında, üzerine renkli noktalar serpiştirilmiş, büyük, beyaz bir alan gibi duruyordu. Jackson Pollock'un soyut tablolarına benziyordu. Ancak, General Samvel, yanında durmuş, harekât planını açıklıyordu.

Önümüzde, Çarlık döneminin sonundan kalmış nüfus sayımı bilgileriyle oluşturulmuş, bir Kafkasya haritası seriliydi. Samvel, Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki tüm yerleşim birimlerinin etnik kompozisyonunu teyit etmişti. Büyüklü küçüklü yerleşim birimlerinde her etnik kimliğe bir renk verilmişti. Daha sonra, haritadaki her bir köy ve kenti, etnik kimliğine göre boyamıştı. Ortaya çıkan renk galaksileri, Samvel'in, Kafkasya'nın bir tür tarihi röntgenini çekme çabasının bir parçasıydı. Ovalarda, "Tatarları" veya Azerileri gösteren kara noktalar yoğundu. Kelbecer ve Laçın bölgelerindeki yüksek dağların üzerindeki, yeşil nokta kümeleriyse Kürtleri gösteriyordu. Yer yer görülen, açık mavi noktalar da Rusları temsil ediyordu.

Sonra, şu an Azerbaycan olan yerde, iki uzun kırmızı şerit gösterdi. Bir tanesi Kafkas dağlarının güney eteklerinde uzanıyor, diğeri dikey

olarak Dağlık Karabağ'a iniyordu. Bu şeritler, Ermenileri temsil ediyordu- Samvel, Ermenilerin Azerbaycan dağlarının eteklerinin gerçek varisleri olduğu mesajını vermeye çalışıyordu.

Samvel Karapetyan, Ermenistan'la Azerbaycan arasındaki en korkutucu ihtilaflardan birisinde, uzak geçmiş üzerine yaşanan ihtilafta, ön saflarda çarpışan savaşçılardandı. Yerevan'ın merkezindeki Sanat Enstitüsü'nün altıncı katında, vızır vızır işleyen ofisi, bu harekâtta, Ermenistan genelkurmayı gibi duruyordu. Duvarlarda sıra sıra, belgelerle, binlerce fotoğrafla dolup taşan dosya dolapları ve Dağlık Karabağ'ın iki yüzün üzerinde haritası bulunuyordu. Posterler ve takvimlerin üzerinde Karabağ'ın manastırlarının fotoğrafları bulunuyordu.

İhtilaflı bölge, Dağlık Karabağ, Ermeni ve Azeri tarihçiler arasındaki en azılı mücadelelere sahne oluyor. Yakın tarihle pek ilgilenmiyorlar. Onları asıl ilgilendiren, uluslararası hukukun tanımadığı, kimin oraya ilk geldiği, kimin toprakların gerçek sahibi olduğu –Romalıların *prior tempore-fortior jure* olarak adlandırdığı kavram. Sonuçta, Karabağ, birinin bir zamanlar Sovyetler Birliği'nin tabir etmek için söylediği, "tahmin edilemeyen bir geçmişe" sahip bir yer haline geldi.

***

Hurekavank Mezarlığı'nda, ağaçların üzerinde, ilk tüyümsü yapraklar belirmeye başlamıştı. Ortaçağ kilisesinin gri tonozuna, yeşil bir baş süsü vermeye başlamışlardı. Samvel, Dağlık Karabağ'ın kuzeyinde yaptığımız yolculuğun ilk durağı olarak beni kiliseye ve mezarlığa getirmişti. Samvel, her bahar, mart sonu veya nisan başında buraya geliyor. Hava yumuşamışken ve fotoğraflamak istediği anıtları gölgeleyecek yaprakların sayısı azken, buraya gelmekten hoşlanıyor. Samvel ve iki kadın meslektaşı, Prusya verimliliğiyle çalışmaya koyuldular. İlk olarak, Emma ve Narine uzun bir mezura çıkararak kilisenin boyutlarını kaydettiler. Daha sonra, içerdeki uzun, soğuk mezar taşlarının üzerindeki yazıları okuyabilmek için, üzerlerinde birikmiş toprağı ince dal parçaları ve kalemler kullanarak temizlediler. Samvel, Ermenice yazıyı okudu ve mezarda kimin yattığını not etti. Samvel, uzun boyu, huzursuz, dikkatli bakışları ve tamamen kel ve parlak başıyla dikkat çekici bir görünüme sahipti.

Samvel, yazıtlar taşıyan taşların altında Beglaryan Ailesi'nden piskopos ve prenslerin yattığını söyledi. Beglaryan Ailesi, 15. yy'dan 19. yy'a kadar Karabağ'da hüküm süren beş Melik ya da Prens ailesinden birisiydi. Beglaryan Ailesi, feodal toprak ağalarıydı ve işgalcileri yaklaştırmadıkları ve Ermeni geleneklerini, Dağlık Karabağ'ın ücra köşelerinde ayakta tuttukları için, İran hâkimiyetinde geçen karanlık günlerde, Ermeni devlet geleneğini devam ettiren aile olarak bilinirler. Ancak, tarihleri, rüzgârlı şatolarda tertiplenen planları ve kan davalarına bakılırsa, daha ziyade *Macbeth* veya *V. Henry*'ye benzetilebilir. Taht için kardeşler birbirini katletti, Melik aileleri birbirlerinin kuyularını kazdı. 1824'te, feodal unvanları kaldırılmadan kısa süre önce, Kafkasya'nın Rus genel valisi Alexei Yermolov, Çar'a çaresizliğini anlatan bir mektup yazdı. Mektupta, Beglaryan Ailesi'nin üyelerinin mülkleri ve o mülklerin parçası olan köleleri için nasıl birbirlerini yediklerini ayrıntılı olarak anlatıyordu.[1]

Samvel ve çalışma arkadaşları, Beglaryanlar'ın mezarının üzerindeki çiy taneleriyle kaplı çimin üzerinde, bir mekânı gözden geçiren bir film ekibi gibi hareket ediyordu. Böğürtlen çalıları ve filizler temizleniyordu. Her mezar ölçülüyor, üzerindeki yosun ve kir temizleniyordu; üzerindeki yazılar kaydediliyordu. Daha sonra, Emma veya Narine, bir sopadan uydurdukları, üzerinde üç sayı yazılı olan mezurayı mezarın üzerinde tutarken Samvel fotoğraf çekiyordu. Daha sonra, tüm fotoğraflar bilgisayara aktarılıyor ve CD'de saklanıyordu.

***

Samvel, "Karabağ'da, evim diyebileceğim bir yer olmayan tek bir köy bile yok" dedi. Akşam saatleriydi ve Zarman Dalakyan'ın salonunda, bir masada oturuyorduk. Paslanmış bir odun sobası hem merkezî ısıtma, hem ocak, hem de ızgara görevi görüyor, hatta Maral adıyla seslendiği kahverengi ineğin sütünü bile ısıtıyordu. Akşam yemeğinde, ekmek, peynir ve yeşillik vardı. Samvel, yirmi yıl önce, on dokuz yaşındayken bu evde kalmıştı. O günden bu yana, Talış, Azerilerin eline geçmiş, yakılmış, neredeyse iki yıl Azerilerde kalmış ve daha sonra yeniden ele geçirilmişti. Köyün büyük bir bölümü hâlâ yıkıntı halindeydi.

Samvel, tarih araştırmalarına,17 yaşında başladı. Üniversiteye gitmek yerine, Dağlık Karabağ boyunca uzun bir yürüyüşe çıktı, Sovyetlerin en ucuz fotoğraf makinesi modeli, Smena makinesiyle karşısına çıkan tüm Ermeni anıtlarını fotoğrafladı. İki yıl sonra, Talış'e geldiği yıl, yaz boyunca, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ'da yürüyerek 700 mil yok kat etti, bunun gibi köy evlerinde konakladı. Böylelikle, bir görevi olmuştu.

Samvel, Azerbaycan'da şüphe uyandırdı. "Azerbaycan'da, bir karakola veya KGB merkezine en az iki kez götürülmüşümdür" dedi. Çok geçmeden, bunun sebebini fark etti. Ermeni anıtları ortadan kaldırarak cumhuriyetin kültürel tarihini "Azerileştirme" yönünde yoğun bir kampanya yürütülüyordu. Samvel, her yıl geri geldiğinde, daha önce zarar görmemiş olduğunu tespit ettiği anıtların enkazlarıyla karşılaştığını söyledi. Örnek olarak, Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Getabek bölgesindeki, 19. yy'dan kalma, haç kubbeli kiliseden söz etti: "1982'de, oraya bir kez daha gittim. –İlk gidişim 1982'deydi.- Yarı yarıya yıkılmıştı. Yerde bir kürek ve kazma gördüm. Sanki birisi aletlerini, öğle arasına çıkarken orada bırakmıştı. Tek yapabildiğim aletleri bir uçurumdan aşağıya atmak oldu."

Samvel, yirmili yaşlarının ortasına geldiğinde, artık yürüyen bir ansiklopedi olmuştu. Yerevan'daki dairesinde, kutuların içinde, yüzlerce kilise, yazıt ve mezartaşının bilgilerini içeren bir arşiv saklıyordu. Tüm boş zamanı ve parasını araştırmaya harcıyordu: "Fotoğraf makinesi için film ve yiyecek bir şeyler alma arasında bir seçim yapmam gerekse, film almayı tercih ederdim." Ancak, koyduğu hedefi gerçekleştirmeye bir ömür yetmezdi: Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları dışındaki tüm Ermeni anıtlarını kaydetmek istiyordu.

Ev sahibimiz Zarmen, her birimize, Karabağ'ın, insanı çarpan sert votkası, *tutovka*'dan birer bardak koydu. Bir sonraki gün, Florida Key West'te, Dağlık Karabağ'ın geleceğiyle ilgili, barış görüşmeleri başlayacaktı. Her ne kadar cevabını tahmin edebiliyor olsam da Samvel'in görüşmelerle ilgili fikrini duymak istiyordum. Samvel, Ermeni topraklarını satan Azerbaycan'la her türlü diplomasi girişimine karşıydı: "Düşünmek bile istemiyorum. Umarım anlaşma olmaz." Yine de Ermeni tarafı için barış antlaşmasının ne anlama geleceğini

konusundaki fikrimi sordu. Barış antlaşmasının, Dağlık Karabağ etrafında, işgal altındaki bölgelerden en az altısından vazgeçmek ve o bölgelerden sürülen yüz binlerce Azeri'nin geri dönmesine izin vermek anlamına geleceğini söyledim. "Kelbecer bile mi?" diye sordu Samvel. Başımı salladım. Savaşa katılmamıştı ama 1993'te, Kelbecer bölgesi "kurtarılır kurtarılmaz", artık içinde kimsenin yaşamadığı bölgeye gitmiş ve yüzlerce Ermeni mezarına, kiliseye ve harabeye rastlamıştı. O bölgenin, Ermeni sanat tarihi için hazine değerinde olduğunu, Ermenilerin elinde kalması gerektiğini söyledi ısrarla.

Tarih, bugün üzerinde ne gibi iddialara sahip? Kelbecer, bir asıra yakın süredir, orada hiçbir Ermeni yaşamamışken, nasıl "Ermeni" olarak adlandırılabilir? Bölgede yaşayan, 50 bin Azeri ve Kürt sürülmüşken, Kelbecer'in "kurtarılmış" bir bölge olduğunu kabul etmediğimi söyledim. Elbette, bu insanların, içinde doğdukları evlerde yaşamaya hakları olduğunu söyledim. Fakat, Samvel, geçmişin geleceği gölgelediğini düşünüyordu: Onlar "Türk" ve mütecavizdi. Azerbaycan'da otobüsle yolculuk yaparken hep koltuğunu kaybettiğini anlattı: "Her Türk veya Azeri sizden biraz daha toprak istiyor ve 'Sadece üzerinde yaşayabileceğim küçük bir toprak parçası istiyorum!' diyor. Ama, birkaç yıl sonra, sizin elinizde küçücük bir toprak parçası kalıyor, onlarsa çoğunu alıyor."

***

Karabağ'ın yazılı tarihi, hoş bir dağınıklığa sahip. Bölgeyi ziyaret eden ilk Avrupalı, bir Alman, Johann Schiltberger. Schiltberger, Moğol ordularında görev yaptı ve 1420 kışını Karabağ'ın ovalarında geçirdi. Orada, hem Hıristiyanlara, hem Müslümanlara rastladı. "Kâfirler ovaya, kâfir dilinde karawag" diyorlar dedi. "Ama kâfirler, bölgenin tamamına sahip. Köylerde, Ermeniler de var. Ama, kâfirlere vergi ödemek zorundalar."[2]

Schiltberger'in anlattığı, farklı kökenlerin iç içe geçtiği topraklar, hem Müslüman Hanların, hem Ermeni Meliklerin, çoğunlukla ayrı ayrı, bazen birlikte hüküm sürdüğü bir tarih anlatısını destekler nitelikte. Karabağ'ın nüfusu, yüzyıllar içinde, işgaller, kıtlık ve göç dalgalarından etkilenerek büyük bir değişim gösterdi. Durumu daha da karmaşıklaştıran bir etken de, Azeri toplumunun büyük bir bölümünün göçebe olmasıydı. 1843'te, bölgeyi ziyaret eden Avrupalı aristokrat Baron von Haxthausen şunları yazıyor:

> Karabağ Tatarları ve Ermenileri, karmaşık ve karma bir nüfus oluşturuyor. Tatarlar, çoğunlukla tarlalarda kıt kanaat yetecek kadar ürün ürettikten sonra yazın oradan oraya dolaşarak, göçebe bir yaşam sürüyorlar. Dağlarda, bol bol odun ve mera bulunan bölgelerde geziniyorlar. Yazın sıcak aylarda, karlı bölgelerin sınırlarına varana dek, avcı Kürt Tatarların evlerinin arasından gidiyorlar. Sonbaharda, hasat için ovalara dönüyorlar. Bu ovalarda, yağmur mevsiminde, hayvanlar için muhteşem otlaklar yetişiyor. Zengin ve misafirperver bir ırk: Tek bir Tatar'ın en iyi cinsten binlerce atı var.[3]

Aslında, bu mevsimlik göç 19. yy istatistiklerine kuşkuyla bakmamızı gerektiriyor. Karabağ'ın dağlık kesiminin batı bölgeleriyle birlikte nüfusunun çoğunluğunun yazın Azeri, kışınsa Ermeni olması muhtemel. Tüm bunlara rağmen, her iki tarafta da tarihçiler, bölgenin tarihini, yüz yıllar hatta bin yıllar öncesine kadar anlatabilmeyi ve Ermeni veya Azerilerin kesintisiz olarak bölgede var olduğunu ima edebilmeyi başarıyorlar. Tabii ki, sadece kendi iddialarını savunmakla yetinmeyip, düşmanın iddialarını da kötülüyorlar. Hem Ermenistan, hem Azerbaycan'da sık sık, öteki millet hakkında hiçbir zaman gerçek anlamda devlet olamamış, gezici, "Çingeneler" diye konuşulduğunu duymak mümkün.

Ermenilerin Karabağ'da kesintiye uğramamış bir hâkimiyet kurmalarına ilişkin olarak anlatılan hikâye, 2 bin yıl önce kurulan Artsakh Krallığı'na kadar dayanıyor. Daha yakın zaman için, Melikler güçlü prensler olarak gösteriliyor ve Müslüman hükümdarlarının rolleri önemsizleştiriliyor. 17. yy'ın sonunda, Karabağ Melikleri, Papa Elector Palatine'ye ve I. Petro'ya, ortak mektuplar yazarak, kendilerini Müslüman komşularından korumaları için çağrıda bulunmuşlar. Osmanlı Türkleri Ermenistan'ı işgal ettiğinde de Karabağ Melikleri direniyorlar. 1822'de, Eçmiadzin Katolikosu Yefrem, Karabağ'a kaçıyor. Osmanlı Türklerinden kaçıyordu.

Ermenistan'ın vatansever tarihçileri, Samvel'in kayıt altına aldığı anıt ve taşa işlenmiş yazıtlardan oluşan büyük bir hazineye sahipler: Bunlar, Ermeni tarihinin deyim yerindeyse, sessiz tanıkları olarak öne çıkıyorlar. Ancak bu hikâyede, bölgede yaşayan iki toplumu simgeleyen

birçok ittifak ve dostluk anlatılmıyor. Örneğin, 1724'te, Karabağ Ermenileri ve Gence Azerileri, kendilerini Osmanlı Türklerine karşı müdafaa etmek için ortak bir antlaşma imzaladılar.[4] Müslümanlar geride çok az tarihi eser bırakmışsa da, bu onların bölgede yaşamamalarından değil, tek bir yerde kalmaya daha az meyilli olmalarından kaynaklanıyor. Kervansaraylar ve köprüler inşa ettiler elbette, ama kalıcı kültürel başarıları, şarkılar veya halılar gibi daha soyut eserler.

Ermeni milliyetçiler, komşularının kötülemek için iki temel araç kullanıyorlar. Bunlardan biri, Azerilerin birçoğu göçebe olduğu için yerleşik köy sakinlerine göre daha düşük bir sınıftan olmaları. Samvel, Kelbecer'de yaşayanların iddialarını reddederek "Evlerini kaybedenler, üçüncü ya da en fazla dördüncü kuşak. Göçebeydiler, Çar onları, o köylere yerleşmeye zorladı" dedi. Diğer bir araç da, Azerbaycan'ın yakın zamanda, 20. yy'da oluşturulduğunu ve bu yüzden halkının daha az "tarihi hakka" sahip olduğunu savunmak. Yazar Zori Balayan, Şubat 1988'de verdiği bir demeçte, mağrur bir biçimde, "Gürcistan, Rusya, Ermenistan terimlerini anlayabiliyoruz, ama Azerbaycan'ı değil. Böyle bir terim kullanarak böyle bir ülkenin var olduğunu teyit ediyoruz" dedi.[5] İnsan, Golda Meir'e atfedilen ünlü cümleyi düşünmeden edemiyor: Filistinliler "hiç var olmadı."

Buna cevaben, Azeri tarihçilerin Safavi döneminin zengin tarihine odaklanması faydalı olabilirdi. O dönemde, Karabağ, Kuzey İran'da, Türkçe konuşan bir hanedanın imparatorluğunun topraklarında yer alıyordu. O dönemin ayrıntılı olarak araştırılması sonucunda, Karabağ'ın 16. ve 19. yüzyıllar arasındaki büyüleyici ve karma tarihi ortaya çıkarılabilirdi.

Fakat, bu yaklaşımı gütmediler. Belki de, Sovyet siyasileri yeni Sovyet cumhuriyetlerinin tarihini desteklemek için yerinde inşa edilen devletlerin daha somut örneklerini görmek istediklerinden, Azerbaycanlı tarihçiler farklı bir yol izlediler. Baş vatansever tarihçi rolü, çok tartışmalı bir isme düştü: Ziya Bünyadov, en azından, gerçek bir savaşçı olduğunu iddia edebiliyordu. 1945'te, Avrupa'nın tamamını geçerek, Almanya'ya giren ve Berlin'de, Reichstag'a Alman bayrağının dikilmesine yardım eden Kızıl Ordu askerlerinden biriydi. Böylelikle, Sovyetler Birliği'nde, kahraman ilan edildi. Bu takdir, daha sonra Kafkasya'da ünlü bir ta-

rihçi olarak, akademik kariyerinde yükselmesine yardımcı oldu. Daha sonra siyasete de atıldı. İlginç kariyeri, Şubat 1997'de, evinin kapısının önünde suikasta kurban gitmesiyle son buldu.

Bünyadov'un ilk tarihi gözlemleri doğruydu. Bünyadov, Ermenistan'da ve Karabağ'daki Ermenilerin önemli bir bölümünün 19. yy göçmenlerinin soyundan geldiğini söyleyen ilk tarihçilerdendi. Rusların, 1828-1830 arasında, Güneybatı Kafkasya'yı fethetmelerinden kısa süre sonra, Türkiye ve İran'dan 57 bin Ermeni'yi, Ermenistan ve Nahçıvan'a yerleştirdiler. Daha az sayıda Ermeni de Karabağ'a, İran Ermenileri tarafından kurulan Melikjanlu, Tsakuri ve Marağa köylerine yerleşti. Tarihçiler, 1830'da, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin ne kadarının (yarısı, dörtte biri, onda biri?) bölgeye yeni yerleşenlerden oluştuğuna dair net bir fikre sahip değil, ama görünüşe bakılırsa birçoğu öyleydi.

Bu ilginç tarihi nokta, Karabağ Ermenilerinin "kesintisiz soyu" teorisinde delikler açıyor. Ancak, Azeri polemikçiler, deliklerle değil öldürücü darbelerle ilgileniyorlardı. İşte bu yüzden, Bakü'deki Samed Vurgun Parkı'nda bir kafe işleten Rufa, bana, Rusya'nın İran Büyükelçisi şair Alexander Griboyedov'un "tüm Ermenileri" 1820'lerde Kafkasya'ya getirdiğini söyledi.

2001 yılında, Bakü'de yayımlanan bir Azeri-Çeçen gazetesi, Çeçenistan'ın kurtuluş mücadelesine destek olmak için, Çeçenistan'ın Rusya'ya karşı bölücülüğünü, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı bölücülüğüyle eşleştirmek zorunda olmaksızın, "Griboyedov argümanını" kullandı. Yani, bu daireye köşeler vermek için, editörler: "19. yy'da, Karabağ'a Türkiye'den ve İran'dan getirilerek yerleştirilen Ermenilerden farklı olarak, Çeçenler, kendi atalarının topraklarında yaşıyorlar. Bu yüzden, kimsenin Çeçenleri kendi topraklarında yaşama hakkından mahrum etmeye hakkı yok"[6] yorumunu yazdılar.

***

19. yy ile ilgili yaşanan tartışma, Ermeni ve Azeri tarihçiler arasındaki asıl savaş meydanının yanında hafif kalıyor: Samvel Karapetyan'ın araştırdığı Hurekavank gibi Ortaçağ kiliseleri ve anıtları... Bu tartışma, Karabağ'da özerk bir prensliğe hükmeden, bölgenin en güzel manas-

tırlarını inşa eden ve üzerinde Ermeni yazısıyla hançeri, şu an St. Petersburg'daki Hermitage Müzesi'nde sergilenen Hasan-Jalal gibi kişilerle ilgili. Mantıken, bu hançerin sahibinin Ermeni olduğu konusunda mutabakat olunduğu varsayılabilir –13. yy'dan bahsederken kulağa mantıklı geldiği sürece. Ama, hiçbir şey o kadar basit değil.

İşte, Profesör Bünyadov, en cesur iddialarını bu noktada yaptı. Ana çalışma alanını, "Azerbaycan'ın tarih öncesi dönemi", özellikle de "Kafkas Albanyası" olarak belirledi ve Beglaryan Ailesi ve Hasan-Jalal gibi hükümdarların Ermeni değil, *Ermenileştirilmiş Albanlar* olduğu teorisini geliştirdi. Bünyadov'un bahsettiği "Albanların" Balkanlardaki milletle uzaktan yakından alakası yok. Bu ad, Romalıların, MÖ 1. yy'da, Kafkasya'ya düzenledikleri ilk seferlerde, karşılaştıkları bir Kafkas halkına verdikleri isim. Bünyadov, 60'larda, konuyu tekrar gündeme getirdiğinde, Kafkasya Albanları, tarihte var olmuş, sonradan unutulup gitmiş bir halktı. Akademisyenlerin mutabakatı, Albanların, günümüzde, Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan bölgede yaşamış bir ya da bir grup halk olduğu ve 10. yy'daki Arap işgalleriyle etraflarındakilere karışmaya başladıkları yönündeydi. Yani, her ne kadar, Ortaçağ'da, Kafkasya'nın her tarafında, damarlarda "Alban" kanı dolaşıyor olsa da "Albanya", o zaman bir kültürel ve siyasi kavram olarak kaybolmuştu. Ancak, bir bölge adı olarak varlığını korudu. Keza, Albanlar asimile olduktan sonra, Dağlık Karabağ'daki bölge ve etrafı için, kimi zaman, "Albanya" adının kullanıldığı oluyordu. Bünyadov, bu ortodoks yaklaşıma meydan okuyarak Albanlara büyük bir tarihi rol biçti. Gerçekte, Albanların, Kafkasya'nın en büyük üç milletinden birisi ve Azerbaycan nüfusunun büyük bir bölümünün atası olduğunu iddia etti. Bünyadov'a göre Albanlar, günümüze kadar ulaşmışlardı, ancak, Ermeniler zorla kiliselerini bastırmış, edebi eserlerini çevirmiş ve asıllarını yok etmişti. Yalnızca Karabağ'ın değil, Doğu Ermenistan'ın büyük bir bölümünün aslında "Alban" olduğunu söylüyordu.

Bünyadov, Kafkasya Albanlarının tamamen suçsuz olduğuna ilişkin zehirli bir tartışma başlattı. (Sonuçta, gerçek hikâyeleri herhangi bir biçimde netleşmedi.)[7] Bünyadov'un akademisyenliği şaibeliydi. Daha sonra, Kafkas Albanyası üzerine 1960 ve 1965'te yazdığı iki makalede

doğrudan intihal yaptığı ortaya çıktı. Aslında, iki Batılı akademisyen, C. F. J. Dowsett ve Robert Hewsen'in İngilizce olarak kaleme aldığı iki makaleyi, onlara ait olduğunu belirtmeksizin yayımlamıştı.[8] Ama, temel amacının siyasi olduğu açıktı ve amacına ulaştı. Teorisinin alt metni, Kafkasya'da yaşayan herkes için çok açıktı: Karabağ Ermenilerinin Ermenistan Ermenileriyle ilişkisi yoktu. Onlar ya Azerbaycan'ın "misafirleri" (19. yy göçmenleri) ya da aslında Azeri'ydi (Albanların soyundan geliyorlardı) ve buna göre hareket etmeleri gerekiyordu.

Ermeni akademisyenler çileden çıkmıştı. Bir Ermeni tarihçi, A. S. Mnatsakanyan, Bünyadov'un tarihi coğrafya teorisine, Kafkasya Albanyası'nı çok daha kuzeydoğuya, Hazar Denizi yakınlarına yerleştirdi. Mnatsakanyan, 10. yy'da tamamen yok olduğunu söyledi; batıda, Karabağ'ın içinde ve etrafındaki, Ortaçağ "Albanyası" içinse, Pers İmparatorluğu tarafından yönetilen, içindeki tek Alban unsur adı olan, ama gerçekte tamamen Ermenilerin yaşadığı "Yeni Albanya" olduğunu söyledi.

70'lerde, daha genç bir Ermeni ve Azeri tarihçi kuşağı, Kafkas Albanyası'yla ilgili savaşı devralarak, kin dolu dipnotlarıyla dolup taşan makaleler yazdılar. Sonra, Bünyadov'un, genç Azeri öğrencilerinden, Feride Memmedova, yepyeni bir cephe açtı. Doktora tezi, "Kafkas Albanyası'nın Tarihi ve Tarihi Coğrafyası", o kadar kışkırtıcıydı ki, beş yıl boyunca tezini savunmasına izin verilmedi. Hatta, Gorbaçov'un, bizzat, neyin bu kadar büyütüldüğünü merak ettiği ve Memmedova'nın tezinin bir nüshasının masasına koyulduğu söylenir. Bakü'nün Batı Üniversitesi'ndeki daracık ofisinde, Memmedova'yı ziyaret ettiğimde, ilk başta, bu ufak tefek, esmer, hoş kadının bu kadar yıkıcı bir kavgaya sebep olmuş olabileceğine inanamadım. Daha sonra hızlı ve yoğun bir şekilde tezinin temel unsurlarını anlatmaya başladı ve "Ermeniler nasıl bana idam cezası verdiler" kısmında gözleri parladı. Ermenilerle mücadele etmekten haz aldığı belliydi.

Memmedova'nın Albanya teorisini alarak, teoriyi, Ermenileri Kafkasya'dan tamamen çıkarmak için kullandığını anladım. Kafkas Albanyası'nı, günümüz Ermenistan Cumhuriyeti'ne denk gelecek şekilde yeniden konumlandırmıştı. Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki tüm

o topraklar, kiliseler ve manastırlar Alban'dı. Ermenilerin kutsal gördüğü tek bir olgu bile bırakmadan hepsine saldırılmıştı. Ermenistan'ın MS 4. yy'da Hıristiyan olması? Aslında, günümüz Ermenistanı'nın binlerce kilometre güneyinde, Fırat Nehri üzerinde gerçekleşmişti. Ermeni kilisesinin Eçmiadzin'de bulunan merkezi? 15 yy'a, Ermenilerin oraya tekrar yerleşmesine kadar Alban'dı.

Memmedov, bu Alban medeniyetinin ilk yazılı izlerinin önce Ermeniler ve Araplar tarafından elbirliğiyle, daha sonra 19. yy'daki ikinci bir sistematik yıkım kampanyasıyla, kasten yok edildiğini söyledi. Memmedova, daha sonra, 1975'te, bir grup Fransız akademisyenle, Karabağ'da, Hasan-Jalal'ın yönetiminin merkezi, büyük Gandzasar Manastırı'na gittiğini anlattı. Yanlarındakiler, Memmedova'nın teorilerine şüpheyle yaklaşıyorlardı. Ancak, daha sonra, Leningrad'da öğrendiği, akıcı Ortaçağ Ermenicesiyle, yapının cephesinde yazan yazıyı okumuştu. Yazıda, "Ben Hasan-Jalal, Aghvank halkım için bu kiliseyi inşa ettim..." "Aghvank" Albanya'nın eski adıydı. Daha sonra, bilmem gereken bir başka ayrıntıyı daha ekledi. Aşağıda, Vank Köyü'nde, köylülerin görünüşüne dikkat etmişti –hiçbiri Ermeni gibi görünmüyordu. Bunun sebebinin, Ermeni olmamaları olduğunu söyledi. Aslında, hepsi Alban'dı.

Fakat nasıl olmuştu da, Gandzasar ve Hurekavank'ta, yüzlerce "Alban" yazıtı, Ortaçağ Ermenicesinde yazılmıştı, diye sorabildim. Memmedova, her ne kadar Hasan-Jalal gibi Albanlar Ermenice yazsalar da, kendilerine hiçbir zaman Ermeni demediklerini, sadece "Aghvank" terimini kullandıklarını söyledi. Yazıtlarla ilgili, kanıtlarla desteklenmeyen bir başka teorisi daha vardı: "Yazıların 19. yy'da, asıl yazıtların üzerine yazıldığına dair bir başka teori daha var. Fakat, henüz elimizde bununla ilgili bir kanıt yok."

Memmedova, sürekli, herhangi bir siyasi taraf tutmadığını söylüyordu. Ama ikinci görüşmemizde, siyasi görüşleri gün gibi ortadaydı: "Karabağ sorununu, Albanlar olmaksızın çözmek imkânsız" dedi. Şüpheci bakışlarla ona bakıyor olmalıyım ki, konuşmasına şu şekilde devam etti: "Kimliği olan yalnızca iki millet var, ama devlet yok. Yahudiler ve Ermeniler. Fark şu, Yahudiler, geçmişte onlara ait olan topraklarda bir devlet inşa ettiler; Ermeniler geçmişte onlara ait olmayan topraklar-

da."[9] Kentli Memmedova, Azerbaycan'da aslında hiç de köreltilmeden kullanılan bir aracın daha gelişmiş bir ucuydu. Albanya argümanının en ham hali, Azerbaycan'da esti geçti. Ülke çapında, 19. yy'dan öncesine ait kiliseler için "Alban" dışında bir kelime kullanıldığını duymadım. Hatta, Albanlar, uzak, güneydoğu bölgesi Nahçıvan'a kadar yayıldı. Nahçıvan'ın ayaktaki tüm Ermeni kiliselerinin Alban olduğu ilan edildi.

1997'de yayımlanan, İgrar Aliyev ve Kamil Mamedzade'nin yazdığı, "Karabağ'ın Alban Anıtları" adlı bir broşür, Ortaçağ Ermeni yazıtları meselesini bütünüyle reddediyor. Ön kapakta, Gandzasar Manastırı'nın resmi çizilmiş ama çizen kişi Ermenice yazıyı titizlikle çıkarmış. Kilisenin tüm fotoğrafları, güvenli bir mesafeden çekilmiş, yani Azerbaycanlı okuyucunun orada Ermenice yazılar yazıldığından bile haberi yok. Aliyev ve Mamedzade, tarihle ilgili özetlerini şunları söyleyerek bitiriyorlar:

> Yukarda söylenen her şeyden çıkarılacak, tartışılmaz sonuç sözde Karabağ Ermenilerinin ve kuzey Azerbaycan Azerileri gibi (Alban soyundan gelen) Azerilerin aynı anneyi paylaştığı. Her iki grubun da geçmişte Alban olduğu su götürmez bir gerçek. Bu yüzden, Dağlık Karabağ topraklarında yaşayanlar *gibi*, büyük gruplar halinde 19. yy'ın başında bölgeye akın eden Ermenilerin hiçbir hakkı yoktur.[10]

Bu sırada, Albanya tartışması, Ermenistan'da tarih alanında çalışan bir dizi akademisyenin siyasetin ön saflarına geçmesine yardımcı oldu. 1988'de, Karabağ Komitesi'ni kuranlardan Aleksan Akopyan, Albanya dönemi alanında tanınmış bir Ermeni tarihçi. Onunla tanıştığımda, Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasındaki işgal altındaki Azerbaycan ili Laçın'ın "valisi" olarak, tarih ve arkeoloji tutkusunu devam ettiriyordu.

Akopyan'la görüşmek üzere, Ermenistan Parlamentosu'ndaki ofisine gittim. Akopyan kalın bıyıklı, sevimli bir adamdı. Feride Memmedova'dan haber aldığına çok memnun olduğunu söyledi. "Ah, kızkardeşim!" diye bağırdı. Akopyan ve Memmedova, Leningrad'da aynı öğretmenle, eski Ermenice çalışmışlardı. Akopyan, tarih dergilerinde ettikleri şiddetli akademik kavgaları bir çeşit yufka yüreklilikle hatırlıyor gibiydi. "Azerbaycan'da erkek ve kızkardeşlerim vardı" diye açıkladı. "Onlarla sürekli kavga ederdim. On yıl boyunca, Ermenistan

ve Azerbaycanlı tarihçiler arasındaki savaşta yer aldım. Savaş daha önce başlamıştı. Ben son on yılına katıldım.'"[11] Daha sonra, Akopyan, hızla kendi "Albanya'sının" sınırlarını çizmeye koyuldu. Bu Albanya'nın Azerbaycan'ın versiyonuyla neredeyse hiç ortak yönü yoktu, kadim bir kuzey iliydi. Dağlık Karabağ'daki "Yeni Albanya'yla" karıştırılmaması gerekiyordu. Yeni Albanya, Albanların soyu hızla tükenirken, yalnızca adını onlardan almış bir ildi. Hasan-Jalal'ın Albanya Prensi olması, Kraliçe Elizabeth'in en küçük oğlunun ortadan kalkalı çok zaman geçmiş bir İngiliz Krallığı olan, Wessex Kontu olması gibi bir şeydi.

Albanya meselesiyle ilgili bilinçli bir yargıya sahip olabilmek için, birkaç kadim dile hâkim olmak ve birkaç yıl ayırmak gerekiyordu. Neyse ki, Kafkasya tarihinin bu dönemi alanındaki en önemli uzmanlardan, New Jersey Rowan College'dan Profesör Robert Hewsen bana bu konuda danışmanlık yapabildi. Listelediğim sorularıma verdiği şık ve dikkatli cevaplarında, kariyerini Kafkasya tarihi üzerine yapılan siyasetin mercanlarında yol alan birinin sesini duyabiliyordum.

Hewsen, 1982'de yazdığı, birincil kaynakları tekrar incelediği bir makalesini de eklemişti. Bünyadov'u kötü tarih yazımı için paylamıştı ama Ermeni Mnatsakanyan'ı da kanıtlar konusunda seçici olmakla eleştirmişti.[12] Mektubunda, Kafkasya Albanları hakkında az miktarda bulgu olduğunu vurguluyordu. Ancak, 10. yy'da Albanların dağıldığı fikrini de onaylıyordu: "Strabo'ya göre, Albanlar yirmi altı kabileden oluşan bir federasyon olduğu için, Arap döneminde devletlerinin parçalanmaya başladığı ve 10. yy'da yıkıldığına dair bir mutabakat var. Bir Alban etnik grup, daha uzun süre ayakta kalmış olabilir, bilmiyoruz."

Hewsen, Albanların izlerine rastlamanın zor olduğunu söyledi. Birçokları, eskiden Kuzey Azerbaycan'da yaşayan, küçük bir Hıristiyan topluluk olan Udinlerin, Albanlardan geldiğini varsayıyordu. Lezgiceye yakın, yerel bir Kafkas dili konuşuyorlardı. Bunun dışında, var olan yazılarını içeren az sayıda parça da hâlâ deşifre edilmeyi bekliyordu. Ermenilerin, Alban edebiyatını imha ettikleri iddiasını destekleyen neredeyse hiç kanıt yoktu. Eğer "Albanya" varlığını sürdürdüyse, Ermeni kilisesinin ayrı bir kolu olarak sürdürmüş olabilir. Son olarak, Karabağlı Prens Hasan-Jalal'a geldik. Profesör Hewsen, mektubunu "[Melikle-

rin], her ne kadar, Ermeni kilisesinin Alban kolunun üyeleri olsalar da, kendilerini Ermeni dışında bir şey olarak gördükleriyle ilgili tek bir bulguya dahi rastlamadım" sözleriyle tamamladı.

Hewsen, Hasan-Jalal'ın soyağacını da ortaya çıkardı ve ailesinin tamamen Ermeni olduğunu gördü:

> [Hasan-Jalal'ın] soyağacı, 4. yy'a kadar takip edilebilir ve sıradaki hanedanları kapsamaktadır: Erkekler Siunik prensleri (daha sonra Siunik kralları oldular). Atalarıyla evlenen çeşitli prensesler sayesinde, Hasan-Jalal Ani'de bulunan, Ermenistan kralları veya Bagratuni Hanedanı; Van'da bulunan, Artsuni Hanedanlığı'ndan Vaspurakan'ın Ermeni kralları; Gardman prensleri; Pers Sasani Hanedanlığı ve Antik Parthia'nın krallarının bir kolu olan ikinci Alban Kraliyet Evi Arsacid'lerden gelmiştir.[13]

Tüm bunlar, belki de kimsenin en başta şüphe duymaması gereken gerçeği bir kez daha teyit etti: Hermitage'da bulunan hançerinin üzerinde, Ermenice yazılar bulunan adam, modern bir Kafkas Albanı değildi. Yine de bunu kanıtlamak için New Jersey'den bir akademisyen gerekiyordu.

Dağlık Karabağ'ın büyük, kayın ağaçları, Samvel Karapetyan'ın, 1914 Kafkasya haritasında kıvrılan kırmızı şeritlerden biriydi. Ayrılmadan önce, Samvel ve ben, o ormanların derinliklerine, Karabağ'ın en ünlü ve uzak manastırlarından birine bir gezi daha yapacaktık.

İki yerel rehberimiz, Talış Köyü'nden Boris ve Slava, çift namlulu av tüfekleriyle önden gittiler. Zaman mefhumunun kaybolduğu, el değmemiş bir ormana girdik. Çürümeye yüz tutmuş, devasa kereste parçalarının arasından yönümüzü belirleyerek, kayın ağaçlarının gümüş gövdelerinin altında saatlerce yürüdük. Samvel, önde, rehberlerle birlikte, şevkli adımlarla yürüyordu. İlerledikçe, bazen insandan ziyade, yeşilliklerin arasında, bir oraya bir buraya süzülen bir deniz yaratığı gibi görünüyordu. Bu yorulmak bilmeyen tarihçiye karşı hayranlık ve endişe duymak arasında gidip geliyordum. Ermeni bir arkadaşın, haklı olarak söylediği gibi, Samvel "yapıcı bir milliyetçi"ydi. Samvel neyi kanıtlamaya çalışıyor olursa olsun, çalışmaları, daha geniş çapta, Or-

taçağ Hıristiyan sanatının dış dünyanın pek bilmediği ve başka türlü belki de yok olacak hazinelerinin kaydedilmesini sağlıyordu. Ancak, siyasi görüşleri baskın çıkacak olsa, Kafkasya hiç şu çakılı kaldığı bitkisel Ortaçağ hayatından kurtulabilir miydi? Manastır, üç saat sonra göründü. Gökyüzüne doğru uzanan, küçük, kare çan kulesiyle, yeşilliklerin içinde, küçücük, soluk bir taş yapı. Yeğişe Arakyal, çok aşağılarda köpüren Terter Nehri'ne bakan bir boğazın üstünde, kayalıklara oturmuş bir yapı. Savunma amaçlı kalın bir duvar, yedi kiliseyi çevreliyor; görünüşe bakılırsa, Ortaçağ prenslerinin kendilerini iyi korumaları gerekiyordu. Kapıdan geçer geçmez, Samvel ve ekibi mezuralarını ve fotoğraf makinelerini çıkararak işe koyuldular.

Karanlık çöktüğünde, Karabağ ormanlarının tılsımına kapıldık. Tek duyabildiğim, havai fişek sesi, baykuş, bir nehrin uzaktan gelen şırıltısı. Başka bir şey daha vardı: Birkaç Ermeni'nin boğuk sesi. Ayağa kalktım, karanlığa doğru gittim ve manastır şapellerinin, gemi gövdeleri gibi birbirlerine sokulmuş soluk şekillerinin etrafında dolaştım. Samvel, Emma ve Narine, ayakta, yüzlerini, kiliselerden birinin alçak, taş, eşiğine yaslamış duruyorlardı. Narine, el fenerini yaktı. Işık, kapının üzerindeki yazıya düştü. Emma, elinde bir defterin üzerine bırakılmış bir kalemle bekliyordu. Samvel, büyük, kel başında, koyu mavi ve turuncu bir yün şapkayla, Ermenice harfleri teker teker okuyordu. Durmak dinlenmek bilmiyordu. Gecenin karanlık saatlerini bile, uzun savaşımında bilgi toplamak için kullanıyordu.

11
AĞUSTOS 1991-MAYIS 1992
SAVAŞ PATLAK VERİR

Bağımsızlık Günleri

19 Ağustos 1991 sabahının erken saatlerinde, Rus Milletvekili Anatoly Shabad, Dağlık Karabağ'ın kuzey tepelerindeki Haterk Köyü'nde uyandı. Ermeni partizanların rehin aldığı 40 Sovyet İçişleri Bakanlığı askerinin serbest bırakılması için yapılan görüşmeleri yürütmek amacıyla orada bulunuyordu. Azerbaycan'da bulunan 23. Bölük askerleri, köyü kuşatmış ve rehineleri zor kullanarak kurtarma talimatı almıştı. Sonuçta kan dökülecekğinden korkuluyordu.

Daha sonra, Shabad, radyoyu açtı ve yıkıcı haberi duydu. Moskova'da, yeni kurulan Devlet Acil Durum Komitesi (ya da Rusça başharfleriyle GKChP), Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un istifasını duyuruyordu. Darbe olmuştu. Bu, Sovyetler Birliği'nde her şeyin değiştiği anlamına geliyordu. Moskova'da başa güvenlik mekanizmalarındaki elitler geçince, Karabağ'da Sovyet ordusunun komutanları daha agresif bir tutum sergilemeye başladılar. Yerevan'dan elçiler geldi ve rehin alınan askerler için antlaşma yapıldı. Ertesi gün, Shabad, serbest bırakılan askerlerle buluşmak ve onları köye getirmek için Haterk'in

yukarısındaki sık ormanlarla kaplı tepelere çıktı. Dağ patikalarından aşağıya inerken, genç yapılı askerlerin, onun, yani ufak tefek bir Moskovalı entelektüelin arkasında kaldığını fark etti. Telaşlandı:

> "Size ne oldu? Dövdüler mi? İki hafta boyunca yemek vermediler mi yoksa?" dedim. "Yok, her şey yolunda" dediler. Daha sonra, bir gece önce, kendilerini rehin alanlarla Gorbaçov'un devrilişini kutlamak için körkütük sarhoş oldukları ortaya çıktı. Her iki taraf da, Gorbaçov'a darbe yapılmasından son derece memnun olmuştu. Bu yüzden de hepsi zilzurna sarhoş olmuştu.[1]

Azerbaycan liderleri, Ayaz Mutallibov ve Viktor Polyaniçko için, Moskova'da sert çizgidekilerin başa gelmesi, Sovyet sistemine bağlılıklarının zaferi gibiydi. Artık, Karabağ Ermenilerine daha sert müdahale etmek için destek bekleyebilirlerdi. 19 Ağustos'ta Mutallibov, İran'daydı. Dış politikadan sorumlu başdanışmanı Vefa Guluzade, Mutallibov'a, Moskova'daki durumla ilgili bir yorum yapmadan önce, Bakü'ye dönmesini tavsiye ettiğini söylüyor. Ancak, Azeri lider, bu tavsiyeye uymadı:

> [Mutallibov], Tebriz'deyken, ikinci sekreter Polyaniçko telefon etti. "Tebrik ederim, bu bizim zaferimiz" dedi. Mutallibov çok sevinmişti... O, Azeri şair, Şehriyar'ın anıtında, lambaların ışığı altındayken ben içerdeydim. Gazeteciler ona ne olduğunu sordular ve Mutallibov, Gorbaçov'un yanlış bir politika izlediğini vs. anlatmaya başladı.[2]

Ama, üç gün içinde, darbe girişimi yıkılırken, her şey alaşağı oldu. Gorbaçov yeniden göreve geldi. Darbeyi düzenleyenler hapse atıldı ve Rus lider Boris Yeltsin zafer kazandı. Azerbaycan'da olan olmuştu. Polyaniçko'nun Bakü Radyosu'na, "Karabağ deneyimimi, Sovyetler Birliği Devlet Acil Durum Komitesi'ne aktarmaya hazırım"[3] dediği söylenir. Daha sonra, Azerbaycan'ı terk etti. Mutallibov'un, İran'da sarf ettiği temkinli sözler, iktidarda tutunmasını sağladı. Fakat, otoritesi azaldı.

Olaylar, Dağlık Karabağ'da bir iktidar boşluğu yarattı. Polyaniçko'nun organizasyon komitesi üyeleri, Eylül ayında Karabağ'ı terk ettiler.

Azerbaycan'ın otoritesini destekleyen Sovyet ordusunun morali bozulmuş ve ordu başsız kalmıştı. Artık, doğru dürüst dirençle karşılaşmayan Ermeni savaşçılar, Şaumyan bölgesine girdiler; Ring Operasyonu'nda kaybettikleri, Erkeç, Manaşid ve Buzluq köylerini aldılar.

Ağustos'taki olaylar, Sovyetler Birliği'nin dağılışını hızlandırdı. Sovyetler Birliği cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Mutallibov, 30 Ağustos 1991'de, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti. 14 Eylül'de, Azerbaycan Komünist Partisi kendini feshetti –her ne kadar aynı yönetim başta kalsa da. 8 Eylül'de, Mutallibov, Azerbaycan'ın ilk devlet başkanı olarak göreve geldi. Ancak, onunkisi mekanik bir zaferdi: Muhalefetteki tüm adaylar ya seçimleri boykot edince ya da çekilince oy pusulasının üzerinde bir tek onun adı kaldı. Aynı hafta, Aliyev, Nahçıvan ekslavında, parlamento başkanı seçilerek siyasete geri döndü. Böylelikle, yeni, bağımsız bir taban elde etti.

Ermenistan'da, 21 Eylül 1991'de bağımsızlığın kararlaştırılacağı referandum, yalnızca prosedür gereği düzenlendi. Oylamaya katılanların %95'i evet oyu verdi. Üç hafta sonra, 16 Ekim'de, Levon Ter-Petrosyan, ezici bir çoğunlukla cumhurbaşkanı seçildi. Karabağ Komitesi'nin ilk 11 üyesi kabinede veya parlamentoda üst düzey görevlere gelerek zaferlerini tamamladılar. Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın -1992'nin başında uluslararası olarak tanınan- bağımsızlıkları, aralarındaki ihtilafı devletlerarası düzeye çıkardı. Azerbaycan, daha önce olduğundan çok daha güçlü bir argümana sahip olduğunu hissetmekte gecikmedi. Resmî olarak, yeni devletler eski sınırlarını korudular. Yani, Dağlık Karabağ, uluslararası düzlemde Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanındı –ve hâlâ Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanınıyor. Ermeniler, bağımsız bir ülkenin bir parçasında hak iddia ederek uluslararası bir ayıp işlemiş olma riski taşıyorlardı. Ancak, Dağlık Karabağ'ın "bağımsızlığını" ilan ederek –ve böylece Karabağ'ı Yerevan'ın sorumluluğu olmaktan çıkararak- bu sorunun etrafından dolaştılar. Stepanakert'teki Bölgesel Sovyet, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden üç gün sonra, 2 Eylül 1991'de, yeni "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin bağımsızlığını ilan etti. Sovyet yasalarına göre, özerk bölgelerin, yeni bağımsız olmuş devletlerden ayrılma hakkı olduğunu iddia etti.

Dağlık Karabağ'ın –nüfusu 100 binin biraz üzerinde olan bir bölge– "bağımsızlığını" ilan etmesi, bir kurnazlıktan ibaretti. Bu sayede, Ermenistan, ihtilafa taraf olmadığını, yalnızca ilgili bir gözlemci olduğunu söyleyebildi. Ancak, Karabağ Ermenileri, böylelikle, kendi isteklerini de ortaya koyuyorlardı. Karabağ Ermenilerinin gündemi, hiçbir zaman Yerevan'la tam olarak örtüşmedi. Karabağ'ın, seçimlerle yeni göreve gelen parlamentosunun başkanı ve bölgenin *de facto* lideri Artur Mkrtchyan adlı, genç bir tarihçiydi. O ve pek çok yoldaşı, Taşnaktsutyun Partisi'nin üyesiydi. Taşnaktsutyun ve Yerevan'daki Ter-Petrosyan hükümeti arasındaki ilişkiler iyi değildi. 14 Nisan 1992'de, Mkrtchyan, şaibeli bir şekilde yaşamını yitirdi. Resmî versiyona göre, Mkrtchyan, silahını temizlerken yanlışlıkla kendini vurmuştu; kimileri intihar ettiğini, kimileri de siyasi rakipleri tarafından öldürüldüğünü söyledi. Ölümünün ardından, Yerevan'la ilişkiler iyileşti.

İhtilafın uluslararası boyut kazanması, Dağlık Karabağ'a yeni arabulucuların gelmesini sağladı. Birincisi, Eylül 1991'de Stepanakert'e gelen Boris Yeltsin'di. Yeltsin, Moskova'da darbe planlayanlara karşı zaferinin hemen ardından, beraberinde Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'le geldi. Görüşmelere, Rusya'da bulunan kaplıca kenti Zheleznovodsk'ta devam etti. Sonuçta, "Zheleznovodsk Deklarasyonu" imzalandı. Rusya'nın arabuluculuğunda oluşturulan deklarasyon, barış antlaşması için bir çerçeve çiziyordu.

Yeltsin'in sallantıdaki barış antlaşması, 20 Kasım'da, Azerbaycan'a ait 22 yolcu ve mürettebatı taşıyan bir helikopterin Güney Karabağ'daki Martuni bölgesinde, görünüşe bakılırsa Ermeni savaşçılar tarafından vurularak düşmesiyle paramparça oldu. Ölen üst düzey Azeri yetkililer arasında, Şuşa Rayonu Başkanı Vagif Jafarov ve Mutallibov'un basın sözcüsü de bulunuyordu. Hayatını kaybedenlerin arasında, barış antlaşmasını uygulamak için gelen Rus ve Kazak yetkililer de vardı. Azerbaycan'da hem hükümet, hem muhalefet çileden çıktı. Muhalefetin yoğun baskısı altında Mutallibov, 360 milletvekilli parlamentonun yetkilerinin büyük bir kısmını daha 50 sandalyeli, yarısı muhalefet milletvekillerinden oluşan Milli Şura'ya devretti. 26 Kasım'da, Azerbaycan'ın yeni kurulmuş Milli Şura'sı, yaptığı oylama sonucunda, Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü kaldırarak, Karabağ'ın,

Azerbaycan'ın özerkliğe veya özel haklara sahip olmayan bir ili olduğunu ilan etti. Stepanakert'e resmen "Hankendi" adını verdi. Karabağ Ermenilerinin yanıtı 10 Aralık'ta, doğal olarak, hiçbir Azeri'nin katılmadığı bir referandum düzenleyerek, bağımsızlıklarını ilan etmek oldu. Referandum sonuçlarına göre, 108.615 kişi, Dağlık Karabağ'ın bağımsız olmasına evet derken, 24 kişi hayır oyu kullandı. "Kanunlar savaşı" başka bir boyuta geçmiş, artık her türlü taviz imkânsız hale gelmişti.

Gönüllü Ordular

Sovyetler Birliği'nin yıkılması, Ermenistan ve Azerbaycan'ı, orduları olmaksızın savaşan iki devlet haline getirdi. Ermenistan'ın ihtilafın taraflarından olduğunu reddetmesine karşın, bölgedeki gerçekler Dağlık Karabağ ihtilafının, yakın zaman önce devlet statüsü almış Ermenistan ve Azerbaycan'ın arasında olduğunu gösteriyordu. Sıradan Ermenistan vatandaşı, bunu birebir yaşıyordu. Azerbaycan'la sınırın kapanmasından sonra, Ermenistan ekonomisi çökme noktasına gelmişti. Artık sınır, bir çatışma bölgesine dönüşmüştü. Göz ardı edilmesi en zor olansa, Karabağ ihtilafında, Ermeni vatandaşlarının yaşamlarını yitiriyor olmasıydı.

Ermenistan, savaşa daha hazırlıklıydı. Sovyet ordularında görev yapan bir grup subay, bir Ermeni ordusu kurmaya koyulmuştu. İçlerinden bazıları, 1992'de Karabağ Ermenileriyle çalışmaya başlayan Korgeneral Anatoly Zenevich gibi, Ermenistan'da görev yapmış Ruslardı. Bazılarıysa, daha sonra, Ermenistan'ın yeni Genelkurmay Başkanı, Sovyetler Birliği Genelkurmay Başkanı Yardımcısı Norat Ter-Grigoryants gibi Sovyetler Birliği ordusundan ayrılan Ermeni subaylardı.

Bu kişiler, tepelerde savaşmaya, sert koşullara alışmış *fedayin*'lerden daha az önemliydi. Bağımsızlık, hâlâ duygusal ve popüler bir mesele olan Karabağ için, yeni bir gönüllü selini beraberinde getirdi. Yerevan Üniversitesi öğrencisi Samvel Danyelyan, cepheye gitmek için gönüllü olan bir grup Taşnak üyesinden biriydi: "Devlet hiçbir şey vermedi. Herkes kendi giysisi, silahı, kamuflajı ve botlarıyla geldi. Bazen Taşnakların bir şeyler dağıttığı oluyordu" sözleriyle o günleri anımsıyor.[4]

Durum kaotikti. Tek istekleri, gidip öldürmekmiş gibi duran adamlara silahlar dağıtılıyordu. Karabağ Ermenilerinin lideri Serj Sarkisyan, "Önceleri, daha ziyade suça karışmış tipli adamları silah, savaşmak çekiyordu. Sonuçta yasaktı" şeklinde itiraflarda bulundu. Neredeyse hiç eşgüdüm ve eğitim yoktu. Kameraman ve muhabir Vardan Hovhannisyan savaşın birinci aşamasının sonuna kadar, gelişmeleri aktardı:

> Başlangıçta, farklı şekillerde oluşturulmuş, birbirinden ayrı birlikler vardı. Ya Taşnaktsutyun fikri temelinde oluşturulmuşlardı ya da belli bir bölgeden geliyorlardı. Bir köy kendi birliklerini oluşturuyordu, iki kişi bir avluda buluşuyor, bir arabaya atlıyor ve gidiyordu. Birisi bir silah buldu, öteki bir av tüfeği. Silahlar kesinlikle inanılmazdı. Hatta, kendi silahlarını yapanlar ve kendi kendilerini havaya uçuranlar bile oldu.[5]

Azerbaycan, çok daha zayıf bir konumdaydı. İktidarla ilgili temel konular çözümlenmemişti ve Cumhurbaşkanı Mutallibov ve milliyetçi muhalefet arasında iç savaş çıkabileceğine dair korkular vardı. Birçok siyasi için, savaş seferberliği iç iktidar mücadelesinden daha önemsizdi.

Cumhurbaşkanı Mutallibov, Ekim 1991'de, Savunma Bakanlığı'nı kurdu. Ancak, Bakanlık'ta çalışacak, yeterli sayıda subay yoktu. Sovyet ordusu, geleneksel olarak, Müslüman askerlere karşı ayrımcılık yapıyordu. Bu yüzden, yüksek rütbeli ve ön cephe eğitimi almış binlerce Ermeni varken, Azeriler genelde rütbeli asker olarak değil, inşaat işlerinde veya ahçı olarak orduda görev alıyorlardı. Ordu için temel olabilecek bir tek OMON vardı. OMON daha önce, Dağlık Karabağ'da, Sovyet ordularını destekleyici bir rol oynamıştı. Ermenistan İçişleri Bakanı Ashot Manucharyan: "Her şeyi gizlice, kimseye görünmeden, Sovyet yetkililerine rağmen yaratmak durumunda kaldığımız için, yaratılan her şey orduya döndü. Azerilerin elindeyse bir tek emniyet güçleri vardı" diyor.[6]

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın yeni Savunma Bakanlığı'nın yüzün altında çalışanı ve Bakü'nün merkezinde, eski KGB kulübünde bir ofisleri oldu. İlk altı ay içinde, Azerbaycan kriz üstüne kriz yaşadı. Dördün üzerinde bakan değişikliği oldu. İkinci Savunma Bakanı Taceddin Mehdiyev, Sovyet ordusunda görev yapmış bir subaydı. İki ay görevde kaldı.

Mehdiyev, Aralık 1991'de devraldığı Bakanlık'ı şu sözlerle betimliyor:

> Tek bir askeri teçhizat yoktu... Hatta iletişim aracı bile yoktu. Şimdi cep telefonlarımız var. O zaman hiçbir şey yoktu. Kimseyle konuşamıyordunuz. Her şey dinleniyordu. Zamanında tüm resmî hatlar GRU'dan [Rus Askeri İstihbaratı] geçiyordu ve bizim tüm konuşmalarımızı dinliyorlardı. Başka hat da yoktu. Kışla yoktu, eğitim sahası yoktu, silah yoktu, hiç teçhizat yoktu.[7]

Asker duruşuna sahip, kırmızı yüzlü, yapılı Mehdiyev, görevde bulunduğu dokuz hafta boyunca, Halk Cephesi'nin ofisinin dışında gösteri yaptığını, istifa etmesi çağrısında bulunduğunu söylüyor. Çözümü basitti. Mutallibov'a düzeni sağlamak için "yüz, beş yüz kişiyi vurmaları gerektiğini" söyledi. Mehdiyev, Mutallibov'un bunu yapma konusunda gösterdiği isteksizliği "kararsızlığına" veriyor.

Savunma Bakanlığı'nın, gerçekten çatışmalara katılan Azeriler üzerinde hiçbir etkisi yoktu: Birçoğu muhalefet liderlerinin etrafında toplanmış milisler olan, bir sürü silahlı adam. Güney kenti, Lenkeran'daki muhalefet lideri, Aliakram Hummatov kendi tugayını oluşturdu. Muhalefette uzun yıllar yer alan Etibar Memmedov da öyle. Memmedov, 1982'de, çoğunluğu öğrenci olan 2 bin kadar silahlı adamı olduğunu söylüyor. Bu kişilerin sadece Ermenilerle savaşmak için değil Azerbaycan'ın içindeki iktidar mücadelesine katılmak için de silahlanmak istedikleri açıktı. Memmedov, Başkan Mutallibov'un, kendi taburlarını, yeni, geniş kapsamlı, Savunma Konseyi altında toplamak istediğini, daha sonra fikir değiştirdiğini söylüyor:

> Savunma Konseyi'ne bağlanmadılar, çünkü Savunma Konseyi kuruldu, bir oturum yaptılar. Ondan sonra bir araya gelmedik. 27 Şubat'ta [1992], [Mutallibov], Savunma Konseyi'ni kaldıran bir karar yayımladı. Ama, artık çok geçti. [Mutallibov], süreci kendisi yönetmek yerine, bu silahlı grupların kendisine karşı hareket etmesinden korktu ve oluşmalarını engellemek için elinden geleni yaptı.[8]

Stepanakert'in ovalarında kurulmuş Ağdam kenti, resmî olarak, Azerbaycan ordusunun ileri komuta yeriydi. Ancak, 1992'de kendi

kurallarını uyguluyordu. Ağdam'ın sorunları, ülkenin genelindeki sorunların işaretleriydi. Ağdam, geçmişten bu yana, kanun kaçakları ve karaborsa için cennet olarak bilinegelmişti. O günlerde, yeraltı dünyasının birçok önde gelen ismi, savaş çabasını kontrol etmeye çalıştı. Kemal Ali ise bir nörofizyolog. 1992 baharında, Ağdam'a savaşmaya gitti:

> 1992'de, Ağdam'dayken, tek bir ordu yoktu. Ermenilerle çatışan, altı ya da yedi ayrı birlik vardı. Bu birlikler, Sovyet hapishanelerinde, adam öldürmeden, diğer suçlardan yıllarca hapis yatmış suçlular, yerel çeteler tarafından oluşturuluyordu... Ancak, bu birlikler, Ermenilerle olduğu kadar birbirleriyle de ihtilaf halindeydi. Örneğin, Ruslara ait silahların bulunduğu bir depoyu ele geçirmeye karar verdiler. Depoyu aldılar, bir adam beş tank aldı, diğerlerine bir tane bile düşmedi. O kadar! Şimdi düşmanlar! Yani bu birlikler, bir arada bir saldırı bile düzenleyemedi. Bir tanesi saldırıyı düzenledi, diğeri 'Yok, ben bugün saldırı düzenlemek istemiyorum' dedi.[9]

Daha sonra suçlanan komutanlardan biri, daha önce geçimini, mezar taşı yazıları yazarak kazanan ve paramiliter grubunu kent mezarlığında konuşlandıran Yakub Memmed; daha sonra yakalandı ve askerlerin ölülerini soğuk depolarda bekletip maaşlarını çekmekle suçlandı. Bir başkası da, adam öldürmeden hapis yatan, hapisten yeni çıkan, Asif Makhamerov'du. Bir entelektüel olarak bilindiği için kendisine "Freud" takma adı takılmıştı.[10] "Suçlular, çoğunlukla büyük vatanseverler. Savaş, suçlular için iyi bir yer. İstediğini yapabilirsin. Bıçaklayabilir, öldürebilirsin. O zamanlar, bizim ordunun başında suçlular vardı" diyor Kemal Ali.

Karabağ'ın Silahlandırılması

1991'in sonunda, Dağlık Karabağ, hâlâ Azeri ve Ermeni köylerinden oluşan bir mozaikti. Sovyet kuvvetleri çekilirken, her bir taraf, bu karmaşık haritayı kendi lehine yeniden şekillendirmeye çalıştı. Nüfusları daha az olan Karabağlı Azerilerin köyleri, kendilerini bir dizi tuzağın ortasında, Ermeni *fedayin*'lerin insafında, buldular. Ermeni lider Robert Koçaryan'a göre, "[Sovyet] kuvvetleri geri çekildiğinde,

Azerbaycan'la teke tek kaldık. Teke tek, ama düzenli ve en az üç, dört yıllık yeraltı faaliyeti deneyimiyle."[11] Bu Ermeni savaşçılar, Karabağ Azerilerine gözdağı vererek, onları köylerinden çıkarmaya başladılar. Ermeni komutan Serj Sarkisyan'ın daha iyimser ifadesiyle, "Cephe hattını daraltmaya çalışma kararı" aldılar.[12]

Ancak, Azeriler bir dizi tuzağın kıskacındayken, Ermeniler kendilerini büyük bir tuzağın içinde buldular. Karabağ'ın merkezi ve Ermenilerin başkenti Stepanakert, son derece kırılgan bir konumdaydı. Açık, hafif eğimli bir dağ eteğinde bulunan kentin etrafı, Azeri yerleşim birimleriyle çevriliydi. 15 mil doğuda Ağdam ve Azerbaycan ovaları; 5 mil kuzeyde büyük Azeri köyü Hocalı ve Karabağ'ın tek havaalanı bulunuyordu; tam üstünde, güneyde, bir tepeye kurulmuş Şuşa kenti vardı. Stepanakert'in dış dünyayla tek bağlantısı, helikopterle dağların arasından geçerek Ermenistan'a ulaşarak kurulabiliyordu.

Ermeniler, çoğunlukla, Sovyet kuvvetlerinin Karabağ'da bulunan cephanelerini devralarak silahlandılar. Robert Koçaryan "Çok sağlam bir temeldi. Tüm teçhizat kaldı. Taşınmasına izin vermedik" dedi.

Bazı silahlar, Sovyet İçişleri Bakanlığı'nın, 1991'de, Dağlık Karabağ'da bulunan dört alayından geldi. 22 Aralık'ta, Ermeniler, Stepanakert'teki polis alaylarının kışlalarına girdiler, cephaneliği ve zırhlı araçları ele geçirdiler ve birliği, Karabağ'ı silahları olmaksızın terk etmeye zorladılar. Bir Rus sürücü, silahlı çatışmada hayatını kaybetti. Bu, olanların resmî hikâyesi –baskının, bir ticari antlaşmayı örtmek için düzenlenmiş olması da muhtemel.[13]

Sovyetler Birliği'nin dört bir yanından askerlerden oluşan, 4. Ordusu'nun düzenli birliklerine kaos hâkimdi. Uzak Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinden gelen askerler, birliklerini terk ederek evlerine döndüler. Stepanakert, Ağustos 1988'den bu yana, 366. Motorlu Alay'ın üssüydü. 366. Alay'da görev yapan subaylar, Ermenilere yardım etmeye başladılar. Gence'de bulunan, 23. Bölük'teki kardeş birlikler, Azerilerle birlikte çalışmaya başladılar. Anatoly Shabad, esasında, Sovyet ordusunun özelleştirilmesinden ibaret olan sürecini gözlemledi.

23. Bölük'ün bazı kısımları, pratikte, birbirleriyle çatıştılar. Stepanakert'tekiler, açıkça Ermeni silahlı kuvvetlerini destekledi. Bu, benim için çok barizdi... Ayrıca, Stepanakert'te bulunan askeri birliğin komutanının Ermeni tarafına askeri destek verdiğini, aynı zamanda Gence'deki komutanı Budeikin'in, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde, Azeri tarafına yardım ettiğini gördüm.[14]

366. Alay'ın geriye kalan 350 askerinden yaklaşık 50'si Ermeni'ydi. 2. Tugay Komutanı Çavuş Seyran Ohanyan da bu 50 kişinin içindeydi. Karabağ Ermenileri için, alay ve büyük cephaneleri lütuf gibiydi. Moskova'da, Ağustos ayında gerçekleşen darbeden önce bile, askerler silahları satışa çıkarıyor ya da kiralıyorlardı. Amerikalı insan hakları savunucusu Scott Horton, Temmuz 1991'de, Yuri Nikolayeviç adlı bir subayın onu bir iş adamıyla karıştırarak, kendisine 3 bin dolara bir tank satmayı teklif ettiğini söylüyor. Kimileri de, Ermenilerin nasıl alay subaylarına ateş açmaları veya silahlarını konuşlandırmaları için votka veya rubleyle ödeme yaptıklarını anlatıyor.[15]

366. Alay'ın en değerli varlıkları on tane tankıydı. Keza bu tanklar, Dağlık Karabağ'daki tek ağır silahlardı. 1992'nin başında, Ermeniler pek çok vesileyle tank "ödünç aldı." Azeri savcı Yusuf Ağayev, Şubat ayında, alayın tanklarının, Azeri nüfusu sürmek için düzenlenen bir Ermeni saldırısına destek olmak üzere geldiğinde, güneyde, Yukarı Veisali adlı köyde, kendisinin de bulunduğunu söylüyor.

Alayın askerlerinin büyük çoğunluğu, iki taraf arasında kalmıştı. Şubat 1992'de, Moskova'da yayımlanan haftalık gazete *Argumenty i Fakty*, genç bir asker tarafından arkadaşı Maksim'e gönderilen bir mektubu yayımladı. Mektupta, genç asker, 200 ile 300 arasında askerin kuşatma altında bulunduğu bir üssü betimliyordu. Üste hiç gaz veya su yoktu. Tüm köpekleri öldürmüş ya da yemişlerdi. Bir yandan Azerilerin Şuşa'dan gelen füze bombardımanı devam ederken, dışarı çıkıp Ermeni savaşçıların karşısına çıkamıyorlardı. Asker, mektubunda şöyle yazıyor:

Bizi serbest bıraktıklarında nasıl buradan çıkacağımızı bile bilmiyorum. Azeriler bizi Stepanakert'in ötesine bırakmayacak. Alayı terk edenler ya

alayı "satıyor" ya da rehin alınıyor. Alayın etrafındaki çit, tamamen mayınlı ve bizi çatışma olmaksızın silahsızlandırmayacaklar.[16]

Komşuların Savaşı

Dağlık Karabağ'da, hiçbir zaman savaş ilan edilmedi. Yalnızca, en sonunda iki ordu arasında gerçekleşti. 1991-1992'de, düzensiz kuvvetlere neredeyse hiç ödeme yapılmıyordu. Savaş, başka yollardan ticarete dönüştürüldü. Aslında, iki taraf birbiriyle ticaret de yapıyordu. Samvel Danyelyan, kendisinin ve kuzey cephesinde savaşan yoldaşlarının sürekli gıda sıkıntısı çektiğini ama bir sürü alkollü içkilerinin olduğunu, bu yüzden düşmanla iş yaptıklarını anlatıyor: "Gece ticaret yapıyor, gündüz savaşıyorduk." Ermeniler, konserve ve peksimet karşılığında konyak ve alkollü içkiler takas ediyorlardı.[17] Daha kötü bir ticaret türü de rehin almaydı. Rehin alma, Karabağ'da, 1989'dan bu yana uygulanıyordu ama artık genele yayılmıştı. Azeri savaşçılar, Bakü'ye giderek orada kalan Ermenilerin bir kısmını rehin aldılar. Daha sonra, rehineleri, yakalanan yoldaşlarına karşılık takas etmeye çalıştılar. Bu eylemler, yalnızca Karabağ Ermenilerinin, Bakü Ermenilerini para birimi olarak kabul etmeyi reddetmesine kadar devam etti. İki taraf da, 1993'te esir değiş tokuşunu organize etmek üzere komiteler oluşturdu. Ancak, hiçbir kuruma bağlı olmayanlar, rehin almaya devam ettiler.[18]

İhtilaf, büyük oranda, düzensiz, doğaçlama, hatta tarafların içli dışlı olduğu bir yapıdaydı. Hiçbir angajman kuralının olmayışı, çatışmaları daha da acımasız hale getirdi. İki taraf da 1900'lerde Ermeni gerilla komutanı Andranik tarafından kullanılan metodu yeniden canlandırdı: Harp hatırası olarak düşmanların ölülerinin kulaklarını kesmek. İngiliz fotoğrafçı Jon Jones, 1992 kışında, Hadrut'ta bir komutanın cebinden yağ geçirmeyen bir kâğıt çıkararak, açtığında, içinde bir kulak olduğunu görmesini anlatır. Bu, komutanın en son harp hatırasıydı.

Azeri gönüllü Kemal Ali "İnsanlık, ilk korkunç durumun oluşmasına dek sürer. Arkadaşına neler yaptıklarını gördüğünde, insanlık uçup gider, sen daha da beterini yapmak istersin. Bu, hem bizim başımıza, hem Ermenilerin başına geldi. Ben kendimi tutabildim. Yaşım otuzun

üzerindeydi, eğitimliydim, ama diğerleri köyden gelmiş yirmili yaşlarda çocuklardı." Sözlerine şu şekilde devam ediyor:

> Biz onların esirlerini öldürdüğümüzde, esirlerimizi öldürdükleri oldu. Parmaklarının, kulaklarının kesildiğini görebiliyordunuz. Ben nörofizyoloğum. Savaş sırasında, son gidişimde, Kubadlı'da, bir askeri hastanede görev yaptım. Tedavi görmeleri için takas edilen esirlerimizi getirdiler. Esirler hastanede öldüler. Adam sağlıklı geliyor, bir hafta sonra hastanede ölüyor. Otopsi yaptığımızda, derisinin altında petrol olduğunu gördük. Antibiyotik olduğunu söyledikleri bir iğne yapmışlardı. Aslında petroldü.

Ancak, Karabağ'da, her iki taraf da birbirini iyi tanıyordu ve bu savaş çoğunlukla iki komşu arasındaki bir savaştı. Bir Ermeni komutanın dul eşi, Seta Melkonian, Güney Karabağ'ın Martuni bölgesinden bir savaşçının yanlışlıkla kendi babasının bir arkadaşını esir aldığını hatırlıyor: "Odada bir rehine oturuyor, [savaşçı] içeri giriyor ve konuşmaya başlıyorlar. Laf lafı açıyor. Tüm aileyi soruyorlar 'Baban nasıl, annen nasıl, şu nasıl, bu nasıl, kuzenlerin, kardeşlerin nasıl?' Üstelik birbirlerini gördüklerine de çok seviniyorlar. Halbuki biri rehine, diğeri de oradaki komutan."[19]

Karabağ Azerileri ve Ermenileri, her iki tarafın dilini de konuşuyorlardı. Birbirlerinin radyolarını açar, radyoda, frekanslar boyunca haberleşir ve küfürleşirlerdi. Savaş meydanında birbirine rastlayan Karabağlı dostların hikâyeleri çoktur. Kornidzor Köyü'nden bir hikâyede, köyü savunan Ermenilerden biri, köye saldıran bir Azeri'ye namlusunu doğrultur. Arkadaşı onu durdurur. "Dur, ateş etme! O, benim komşum, Ahmed. Bana 800 ruble borcu var!" der.[20] Seta Melkonian, eşinin komutası altındaki bir başka savaşçının hikâyesini anlatıyor. Bu kişi, sınırın öteki tarafında, Füzuli'den bir Azeri kadınla ilişkisini, çatışmalar tırmandığında bile devam ettiriyor. Öldürüldüğünde, kadına haberi veremiyorlar. Bu komşuluk durumu, acımasızlığı frenleyebilirdi, ama her zaman böyle olmadı.

Hocalı

1992'nin yılbaşından başlayarak, Ermeniler, Karabağ'ın başkenti Stepanakert'ten başka bölgelere dağıldılar. Kentin etrafındaki Azeri köylerini ele geçirdiler, köylerde kalan binlerce Azeri'yi sürdüler. Artık, başlıca hedefleri, Stepanakert'in 5 mil kuzeydoğusundaki, bölgenin havaalanının da bulunduğu Hocalı'ydı. Hocalı, Azerbaycan'ın yürüttüğü kapsamlı bir iskân programının odağı olmuştu. 1991'de, nüfusu 6.300'dü.[21]

Ekim 1991'de, Ermeniler, Hocalı'yı Ağdam'a bağlayan yolu kestiler. Kente ulaşmanın tek yolu helikopterle yolculuk etmekti. Ağdam'dan kısa bir uçuşu takip eden hızlı, burgulu bir iniş. Ocak ayında, Amerikalı muhabir Thomas Goltz, bu korkutucu yolculuğu gerçekleştirdi; kenti soğuk ve savunmasız buldu. "Hocalı'da çalışan telefon yoktu, çalışan hiçbir şey yoktu –elektrik yoktu, ısınmak için yakıt yoktu, sular akmıyordu. Dış dünyayla tek bağlantısı helikopterdi –ki helikopterler de her yolculukta tehdit altındaydı." 13 Şubat 1992'de, son helikopter Hocalı'ya gittiğinde, hava yoluyla belki 300'den az kişi tahliye edilmişti ve yaklaşık 3.000 kişi orada kaldı. Kent, havaalanının OMON komutanı Elif Hacıyev ve 160 kadar hafif silahlı kişiler tarafından savunuluyordu. Kalanlar, endişe içinde Ermenilerin taarruzunu bekliyorlardı.[22]

Ermeni taarruzu, 25 Şubat'ı 26 Şubat'a bağlayan gece başladı. Bu tarih, muhtemelen 4 yıl önceki Sumgayit pogromlarının yıldönümüne denk gelmesi için özel olarak seçilmişti. Sovyetler Birliği'nin 366. Alayı'nın zırhlı tankları da Ermenilere destek oldu. Ermeni savaşçıların girerek kenti savunanlara baskın yapmasından önce, Hocalı'yı üç taraftan kuşattılar.

Hocalı'dan yalnızca tek bir çıkış vardı. Hacıyev'in sivillere kaçmalarını ve Ağdam'a doğru gitmelerini söylediği ve OMON milislerinin onlara eşlik ederek koruma sağlayacağı sözünü verdiği söyleniyor. Gecenin ortasında, büyük bir kalabalık, orman içinden kaçtı. Bileklerine kadar kara battılar ve küçük Gargar Nehri'nin bulunduğu vadiden aşağıya inmeye başladılar. Sabahın erken saatlerinde, Hocalılı sivillerden oluşan, aralarında az sayıda milisin de bulunduğu grup, Ermeni köyü

Nakhichkevanik'in yakınlarında, açık araziye çıktılar. Orada, yukarı tepedeki Ermeni savaşçıların açtıkları ateşin hedefi oldular. Milisler ateşe karşılık verdi ama sayıları, öteki tarafa göre çok azdı ve hepsi öldürüldü. Hocalı'dan kaçan siviller, korkunç bir katliam sahnesine tanık oldular. Hocalılı Hicran Alekpera, İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne anlattı:

> Nahçıvan'a vardığımızda saat sabah 9'du. Açık bir alan vardı ve çok sayıda ölü vardı. Belki yüz kişi. Saymaya çalışmadım. Ben bu alanda yaralandım. Gajiv Aliyev vuruldu ve ona yardım etmeye çalıştım. Karnıma bir kurşun isabet etti. Nereden ateş açtıklarını görebiliyordum. Alanda başka cesetler de gördüm. Yeni ölmüşlerdi – renk değiştirmemişlerdi.[23]

Birkaç gün sonra, bölgeye gelen muhabir ve araştırmacıları korkunç bir sahne bekliyordu. Karla kaplı zemin, parçalanmış bedenlerle kaplanmıştı. *The Times*'dan Anatol Lieven'in gözlemlerine göre: "Küçük bir kız çocuğu da dahil, birçoğunun bedeni korkunç biçimde tahrip olmuştu; küçük kızın sadece yüzü kalmıştı."

Azeri savcı Yusuf Ağayev, kurşunla açılmış yaraların etrafında barut izi gördü ve birçok kurbanın yakın mesafeden vurulduğu sonucunu çıkardı: "Yakın mesafeden vurulmuşlardı. Biz olay yerine gittik. Bir uzman olarak benim için her şey çok açıktı."[24] Vurulanların yanı sıra, onlarca kurban ormanlarda soğuktan ve donarak hayatını kaybetti. Binin üzerinde Hocalılı esir alındı. Aralarında, Orta Asya'dan gelen, mülteci konumundaki onlarca Ahıska Türkü de bulunuyordu.

Hocalı'da veya Hocalı yakınlarında kaç Azeri'nin öldüğüyle ilgili farklı tahminler bulunuyor. Belki de en güvenilir sayı, Azerbaycan Parlamentosu tarafından yürütülen bir araştırmanın verdiği. Bu araştırmaya göre ölü sayısı 485. Bu sayıya, milisleri ve soğuktan ölenlerin de dahil olduğu düşünülse bile, Dağlık Karabağ Savaşı boyunca yaşanan en büyük can kaybı Hocalı'daydı. Ateşe karşılık veren Azerilerin sayısı da azdı. Zaten, açık bir alanda, aralarında çocukların da bulunduğu yüzlerce sivili hedef almanın ve savunmasız insanları vurmanın bahanesi olamazdı.[25]

Hocalı'da bir katliamın yaşandığı haberi, yavaş yavaş yayılmaya başladı. İlk başta, dış dünyadan birçok kişi habere inanmakta isteksizdi, çünkü o güne kadar ihtilafın uluslararası medyaya yansıması, Ermenileri saldıran taraf olarak değil, ihtilafın başlıca kurbanı olarak sergilemişti. Nisan 1992'de, Azerbaycan eski Devlet Başkanı Ayaz Mutallibov'un kendini haklı çıkarmak üzere verdiği bir demeç de fayda etmedi. Mutallibov, kenti savunamama konusunda kendi sorumluluğunu en aza indirmeye çalışırken, katliamın Halk Cephesi yüzünden gerçekleştiğini söyledi. Röportajından, Ermenistan'da birçok kez alıntı yapıldı.[26]

Ancak, Ermeniler, bugün Azeri sivillerin Hocalı'dan kaçarken öldürüldüğünü kabul ediyorkar. Kimileri, başına buyruk Ermeni savaşçılarını suçluyor. Ermeni Emniyeti'nden Çavuş Valery Babayan, Amerikalı muhabir Paul Quinn-Judge'a, intikam almanın bir motivasyon kaynağı olabileceğini, Hocalı taarruzuna katılan birçok kişinin "Aslen Sumgayitli oldukları ya da buna benzer yerlerden geldiklerini" söyledi.[27]

Ermeni ordu komutanı Serj Sarkisyan, Hocalı'nın alınmasıyla ilgili bir soruya, dikkatli bir biçimde, "İnsanlar, bunları yüksek sesle dillendirmiyorlar." Ölü ve yaralıların sayısı konusunda "Birçok şey abartı" dedi ve kaçan Azerilerin silahlı direniş başlattığını iddia etti. Ancak, Sarkisyan, daha sonra olanları daha dürüst ve acımasız biçimde özetliyor:

> Ama, bence asıl mesele başka. Hocalı'dan önce, Azeriler bizimle dalga geçtiklerini sanıyorlardı. Ermenilerin sivillere el kaldıramayacak bir millet olduğunu zannediyorlardı. Biz bunu [bu basmakalıp düşünceyi] kırmayı başardık. İşte olan buydu. Ayrıca, o çocuklar arasında, Bakü ve Sumgayit'ten kaçanların da olduğunu göz önünde bulundurmalıyız.[28]

Sarkisyan'ın anlattıkları, Karabağ Savaşı'nın en büyük katliamına farklı bir bakış açısı getiriyor. Bu sözler kısmen, kıyımın en azından kasten gözdağı vermek amacıyla gerçekleştirilen bir katliam olabileceğine işaret ediyor.

Mutallibov Hükümeti Düşüyor

Hocalı'daki katliam, Bakü'de bir krize neden oldu. Azerbaycanlılar, hükümeti Hocalı'yı korumadığı için kınadılar. Daha önce, Karabağ meselesine uzak olan yüzlerce erkek, cepheye gitmek için gönüllü oldu. Kentteki kuşatmayı durdurmak için neden daha önce bir operasyon düzenlenmediğine dair suçlamalar havada uçuşuyordu. Hocalı'dan sonra hayatta kalan Salman Abbasov, daha sonra, şu sözlerle yakındı:

> Trajik olaylardan birkaç gün önce, Ermeniler bize radyodan birkaç kez, kenti ele geçireceklerini söylediler ve orayı terk etmemizi istediler. Uzun süre, helikopterler Hocalı'ya uçtu ve bizim ne olacağımızı düşünen, bizimle ilgilenen birilerinin olup olmadığı belli değildi. Neredeyse hiç yardım almadık. Ayrıca, kadınları, çocukları, yaşlıları kentten çıkarmak mümkündü, bunu yapmamaya ikna edildik.[29]

Azerbaycan Parlamentosu'nun, 3 Mart'ta gerçekleşen oturumunda, muhalefet, kameraman Cengiz Mustafayev'in çektiği bir filmin Meclis'te gösterilmesini talep etti. Goltz "Filmin ilk kareleri akmaya başladı -sonraki on dakika ülkenin tarihini değiştirdi" diye yazar. Mustafayev, Ağdam'ın üzerindeki tepelere helikopterle gitmişti. Helikopterden inerken kamera, vadiye dağılmış yüzlerce cesedi görüntülüyordu. Çamur ve yarı yarıya erimiş karın içinde, kışlık kabanlarıyla yatan, yemenili köylüler vardı. Hıçkıran bir adam, kırmızı bir hırka giymiş, yüzü bir tülbente sarılmış küçük bir çocuğun cesedini yerden kaldırıp helikoptere uzatıyordu.

İktidar, bu tür görüntüler karşısında çatırdadı. Mutallibov, 6 Mart'ta, muhalefetin ültimatomu karşısında, istifa etti. Resmen yeni parlamento başkanı olan Yakub Memmedov, vekaleten Azerbaycan'ın devlet başkanı oldu. Memmedov, siyasette kariyer yapmamış biriydi. Bakü Tıp Üniversitesi'nde rektördü. Fiiliyatta, iktidar muhalefete geçiyordu. Memmedov, bunu Halk Cephesi'nin radikal üyelerinden Rahim Gaziyev'i Savunma Bakanı yaparak gösterdi. Yeni cumhurbaşkanlığı seçimleri, üç ay sonra gerçekleşecekti. Seçimleri kesinlikle Halk Cephesi'nin kazanması bekleniyordu.

Stepanakert Kuşatması

Moskova, Hocalı'ya düzenlenen şiddetli saldırıda oynadığı rol nedeniyle, Sovyetler Birliği Ordusu'nun 366. Alayı'nın Karabağ'dan çekilmesi talimatını verdi. Mart 1992'nin başında, alaya geri çekilme sırasında eşlik etmek üzere birlikler gönderildi. Ancak, bölgedeki Ermeniler, alayın ayrılmasını engellemek üzere yolları kapattılar. Sonunda, askerler, helikopterle bölgeden çıkarıldı ve teçhizatlarının neredeyse tamamı kaldı. Çavuş Ohanyan, Ermeni subayların çoğu ve birçok Slav subay da, tank satışı yaptığı iddia edilen Yuri Nikolayeviç de kaldı. Nikolayeviç, daha sonra, Karabağlı savaşçıları eğitirken görüldü.[30] 366. Alay, 10 Mart'ta, Gürcistan'da dağıtıldı.

3 Mart'ta, 366. Alay çekilmeye hazırlanırken, emekli bir Ermeni subay ve eski tank komutanı Gagik Avsharyan'a, yoldaşı Samvel Babayan'dan telefon geldi:

> Babayan benimle buluşuyor. "Nereye gidiyorsun?" diyorum. "Üsse." Sonra gitti. "Bu tankı çalıştırabilir misin?" dedi. Tankı çalıştırdım ve birlikten tankı çaldık. Organize miydi, nasıl organize edilmişti, bir şey söyleyemem. Ama, komutanın haberi olmadan birlikten bir tankın çalıştırılması imkânsız. Ya aten kontrolü ele geçirmişlerdi, ya da darbe olmuştu, bilmiyorum. Sonuçta, oraya vardık, tankın içine oturdum, çalıştırdım ve başka bir tankı da çektik.[31]

Avsharyan, bölgeyi terk eden kuvvetlerin, alayın on tankından birisini havaya uçurduğunu söyledi. Bir tanesi de motoru olmadığı için kullanılamaz haldeydi. Geride sekiz tank bırakılmıştı. Tanklar, bir parça tamir edildikten sonra, savaşa hazırdı. Ancak, Ermeniler başka bir sorunla karşılaştılar. Avsharyan, Sovyet ordusunda T-62 tankını değil, T-64 tankını kullanmıştı. Üstelik, beraber savaştığı birçok kişi, daha önce hiç tank kullanmamıştı. Hepsine, kelimenin tam anlamıyla savaş ateşinin ortasında, tank kullanmayı öğrenme çağrısı yapıldı. 6 Mart'ta, Stepanakert'in hemen dışında, Askeran'da Azerilerin saldırısına uğradılar:

> İlk kez çatışmaya katıldığımızda, tankı nasıl silahlandıracağımızı dahi bilmiyorduk. Topu namluya tüm tanklarda olduğu gibi elle yerleştirebiliyor-

duk. Ama, otomatik olarak topu namluya nasıl süreceğimizi bilmiyorduk. Savaşa ellerimizde toplarla, sürünerek girdik. Komutanımızda da BMP-2 [bir çeşit zırhlı araç] vardı. [Azeriler] Askeran'a saldırdıklarında bizden gidip onları durdurmamızı istediler. BMP-2'nin namlusuna nasıl top dolduracağını bilmiyordu. Seyran Ohanyan'ın Askeran'da olduğunu ve 'onun nasıl yapılacağını gösterebileceğini' söylediler. Yolda buluştular, Seyran, onlara topun namluya nasıl doldurulacağını gösterdi. Bunun ardından savaşa gittiler.

1992 baharı boyunca, Stepanakert kuşatma altındaydı. Resmî sayılara göre, kentin nüfusu 55 bindi. İki yıldır, Ermenistan'a karayolu bağlantısından yoksun olan sakinlerinin birçoğu, tüm bu süre boyunca neredeyse orada tutsak kalmıştı. Sonra, Şubat başında, Azerbaycan Halk Cephesi komutanı Rahim Gaziyev, iki çok namlulu Grad roketatarını, Stepanakert'e füze fırlatmak üzere bir tepenin üzerindeki Şuşa kentine götürdü.[32]

Grad roketatarı, adını Rusçada "dolu" kelimesinden alıyor. Hedefi şaşırma ihtimali yüksek olan Grad roketleri, sivillere karşı değil, askerlere karşı kullanılmak için tasarlanmış korkutucu silahlar. Genelde, bir kamyonun arkasına yerleştirilmiş bir şebekedeki tüplere, kırk kadar füze yükleniyor ve hepsi bir anda fırlatılıyor. Ermeniler de o dönem, Ermenistan'daki bir Sovyet üssünden iki Grad roketatarı aldılar. Fakat daha az füzeleri varmış gibi görünüyor. Muhtemelen, helikopterle Ermenistan'dan roket getirmek lojistik olarak güçtü. 1992'nin başında, Azerbaycan ilerdeydi. Stepanakert, Şuşa'nın önünde açılmış bir plato gibi uzanıyordu ve top için kolay bir hedefti. Ancak, Grad'ların nasıl ve ne zaman fırlatılacağıyla ilgili herhangi bir koordinasyon yoktu. Azeri yetkili Azai Kerimov: "Herkes, akşamdan kalma bir şekilde uyanıp, Grad'ın arkasına geçip, Stepanakert'e, hiçbir hedef olmaksızın, koordinat olmaksızın, füze fırlatabilirdi" dedi.[33]

Şubat ayının ortasından itibaren, Şuşa'dan Stepanakert'e yüzlerce roket atıldı. Roketler, büyük bir yıkıma neden oldu. 1992 Baharı boyunca, bombardımandan kaynaklanan toplam ölü sayısı yüzleri buldu. Kentte yaşayanların çoğu, çok katlı binalarda oturuyordu. Bu binalar da Azerbaycanlıların ağır silahları için uygun hedeflerdi. 12 Mart'ta, Azizyan

Ailesi, su doldurmak için dışarı çıktıklarında, bir roket salonlarına düştü. Geri döndüklerinde, dairelerinin ön cephesinin yarısı yıkılmış; perdeleri metrelerce ötedeki çocuk parkına uçmuştu.

Stepanakert sakinleri, her gece bodrumlarında uyuyorlardı. Önceleri, gaz lambaları yaktılar. Gazları bittiğinde mum ışığında yaşadılar. Sabahları, kentin birkaç kilometre dışındaki kaynaklardan su almaya gidiyorlardı. Gıda ve ilaç sıkıntısı vardı. "Hafızamda kalan tek bir şey varsa, o da soğuk. Geceyi, sığınakta, bodrum katında geçirdiğinizde, ocak, sabah olmadan söndüğünde, korkunç soğuk olur. Sabah, yukarıya çıktığınızda eviniz orda mı, değil mi bilemezsiniz bile" sözleriyle o günleri hatırlıyor gazeteci Vadim Byrkin.[34] Mayıs ayında, Şuşa ele geçirildiğinde ve kuşatma kalktığında, Stepanakert paramparça olmuş bir kentti. İngiliz muhabir Vanora Bennett anlatıyor:

> Stepanakert, bir bahar temizliği çılgınlığı yaşıyordu. Parlak gün ışığında, ufak tefek yaşlı kadınlar, moloz ve duvar yıkıntısı parçalarını süpürüyorlardı. Kaldırımların üzerinden süpürülen kırık cam parçalarının çatırtısı en yüksek çıkan sesti. Dört bir yanda yıkık binalar vardı. Neredeyse her ev, savaşın izlerini taşıyordu. Kırık bir çatı, kurşun delikleri, çatlaklar, camsız pencereler. Hiç mağaza, gaz, elektrik, telefon, posta veya nakit para yoktu.[35]

Stepanakert ve Şuşa'nın ötesinde, bu savaş, köyler arasındaki bir savaştı. Bu köylerin çoğunun hikâyesi hiçbir zaman kayıtlara geçmedi. Savaşın pek anlatılmayan katliamlarından bir tanesi, Ermenistan'ın kuzeyinde, Terter adlı Azeri kentinin yanında, sınırın diğer tarafında bulunan Ermeni köyü Marağa'da gerçekleşti. 10 Nisan'da, Azeriler köyü ele geçirdiler ve köyü savunan Ermeniler geri çekildiler. Bir sonraki gün, Ermeniler köyü tekrar ele geçirdiler ve en az 43 köylünün cesediyle karşılaştıklarını ve onları gömdüklerini söylediler. Christian Solidarity International kuruluşundan, Karabağ Ermenilerini yürekten destekleyen İngiliz Milletvekili Barones Caroline Cox başkanlığındaki bir heyet, araştırma yapmak üzere Marağa'ya gitti. Köylülerin anlattıklarını kaydettiler ve "başları kesilmiş ve yanmış" cesetleri mezardan çıkarıp fotoğrafladılar. En az 50 Marağa köylüsü de rehin alınmıştı. 19'u hiçbir zaman geri dönmedi.[36]

Şuşa'nın Düşüşü

1992 baharında, savaşın yolu, Karabağ'ın yüksek kalesi Şuşa'dan geçti. Eyaletin büyük bir bölümünden çıkarılan Azeriler, yoğun olarak kent ve etrafındaki birkaç köyde yaşıyorlardı. Hâlâ Karabağ'a giden yolu kontrol ediyorlardı ve Stepanakert kuşatmasını devam ettirebilecek durumdalardı. Şuşa, her iki tarafındaki tepelerle bir kale olarak inşa edilmişti ve hâlâ savunulabilirdi. Kent, 1795 ve 1826'da, Pers ordularının iki uzun kuşatmasına dayanmasıyla ünlüydü. Azeriler, bu dağ kalesini hâlâ ellerinde tutmayı başardıklarına göre, Karabağ Ermenilerini yavaş yavaş teslim olmaya mecbur bırakmayı ümit edebilirlerdi.

Ancak, Şuşa'nın kendisi kuşatılmıştı. Kente ulaşmanın tek yolu batıdan, Ermenistan'ın yanı başındaki Laçın kenti üzerindendi. Bu uzun yol, 28 Ocak'ta, Şuşa'da bir helikopterin düşürülüp, taşıdığı tüm yolcuların ölmesinden sonra, Şuşa'nın can simidi haline geldi. Kentte her zaman sorunlu olan su kaynakları, iyice kıtlaştı. Farklı komutanlar geldi gitti. Azerbaycan'ın Savunma Bakanı Yardımcısı Tajedi Mehdiyev, 20 Ocak'ta Şuşa'ya vardı. Kentteki görevi, Sovyetler Birliği Genel Kurmayı'nda görev yaparak geçen yıllarından edindiği deneyimleri, savaşa hazırlık için kullanmaktı. Mehdiyev, Ermeni köyü Karintak'ı (Azeriler tarafından Daşaltı olarak bilinir) almak üzere, korkunç sonuçlar doğuran bir çıkartma düzenledi. Baskına uğradı, 70 kadar asker öldü, birçoğu kaçarken vuruldu. Fotoğrafçı Jon Jones, oraya vardığında, karşısına yer yer cesetlerle kaplı, karlı bir dağ eteği çıktı. Bu hezimetin ardından Mehdiyev, Şuşa'yı terk etti ve Savunma Bakanlığı'ndaki görevinden alındı.[37]

Şubat başında, Rahim Gaziyev, kentin komutasını devralmak için Şuşa'ya geldi. Gaziyev, profesyonel bir asker değil, matematik öğretmeniydi. Tutkulu bir söylemi vardı, fakat uygulamaya dönük çok az fikre sahipti. Şuşa'da, bir güruha kenti sadece "Hankendi'ye [Stepanakert] gitmek için" terk edeceğini söyledi. Ancak, sözde kendi komutasında olan dört farklı silahlı grubu birleştiremedi. Birliklerin hiçbiri, birbirine güvenmiyordu, hatta radyo üzerinden iletişim bile kurmuyorlardı. Emniyet gücü komutanlarından Azai Kerimov: "Her parti liderinin kendi taburu vardı. Ortak komuta yoktu. Savaşmak isteyen adam

vardı, silah vardı, erzak vardı, her şeyimiz vardı. Ama insanlar kenti savunmayı istemiyordu."[38]

Azerbaycan'ın iç siyasi anlaşmazlıkları Şuşa'nın savunmasını etkiledi. Taahhüt edilen takviye kuvvetler gönderilmedi. Mart'ta Gaziyev, Savunma Bakanlığı görevine getirildi ve Bakü'ye geri döndü. Nisan'da, orduda kariyer yapmış, Yarbay Elbruz Orucov'un komutasında yeni bir "Şuşa Tugayı" kuruldu. Orucov'a, batıda Laçın, Kubadlı ve Zengelan'ın yanı sıra, Şuşa'nın da komutası verildi -tek bir kişi için ağır bir iş yüküydü. Şuşa'ya vardığında, diğer birlikler kenti terk ediyordu. Mirşahin Ağayev, geceleyin, askerlerin ve farları kapalı zırhlı araçların Şuşa'dan ayrıldığını anımsıyor.[39]

Ermeniler için, Şuşa'nın ele geçirilmesi mutlak bir öncelikti. Kentin alınmasına yönelik operasyonla görevlendirilen kişi, savaşta kullandığı takma ad "Komandos" veya "Komando" olarak da bilinen Arkadi Ter-Tadevosyan'dı. Ter-Tadevosyan, Gürcistan'dan gelen profesyonel bir askerdi. Ayrıca, hiçbir siyasi hırsa sahip olmama avantajını da taşıyordu. Hocalı'nın alınması, Karabağ'ın başlıca havaalanını açınca, Ermenistan'dan yeni silahlar da geldi.

Ter-Tadevosyan, ilk hedefinin Şuşa'yı kuşatmak, kentin etrafındaki köyleri almak ve Azerbaycan garnizonunun bir bölümünü kent savunmasından uzaklaştırmak olduğunu söylüyor: "Birliklerini oyalamak için, o köyleri alacakmışız gibi davranmak durumundaydık."[40]

En şiddetli çatışmalardan bazıları, kentin dışında gerçekleşti. Nisan sonunda, kanlı bir çatışmada Azeriler, kent dışındaki, 26. Tepeler olarak adlandırılan bölgeden Ermenileri çıkarmayı neredeyse başarıyorlardı. Birçok asker öldü. "26. Tepeleri almak için daha fazla çaba sarf etselerdi, alabilirlerdi" dedi Ter-Tadevosyan. Taarruz, Mayıs başında başlatılabilirdi, fakat tahminen olumsuz hava şartları nedeniyle birkaç gün ertelendi. Bu yüzden, Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın İran ziyaretiyle çakıştı.

Taarruzun başlamasından iki gün önce, Şuşa'nın tüm haberleşme hatları kesildi. Orucov, kenti müdafaa edebilecek yalnızca birkaç yüz adamının kaldığını ve radyodan takviye çağrısı yaptığını söylüyor.

"Beni duyan var mı? Şuşa'dayım. Yanımda sadece yedi asker var. Duyuyor musunuz?" dedim. Şuşa'daki televizyon kanalındaydım. "Ağdam. Duyabiliyoruz" dediler. "Barda. Duyabiliyoruz." "Kubadlı. Duyabiliyoruz." "Ben Elbruz Orucov, Şuşa komutanı. Şuşa'yı tutuyoruz. Ermenileri püskürttük. Ne olur, ne kadar adamınız varsa ülkesini seven, silahını alsın, kenti savunmaya gelsin" dedim.[41]

Çağrıya kulak veren tek Azeri komutan Orucov'un kardeşi, Elhan Orucov'du. Orucov, Ağdam'dan bir şaşırtma saldırısı düzenledi, fakat herhangi bir etki göstermek için çok geçti. Orucov, çağrısını yaparken artan sayıda kuvvet kenti terk ediyordu. Kenti savunanlardan Yusuf Hüseynov, "Yedi Mayıs'ta bile, kentten geri çekilen askerler vardı. Biz bilmiyorduk. Ben, kendim de [8 Mayıs'ta] gittim. Kışlalar boştu. Teçhizat kentten çıkarılmıştı" dedi.[42]

Ermenilerin taarruzu 8 Mayıs'ta, saat 02.30'da başladı. Ter-Tadevosyan, operasyonun "üç ya da dört günde" biteceğini umduğunu söyledi. Kenti müdafaa edenler arasında panik yaymayı ve onların çatışma olmadan kentten ayrılmasını sağlamayı umuyordu. Şuşa'dan batıya giden açık yola çok sayıda asker yığılması için talimat verildi. Askerlere, kentte kaçan kimseye ateş açmamaları, sadece takviye kuvvetlerin önünü kesmeleri emredildi. Bu kişiler arasında, daha sonra, Ermenistan Cumhurbaşkanı olacak Robert Koçaryan da bulunuyordu. Bir başka komando grubu da Karintak'taki tepeye tırmanma emriyle gönderildi, fakat olumsuz hava şartları nedeniyle bunu gerçekleştiremedi. Bu da, en ağır yükü, kuzeyden ve doğudan dağlık bölgeye tırmanan Ermeni askerlerin omuzlarına yükledi. Ter-Tadevosyan "Saldırı için kullandıkları ve bizim de [bunu] fark ettiğimiz yollardan çıktık" dedi.

Günün ortasında, Şuşa'nın kuzey ucundaki televizyon kanalı ve doğudaki hapishane için şiddetli çatışmalar yaşandı. Gagik Avsharyan, T-72 tankını yola çıkarma ve kentin kuzey girişini kapatma emri aldı. Azerilerin üç tankından biri de belirdi. İki tank, birbirlerine 350 metre mesafeden ateş açtılar. "Çok iyi nişan alıyordu" yorumunu yaptı Avsharyan. Avsharyan, üçüncü bir bomba tankına isabet eder etmez kapağı açmayı başardı. Her ne kadar, vücudunda ağır yanıklar oluşmuş olsa da, kendini dışarı atabildi ve hayatta kaldı. Tankın sürücüsü ve silah operatörü, hayatlarını kaybettiler.[43]

Akşam olduğunda, müdafaa kuvvetleri, Şuşa'ya düzenlenen Ermeni saldırısını püskürttüklerini düşünüyorlardı. Orucov, akşam saat 8'de, radyoda, "Kazak" adıyla bilinen bir Rus komutanın, kentten çekilme emri verdiğini duyduğunu söylüyor. "İki saat daha dursak, çekileceklerdi" diyor Azai Kerimov. Ölümcül darbeyi getiren şey, Ter-Tadevosyan'ın da umduğu gibi, gün içinde çok sayıda müdafaa askerinin Şuşa'dan kaçmış olmasıydı.

***

Pek çok Azeri sivil, neredeyse sonuna kadar kaldı. Gün ilerledikçe kaçanlara katıldılar. Şuşa'da aşçılık yapan Sona Hüseynova, 14 kişiyle, "son tankla" kentte ayrıldığını söylüyor: "Top ateşi o kadar yoğundu ki, uzun süre kulaklarım çınladı, hiçbir şey duyamıyordum."[44] Yusuf Hüseynov, kurtarılma ümitleri tükenince, babasını neredeyse sürükleyerek kentten çıkardığını söylüyor: "İnsanlar, psikolojik olarak, güvenlerini kaybettiler. Artık, yardım beklemiyorlardı. Nihayetinde, geçen beş yıl, insanlar kenti terk etmeye hazırladı. Her şey bittikten sonra, en son gün bile somut bir yardımları olmadı, neredeyse hiç yardım etmediler."

Orucov'un savaşa devam etmek için yeterli sayıda askeri yoktu ve geri çekilme emri verdi. Şuşa'daki son askerlerden birisi, Çeçen gönüllü Şamil Basayev'di. Basayev, daha sonra, Çeçenistan'ın Rusya'ya karşı savaşında ünlü bir gerilla komutanı ve 2000'lerde gerçekleştirilen bir dizi terör saldırısının arkasındaki isim olacaktı. Savaş sadece bir gün sürmüştü, ama en az 300 kişi öldü.[45] 9 Mayıs sabahında Şuşa'ya giren Ermeniler, karşılarında ıssız bir kent bulunca, bir çeşit tuzak olduğunu düşündüler.

Şuşa Alındı

10 Mayıs'ta yüzlerce Ermeni, ele geçirilen Şuşa kentinde toplandı. Ğazançetsots Katedrali'nin içinde, Azerilerinin kullanamadıkları yüzlerce Grad füzesi kutusunun yığılmış olduğunu gördüler. "İçeri girdiğimde ve cephaneyi gördüğümde, neredeyse kalp krizi geçirecektim" diyor Ter-Tadevosyan. Kamera görüntüleri, Ermeni gönüllülerin, küçük tabutlar gibi duran kutuları, dikkatli bir biçimde kiliseden çıkardıklarını

gösteriyor. Onlar füzeleri kiliseden çıkarırken, yağmacılar ve kundakçılar, kentin tamamını ateşe vermeye hazırlanıyorlardı –geri dönen Şuşalı Ermeniler ve Karabağ Ermenisi yetkililerin itirazlarına rağmen. "Karabağlıların çok kötü bir alışkanlığı, batıl inancı var. Düşmanları geri dönemesin diye evleri yakıyorlar" diyor Ter-Tadevosyan.

Şuşa'nın düşüşü, Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın, barış görüşmeleri için Tahran'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yakub Memmedov'la görüştüğü sırada gerçekleşti. Bu, İran'ın ilk arabuluculuk girişimi ve Ter-Petrosyan'ın önemli güney komşusuna ilk ziyaretiydi. 9 Mayıs'ta, iki heyet, barış antlaşmasının genel prensiplerine dair bir tebliğ imzaladı. Memmedov, Ter-Petrosyan'ın kendisini barış istediğine ama Karabağlı radikallerle sıkıntı yaşadığına inandırmaya çalıştığını söylüyor: "Bizde olduğu gibi, orada da muhalefet vardı. Bu sorunu, olumlu ve siyasi bir çözümle sonlandırmak istediğini hissettim."[46]

Görüşmeler sona erdi. Ter-Petrosyan ve heyeti İsfahan'a gittiler. İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, Memmedov'a Tahran havaalanına kadar eşlik etti. Uçağın merdiveninde Memmedov'a, Ermenilerin Şuşa'ya saldırdığını yazan bir not verildi. Bu haber, İranlılar için bir halkla ilişkiler felaketiydi –bu deneme, İran'ın ihtilafta ilk ve son arabuluculuk teşebbüsü oldu. Bu, Ter-Petrosyan için de yüz kızartıcı bir durum oldu. Ter-Petrosyan, Şuşa'ya bir harekât düzenleneceğinden haberdardı, ama harekâtın ne zaman yapılacağını bilmiyordu. Şimdi, ya Azerilere ikili oynuyor, ya da duruma hâkim değil gibi görünüyordu. Hatta, kimileri, saldırıya geç başlanmasının nedeninin, Karabağlı liderlerin İran'daki görüşmeleri sabote etmek ve Ter-Petrosyan'ı küçük düşürmek için oynadıkları bir oyun olduğundan şüpheleniyor.[47]

Şuşa'nın kaybı, Azerbaycan'ın aldığı en büyük darbe oldu. Böylece, Azerbaycan, Karabağ'daki stratejik kalesini kaybetmiş oldu. Ancak, Şuşa'nın önemi bunun da ötesindeydi. Şuşa, Azeri kültürünün beşiği olarak da bilinir. Sekiz yıl sonra bile, kentin son günlerinden bahsederken, Orucov'un gözlerinde yaşlar belirdi. Yaşadığı tecrübenin ve Şuşa'yı savunamamış olmasının acısı, belli ki, hâlâ içinde yaşıyordu.

"Geçilmez kale" Şuşa'nın alınması, çok geçmeden, bunun nedeniyle ilgili komplo teorilerinin çoğalmasına sebep oldu: Şuşa satılmıştı; Ermenilerle antlaşma yapılmıştı; Rahim Gaziyev, Ayaz Mutallibov'un iktidara dönmesini sağlamak için kenti Ruslara vermişti. Ancak, röportajlarda, birbirine karşı savaşan her iki komutan da bu teorileri reddetti. Hem Orucov, hem Ter-Tadevosyan, Şuşa'nın iyi müdafaa edilmediğini vurguladı. "Emirlerine itaat ettikleri tek bir komutan yoktu" dedi Ter-Tadevosyan. Kendisi de tek başına, operasyonun başına getirilmişti ve askerleri için Şuşa'nın alınamaması, Stepanakert'in bombalanmaya devam etmesi anlamına geliyordu. Saldırının başlamasından yalnızca birkaç gün öncesine, Orucov'un gelişine kadar, Azerilerin düzenli bir müdafaa kuvveti yoktu. O zamana kadar da, müdafaada görevli birçok asker Bakü'ye gitmişti. Orucov, Bakü'deki siyasileri, kentin savunmasına öncelik vermemekle suçluyor: "Bakü'deki karmaşa olmasaydı, kimse Şuşa'yı alamazdı." Şuşa'nın düşmesiyle ilgili bu dolambaçsız açıklama, kenti müdafaa edenlerden biri tarafından da destekleniyor. Üstelik bu kişi, sağlam bir otorite, Çeçen savaşçı Şamil Basayev. Basayev, 2000'de, Çeçenistan'ın dağlarında, Azerbaycan televizyon kanalı ANS'nin kendisiyle yaptığı bir röportajda şunları söylüyor:

> Şuşa henüz terk edilmişti. 700 kadar Ermeni saldırıya geçti ve yalnızca göstermelikti. Bu kadar büyük bir garnizonla ve bu kadar silahla, özellikle Şuşa gibi stratejik öneme sahip bir yer, yüz kişiyle çok rahat bir yıl dayanırdı. Organizasyon diye bir şey yoktu. Bugün bir generale veya bakana, sen ihanet ettin, sen aldın, sen sattın diyebiliriz. İdare diye bir şey yoktu. Kimse, hiçbir şeyden sorumlu değildi.[48]

"Yalnızca Kaos"

Şuşa'nın düşüşü, Azerbaycan'daki siyasi ayrılıkları derinleştirdi. Bakü'de, tüm taraflar birbirlerini beceriksizlik ve ihanetle suçladılar. Artık, Nahçıvan'ın parlamentosunun başkanlığını yapan Haydar Aliyev, Azerbaycan'daki "üçüncü güç" olmak için saman altından yürüttüğü kampanyasına devam etti. Reuters Haber Ajansı'ndan bir muhabire, "Azerbaycan'da savaş varken, planlanan cumhurbaşkanlığı seçimlerini gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu" söyledi -yaşı ne-

deniyle bu seçimlere katılmaktan men edilmişti. Aliyev, kesin bir dille, "Bakü'de şu an yönetim diye bir şey yok" dedi, "yalnızca kaos var."[49]

14 Mayıs 1992'de, parlamento, Bakü'de tekrar toplandı. Eski Komünist Parti üyesi milletvekilleri, aniden Ayaz Mutallibov'u yeniden göreve getirmek için bir anayasa darbesi yaptılar. Milletvekilleri, Hocalı'yla ilgili olarak yürütülen soruşturmanın ilk sonuçları Mutallibov'u akladığı için, istifasının anayasaya aykırı olduğunu ilan ettiler. Mutallibov, parlamentoya geri döndü ve cumhurbaşkanlığı görevinin iadesini memnuniyetle kabul ettiğini söyledi. Mutallibov, tekrar cumhurbaşkanlığı görevine geldiği için, 7 Haziran seçimleri de doğal olarak iptal edildi.

Bu manevra, aslında bir iç savaş ilanıydı. Azerbaycan'ın milliyetçi muhalefetinin arkasında anayasa vardı. Çünkü, yeni seçimlerin yapılması için gerekli tüm mekanizmalar halihazırda kurulmuştu ve Mutallibov'un yeniden göreve gelmesi için yapılan oylama, yeter sayı olmaksızın yapılmıştı. Yine de Mutallibov, parlamentonun ve cumhurbaşkanlığı mekanizmasının kontrolünü ele geçirmişti. Gönüllüler, paramiliter lider ve "Bozkurtlar" adlı Azeri grubun lideri İskender Hamidov tarafından planlanan karşıt operasyona katılmak üzere, Halk Cephesi'nin parti merkezine akın ettiler. 15 Mayıs günü, öğleden sonra, Hamidov, bir tank konvoyunu ve askerleri tepeye çıkararak, parlamento binasına ve televizyon kanalına baskın düzenledi. Mutallibovi bu kez geri dönmemecesine devrilirken, çıkan çatışmada ondan daha az kişinin hayatını kaybetmesi, şaşırtıcıydı.

Muhalefet, iktidarını sağlamlaştırdı. Geçmişten beri muhalefette olan İsa Kamber, yalnızca parlamento başkanı olmakla kalmayıp, yeniden geçerlilik kazanan 7 Haziran seçimlerine kadar, vekaleten Azerbaycan'ın devlet başkanı oldu. Karşıt darbeye öncülük eden Hamidov, içişleri bakanlığı görevine getirildi; Gaziyev, savunma bakanı olarak kaldı; bir başka kıdemli muhalefet üyesi Tevfik Kasımov, dışişleri bakanı oldu. Eski parlamento, zorla, kendini feshetti ve yetkileri 50 üyeli Milli Şura'ya geçti.

Bakü'deki siyasi restleşme, Karabağ'ın bir kez daha Azeri kuvvetlerinden arındırılmasına neden oldu. Halk Cephesi'nin "Goranboy Tugayı"

ve başka birçok daha küçük çaplı birlik, cepheyi terk etmiş ve Mutallibov'un devrilmesine yardım etmek amacıyla Bakü'ye gelmişti. Daha da ciddi olan durumsa, kimsenin Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki dar koridorda bulunan Azeri kenti Laçın'ı güçlendirmeye çalışmamasıydı. Laçın'da, bölgeyi savunabilecek belki 3 bin asker vardı, ama bölgeye hiç takviye güç gönderilmedi. Bir önceki ay, yerel askeri komutan Arif Paşayev'in komutasındaki "Laçın Alayı"nın dağıtılmasından bu yana, bölgede tek bir komutanın sözü geçmemişti. Memleketini, gayriresmi komutan olarak savunmaya devam eden Halk Cephesi yöneticisi Paşayev, "Alay, o zamana kadar tasfiye edilmişti, ama alayın üyelerinin kime rapor vereceği ve ne yapacaklarıyla ilgili hiç emir verilmemişti" diyerek yakınıyor.[50]

17 Mayıs'ta, Karabağ Ermenileri, Laçın'ın üzerindeki tepelere kadar ilerlemişti. Bir kez daha, bir tepenin üzerine kurulu ve müdafaa edilebilir bir kentti söz konusu olan. Bir kez daha, kenti müdafaa etmekle görevli askerlerin çoğu kaçmıştı. Düşmandan hafif de olsa bir direniş bekleyen Ermeni komutan Seyran Ohanyan, "İnsanlar gidebilsin diye bizi tuttuklarını düşünüyordum"[51] dedi. ANS televizyonundan habercilerin çektiği görüntülerde, Laçın'dan atların çektiği arabalar, yalınayak yürüyen siviller, koyunlarını süren çobanlar, zırhlı araçlar ve kamyonlar dolusu asker görünüyordu. Uzun saçlı ANS muhabiri Cengiz Mustafayev, askerlerden dönmelerini istiyor, onları korkaklık ve hıyanetle suçluyor, ama askerler, komutanlarının nerede olduğunu bilmediklerini söylüyorlardı. 16 Mayıs'ta, ANS kameraları, müdafaadan sorumlu askerlerin neredeyse tamamını kaybetmiş ve terk edilmiş bir komuta yerini görüntülüyordu.[52]

Ermeniler, 18 Mayıs 1992'de, Laçın'ı, asgari kayıpla ele geçirdiler ve yaktılar. Artık, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı kurmuşlardı. İki yıldan uzun süredir kapalı kalan bir yol yeniden açıldı ve Ermenistan'dan Karabağ'a erzak ve takviye güç taşıyabilecek durumdaydılar. Bütün Azeriler, Karabağ'dan kovulmuştu. Ermeniler için bu, zaferle sonuçlanan bir zaferin doruk noktasıydı –ama aslında savaşın faal dönemi, henüz başlıyordu.

12
ŞUŞA
SON KALE

Stepanakert'ten Şuşa'ya giden, kıvrımlı yolun üzerindeki bir kayada, bir zafer anıtı yükselir. Gagik Avsharyan'ın 8 Mayıs 1992'de, öğle ortasında, kafa üstü çakıldığı T-72 tankının ta kendisi bu tank. Ermeniler, Karabağ Savaşı'nı kazandıktan sonra, yanmış tankı tamir edip hâki renge boyadı ve orijinal numarası 442'yi beyaz renkte gövdesine tekrar yazdılar. Tank, burnunu Şuşa'ya doğrultuyordu.

Sekiz yıl bir gün sonra, 9 Mayıs 2000'de, Ermeniler, Dağlık Karabağ Zafer Günü'nü kutluyorlardı. Kutlamalar, bir hac yolculuğunun üç durağı gibi, Şuşa kalesine giden yolda üç yerde gerçekleşiyor, anıt tankla başlıyor, Ğazançetsots Katedrali'nde bir şükran yemeğiyle sonlanıyordu.

Tankın gövdesi kırmızı beyaz karanfillerle kaplanmıştı. Bir grup akraba kayıplarını anıyordu. 442 numaralı tanktaki üç kişiden yalnızca komutan Gagik hayatta kalmıştı. Arka tarafta, sürücü Aşot'un dul eşi Stella ve 10 yaşındaki oğlu Hovanes duruyordu. Stella soluk, bitap olsa da, tuhaf bir biçimde hâlâ genç görünüyordu. Silah operatörü Shahen'in büyükannesi siyah bir eşarp takıyor ve sımsıkı kapanmış elinde bir mendil tutuyordu. Kaybettiği torunun acısıyla diz çöktü, ağlayarak, tankın arkasını yumrukladı.

Yaslı akrabaların sesi aniden başlayan resmî kutlamalarla bastırıldı. Bando, aşağıdaki yolda devlet büyükleri basamaklardan çıkarken, marşları çalmaya başladı. Kemerli cüppesi içinde Karabağ Başpiskoposu Parkev, üniformaları içinde subaylar ve tasarım ürünü gri takımı içinde Başbakan, sırayla geçti ve anıta çiçek bıraktılar. Birkaç dakika sonra, bando üyeleri otobüslerini yakalamak için koşuyordu. Bir araç konvoyu, Şuşa'da doğru gürültüyle hareket etti ve bir sonraki tören, Nelson Stepanyan adlı bir II. Dünya Savaşı pilotunun heykelinin açılışı için kentin aşağı tarafında tekrar toplandı.

Son durağımız, Ğazançetsots Katedrali, 1887 yılında, kilisenin inşaatı tamamlandığında, dünyadaki en büyük Ermeni kilisesi ve Şuşa Ermeni burjuvazisinin bir başarı göstergesiydi. Komünistler tarafından kapatılan kilise, 1992 yılında, parlak beyaz kireçtaşıyla kaplanarak yeniden inşa edildi. Şimdi, yeniden eskisi gibi kusursuz bir biçimde yükseliyor ve yıkık kente bakıyordu. Katedralin içi seslerin yankılandığı, kişisel olmaktan uzak bir yerdi. Başpiskopos Parkev, siyah cübbesi içinde heybetli bir görünüme sahipti. Parkev, Ermenice ayinle kiliseyi gürletirken, koronun ilahileri duvarlara çarpıp yankılanıyordu. Azerbaycan'a karşı kısa süre önce yürütülen savaşın ve Almanlara karşı yürütülen Büyük Vatanseverlik Savaşı'nın (II. Dünya Savaşı'nın) anılmasının ardından, bu son kutsamaydı. Daha sonra, herkes Stepanakert'in futbol stadyumundaki pop müzik konserini dinlemeye gidecekti.

Şuşa'ya, "Karabağ'ın Kudüs'ü" deniliyordu. Bu kenti kontrol eden, anklavın kalbinde stratejik bir kaleyi kontrol etmekle kalmıyor, aynı zamanda tarihle dolup taşan bir yere de hâkim oluyordu. Şuşa, aynı zamanda Azerbaycan'ın müzik ve şiir beşiği, Vagif ve Natevan gibi şairlerin memleketi olarak da biliniyor. Kültürlü Azeriler için, 1992'de kentin kaybedilmesi yüreklerine saplanan bir bıçak gibiydi. Bakü'de bir entelektüel, "Haberi aldığımızda, ben ve birçok arkadaşım gözyaşlarına boğulduk" dedi bana.

Ermeniler için Şuşa daha endişe verici bir yerdi. Ğazançetsots'un hâlâ yıkık bir kentin üzerinde yükselen kulesi, Şuşa'nın hâlâ insanların gözü kapalı yerleşecekleri bir kent olmaktan ziyade, bir sembol olduğu anlamına geliyor. Uzun zaman önce, 1920'den önce, Şuşa, Ermenistan'da

büyük bir ticaret kentiydi. Daha yakın zamanda, haçlı imajlarını sürdürmek için birçok Ermeni buraya kenti yağmalamak ya da ibadet etmek için geldi, ama yaşamak için değil. Zafer gününde, burada yan yana durduğum Ermenilerin, Ermeni kalesi Şuşa'yı kutlamanın yanı sıra, Azerbaycan silahlarının mevzisi Şuşa'nın yıkımına şükretmeye geldiklerini düşünüyordum. Bu dağ kalesinin muhafaza edilmesi, güvenlikleri için bir teminat –ve neredeyse hiçbir Ermeni, muhtemel bir barış antlaşmasında, Şuşa'ya Azeri sakinlerinin geri dönmesini desteklemeyecektir.[1]

***

Şuşa'nın Zafer Günü akşamında, Stepanakert'te yemeğe davetliydim. Karabağ Ermeni toplumunun zengin bir kesiti, kent merkezinde eski bir iki katlı evde toplanmıştı. Kadınlar, uzun bir masanın mutfağa yakın yarısında, erkekler diğer yarısında oturuyordu. Masa tarhun ve kekik buketleriyle kaplıydı. Yemekte dağlarda avlanmış tavşan veya geyik eti vardı.

Bu Ermeniler, Ermenistan Ermenilerinden cüretkâr bir biçimde farklıydılar. Karabağ Ermenileri yayla insanlarıdır. Misafirperverlikleri ve alkole düşkünlükleri meşhurdur. Ovalarda yaşayan Ermenilere, yayla insanının kuşkusuyla bakarlar. Ova Ermenileri, Karabağ Ermenilerine, çok inatçı oldukları için "ishak" veya "katır" derler. Diğer Ermeniler, vurguyu sözcüğün sonuna koyan, Farsça, Rusça ve Türkçe sözcüklerle dolu, koyu Karabağ şivesini anlamakta güçlük çekerler. Yemekte, misafirlerin çoğu birbiriyle Rusça konuşuyorlardı –Sovyetler Birliği zamanında Azerbaycan'da yaşamış olmanın ve Rusya'yla olan geleneksel bağların bir göstergesi. Stepanakert'te birisi bana "Biz Karabağlılar Rusları çok severiz, İranlıları çok severiz, ama Ermenilerden nefret ederiz" demişti. Elbette şaka, fakat içinde bir parça gerçeklik payı da var.

Ermeniler arasında Karabağ, Müslüman Doğu'ya karşı bir sığınak ve son savunma hattı olarak biliniyor. Bu, Karabağlılar arasında, İngiliz İmparatorluğu'nda İskoçlarınkine benzer bir askeri geleneğin oluşturulmasına yardımcı oldu. Burada doğan savaşçılar arasında, Sovyetler Birliği'nin iki mareşali, Nelson Stepanyan gibi bir dizi Sovyet kahramanı ve hatta –denizden bu kadar uzakta- bir Sovyet

amirali Hovhannes Isakov bile bulunuyordu. Daha da uzun yıllar önce, Karabağ, Napolyon'la savaşan Çarlık yanlısı General Valerian Madatov ve ona karşı savaşan ve Napolyon'un uşağı olarak görev yapan Rüstem'ı da yetiştirdi.

Bu askeri gelenekle, Karabağlılar, Napolyon'un büyük mareşali ve Napoli Kralı Joachim Murat'ı bile kendilerine mal ettiler. Birçok kişiden Joachim Murat'ın Ermeni olduğu ve Karabağ'ın Kerkijahan Köyü'nde doğduğunu duydum. Ama bu bir efsane, -Murat'ın biyografisini yazanlar, aslında onun Orta Fransa'nın Guyenne bölgesinden bir hancının oğlu olduğunu söylüyorlar. Muhteşem bir Kafkasya romanı olan *Ali ve Nino*'nun yazarı Kurban Said, aslında bu sonuca benden önce varmış. Kahramanı, 1914'te Şuşa'yı ziyaret eder ve şunları gözlemler: "[Buranın asilleri], kapılarının önündeki basamaklarda pipolarını tüttürerek, Rus İmparatorluğu veya Çar'ın kendisinin kaç defa Karabağ generalleri tarafından korunduğunu ya da onları başkaları savunsa hallerinin nice olacağını anlatmaktan hiç bıkmıyorlardı."[2]

Ermeniler, Karabağ Azerilerinin de meşhur savaşçılar olduğunu duysalar şaşırırlardı. Karabağ, 1805'te Rus İmparatorluğu'nun topraklarına katıldığında, Karabağ'ın meşhur, heybetli küheylanları, Çar'ın ordularında görev yapan dört Müslüman alaydan biri olan Karabağ Alayı'nın Azeri süvarilerini taşıdı. İlk bakışta, Azerilerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Rus ordusunda savaşmış olması kulağa şaşırtıcı gelebilir. Fakat, bu askerler, İslam'ın büyük mezhep ayrılığıyla birbirinden ayrılmış iki mezhep içinde, Sünnilere karşı savaşan Şiilerdi.[3] 1829'da, Aleksandr Puşkin, "Karabağ Alayı"nı Kars dışında, sekiz Türk sancağıyla kampa dönerken gördü. Alay Komutanı'nın emir subayı Ferhad Bey'e bir şiir ithaf etti:

Döyüş şöhrətinə qapılma,
Qarabağ dəstəsilə
Qanlı vuruşa atılma
Ey, gözəl cavan![4]

Stepanakert'teki akşam yemeğindeki onlarca farklı yemek, Karabağ'ın zengin karakterini, yeniden inşa edilmiş tankın pürüzsüz yüzeyi veya

Ğazançetsots Katedrali'nden çok daha iyi gösteriyor. Bölge, Hıristiyanlık ve İslam; Ermeniler, Azeriler, İranlılar ve Ruslar arasında bir kavşak ve buluşma yeri oldu. Daha yaşlı olanlara bunu hatırlatmaya gerek yok. 1924'te, Ermeni akademisyen Stepan Lisitsian, yeni kurulmuş, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin detaylı bir etnografya haritasını çıkardı. Bakü'de basılmak üzere gönderdiği bu çalışma, Lisitsian hayattayken, muhtemelen Sovyetler Birliği'nin Karabağ'ın ne olması gerektiğiyle ilgili Azeri varsayımlarını inkâr ettiği için, hiçbir zaman yayınlanmadı. Halbuki, Lisitsian, milliyetçi bir mesaj vermiyordu ve Karabağ'ın iç içe geçmiş kültürleri onu büyülemişti:

> Ovalardaki Türk-Tatar'ların (Karabağ ve Mugan) ve dağlardaki yaylaların (Dağlık Kürdistan) yakınlarında olmak, yüzyıllarca siyasi olarak Pers İmparatorluğu şahlarının yüksek otoritesine tabi olmak, Türk aşiret liderleriyle süregelen ilişkiler, (bu aşiretler ve Melik hanedanlarının üyeleri arasındaki evlilikler yaygındı) tüm bunlar, Türk-İran etkisinin daha geniş olarak yalnızca feodal beyler arasında değil, Karabağ Ermeni nüfusunun başka kesimlerinde de yayılmasına neden oldu. Bu etki, özellikle erkekler arasında Türkçenin neredeyse herkes tarafından bilinmesi, çocuklara Müslüman adların verilmesi, Türk-İran müziğinin öğrenilmesi ve kadınların gittikçe kapalı ve mütevazı konumu, hatta nadiren çok eşlilik, çocukları olmayan çiftlerde kuma getirme şeklinde kendini gösterdi. Maalesef, bu önemli soruyla, Türkî-Azeri ve Ermeni kültürleri arasındaki etkileşimle ilgili çok az akademik aydınlatma ve çalışma var.[5]

***

Zafer Günü masasında, yakışıklı, kuşa benzer bir yüzü olan, favorilerine ak düşmüş, yaşlı bir adam sağıma oturdu. Şuşa'da, 70 yıldır oturduğunu, kentin küçük bir köy olduğu zamanları hatırladığını söyledi. "Yaşamınız boyunca, akla hayale sığmayacak değişimlere şahit olmuşsunuzdur" dedim. "Tabii ki, en önemli değişiklik eskiden bir sürü Azeri'nin olmasıydı" dedi az ve öz konuşarak. "Şimdi hepsi gitti."

Yemeğin yarısına geldiğimizde, komşum ayağa kalktı ve yerel, tatlı sert, dut votkası, *tutovka*'sıyla kadeh kaldırdı. Konuşmasına Rusça –böylece ben de anlayabildim- başladı ve sert Karabağ Ermenicesi şivesine geçti, daha sonra pürüzsüzce süzülen bir dile geçti ve hayretler içinde bu

dilin Azerice olduğunu fark ettim. "Ağdam" sözcüğünün tekrar edildiğini duyuyordum ve Sovyetler Birliği zamanında Azerbaycan'ın Ağdam kentindeki parti merkezine yaptığı bir ziyaretle ilgili komik bir hikâye anlattığını çıkardım. Masadaki daha yaşlı konuklar, kıkır kıkır güldüler ve gözleri yaşardı. Daha genç olanlarsa, hiçbir şey anlamadan, şaşkın bir gülümsemeyle bir birbirlerine, bir bana bakıyorlardı.

***

Şuşa'nın tarihi, Dağlık Karabağ'ın en iyi ve en kötü yönlerini içeriyor. Bir ortak refah ve dinamizmin hikâyesi. Ancak, bu hikâye, her iki toplumda da, nihilizm geninin baskın çıkmasıyla son buldu. Her iki toplum da hem kendi, hem de birbirlerinin başarılarını yok etti. Şuşa'nın yıkıntıları, bir anlamda, her iki tarafın da birbirlerinin hikâyelerine hoşgörüyle yaklaşmayı reddedişlerinin şahidi.

Şuşa'nın tarihi, 1740'ta, Azerbaycan'ın Javanshir Hanedanlığı'nın lideri Penah Han'ın, Karabağ'ın hükümdarı olma iddiasıyla başlar. O dönem, Persler ve Osmanlılar geri çekiliyordu ve Ruslar henüz Kafkasya'ya varmamıştı. Penah Han, beş Ermeni meliki ya da prensinden birisi, Varandalı Shakhnazar'la evlilik ittifakı kurarak konumunu sağlamlaştırdı. 1750'de, Penah Han Şuşa'da bir kale inşa etti. Güneydeki tepeler doğal bir savunma teşkil ettiği için yeni kentin surlarında yalnızca iki kapı gerekti.

Penah Han'ın halefi, İbrahim Han'ın hükümdarlığı süresince kent gelişti. Azeri şair ve siyasi Vagif 1750'lerde Şuşa'ya yerleşti ve İbrahim'in saray şairi ve başveziri oldu. Vagif, 1795-1797 yılları arasında İran'a karşı yürütülen uzun bir savaşın sonunda öldürüldü. Aynı savaş sırasında, İran Şahı Ağa Muhammed Han da Şuşa'da, suikasta uğradı. Mayıs 1805'te, İbrahim Han Ruslara tabiiyetin koşullarını görüştü. Yerelde yetkilerinin çoğunu korudu, fakat dış güçlerle bütün bağlantılarını kesmeyi ve yıllık 8 bin altın para vergi ödemeyi kabul etti. 1813 ve 1828'deki Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları, Rusya'nın Karabağ Hanlığı üzerindeki kontrolünü güçlendirdi. Son han, Mehdi Kulu, 1822'de İran'a kaçmaya mecbur bırakıldı.

Şuşa, 19. yy'da, Kafkasya'nın büyük şehirlerinden biriydi, Bakü'den ya da Yerevan'dan daha müreffeh bir şehirdi. Kervanların güzergahlarının

tam ortasına kurulmuş olan kentte, 10 kervansaray vardı. Karabağ'ın ünlü dut ağaçlarından gelen ipek ticareti, kaldırımla kaplı sokakları, büyük taş evleri, parlak renkli kilimleri ve yağız atlarıyla meşhurdu. 1824'te, Albemarle Kontu George Keppel, Hindistan'dan İngiltere'ye giderken, İran'dan, "Verimli Karabağ ilinin kara ve yüce dağlarından" geçerek, şehre vardı. Şuşa onu çok etkiledi: "Kent, çok yüksek, eğimli, devasa bir kayanın üzerine kurulmuş. Yokuş o kadar dik ki, üzerindeki evler, ona kuş kafesleri gibi tutunuyor gibi görünüyor. Ben, tepeye varana kadar, iki saat yokuş çıktım."[6] Keppel, kentte 2 bin ev olduğunu, içinde yaşayanların dörtte üçünün Azeri, dörtte birinin Ermeni olduğunu gördü: "Dil, Türkçenin bir şivesi; fakat orada yaşayanlar, Ermeniler dışında, genellikle Farsça yazıyor ve konuşuyorlar. Genelde, Ermeniler, Şeki, Nahçıvan, Hoy ve Tebriz kentleri arasında ticaret yapıyorlar."[7]

Kent, bir yetenek havuzu gibiydi. Ermeniler, inşaat ustası ve mimardı. İki Şuşalı heykeltıraş, Stepan Aghajanian ve Hakop Gurdjian, Paris'te kariyer yaptılar. Azeriler için Şuşa, "Kafkasya'nın konservatuarı" ve müzik geleneklerinin merkeziydi. Azerbaycan'ın en ünlü kadın şairi, Natevan, son han Mehdi Kulu'nun kızıydı. Üzeyir Hacıbeyov ve Azerbaycan'ın ilk 20. yy roman yazarı Yusuf Vezir Çemenzeminli de burada doğdu.

Fakat, Şuşa'nın refahı, Rusların düzeni korumasına bağlıydı. 1905'te kent, Ermeni-Tatar savaşı sırasında ortaya çıkan şiddetin mağduru oldu. İngiliz gazeteci ve yazar Luigi Villari, savaşın nasıl sona erdiğini anlattı:

> 2 Eylül'de, Müslüman aşiretlerinin liderleri Ermenilere bir elçi gönderdi ve nihayet Rus kilisesinde bir barış konferansı düzenlendi. Tatarlar ve Ermeniler, herkesin huzurunda, birbirlerini kucakladılar ve sonsuza kadar dost kalmaya yemin ettiler –bir sonraki sefere kadar. Uygun bir yapıya sahip taraflarda olduğu gibi, esir takası yapıldı. Ölü ve yaralı sayısı, yaklaşık 300'dü. Bu sayının üçte ikisi Tatardı, çünkü Ermeniler daha iyi nişancılardı ve konum avantajına sahiplerdi. Ortaya çıkan hasarın 4 bin ile 5 bin ruble arasında olduğu tahmin ediliyor. Savaşa katılan [Rus] kuvveti 350 kişiydi, savaş boyunca hiçbir şey yapmamışa benziyorlardı; ancak askeri bando uzlaşmayı kutlamak için bir performans icra etti![8]

20. yy'da iki yağma daha gerçekleşti ve Şuşa'nın ihtişamına son verdi. Mart 1920'de, Azeri ordusu, kenti yağmaladı, Ermeni mahallesini yaktı ve 500 kadar Ermeni'yi öldürdü. Sovyetler Birliği zamanında, normalde 40 bin kişinin yaşadığı kentte kalanların sayısı, bu sayının yarısıydı. Mayıs 1992'de, Şuşa'yı imha etme sırası Ermenilere gelmişti.

Hem Ermeniler, hem Azeriler, öteki tarafın kültür mirasını yok etmek için ellerinden geleni arkalarına koymadılar. 1992'de, Azeriler Ğazançetsots Katedrali'nde Grad füzelerini depoladılar. Katedralin önündeki taş heykelleri söküp, muhteşem bronz çanını sattılar. Aralık 1992'de, bir Ermeni subay, çanın Ukrayna'nın Donetsk kentinde bir pazarda satıldığını gördüğünü söyledi. Subay, çanı 3 milyon rubleye satın aldı ve Ermenistan'a geri gönderdi.[9]

Kenti alan Ermeniler de, üç Azeri müzisyen ve şairin koyu bronz büstlerini söküp sattılar. Yine bu anıtlar da, şans eseri, bu kez Tiflis'te, bir hurdacıdan kurtarıldı. Bakü'nün merkezinde, Kızıl Haç'ın merkezinin avlusunda duran bu perişan ve kurşunlarla delik deşik olmuş bronz başları ben de gördüm: Şair Natevan, kitap okuyan, başparmağı eksik, yemenili, hevesli bir kız; bestekâr Hacıbeyov, kruvaze ceketi ve kırık gözlükleriyle kurşunlarla delik deşik olmuş bir beyefendi ve Bülbül, ciddi, bronz bir alnı olan ünlü bir şarkıcı.

Fakat, birkaç cesur Şuşa Ermenisi olmasaydı, çok daha fazla şey yok olabilirdi. Ermeni sanatçı Mher Gabrielyan, bana 9 Mayıs 1992 sabahı, memleketi ele geçirildikten sonra oraya döndüğünde, dehşetle yağmacı ve vandalların şehri yaktıklarını gördü. Mher ve birkaç arkadaşı, zırhlı personel aracında duran ve Şuşa'nın iki 19. yy'dan kalma camisinin cephesine tank topu atan bir grup genç adamı durdurmak için caminin önünde durdular. Günlerce kent müzesine barikat kurup, yağmacıların, müzenin, halılar, çömlekler ve tablolardan oluşan koleksiyonunu götürmelerini engellediler. Şuşa'daki Ermeni azınlığın bir üyesi olarak, Mher'in birçok Azeri arkadaşı vardı. Şuşa'nın yakılmasının onu nasıl en az onlar kadar üzdüğünü anlamamı istiyordu: "Onlar için çok acı verici olduğunu biliyorum, bizim için de öyle. Ben, şahsen, kendimi bu kentte muzaffer görmüyorum. Böyle bir şehir, ölü bir şehirdir."[10]

***

Şuşa'nın, yeniden eski ihtişamına kavuşacağına inanmak güç. 2000'de, Şuşa neredeyse bir hayalet kentti. Buraya taşınan 2 bin mültecinin çoğu, yaşayacak başka hiçbir yerleri olmadığı için gelmişlerdi. Yüzlerinden yoksulluk okunuyordu. Zarar görmemiş ama ürkütücü bir tenhalığa sahip yukarı camide, Dağlık Karabağ'da ilk kez dilenci gördüm: Biraz para vermem için paçalarıma yapışan iki küçük çocuk. Şuşa'ya taahhüt veren tek ünlü Ermeni, buranın Başpiskoposu Parkev. Parkev, Şuşa'ya, 1992'de, kent alındıktan sadece birkaç gün sonra geldi ve Şuşa kiliselerini yeniden inşa etmek için bağış toplamaya başladı. Ancak, görünüşe bakılırsa, Parkev'in eski Şuşa'yı yeniden kurma vizyonunu çok az kişi paylaşıyor.

"İş bulabilsek birçok kişi buraya gelebilecek" dedi Parkev bana. "Çay işletmesi ve mücevher işletmesi kurduk. Reçel işletmesi önerisi var. Bu da otuz ya da kırk kişinin buraya gelmesi demek. Binaları yeniden inşa etmek için de paraya ihtiyacımız var."

Zafer Günü'nden üç gün sonraydı ve Şuşa'da Başpiskopos'un çalışma odasında oturuyordum. Parkev'in keskin zeki bakışları, hızlı cümleleri ve küçük kuşların yuva yapabileceği cinsten büyük, çalı gibi, siyah bir sakalı vardı. İnsanlar ondan, siyasiler ile sıradan vatandaş arasında aracılık edecek bir otorite olarak bahsediyorlardı. Görünen o ki, Parkev, ilin ruhani lideri olmanın yanı sıra, Şuşa'da küçük işletmeler için iş planı yapan bir isimdi de."

Başpiskopos, Karabağ'a ilk kez 1989 baharında, Arkadi Volsky yönetiminin kiliselerin yeniden açılmasını müsaade etmesinin ardından geldiğini söyledi. 18. yy'ın başında, Karabağ'da, 118 kilise ve 12 manastır vardı. Ama 1930'dan sonra, hepsi kapandı, tüm rahipler yasaklandı, hapse atıldı ya da vuruldu. Parkev'in görevi, kilisenin yeniden canlanma sürecini başlatmaktı. Ermeni olup Hıristiyan olmamanın mümkün olup olmadığını merak ediyordum. Hayır, diye cevap verdi Parkev. Ermeni olmakla Hıristiyan olmak, aynı şeydi.

Başpiskopos'un hikâyelerinde Hıristiyanlık, manevi bir inançtan ziyade, toplu bir kimlik ve meydan okumaydı. Her zaman olayların tam ortasında olmuştu. Kasım 1991'de, bir gece, Stepanakert'teki

dairesinde yatak odasına gittiğini, birkaç dakika sonra, henüz çıktığı odaya Şuşa'dan gelen bir füzenin çarptığını ve önünde çıkan her şeyi havaya uçurduğunu anlattı.

8 Mayıs 1992'de, Ermenilerin Şuşa'yı almak için düzenledikleri saldırı açmaza sürüklendiğinde, sorunu ve çözümü tanımlayanın kendisi olduğunu söyledi Parkev. Sorun, Deccal'in (Lenin) heykelinin hâlâ Stepanakert'in merkezinde duruyor olmasıydı. "Dedim ki, 'Lenin'i yıkın,' ve birkaç saat sonra Şuşa'yı aldık. Aynen böyle oldu. İki ya da üç saat sonra neredeyse merkezdeydik."

Başpiskopos Parkev, Şuşa'nın alınışını manevi olarak desteklediğini ve saldırıda bizzat yer almadığını söyleyecek kadar dikkatliydi. Ancak, biliyordum ki, en azından bir din adamı olarak bu farkı çok da önemsemiyordu. Dört yıl önce, Şuşa'ya ilk gelişimde, oturduğumuz yerden çok da uzak olmayan başka bir yerde, Ortaçağ Hıristiyanlığı'ndan çıkmış, gerçek bir savaşçı rahiple tanışmıştım. Bir Pazar sabahıydı. Ben ve bir iş arkadaşım, küçük Kanach Jham Kilisesi'nde yapılan bir ayine denk geldik. Ermenice duaların sözleri, taş duvarlarda yankılanıyordu. Ayini gür siyah sakallı, gözleri coşkuyla parlayan, uzun boylu, genç bir rahip Papaz Koryun sunuyordu.

Ayinden sonra, Papaz Koryun, bizi yarısı yıkılmış bir apartmandaki evine davet etti. Bize konyak ikram etti, eşi ve oğluyla tanıştırdı. Ancak, söylediklerinin çoğu, yakın zamanda olmuş savaşı, bin yıldan uzun bir süre önce gerçekleşen olaylarla harmanlayan bir fanatiğin sözleriydi. Koryun, Karabağ'a "atalarının kanının çağrısına uyarak" geldiğini söylüyordu. Yalnızca, ayinleri yürütmekle kalmayıp, savaşmıştı da. "Haçımı öper, haçımı ve İncilimi bir kenara koyardım" dedi, söylediklerini jestlerle göstererek. "Cübbemi çıkarır, üniformamı giyer, silahımı alır ve savaşa giderdim."

Şaşırmış görünüyor olmalıydık ki, Rahip, umursamadan yalnızca bir rahip olmadığını, aynı zamanda "Ermeni milletinin bir evladı" olduğunu söyledi. "Tüm topraklarımız kurtarılacak" dedi. "Haritaya bakın." Duvarda asılı, Büyük Ermenistan haritasını gösterdi. Haritada, denize kıyısı olmayan Ermenistan, sınırlarını aşmış, Türkiye, Gürcistan,

Azerbaycan ve üç denize yayılmıştı. "Bunu ben görür müyüm, oğlum görür mü bilmiyorum. Torunuma kalacak."

Dört yıl sonra, Başpiskopos Parkev'e savaşçı rahibi hakkında bir soru sorduğumda, kaçamak bir yanıt vererek bir çeşit hata olmuş olabileceğini söyledi. Bazı rahipler, cephede, vaftiz suyunu kasklara doldurarak, vaftiz etmişti, o kadar. "Bir rahip haçla savaşmalıdır" dedi, metaforu gerçekle karıştırdığımı ima ederek. Üzerine gitmedim.

Başpiskopos, savaşçı rahibinden daha sağduyuluydu, fakat öncelikleri en az onunkiler kadar sertti. Şuşa'yı tamamen bir Ermeni şehri olarak görüyordu. Kentteki ihmal edilmiş camilerden söz ettiğimde, Parkev onları "Azeri" olarak adlandırmayı reddetti, çünkü söz konusu camiler 19. yy'dan kalmaydı ve o dönemde Karabağ'da hiç "Azeri" yoktu, yalnızca "İranlılar" veya "Tatarlar" vardı –Ermeniler buna inanmanızı istiyordu. Ama neden bugüne kadar bu camileri restore etmek için hiçbir şey yapmamışlardı? "İranlılara sorduk, onlara camileri restore etmeleri için izin verdik. Şimdiye kadar, pek acele etmediler" diye cevap verdi. Azerilerin Şuşa'ya dönmesi konusunu açtığımda, Başpiskopos ciddileşti. Kuzeyde, Aşağı Karabağ'da, Ermeni nüfusunun tamamı sürülmüş bir köyden geldiğini söyledi. "Benim köyüm Çardaklı, şimdi Azerilerin elinde" dedi. "Bin yıllık Ermeni köyü. Söyleyin ben ne zaman oraya dönebileceğim." Daha düşünceli bir biçimde ekledi: "Kapsamlı bir çözüm olması gerekiyor. Her türlü sorun çözülebilir, ama bu tür acı verici sorunlar için zamana ihtiyacımız var."

"Şuşa'nın yeniden başkent olmasını istiyorum" dedi Parkev. Evinin verandasında duruyor, birbirimize hoşçakal diyor ve Ğazançetsots'un heybetine ve arkasındaki yıkıntılara bakıyorduk. Ama nasıl? Ve kimin başkenti? 21. yy'da, kent yıkıntılar içindeyken ve içinde yalnızca 2 bin kişi yaşıyorken, bu uzak bir ihtimal gibi görünüyordu. Halbuki, bir asır önce, 40 bin sakini, 6 kilisesi, 2 camii ve 20 gazetesi vardı.

Başpiskopos bana Rusçayı nerede öğrendiğimi sordu. Rus dili ve edebiyatı bölümünden mezun olduğumu söyledim. Parkev'in yüzü aydınlandı. "Ben de Rus edebiyatı okudum. Tezim Bulgakov'un *Usta ve Margarita* eseri üzerineydi." Özenli bir İngilizceyle devam etti: "İngilizce

de öğrendim." İngilizceyi, evde plaklardan öğrendiği ortaya çıktı. "Ev sevdiğim grup Beatles'dı," dedi Parkev ve hızlıca en çok sevdiği şarkıları saymaya başladı. Liste uzundu: "Yesterday", "A Hard Day's Night", "Elenor Rigby", "Paperback Writer"... Beatles'sever Başpiskopos'un beklenmedik, sevimli görüntüsüyle, yıkıntılar içindeki kentten ayrıldım.

13
HAZİRAN 1992-EYLÜL 1993
TIRMANIŞ

Ermeni Kuvvetlerin Çöküşü

Haziran 1992'nin ortasında, binlerce kişi, düşman saldırısından kaçmak için evlerini terk ederek, Dağlık Karabağ'dan güneye akın etti. İnsan dalgasının görüntüleri, tozlu yollarda zıplayarak giden, insanlarla dolup taşan kamyonları gösteriyordu. Başkaları da kamyonları yürüyerek takip ediyorlardı. Köylüler, yemenili yaşlı kadınlar, çocukları omuzlarına tutunmuş daha genç kadınlar, halatlara bağlı öküzlerini çeken ya da sopayla güden çiftçiler... Yorgun köylüler, sürüdükleri terliklerinin üzerindeki çamuru temizlemeye çalışıyorlardı. Dağınık saçlarına ak düşmüş, avurtları çökmüş bir kadın kameraya sesleniyordu: "Kim bize lanet etti? Biz neyiz, bu dünyanın yetimleri miyiz de bize böyle işkence ediyorlar?"[1]

Bu göç, Ermenilerin göçüydü, ama Azerilerinki de olabilirdi. Sivillerin kitleler halinde sürülmesi, Ermenistan-Azerbaycan savaşının en korkunç özelliğiydi- ve nihayetinde çok daha fazla sayıda Azeri de mağdur oldu. İhtilafta, Bosna ve Çeçenistan gibi benzer savaşlara göre daha az can kaybı yaşandı. Kesin sayı olmamakla birlikte, her iki taraftan da

20 bin kişi hayatını kaybetmişti. Ancak, yarattığı, yüzbinlerce kişinin yerlerinden edilmesine neden olan mülteci krizi, dünyanın en korkunç krizlerindendi.

Ermenilerin oluşturduğu bu göç seli, 12 Haziran 1992'de başlayan, ve kısa sürede Dağlık Karabağ'ın kuzeyinin tamamını kaplayan, Azerilerin gerçekleştirdiği beklenmedik taarruzdandı. Azeriler, dört günde Şaumyan bölgesini alarak, bir yıl önce "Ring Operasyonu"nda sınır dışı edilen ve evlerine geri dönen köylüleri bir kez daha kaçmaya mecbur bıraktı. Sonraki üç hafta boyunca, Ağdere bölgesi fethedildi.

Savaşçılar ve siviller de dahil, birçok kişi, ilerleyen Azeri ordusu, kendilerini geçmeden kaçtılar. Gönüllü asker Kemal Ali, 4 Temmuz akşamı, Ermeniler terk ettikten yalnızca birkaç saat sonra Ağdere'ye giren ilk askerlerden birisiydi. Kenti müdafaa edenlerin panik içinde gittiğini gördü. "Silahlarını bırakmış ve kaçmışlardı" dedi Ali. "Kente geldiğimizde, geceleyin herkesin uyuduğu, sabah olur olmaz uyanıp işe gidecekleri izlenimine kapıldık. Tek bir kovan bile yoktu. Hiç tahribat yoktu. Mobilyaları, her şeyi bırakıp gitmişlerdi."[2] Temmuz ayının başında, yaklaşık 40 bin Ermeni hareket halindeydi ve Stepanakert'e doğru gidiyorladı.

Azerbaycan'ın düzenlediği saldırı, Ebulfez Elçibey'in 7 Haziran 1992'de, cumhurbaşkanı seçilmesinden ve Halk Cephesi'nin nihayet iktidara gelmesinden yalnızca birkaç gün sonra gerçekleşti. Elçibey'in zaferi, ülkenin uzun süredir devam eden siyasi krizini çözmüş gibi görünüyordu ve cephede moral yüksekti. İskender Hamidov'un aşırı milliyetçi Bozkurtları gibi birlikler, şimdi desteklediklerı bir hükümet için savaşıyorlardı. Ermenilerse, Şuşa ve Laçın'ı altıktan sonra, rehavete kapılmışlardı. Savaşın kazanıldığını düşünen birçok *fedayin*, Ermenistan'a geri dönmüştü. Karabağ'daki Ermeni yetkililer, doğudan bir saldırı gelmesini bekliyorlardı ve kuzey kesiminin müdafaasını zayıf tuttular. Saldırı başladığında, cephe resmen çöktü.

Azerbaycan'ın taarruzu, bir zırhlı araç birliği ve tankların öncülüğünde, -150 tane araçtan söz ediliyor- iyi silahlanmamış Ermeni müdafaa hattını geçerek gerçekleşti. Ağır silahların kullanımıyla çatışmalarda ciddi

bir tırmanış yaşandı. Temmuz'da, askeri alanlarda çalışan Rus gazeteci Pavel Felgenhauer: "Karabağ ihtilafının partizan dönemi sona erdi. Elinde kalaşnikofuyla, düşmana karşı kendi köyünü savunan gönüllünün rolünün gittikçe küçüldüğü 'normal' bir savaş dönemi başlıyor" diye yazdı.[3]

Zırhlı araçlar, Ruslara aitti ve sürücüleri de Rus'tu. Azeri komutanlar hızlı hareket ederek, Azerbaycan'da bulunan bol miktarda Sovyet silahını ele geçirmiş ve Gence'deki 4. Ordu'nun 23. Bölüğü'yle antlaşmalar yapmıştı. He ne kadar, Azerbaycan'ın bu kadar fazla eğitimli tank sürücüsü olmadığı bariz olsa da, Rusların varlığı gizlenmeye çalışıldı. Ancak, Rus askerler, sadece Ermeni köylüler tarafından değil, bir Batılı diplomat ve Amerikalı gazeteci tarafından da görüldü.[4]

Saldırıya Ruslar öncülük etti ve –olağandışı bir biçimde- görünüşe bakılırsa saldırıyı durduranlar da Ruslar olmuş gibi görünüyor. Temmuz ayının başında, Karabağ Ermenileri ağır bir yenilgiye uğrama riski altındaydılar. Bir Ermeni üst düzey yetkiliye göre, "Bu sel, [insan seli] bir sürü gibi Stepanakert'e gidiyordu ve durmak ya da bir müdafaayı organize etmek imkânsızdı. Yani, o selin Ruslar tarafından durdurulduğunu söylemeliyim" dedi. Adının gizli tutulmasını isteyen yetkili, Ermenilerin Rus ordularını müdahale etme ve durumu tersine çevirme konusunda ikna ettiğini söyledi. Rus taarruz helikopterleri gönderildi ve hava saldırıları gerçekleştirdi. Bu müdahale, saldırıyı sonlandırdı. Rus ordusu içindeki unsurlar birbiriyle savaşmaya başladı. Ermeni yetkili, Karabağ Savaşı'nda Rusların faal olarak Ermeni tarafına bir tek o zaman yardım ettiği konusunda ısrarcıydı, pek çok Azeri'nin katılmayacağı bir iddia.

Rus-Ermeni karşı saldırısından sonra, "Cepheyi eski durumuna getirmek için bir, iki gün gerekti" dedi Ermeni yetkili. Ancak, Karabağ Ermenileri hâlâ çöküşe yakındı. Azeri kuvvetleri, Karabağ'ın neredeyse yarısını işgal etmişti ve doğuda Stepanakert'ten yalnızca yarım saat uzaktaydılar. Ağustos'ta, Azeriler, yine çoğunlukla Rus veya Ukraynalı pilotları kullanarak kente hava saldırıları düzenlemeye başladılar. Bombardımanda, kış ve bahar aylarındaki top atışları sırasında zarar görmemiş onlarca ev, yerle bir oldu. Yerel parlamentoda kaos hâkimdi.

Ermenistan'daki Ter-Petrosyan yönetimi ve Karabağ'daki müttefikleri, ipleri ellerine almaya karar verdi. Robert Koçaryan'a göre:

> Bir panik hali hâkimdi. Karabağ'ın %48'i işgal altındaydı. Çok fazla sayıda mülteci vardı ve Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı [Karabağ Parlamentosu], sürekli oturumlar düzenliyordu. Yarı şok halinde, karar alamaz durumdaydı. Daha sonra iki ya da üç çözüm önerisi sundum. Bu çözüm önerilerini kabul etmek için öne sürdükleri koşul, benim sonraki adımlar için sorumluluk üstlenmem anlamına geliyordu. Plan, sıkıyönetim ilan etmek, bir devlet savunma komitesi oluşturmaktı... Plan, otuz ya da kırk dakika içinde kabul edildi.[5]

Dağlık Karabağ'ın 15 Ağustos'ta kurulan yeni Devlet Savunma Komitesi, hem adı, hem amacı açısından Stalin'in 1941'de Sovyetler Birliği'nde kurduğu, aynı adlı karar alma organı temelinde şekillendirildi. Tüm yürütme yetkileri, komitenin elinde toplandı. Karabağ'ın 18-45 yaşları arasındaki erkek nüfusunun tamamı, yaklaşık 50 bin askeri bulunan yeni bir orduya alındı. Tüm yerel işletmeler, savaş seferberliğine vakfedildi.

Komite'nin ve Karabağ Ermenilerinin yeni başkanı Robert Koçaryan, 37 yaşındaydı. Karabağ Ermenisi aktivistlerin en sessizi ve sebatkârıydı ve onu çok iyi tanıyanlar için bile bir çeşit bilmeceydi. Sovyetler Birliği zamanında, Koçaryan, Stepanakert'in ipek fabrikasında parti bölümünün yöneticisiydi, reform eğilimleri olsa da iyi bir komünistti. (Arkadi Volsky, Koçaryan'ın Marksist filozof Georgi Plehanov'dan alıntı yapmayı çok sevdiğini anımsıyor.) Topluluk önünde konuşmayı beceremezdi ve Rusçayı Ermeniceden daha rahat konuşurdu. Azeri arkadaşı ve çalışma arkadaşı, Zahid Abbasov, Koçaryan'ın her zaman sakin olduğunu ve hiçbir zaman içki ya da sigara içmediğini hatırlıyor. Koçaryan'ın içindeki şiddet eğilimini gösterebilecek bir ipucuysa, deniz paraşütü ve deltakanat gibi aktif sporlara olan tutkusu. Hatta sevdiği sporlar arasında "savaşı" da saydığı söylenir.

Bu sırada, Koçaryan'ın eski yoldaşı Serj Sarkisyan, Karabağ askeri harekâtının lojistik işlerinin başına getirildi. Stepanakert Komünist Gençlik Örgütü'nün liderleriyken, Sarkisyan, Koçaryan'dan daha kıdemliydi. Sarkisyan "Ava ya da balığa çıkmadığımız bir hafta bile

olmadı"[6] diyor. Abbasov, Sarkisyan'ın daha geveze olduğunu, çok içtiğini ve daha lider ruhlu göründüğünü hatırlıyor. Yeni Savunma Komitesi'ndeki ikili, kendilerini daha sonra birlikte iktidara getirecek bir ortaklığı sürdürdüler.

Büyük Askeri Harekât

15 Mayıs 1992'de, Taşkent'teki bir toplantıda, hem Ermenistan'a, hem Azerbaycan'a, Sovyetler Birliği ordusunun bölünmesinden paylarına düşen büyük miktarda Sovyet silahı miras kaldı. Kâğıt üzerinde, iki devletin 220 tank, 220 diğer zırhlı araç, 285 top ve 100 muharebe uçağı almasına müsaade edildi. Her iki taraf da, bir yıl önce, meteorolojide kullanılan füzeler ve elde taşınan silahları kullandığı için, bu, yıkıcı kabiliyetlerinde büyük bir sıçramaydı.[7]

Fiiliyatta, iki taraf da izin verilenden çok daha fazla sayıda silah aldı. 1992 baharında, Ermenistan'da ve Azerbaycan'daki hava üslerinde, bir dizi, gizemli patlama meydana geldiği bildirildi. Bu patlamalar, askeri teçhizatın silinmesine neden oldu. Bir diğer muhtemel açıklama da, silahların –bir Ermeni savunma uzmanının deyişiyle "para, kişisel bağlantılar ve bir sürü votka yüzünden" el değiştiriyor olmasıydı.[8]

Herkese silah dağıtılması, ilk başta Azerbaycan'a avantaj sağladı. Sovyetler Birliği zamanında, NATO üyesi Türkiye'nin hemen yanındaki Ermenistan, savaş durumunda bir savaş cephesi olarak düşünülmüştü. Bu yüzden, topraklarında sadece üç bölük vardı ve hiç havaalanı yoktu. Azerbaycan, daha geride bir alandı, beş bölük ve beş askeri havaalanıyla çok daha fazla sayıda askerin bulunduğu bir üstü. Aynı zamanda, topraklarında Ermenistan'dan çok daha büyük miktarda cephane bulunuyordu. Bir tahmine göre, Ermenistan'ın topraklarında sadece 500 vagon dolusu cephane varken, Azerbaycan'da bu sayı 10 bindi.[9]

Azerbaycan'ın savunma bakanı yardımcılığı görevine getirilen Leyla Yunus, Azeraycan'ın doğru yerlere kaynak aktararak, bu cephanenin büyük bir bölümünü aldığını, bu şekilde askeri bir avantaj elde ettiğini söyledi. "[Rusların] bize antlaşmada yazandan daha fazlasını ver-

meleri için bölüklerin komutanlarına ödeme yaptık. Ermeniler için bu daha güçtü, çünkü orada o kadar fazla sayıda bölük yoktu." Fabrikatörlerden ev hanımlarına kadar herkes, silah almak için başlatılan büyük bir para toplama seferberliğine katıldı. "Hepimiz para verdik" diye anımsıyor Yunusova. "Her dükkân biraz para verdi, fabrikalar verdi... Kadınlar, silah için altınlarını ve elmaslarını getirdiler. Herkes bir şey satın aldı."[10]

İki ünlü Azeri, Ruslardan rahatça ve uygun koşullarda silah almayı başardı. Savunma Bakanı Rahim Gaziyev, Halk Cephesi'nin radikal bir üyesi olmasına rağmen, alışılagelmedik bir biçimde Rusya'yı güçlü bir biçimde destekliyordu. Ocak 1990 olaylarından sonra Moskova'da hapse girme tecrübesi yaşamış olan Gaziyev için, "Kafasında bir şeyler değişti" dedi eski tanışı Hikmet Hacızade. "[Moskova'daki hapishane] Lefortovo'dan sonra, Rusya'yla dost olmamız, Rusya'ya rüşvet vermemiz gerektiği fikrine kapıldı."[11] Bir başka Rus'sever Azeri, Yevlah kentinden bir tekstil fabrikasının genç, gösterişli müdürü, Suret Hüseynov'du. Askerlik mesleğinden gelmeyen Hüseynov, Karabağ cephesi için kendi silahlı tugayını kurdu ve o kadar başarılı oldu ki, Azerbaycan Kahramanı seçildi ve cumhurbaşkanının Karabağ "özel temsilcisi" oldu. Hüseynov, Karun kadar zengindi. Azerbaycan kara borsasının krallarındandı. Savaşta, rakiplerinin hepsinden daha fazla harcama yaptı; askerlerine yüksek maaşlar ödedi ve en önemlisi, Gence'deki 23. Bölük komutanı General Alexander Scherbak'la dost oldu. Bunun en bariz sonucu, Azerbaycan'ın büyük bir silah cephanesi elde etmesi oldu. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, Kasım 1993'te yaptığı açıklamada, Taşkent Antlaşması'nın (Mayıs 1992) getirdiği sınırların çok ötesinde, 286 tank, 842 zırhlı araç ve 386 top elde ettiğini itiraf etti.[12]

Ermeniler, açığı kapatmak için Rusya'ya çağrıda bulundular. Ermenistan'ın Moskova'yla yakın ilişkileri ve Boris Yeltsin'le Levon Ter-Petrosyan arasında oluşan kişisel bağın çok önemli olduğu ortaya çıktı. Şimdi, Ter-Petrosyan, Boris Yeltsin'in bizzat Ermenistan'a silah gönderilmesine müsaade ettiğini teyit ediyor. Yeltsin'e yazılı olarak silah talebinde bulunarak, Yeltsin'in Savunma Bakanlığı'ndan istenen miktarda teçhizatı sağlamasını istediğini söylüyor. Ter-Petrosyan'a

göre, Azerbaycan'a Ermenistan'dan çok daha büyük miktarda Sovyet silahı kaldığı için, Yeltsin, Karabağ ihtilafında ordular arasında denge sağlamaya çalıştı:

> Azerbaycan'da Ermenistan'dan üç kat daha fazla silah olduğu ortaya çıktı. Rus tarafıyla görüştüğümüzde, bunun telafi edilmesi gerektiği söyledim –ki onları da buna ikna etmiştim. Yeltsin ikna oldu ve bir dengenin korunması gerektiğinde mutabık kaldı. Bunu takip eden yıllarda -1992, 1993, 1994- Azerbaycan'la aramızdaki fark tamamen telafi edildi. 1994'te aynı seviyedeydik. Bunun içinde teçhizat, tanklar, top, zırhlı personel taşıyıcılar ve elde taşınan silahlar vardı.[13]

Ermenistan'a gönderilen silahların miktarı, ancak 1997'de, Rus General Lev Rokhlin'in, Duma'ya yaptığı bir bildirimde ortaya çıktı. Toplam antlaşma tutarının 1 milyar dolar civarında olduğunu tahmin eden Rokhlin, bildirimi, antlaşmaların Rusya'nın iki tarafı da silahlandırmama yönünde verdiği taahhüdü ihlal ettiği için yaptığını söyledi. Rokhlin'e göre, operasyonda kullanılan ağır silahların çoğu, ancak 1995-1996'da, çatışmalar sona erdiğinde Ermenistan'a gönderilmişti. Bunlar arasında, seksen dört T-72 tankı ve elli BMP-2 zırhlı personel taşıyıcı bulunuyordu. Ancak, tedarik edilen silahların bir kısmı, erkenden, 1992 yazında geldi. Rokhlin, Ağustos 1992'den Haziran 1994'e kadar, Mozdok'taki Rus askeri üslerinin depolarından Ermenistan'a toplu silah sevkiyatı yapıldığını bildirdi. Aynı dönemde Rusya, Ermenistan'a yedek parça ve yakıt da göndermişti. Diğer silahların, örneğin 350 bin el bombasının ne zaman Ermenistan'a gönderildiğiyle ilgili herhangi bir tarih vermedi.[14]

Tüm bu silahların Ermenistan'a taşınması büyük ve karmaşık bir operasyondu. Pavel Felgenhauer şöyle diyor: "Kremlin izin verdi, Kolesnikov imzaladı. "İzin verilmiş miydi? diye sordum. Evet, tabii ki izin verildi. Rusya'da böyle şeyler izinsiz yapılmaz –mesela havadan tank sevkiyatı yapmak gibi. Buradaki en büyük kargo uçağı Antonov-124 veya Ruslan'la getirildi."[15]

Rusya Faktörü

Moskova'nın Ermenistan'a silah tedariki, Karabağ Savaşı'nın büyük bilmecesinin, Rusya faktörünün, sadece bir parçası. Mesele karmaşık. 1992'nin sonuna doğru, Rusya, Ermenilere silah ve yakıt tedarik etmeye başladığında, Rusya Savunma Bakanı Pavel Grachev de Ermenistan ordusundaki meslektaşlarıyla yakın ilişkiler kurmuşa benziyor. Ancak, Ermenilere sağlanan bu desteğin savaş meydanına nasıl yansıdığı tam olarak net değil. Mesele yeterince karmaşık değilmiş gibi, Ruslar, Azerbaycan'a da yardım etti. Yani, her ne kadar, Rusya'nın yardımı, Ermenilerin 1992-1993'te, Azerbaycan'la aralarındaki cephane farkını kapatmaları için hayati önem taşısa da, 1993-1994'te, Ermenilerin kazandığı zaferin temel sebebi olduğu tartışılır.

Bu hikâyedeki bir başka kafa karıştırıcı faktör, Rusya'nın savaşın her iki tarafına da verdiği desteğin çoğunun Rusya'dan gelmemiş olması. İhtilafın ilk yıllarında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden kaos sırasında, onlarca, belki de yüzlerce bağımsız çalışan "Rus" şahıs ve paralı asker vardı. Bu kişilerin çoğu, tam anlamıyla "Rus" değil, eski Sovyetler Birliği askerleriydi, genellikle Rus olmakla birlikte, Ukraynalılar ve Belaruslulardı. Bu askerler, birlikleri dağılınca, geçimlerini sağlamak için Gence'de veya Stepanakert'te kaldılar. Çoğu, Ağustos 1992'de Stepanakert'te uçağı düşürülen Ukraynalı pilot Yuri Belichenko gibi, yerelde pek bulunmayan becerilere sahip askeri uzmanlardı. Bir ay sonra, 6 Rus asker, Kelbecer bölgesinde, Azeriler tarafından ele geçirildi. 7. Ordu'dan Ermeni tarafında çarpışan, "özel kuvvetlere" tabi, paralı askerler olduklarını söylediler. Rusya Savunma Bakanı Pavel Grachev'in bizzat devreye girmesiyle idam cezaları ertelendi.

Tank sürücüsü olarak savaşa katılan Ruslar da vardı. Azerbaycan'ın Haziran 1992'de gerçekleştirdiği taarruzda, ön saflarda yer aldılar. Birçok tanık, Rus tank sürücülerinin daha sonra Ermenilerin tarafında da çarpıştığını gördüklerini söyledi. Talış Köyü'nde yaşayan bir Karabağ Ermenisi çiftçinin söylediği gibi: "Ruslar, Azerilere yardım ettiler. Daha sonra, dönüp bize yardım ettiler." Azeri subay Zahid Niftaliyev Şubat 1993'te, Ağdere'nin dışındaki "Globe" tepesine yapılan bir Ermeni saldırısıyla kendisinin ve yoldaşlarının izole edildiklerini söyledi.

Cephaneleri tükenmişti ve yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı:

> Elimizde savaşacak bir şey kalmamıştı. Ya ölecek, ya da teslim olacaktık. Bir Rus tankı, mürettebatıyla geldi. Kapaktan çıkarak "Gidin, öldürmeyeceğim" dedi. Ruslar bizi bıraktı ve "Biz sizi öldürmek istemiyoruz. Bölgeyi terk edin ve gidin" dediler. Bölgeyi aldılar ve Ermenilere verdiler.[16]

Bu askerlerin çoğu, Moskova'dan bağımsız hareket eden ücretli askerlere benziyor. Leyla Yunus, o günler hakkında şunları söyledi:

> Sovyet ordusundan kaç subay geldi biliyor musunuz? Zeki, eğitimli subaylar, füze uzmanları, sinyal uzmanları-maaşsız kalmışlardı. Hiçbir şeyleri yoktu. Aileleriyle geldiler, garnizonda yaşadılar; çocukları, aileleri de buradaydı, maaşları, hiçbir şeyleri yoktu. Gıda alacak paraları yoktu. Moskova'yı dinlediklerini mi zannediyorsunuz? Ne Moskova'sı! Her şeye sadece para karar veriyordu.

Kemal Ali, Ağdam'daki mafya komutanı "Freud"dan bile para isteyen Ruslar olduğunu hatırlıyor:

> [Freud'un] bir yerde, Ruslardan aldığı biraz malzemesi vardı. Rus askeri teçhizatının nasıl tamir edileceğini kimse bilmiyordu. Ateşlenebilseler de, çabuk bozuluyorlardı. Daha sonra, Gence'den teçhizatı tamir etmek için üç albay getirdiler. Sabahtan öğlene kadar iyi çalışıyorlardı, daha sonra şarap içmeye başlıyorlardı ve bütün gece sarhoştular. Sabah, [Freud'un] adamları onları ayıltmak ve uyandırmak için pataklıyorlardı. Tekrar çalışmaya ve teçhizatı tamir etmeye başlıyorlardı.

Azeriler, yavaş yavaş avantajlarını yitirdiler. 1992'nin sonundan itibaren, Rusya ordusu, Azerbaycan'dan çekilerek üslerini kapatmaya karar verdi. Sonuçta, Azeriler, 1992'de 4. Ordu'nun yüzlerce Sovyet subayını "özelleştirdiklerinde", geriye sadece bir grup Rus askeri kalmıştı. Ermenistan'daysa, Gümrü'deki Sovyetler Birliği 7. Ordu'su kalmaya devam etti ve Rus kuvvetlerine dönüştü. Bu sayede, çok sayıda dost Rus subay, Ermeni topraklarında kaldı. Bu yeni ordunun varlıkları da, inceden inceye "millileştirildi", çünkü görevdeki askerlerin çoğu aslında Ermeni'ydi. Bir Rus askeri gözlemcinin deyimiyle: "Askerlerinin yüzde

60 ile yüzde 80 arasında bir bölümü; subaylarının yüzde 20 ile yüzde 30 arasında bir bölümü Ermeni olan bir orduya, "Rus" demek pek mümkün değil"[17] Bu yüzden, Ocak 1994'te, Azerilerin savaş meydanında 8 kamyon ile Rusya'nın 7. Ordusu'na mensup beş Ermeni subayı ele geçirmeleri sürpriz olmadı.

İki taraf, Rusya'nın Ermenistan'a savaşı kazanma konusunda yardım etmek için siyasi bir karar alıp almadığı konusunda farklı görüşlere sahip. Ter-Petrosyan, Rusya'nın silah sevkiyatı konusunda, Yeltsin'in sadece Ermenistan ve Azerbaycan arasında "denge" kurmaya çalıştığını söylüyor. Aslında, Ermenistan'ın zafer kazanmasını da, yenilgiye uğramasını da istemiyorlardı. Ter-Petrosyan, "Rusların Ermenilere daha fazla yardım ettiğiyle ilgili tüm hikâyeler efsane, saçmalık. Ruslar dürüst davrandı ve dengeyi korudu. Ben bunu nereden mi biliyorum? Çünkü, biliyorum ki, biz daha fazla istediğimizde vermediler. Hiçbir zaman dengeyi bozacak kadar vermediler" dedi.

Azeri yetkililer de, en azından 1992 sonbaharından itibaren, Moskova'nın kesinlikle kendilerine karşı çalıştığını düşünüyorlar. Rus yetkililerin sürekli Azerbaycan'ın kendi barış antlaşmalarını zorla kabul ettirmeye çalışması halinde, savaş meydanında mağlup olacağına dair üstü kapalı tehditler savurduğunu söylüyorlar. Bu, 1993 bahar ve yazında, Batı yanlısı Yegor Gaydar hükümetinin Moskova'da görevden ayrıldığı ve milliyetçi Elçibey yönetiminin Azerbaycan'da hâlâ iktidarda olduğu sırada, daha belirgin hale geldi. Elçibey, Rus üslerinin çekilmesi konusunda baskı yaptı ve Azerbaycan'ın Moskova'nın öncülüğündeki eski Sovyetler Birliği ülkelerini bir araya getiren kuruluş olan Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmaması konusunda ısrarcı oldu. Elçibey'in Moskova Büyükelçisi Hikmet Hacızade, sürekli, Rus askeri gözlemcilerini de içeren bir barış planına mutabakat vermeye zorlandığını söylüyor.

> Büyükelçilik dönemim boyunca, bunun gibi üç [taslak] antlaşma aldım. 1992'nin sonunda başladı. Örneğin, "İşte antlaşma, imzalayın. Ruslar burada duracak. Savaş bir süre duracak, görüşmeler başlayacak" dediler. Biz de "Bu Kıbrıs'a dönebilir" dedik. "Pekala, o zaman Ermeni kuvvetleri Kelbecer'i alacaklar..." dediler.[18]

Özellikle, 1992'de, Rusya'nın niyetleri şeffaf görünmüyorsa, bunun neden,i muhtemelen Rusya hükümetinin bir kolunun başkalarını bilgilendirme zahmetini göstermemesinden kaynaklanıyordu. Kafkasya'daki en aktif Rus oyuncu, Savunma Bakanlığı'ydı. Savunma Bakanlığı da, Yeltsin hükümetinin diğer birimlerini, yapmak istedikleri konusunda bilgilendirme zahmetine girmiyordu.

Üç üst düzey Rus askeri yetkili, Kafkasya'ya özel ilgi duydu ve muhtemelen, yavaş yavaş da olsa Ermenilere daha fazla destek verdiler. Kıdemli Orgeneral Fyodor Reut, eskiden Ermenistan'da Sovyetler Birliği 7. Ordusu'nun komutanıydı, ama artık Tiflis'te bulunan Transkafkasya Askeri Bölgesi'ndeki Rus kuvvetlerinin başındaydı. Denize kıyısı olmayan Ermenistan'ın, Gürcistan'ın Karadeniz'deki limanlarından malzeme getirip götürmesine yardımcı oldu. Bir başka eski 7. Ordu komutanı Mikhail Kolesnikov, yükselerek Rusya Genel Kurmay Başkanı olmuştu ve Ermeni yanlısı bir tutum sergilemesi beklenebilirdi. En önemlisi de, Rusya'nın yeni Savunma Bakanı Pavel Grachev'in Ermeni yanlısı bir tutum benimsemeye başlamasıydı.

Grachev, Mayıs 1992'de, Rusya'nın yeni savunma bakanı olarak atanmasından yalnızca birkaç gün sonra düzenlediği yurt dışı ziyaretinde, Ermenistan'a gitmeyi seçti. Kısa süre önce, Azerbaycan'ın ekslavı Nahçıvan ve Ermenistan arasındaki sınırda silahlı çatışmalar olmuştu ve gerginlik tırmanmıştı. Çünkü, NATO üyesi Türkiye, 1920 tarihli Kars Antlaşması uyarınca, Nahçıvan'ı koruma yükümlülüklerini yerine getirmek üzere harekete geçebileceğini duyurmuştu. Grachev, Yeltsin'in sağ kolu, Gennady Burbulis'le birlikte, Moskova'nın, Ermenistan'ın Türkiye sınırını koruma ve "Türk tehdidini" savuşturmaya yönelik devam eden taahhüdünü yinelemek üzere Yerevan'a geldi.

Grachev, karmaşık bir adam değildi. Kafkasya hakkındaki görüşleri ticari ve şahsi nedenler ve Rusya'nın buradaki stratejik menfaatiyle ilgili ham bir vizyonun bir karışımından doğmuşa benziyordu. Basitçe ifade etmek gerekirse, bu, bölgedeki Rus askerlerinin sayısını azami seviyeye çıkarmak anlamına geliyordu. Tek bir rejim ya da ülkeye yönelik desteğin ötesine geçen bir stratejiydi. Felgenhauer'in de söylediği gibi: "Savunma Bakanlığı, Ermenistan'la iyi ilişkiler yürütüyordu, fakat

Azrbaycan'dan da tam olarak kopmadı." Grachev, politika yapımını şahsileştirdi ve diğer ülkelerin savunma bakanlarıyla yakın ilişkiler kurdu. Hatta, Gürcistan'da beklenmedik biçimde vaftiz olma kararı aldığında, Gürcistan Savunma Bakanı'nı vaftiz babası olarak seçti – ama yine de Gürcistan'dan ayrılmak isteyen Abhaz liderlere, savaşta yardım etti. 1992'de, Yerevan'ı ziyaret ettikten kısa bir süre sonra, Grachev, Azerbaycan Savunma Bakanı Rahim Gaziyev'le de dost oldu ve Gaziyev'in Kuzey Azerbaycan'ın dağlarındaki memleketinde konuğu olarak birkaç gün geçirdi. Hatta, Gaziyev, Grachev'in annesinin cenaze törenine dahi gitti. Ancak, Grachev'in en büyük dostu, Ermenistan'ın Savunma Bakanı ve askeri lider Vazgen Sarkisyan'dı. Aralık 1999'da, Sarkisyan'ın ölümünden sonra, Grachev "Yerkrapah" gazilerinin bir toplantısına katıldı ve Yerevan'ın "hür adamı" ilan edildi. 2001'in Mart ayında, Sarkisyan'ın doğum gününü kutlamak için geri döndü ve ev sahiplerine, "Vazgen Sarkisyan benim dostumdu ve iyi bir öğrenciydi. Ona, askeri sanatları öğretmekten memnundum" dedi.[19]

Eylül 1992'de, Grachev, üç Kafkasya devletinin hepsinin savunma bakanları, Gaziyev, Sarkisyan ve Gürcistan Savunma Bakanı Tengiz Kitovani'yle Karadeniz şehri Soçi'de bir araya geldi. Gaziyev ve Sarkisyan'ın, ateşkes ve Dağlık Karabağ'da BDT'den "gözlemcilerin" konuşlandırılması çağrısı yapan kısa bir antlaşma imzaladıkları söyleniyor. Ancak, Grachev, çok sayıda ilgili tarafa toplantı hakkında bilgi vermedi. Bu taraflar arasında, gözlemci gönderecek Ukrayna, Belarus ve Kazakistan gibi ülkelerin hükümetlerinin yanı sıra, Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın kısa süre önce ihtilafa atadığı, o sırada Bakü'de olan arabulucu Vladimir Kazimirov da bulunuyordu. Kazimirov: "Yeltsin'den Elçibey'e ihtilafın çözümüne yönelik bir mesaj getirmiştim. Ama, Grachev'in ertesi gün, 19 Eylül'de Soçi'deki toplantıyı düzenlediğinden haberim yoktu"[20] diyor. Kazimirov, toplantıdan, bir diplomatın kendisine *International Herald Tribune*'de yayımlanan haberi göstermesiyle haberdar oldu. Toplantıya katılmak istediğinde, katılabilmesi için artık çok geçti.

Bir hafta sonra, Grachev, savaş bölgesine, 56 Rus gözlemci gönderdi, fakat çatışmalar devam ettiğinde onları geri çekmek zorunda kaldı.

Gaziyev, Azerbaycan yönetimindeki arkadaşlarının birçoğuna danışmamıştı ve sonuçta Bakü'ye döndüğünde bir kavgayla yüz yüze geldi. Gaziyev'in tam olarak neleri kabul ettiği belli değil, ancak o dönem, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nda üst düzey bir yetkili olan Tevfik Zülfügarov'a göre, Ruslar, Ermenistan ve Karabağ arasındaki "Laçın koridorunu" stratejik ödüllleri olarak belirlemişlerdi. "[Gaziyev] Laçın koridoru olarak adlandırılan bölgenin Ruslar tarafından geçici olarak kullanılmasını kabul etti" dedi Zülfügarov. Bu ne kadar doğru olursa olsun, Elçibey, Gaziyev'in belge imzalamasından kesinlikle hoşnut olmadı ve hatta Gaziyev, böylece Elçibey'in öfkesini üzerine çekti. Azerbaycan İçişleri Bakanı İskender Hamidov, 28 Eylül'de, "Rus barış gücü askerlerinin Azerbaycan'a getirilmesinin, örtülü bir saldırıdan başka bir şey olmadığı son derece açık"[21] dedi. Bu güçlü Rus karşıtı duruş, Gaziyev'i yalnızlaştırdı ve Rusya Savunma Bakanlığı'nın Ermenilere daha da yaklaşmasına neden oldu.

Ermenistan Kuşatma Altında

Bağımsız Ermenistan, 1992 yılını güçlükle bitirdi. Ülke, siyasi olarak istikrarlıydı. Milliyetçi muhalefet, kan dökmeden başa geçmişti ve yeni Ter-Petrosyan hükümetinde eski komünistlerden birçok yetkili bulunuyordu. Ter-Petrosyan'ı eleştirenler, genellikle milliyetçi muhalefette, özellikle 1992 yazında Ter-Petrosyan hükümetine karşı ilk düşmanca gösterileri düzenleyen Taşnaktsutyun Partisi'ydi. Ancak, genel olarak geniş bir tabana sahipti.

Ermenistan'ın sorunu, ekonomik olarak hayatta kalmaktı. Yalnızca birkaç yıl önce Sovyetler Birliği'nin en müreffeh ülkelerinden biri olan Ermenistan, artık yokluk içindeydi. Azerbaycan'ın uyguladığı ekonomik abluka, Ermenistan'ı elektrik, temel ihtiyaç malları ve demiryolu bağlantılarından mahrum bırakıyordu. Rusya uzaktı ve ülkenin diğer üç komşusu güvenilmezdi. Türkiye, Azerbaycan'la dayanışma içinde olduğunu açıkladı ve ilişkilerde yumuşama teşebbüsünün ardından, 1993'te Ermenistan'la sınırlarını tamamen kapattı. Kuzey komşusu Gürcistan sürekli krizdeydi; boru hatları, yolları ve demiryolları sık sık kapanıyordu. Böylece İran, Ermenistan'ın en yakın komşusu haline

geldi, ama İran da uzaktı ve sadece virajlı dağ yollarından ulaşılabiliyordu. Yine de, İran'la ticaret yapmasaydı, Ermenistan, 1991-1992 ve 1992-1993'ün sefalet içinde geçen iki kışını çıkaramazdı.

Bu kış ayları boyunca, Ermenistan vatandaşları modern yaşam öncesi koşullarda yaşamaya mecbur bırakıldılar. Kentlerde yaşayanlar kuyulardan su çektiler, odun sobalarında kestikleri ağaçları yaktılar ve mum ışığında yaşadılar. Dahiyane bir yöntem olarak, bir troleybüs kablosundan, ucuna bir jilet tutturulmuş bir kabloyu sarkıtarak su ısıttılar. Troleybüs kablosunun düşük voltajı, bir tencere suyu kaynatmak için yeterli elektriği iletiyordu. Ermenistan, ancak 1996'da, Metsamor nükleer enerji santralinin –son derece tartışmalı biçimde- yeniden açılmasıyla doğru dürüst bir elektrik arzına sahip olabildi.

Kaynak kıtlığı, Ermenistan'da yaşayanların ruh hallerini de etkiledi, savaş zamanında görülen türden bir dayanışmayı doğurdu. Bu bağlamda, güçlükler, Ermenilerin Karabağ Savaşı'na desteğini seferber etti. Ancak, ekonomik sefaletin ardında, daha karmaşık bir gerçek yatıyordu. Savaş bittiğinde, Ermenistan'ın aslında elektrik ürettiği; ürettiği elektriği büyük kâr marjlarıyla Gürcistan'a sattığı ve siyasi liderlerin ekonomik sektörlere hâkim olmak için savaş durumunu kullandığı iddiaları gündeme getirildi.

Ermenistan "mafyası" da perde arkasında güçlü bir aktördü. Mafya, Ocak 1993'te, birden, Svo olarak bilinen Ermeni gangster Rafik Baghdasaryan'ın Moskova'daki hapishane hücresinde öldürülmesiyle görünür hale geldi. Svo'nun naaşı, Yerevan'daki Toghmagh Mezarlığı'nın en prestijli yerine gömülmek üzere memleketine getirildi. Sovyetler Birliği'nde suçlularının kardeşliği, etnik ihtilafa kulak asmadı ve Svo'nun Azerbaycan'daki eski yoldaşları, ona son bir kez saygılarını sunmak üzere Yerevan'a geldiler. 90'larda, ilk ve son kez uçaklar, Bakü ve Yerevan arasında gidip geldi ve gansterler cenaze töreninin olduğu hafta, üç gün kente gaz ve elektrik verilmesini sağladılar. Ancak, tüm mafya mensubu konuklar kentten ayrıldığında, abluka kaldığı yerden devam etti ve karanlık bir kez daha çöktü.

Doğaçlama Ordular

1994'te Ermenilerin zafer kazanmasının ve Azerbaycan'ın yenilgisinin ardında üç faktör yatıyordu: Azerbaycan'daki siyasi ve askeri kaos, Rusya'nın Ermenilere daha fazla destek vermesi ve Ermenilerin savaş becerilerinin daha üstün olması.

Son faktörün kökleri tarihe dayanıyordu. Kafkasya'nın diğer dağlık bölgelerde yaşayan asileri olan Çeçenler gibi, Karabağ Ermenilerinin de güçlü bir savaş geleneği vardı. 1993'te, Karabağ'da savaşanlar, bir tankı lastiğinden vurarak daha sonra tamir edilebilecek şekilde durdurabilmeleri halinde para ödülü alıyorlardı. Eğer tareti vurup tankı imha ederlerse, herhangi bir para ödülü alamıyorlardı. Ermeni gazeteci Vardan Hovhannisyan, üç Azeri tankıyla düzenlenen âni saldırı sırasında, Ağdere bölgesinde olduğunu hatırlıyor. Yanındaki grupta yalnızca bir tane bomba atar vardı. Hovhannisyan, ateş açmalarını söylerken, kendi aralarında kimin ilk tankı vuracağını ve ödülü alacağını tartışmaya başladılar; köydeki geçmişlerinden kaynaklanan, içlerinde birikmiş bir parça kin de vardı. Nihayet tanklar, iki yüz metre uzağa kadar geldiğinde, askerlerden biri silahı eline aldı ve ateş açtı. Bir tankı lastiğinden vurdu ve durdurdu – bu şekilde tankın içindeki mürettebat ölmedi. Diğer iki tank kaçtı.

Başlangıçta, Ermenilerin gönüllü ordusuna kaos hâkimdi. "Ordunun başında kimse yoktu" diyor Samvel Danyelyan. "Bir birlik, çatışmayı bırakıp topluca Ermenistan'a ölülerini gömmeye giderdi." *Fedayin* hareketi, askerler daha düzenli kuvvetlerin içinde rutin işlerle görevlendirildikçe yavaş yavaş ortadan kalktı. Vardan Hovhannisyan, rollerini tanımlamak için Rusça *shturmovik* veya "hücum adamı" kelimesini kullanıyor. Onlar, gece ya da sis çökmüşken düşman siperlerine saldırma cesaretini ve fanatikliğini gösterebilenler ve bu şekilde müdafaa kuvvetlerine panik salan kişilerdi. "Niteliği başarmamız gerekiyordu, niceliği değil" diyor Hovhannisyan.[22]

Diaspora'dan da çok az sayıda Ermeni, Karabağ'da savaşmak için geldi. En ünlüsü, 70'ler ve 80'lerde Türk diplomatlara suikast düzenleyen ASALA terör örgütünün üyesi, Kaliforniya doğumlu, Monte Melkonian'dı.

Melkonian, 1990'da Ermenistan'a gelmeden önce, birkaç yıl kaçak yaşadı. Karabağ Savaşı çıktığında, Melkonian'a güneydoğudaki Martuni bölgesinin komutası verildi. Savaşta, Avo ismini kullanan Melkonian, profesyonel bir savaşçıydı ve Karabağ'ı kutsal bir mesele olarak gören koyu bir milliyetçiydi. Emrindeki askerlerin içki içmesini yasakladı ve yağma yapmaları engellemeye çalıştı. Dul kalan eşi Seta'ya göre, bu, sorun oldu. Çünkü, Sovyet dönemi sonrası düzensiz bir askeri kuvveti komuta ediyordu:

> İnsanlar gelip [Monte'ye] rüşvet teklif ediyorlardı. Neden bahsettiklerini anlamazdı bile. "Ne? Ne?" derdi. Bunun rüşvet teklifi olduğu aklından bile geçmezdi, mesela ailesini bölgeden çıkarmak istiyor birisi ve Monte "Hayır" diyor. Eğer siviller burada olmazsa, askerler iyi savaşmayacaklar. Örneğin, bir şişe içki getiriyorlar, anlamıyor. Yağmaya karşıydı. Birçok kişi bundan hoşlanmıyordu, çünkü bunun, onlara kendilerini daha iyi hissettirdiğini ve yağmanın aileleri için de iyi bir şey olduğunu düşünüyorlardı. Her kim olursa olsun, yaralı Azeri askerler de dahil, işkence etmeye karşıydı. Birçok kez, Ermenileri, yaralı Azerileri rahatsız ettikleri, onlara vurdukları ya da bir şey yaptıkları için cezalandırdı.[23]

Melkonian, Haziran 1993'te öldürüldü. O sıralar, Karabağ Ermenileri kendi bölgelerinden çıktılar; Azeri kent ve köylerini yakıp yıkmaya başladılar, sadık Ermeniler bile bir tavır değişikliği olduğunu fark ettiler. "Karabağ için savaşıyorduk, insanlar kışlalarımıza [Ermeni gerilla kahramanları] Andranik veya Njdeh'in resimlerini astılar" dedi askeri danışman Gurgen Boyajyan. Ağdam'dayken, insanlar çıplak kızların fotoğraflarını asarlardı. Psikoloji, tamamen farklıydı'."[24]

Azerbaycan'ın komutanları, çok ayrı unsurlardan bir ordu inşa etmişti. Askerlik mesleğinden gelen, subay İsa Sadıkov'un tecrübesi tipik. Sadıkov Azeri. 1992 yazında, Azerbaycan'dan Gürcistan'a taşındı ve Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Kazah bölgesinin komutasını üstlendi. Disiplinden yoksun, karman çorman bir grup askeri vardı: "O zaman, ilk sorun içki içmeleriydi. Sonra, zaten, oldukça yaşlı, sakallı gönüllüler vardı. Sakallarını tıraş etmem zordu ama etmiştim." Sadıkov, birliği terk etme karşılığında büyük cezalar getirdiğini ve askerlerin ailelerinin bölgeden tahliye etmelerine izin vermediğini söylüyor.

Sadıkov, durumu şu sözlerle açıklıyor: "Savaşın psikolojik bir karakteri vardı. Ermeniler, büyük nüfusa sahip bölgeleri vuruyor, panik yaratıyor, insanlar kaçıyorlardı; onlardan sonra da ordu giriyordu. En önemli şeyin, mülteci akınını durdurmak olduğunu düşündüm. Bunu yapmayı da başardım."[25]

Azeriler, 1992 yazında, üstün duruma geldiklerinde, avantajlarını kullanacak sayıda asker ve uzmanlığa sahip değillerdi. Ekim 1992'de, ordu, Dağlık Karabağ'ın kuzey tepelerinde batağa saplandı. Azerbaycan Savunma Bakanlığı tarafından çekilen bir film, subaylar arasında başarısızlıklarının ardındaki sebeplerle ilgili yaşanan hararetli bir tartışmayı gösteriyor. Azeri komutan Necmettin Sadıkov, Grad füzelerinin hedef gözetmeksizin fırlatıldığından ve israf edildiğinden yakınıyor. Savunma Bakanı Yardımcısı Leyla Yunus ekliyor: "Çok fazla miktarda roketimiz olduğunu, o roketleri fırlattığımızı, sadece ormanları yok ettiğimizi duyuyoruz." Bundan daha da kötüsü, tecrübesiz askerlerin güçlü silahları kullanma teşebbüsleri korkunç "dost ateşi" kaynaklı ölümlere neden oldu. Bir keresinde, Azeri uçakları Azerbaycan'ın Füzuli kentini bombaladı. Kemal Ali o günleri şu sözlerle anımsıyor: "Sık sık tüm gün boyunca bir dağı vurduğum olurdu. Daha sonra ortaya çıktı ki, orada bizim askerlerimiz vardı. Onlar da bütün gün bize ateş ettiler. Aynı şey Ermenilere de oldu."

Ermeniler, belki de savaş sırasında meydana gelebilecek en fena özyıkımı gerçekleştirdiler. Ellerinde sadece iki adet SU-25 taarruz uçağı vardı. Ama, uçaklardan biri, Azeri uçağıyla karıştıran Karabağ Ermenileri tarafından vuruldu. Pilot, paraşütle atlayarak kendini kurtardı. Ancak, etrafını saran köylüler tarafından hırpalandı. Köylüler, biraz vakit geçtikten sonra pilotun Ermeni olduğunu fark ettiler. Bundan sonra, Karabağlılar "Ermenistan hava kuvvetlerinin yüzde ellisini imha ettiklerini" söyleyerek şakalar yaptılar.[26]

Uzun vadede, Ermenilerin kaynaklarını kullanma konusunda daha başarılı oldukları ortaya çıktı. Kendilerini Azeri hava saldırılarına karşı korumak için, 1992 sonbaharında bir uçaksavar sistemi kurdular. Leyla Yunus, bunun Rusya'nın yardımıyla gerçekleştiğine inanıyor: "Bizim uçaklarımız vardı, Stepanakert'teyse gökyüzü bomboştu. Birkaç hafta

içinde, iyi bir uçaksavar sistemi oluşturmuşlardı." O noktadan itibaren, hava kuvvetleri, savaşta pahalı bir lükstü.

Ermeniler, ele geçirdikleri askeri teçhizatı geri dönüştürmeyi de başardılar. Bir Ermeni askeri uzmanın tahminlerine göre, her meydan savaşından sonra, teçhizatın %15 ile 20 arasında değişen bir bölümü, kullanılamaz hale geliyordu. Bir Sovyet tankının savaş sırasındaki ortalama ömrü, sadece bir buçuk gün.[27] Bu sorunla başa çıkabilmek için, Karabağlı yetkililer bir traktör tamir tesisini, tank tamirhanesine dönüştürdüler. Amerikalı muhabir Lee Hockstader, Eylül 1993'te o tamirhaneyi ziyaret etti ve tamir edilmekte olan en az otuz T-72 ve en azından bir düzine zırhlı personel taşıyıcı gördü. "Hasarın boyutuna göre, buraya gelen tankların yüzde doksanını tamir edebiliyoruz" dedi tank alanından sorumlu otuz yedi yaşındaki mühendis Andrey Musayelyan. Hockstader'a depodaki tankların yüzde sekseninin Azerilerden alındığını söyledi. Hâlâ birçoğunun namlusunun üzerinde İslam'a özgü hilal işareti bulunuyordu. Geri kalanlar "bizim" dedi.[28]

Olayların Gidişatı Değişiyor

1992 sonbaharı, Azerbaycan'ın savaş sırasındaki askeri başarısının doruk noktasıydı. Bir noktada, Azeriler, Stepanakert'in kuzeyindeki Sirhavend Köyü'nü ve kentin doğusundaki yolu ele geçirdiler ve Laçın koridorunu tekrar almak üzereydiler. Hatta, Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Azerbaycan'ın almayı planladığı bölgedeki Ermeni nüfusun tahliyesi için otobüsler getirme planları yapıyordu. Ancak, Ekim 1992'de, Azerbaycan orduları artık ilerleyemez oldu. Taarruzun enerjisi tükenmişti.

Hem Karabağ, hem Ermenistan'da düzensiz askeri kuvvetler daha düzenli hale geldi. Karabağ'da, Savunma Komitesi'nin kurulması, etkisini göstermeye başladı. Yirmi yedi yaşındaki eski tamirci ustası Samvel Babayan, en az on bin askerden oluşan bir Karabağ Ermeni "ordusu" kurabilmek için acımasız taktiklere başvurdu. Şuşa'yı ele geçiren Arkadi Ter-Tadevosyan gibi diğer komutanlarsa, Babayan'la çalışamadıkları için Ermenistan'a geri döndüler.

Ermenistan'daysa, Ter Petrosyan yoldaşı ve rakibi Vazgen Manukyan'ı Ekim 1992'de savunma bakanlığı görevine getirdi. Askerlik mesleğinden gelmeyen Manukyan, yeni bir ordu kurmak için Genel Kurmay Başkanı Norat Ter-Grigoryants'la çalıştı. Ermeni ordusunun savaşa hiç katılmadığı yönünde kamuya yapılan açıklamaların sadece yurt dışına yönelik siyasi bir tavır olduğunu itiraf ediyor: "Siyasi olarak ne dersek diyelim, Karabağ Ermenilerinin ve Ermeni ordusunun askerinin, eylemlerde birlik içinde hareket ettiğinden şüpheniz olmasın. Benim için, birinin Karabağlı ya da Ermenistanlı olmasının önemi yoktu." Manukyan, birçok kez, kasti olarak Ermeni ordusuna, siyasi olarak daha temkinli Ter-Petrosyan'ı uyarmadan talimat verdiğini söylüyor.[29]

Bu sırada, Azerbaycan'da, Elçibey yönetimine destek zayıflıyordu. Nahçıvan'ı, yarı bağımsız bir prenslik olarak yöneten Haydar Aliyev, endişe sebeplerinden birisiydi. Aliyev'in Bakü rejimiyle ilişkileri, Ekim 1992'de, Halk cephesi aktivistlerinin kendisini iktidardan düşürmeye çalışmasıyla soğudu. Aliyev, uzun oyunların ve ittifakların ustasıydı. Mayıs 1992'de, Türkiye'yle bir karayolu köprüsünün kurulmasını fırsat bilerek, Ankara'yla ayrı bir ilişki kurarken bir yandan da Rusya'yla bağlarını koparmadı.

Aliyev, Nahçıvan ve Ermenistan arasında olası bir çatışmayı engellemek için de elinden geleni yapmaya karar verdi. Mayıs 1992'de gerçekleşen, ciddi bir sınır ötesi ateş açma olayının ardından, iki taraf da savaşta ikinci bir cephe açmak istemediklerine karar verdi. Aliyev, sınır ötesi gerilimi azaltmaya çalıştıkları günlerde, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın güvenlik danışmanı Ashot Manucharyan'la her gün telefon görüşmesi yapıyordu. Manucharyan, Aliyev'e, Nahçıvan'dan Bakü'ye, Ermeni topraklarından geçerek uçakla gidilmesi konusunda her gün geçiş izni veriyordu. Bir rivayete göre, Aliyev, Nisan 1993'te, Turgut Özal'ın cenaze törenine katıldıktan sonra Nahçıvan'a dönerken Ermeni hava sahasından geçmesi gerekiyormuş. Aliyev, geçiş izni almak üzere Manucharyan'ın evini aramış, fakat evde sadece Manucharyan'ın annesini bulmuş. Önceden tanışıyorlarmış. Manucharyan'ın annesi, mesajı oğluna ileteceğine söz vermiş ama Manucharyan'ı bulamamış. Ermenistan'a ait bir uçak, Aliyev'in uçağı-

na engel olmaya çalışmış ve pilot, Aliyev'e kimden geçiş izni aldığını sormuş. Aldığı mesaj: "Aşot'un annesinden!" olmuş.

Bakü'de, Savunma Bakanı Rahim Gaziyev ve ordu komutanı Suret Hüseynov, Cumhurbaşkanı Elçibey'e açıkça karşı gelmeye başladı. İki yetkili de gittikçe daha fazla Rus ordusuyla işbirliği yapıyormuş gibi görünüyordu.

Şubat 1993'te, komutan Zahid Niftaliyev, iki Azeri'nin ihanetinin doğrudan kanıtını gördü. Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın kuzeyindeki toprakların bir bölümünü geri almaya başlıyorlardı. Bir Azeri birliğinin etrafı, Haterk Köyü yakınlarında kuşatılmıştı. Niftaliyev, yakınlarda bulunan kurmay merkezine geldiğinde, bir telefon operatörünün, gözyaşları içinde, koşarak geldiğini söylüyor. Operatör, Gaziyev'in Hüseynov'a telefonda, Haterk'te etrafları kuşatılmış askerleri kasten kaderlerine terk ettiğini söylediğini duymuştu. Niftaliyev, hemen, bu göz göre göre yapılan ihaneti araştırmak üzere, İçişleri Bakanı İskender Hamidov'u çağırdı. Niftaliyev, "İskender Hamidov, Rahim Gaziyev'in ofisine geldi ve yüksek sesle tartışmaya başladılar. Gaziyev'i, birliğimizin Haterk'i terk etmesi için emir vermeye zorladı. Daha sonra, askerlerimiz, büyük kayıplar vererek Haterk'i terk ettiler" dedi.[30] Bu olaydan sonra, Hüseynov ön cephe hattından iki tugay öteye gönderildi. Elçibey, onu tüm görevlerinden aldı. Ama, Hüseynov, 709. Tugay'ı Gence'deki üsse geri çekti ve tugayı dağıtmayı reddetti. Kısa süre sonra, 20 Şubat'ta, Gaziyev, savunma bakanlığı görevinden istifa etmeye mecbur bırakıldı.

Kelbecer

Suret Hüseynov'un cepheden ayrılması, Azerbaycan savunma kuvvetlerinin en hassas noktalarından birisinde, Kelbecer'in dağlarında büyük bir boşluk yarattı. Kelbecer, Dağlık Karabağ'ın kuzeybatısı ve Ermenistan arasındaki bir toprak parçası. Her iki taraf için de büyük stratejik öneme sahip olmasının yanı sıra, bölgedeki nehirlerin de çoğunun kaynağını aldığı bir bölge.

Ermeni taarruzu, 27 Mart 1993'te başladı. Kelbecer'i savunan asker sayısı azdı ve o askerlere yardım etmek için takviye kuvvetler gelmedi.

Kelbecer'de yaşayan, büyük Kürt topluluğunun lideri Shamil Askerov, "Kendi tarafımızdan hiç yardım almadık" diyor.[31] Ermenilerin saldırısının en güçlü biçimde geldiği taraf, batıda, Ermenistan'ın Vardenis bölgesiydi –her ne kadar bu, başlangıçta siyasi sebeplerden dolayı reddediliyor olsa da. Karabağ tarafından da, bunu destekleyen bir açıklama geldi.

Operasyon, Ermenistan yönetiminde, Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan ve savaşa diplomatik bir çözüm arayışı içinde olanlar ve Savunma Bakanı Vazgen Manukyan ve Karabağ Ermenileri gibi elde ettikleri askeri avantajı artırmak isteyenler arasındaki ayrılıkları güçlendirdi. Manukyan, Ter-Petrosyan'ı, Ermenistan'ın Kelbecer operasyonundaki rolü konusunda, kasten, tam olarak bilgilendirmediğini, çünkü Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın bununla ilgili endişeleri olacağını bildiğini söylüyor. "Operasyonun yalnızca küçük bir bölümünü sundum" diyor Manukyan. "Bu küçük bölüm için izin alarak, daha fazla şey yaptık." Ter-Petrosyan, Karabağ lideri Robert Koçaryan'a mektup yazarak saldırıları durdurması çağrısında bulundu.[32]

3 Nisan'da, Ermeniler, Kelbecer kentini ele geçirdiler. Asgari düzeyde askeri kayıp verilmişti ve askerlerin çoğu, sivil mültecilerle birlikte kentten ayrılmıştı. Yeni bir çaresiz mülteci dalgası, bu kez Ermenilerin açık bıraktığı yoldan kaçmaya başladı: Murov Dağları'ndaki 50 millik karlı yol... Askerov'un evi –ve 30 bin kitaplık eşsiz kütüphanesi" bir Grad füzesiyle yok edilmişti. Kendisi de yollara dökülen 50 bin mülteciden biriydi. "2 Nisan'da, Murov Geçidi'ne tırmandık" dedi Askerov. "Köylülerden birisi 80 koyunu sürmeye çalıştı. Benim etrafımı sardılar. Hepsi öldü. Kar ve rüzgâr vardı. Bir kuzuyu paltomun altına aldım. Gözyaşlarım dondu." Kelbecer'in alınmasından sonra hayatını kaybeden birkaç yüz sivilin büyük çoğunluğu, soğuktan donarak öldü. Ermeniler, neredeyse hiç kayıp vermeden, tüm bölgeyi aldılar.

Kelbecer'in kaybedilmesi, Halk Cephesi yönetimini sarstı. Cumhurbaşkanı Elçibey, bu ilk askeri yenilgiyle başa çıkabilmek için 60 gün sürecek bir olağanüstü hal ilan etti. Çeteler, genç erkekleri askere yazdırmaya başladı.[33] Aynı zamanda, Elçibey yönetimi, Rus barış güçlerinin ülkeye gelmesini içeren bir barış antlaşmasını imzalama konusunda Moskova'nın baskısı altında kaldı. Ruslar, doğrudan Kelbecer'in alın-

masında rol oynamadılar. Ancak, görünüşe bakılırsa, kentin alınması Rusların Azerbaycan'la ilgili amaçları için bir kaldıraç görevi gördü.

Ermeniler için, Kelbecer operasyonunun başarısı, Karabağ ve Ermenistan arasında yeni bir köprünün inşa edilmesini sağladı. Ancak, operasyonun diplomatik maliyeti büyük oldu. İlk defa, Ermenistan Cumhuriyeti kuvvetlerinin Azerbaycan içinde ve Karabağ dışında savaştığının kanıtı ortaya çıktı. Rusya'nın 7. Ordusu'nun askerlerinin de operasyona katıldığı iddiaları da gündeme geldi.[34]

Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ın dışında kalan bir bölgesinin alınması, dışardan müdahil olunduğuyla ilgili iddialarla birleşince Ermenistan'ın uluslararası düzeyde kınanmasına neden oldu. 30 Nisan 1993'te, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Dağlık Karabağ ihtilafıyla ilgili ilk kararını kabul etti. Kararda, her iki tarafa da çatışmaları durdurma, Ermeni tarafından tek başına söz edilerek, Kelbecer'de "tüm işgal kuvvetlerini hemen çekmesi" istendi. Ermenistan'ın Türkiye'yle arasındaki kırılgan ilişki de bozuldu. 1992'de, Türkiye, Ermenistan'la diplomatik ilişkilerini tesis etmemişti, fakat tüm köprüleri de atmamıştı. Örneğin, Avrupa Birliği'nden gelen 100 bin ton buğdayın Ermenistan'a götürülürken topraklarından geçmesine izin vermişti. Kelbecer'den sonra, Ter-Petrosyan, Türkiye'yle Ermenistan arasındaki bağları koparmamaya çalıştı. Hatta, Turgut Özal'ın Ankara'daki cenaze törenine bile katıldı. Ancak, Türkiye, iki ülke arasındaki ilişkileri sınırlama kararı aldı. Ermenistan'la kara sınırını kapadı ve AB'den gelen buğday teslimatının ikinci yarısı da yapılamadı.

Ter-Petrosyan, bu baskıya cevaben, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye tarafından desteklenen, yeni bir barış planına olan desteğini çekti. Barış planında, Ermenilerin, Dağlık Karabağ'da güvenlik teminatları karşılığında, Kelbecer'den çekilmesi koşulu getiriliyordu. Ermeni lider, 14 Haziran'da, Karabağ Ermenilerini plan konusunda ikna etmek için Stepanakert'e gitti. Hararetli tartışmalar yaşandı. Parlamento, planı, ancak başkanı Georgy Petrosyan istifa ettikten sonra kabul edebildi. Fakat, Karabağlılar, planın uygulanmasının bir ay ertelenmesini istedi. Zamana oynamak için iyi nedenleri vardı, çünkü Azerbaycan'ın iç karışıklığa doğru gittiğini görebiliyorlardı.

Azerilerin Çöküşü

Ebulfez Elçibey'in cumhurbaşkanlığı, başdöndürücü bir hızla çöktü. Elçibey, 4 Haziran 1993'te, muhalif ordu komutanı Suret Hüseynov'un garnizonunun dağıtılması için orduyu gönderdi. Bu operasyon başarısız olunca, rejimin kendisini savunmak için neredeyse hiçbir şey yapmadı. İki hafta içinde, Hüseynov, askerlerini Bakü'ye doğru gönderirken, Elçibey teslim olmuş ve başkentten kaçmıştı.

Albay İsa Sadıkov, Hüseynov'u silahsızlandırmak için görevlendirilmiş yetkililerden biriydi. Sadıkov, 4 Haziran'da Gence'ye vardığında, Hüseynov'un kendisine karşı kuvvetlerin gönderildiği bilgisini almış olduğunu söyledi. Muhalif komutan, muhtemel bir silahlı saldırı tehdidine karşı bir grup kadın ve çocuğu "canlı kalkan" olarak kullanmak üzere garnizonunun önüne toplamıştı. Sadıkov ve bir meslektaşı, Hüseynov'la görüşmek üzere ofisine gittiklerinde, dövüldüler ve bir bodrum katına kapatıldılar. Canlarını zor kurtardılar.

Hüseynov, müthiş bir özgüvenle hareket ediyordu. Bu da iktidara gelmeyi iple çektiğini gösteriyordu. Kendisiyle görüşmeye gelen, hükümeti temsil eden heyetler onun üssü gibi davranmak yerine karşısında el pençe divan duruyordu. Thomas Goltz, Gence'ye gitti ve üssün avlusunda Hüseynov'un kibrinin nedenini gördü: Rusya'nın, Gence'den yalnızca on gün önce çekilen 104. Hava İndirme Tümeni'nin bütün silahları Hüseynov'a kalmıştı. Karmaşa içindeki hükümetten hiçbir dirençle karşılaşmayan Hüseynov, Bakü'ye "yürümeye" başladı.[35]

Çaresiz kalan Halk Cephesi hükümeti, Haydar Aliyev'i, Nahçıvan'dan yardıma gelmesi için çağırdı –Goltz'un deyişiyle, bu, "bir timsahı, keçi ağılına davet etmeye eşdeğerdi." Hızla gelişen olaylar sonucunda, Elçibey yönetimi düştü ve Aliyev onun yerine cumhurbaşkanı oldu. Önce, 15 Haziran'da, Aliyev, İsa Kamber'in yerine parlamento başkanı seçildi. Üç gün sonra, Hüseynov'un adamlarının hâlâ Bakü'ye doğru ilerlediği sırada, Elçibey memleketi Nahçıvan'a kaçtı. 24 Haziran'da, Aliyev, ezelden beri muhalefette olan Etibar Memmedov'un desteklediği bir önergeyle, olağanüstü başkanlık yetkileri aldı. 30 Haziran'da, Aliyev, -artık isyancı olmayan- Hüseynov'u, Azerbaycan'ın başbakanı olarak

atadı. Ayrıca, Elçibey'in Haziran başında Batılı petrol şirketleriyle imzaladığı bir dizi sözleşmeyi de feshetti. Aliyev, iki aydan kısa bir süre sonra, 28 Ağustos'ta, Azerbaycan kamuoyunun Elçibey'e güven oyu vermemesini sağlayacak bir halk oylamasını araç olarak kullandı. Böylece, 3 Ekim'de cumhurbaşkanı seçilmek için önü açılmış oldu.

Gelişmeleri, hızlı ve şiddetli bir geçiş süreci takip etti. Birçok gözlemci, Aliyev'in Halk Cephesi yönetimini devirmek ve başa geçmek için Hüseynov'la işbirliği yaptığını varsaydı. Ancak, daha sonra ortaya çıkan kanıtlar Hüseynov ve Aliyev'in yollarının olaylar sebebiyle kesiştiğini gösteriyor. Ülkenin başka bir yerinde gerçekleşen bir isyan başka bir senaryonun planlandığını gösteriyor. Hüseynov'un başlattığı ayaklanmadan kısa süre sonra, ordu komutanı Aliakram Hummatov Lenkeran bölgesinde yeni bir isyan başlattı ve Güney Azerbaycan'da, ayrılıkçı, "Talış-Muğan Cumhuriyeti"ni kurdu. Hummatov, eski Savunma Bakanı Rahim Gaziyev'in desteğini aldı ve eski Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'a bağlılık yemini etti. Ağustos'ta, neredeyse hiç kan dökülmeden sonlandırılan bu isyan, Hüseynov'un Gence'de çıkardığı isyan gibi daha geniş çaplı bir planın bir parçası gibi duruyordu. Rusya ordusundaki dostları tarafından desteklenen Hüseynov'un, belki de, aslında, Mutallibov' tekrar iktidara taşımayı planladığına ancak planlarının Aliyev ve parlamento arasındaki doğaçlama ittifak sebebiyle bozulduğuna işaret ediyordu.

Ermeniler, Karabağ'ı neredeyse tamamen savunmasız bırakan bu krizi acımasızca kullandılar. Hüseynov'un çıkardığı isyandan kısa bir süre sonra, Ağdam'a bir taarruz başlattılar. 27 Haziran'da, Ağdere kentini ve şu an tüm savaş alanının en fazla tahrip olmuş ve yağmalanmış yeri olan, Karabağ'ın kuzeyinin büyük bir bölümünü yeniden ele geçirdiler. 23 Temmuz'da, neredeyse hiç dirençle karşılaşmayan Ermeni kuvvetleri, stratejik öneme sahip Ağdam kentini aldılar. Bir ay sonra, güneye doğru ilerleyerek Füzuli ve Cebrayıl'ı aldılar. Sonuçta, dört ay içinde, bir yandan Bakü'de iktidar değişikliği yaşanadursun, Azeriler ülkelerinin tam beş bölgesinin yanı sıra Dağlık Karabağ'ın kuzeyini kaybettiler. Bu, yaklaşık beş bin kilometrekarelik bir alanı kaybettikleri anlamına geliyordu.

Ermeniler, tüm taarruzlarından önce, işlenmemiş bir propaganda kampanyası düzenleyerek, çok iyi savunulan mevzilere meşru müdafaa prensibiyle hareket ederek müdahale ettiği konusunda ısrar ediyordu. Aslında, çoğunlukla, Azeriler kaçtıktan sonra, boş kentlere ve köylere girdiler. Öfkeyle dolan bir gözlemci buna "askeri turizm" dedi. Füzuli bölgesinden bir köylü, Gabil Ahmedov şunları söyledi:

> Adamlarımız topraklarımızı savunmadı. Ermeniler, sadece mevzileri aldılar. 18 Ağustos'ta, Ermeniler üç ya da dört saat içinde yirmi kilometrelik alanı aldılar. Lenkeran Tugayı hiçbir şey yapmadı. Sadece silahlarını, el bombası atarlarını aldılar ve gittiler. O bölge düz, savaşmak kolay. Ama bizim askerlerimiz, uzun süre önce gitmişti. Bölgeyi en son terk eden siviller oldu.[36]

Taarruz, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'da gerçekleşen en büyük mülteci dalgasını yarattı. Yaklaşık 350 bin kişi yerlerinden edildi. Thomas Goltz, bu insanlık dramını yerinde gözlemledi:

> Uzaktan, kırsal bir antika pazarına veya lunaparka giden bir Çingene kervanı gibi görünüyorlardı. Üzerlerine bir sürü kilim, tencere ve tava yığılmış, tekerleklerinde lastik bile olmayan, perişan arabalar, yollardan takır tukur ilerliyor. Üzerinde tüten dumanıyla ilerleyen, döşek ve somyalarla haddinden fazla yüklenmiş kamyonlar, normalde tonlarca pamuk taşımaları için tasarlanmış ama giysi, kire batmış çocukları ve vaklayan ördekleri taşıyan vagonları çeken traktörleri geçmeye çalışıyordu. Arka tarafta, genellikle eşek üstünde giden veya katırların çektiği arabaları yönlendiren erkekler vardı. Yolun kenarlarındaysa, koyunları, inekleri ve öküzleri güvenli bir yerde tutmak için trafiğe girip çıkan yalınayak çobanlar görünüyordu.[37]

Onların ardından, Karabağ Ermenisi kuvvetler geldi; girdikleri bölgeleri sistematik olarak yakıp yıktılar, yağmaladılar ve zamanında kaçamamış olanları rehin aldılar. Binlerce kişi, Aras Nehri'nden İran'a sürüldü. Birçoğu, güvenli bir yere doğru yüzerek kaçmaya çalışırken boğuldu.

14

SABİRABAD

ÇOCUKLARIN CUMHURİYETİ

Müzik sesi, oluklu sac tavanlı büyük salondan geliyordu. Yaylı bir çalgının gıcırtısı, yere vurulan ayakların ritmi, bir akordeon ve gürültülü bir trampet vardı. İçeride, ele ele tutuşmuş, pembeli yeşilli elbiseler giymiş, bir sıra oluşturmuştu. Köşede oturan müzisyenler kızları dansa katılmaya davet ediyordu. Dans öğretmeni ellerini çırptı, müzik durdu, kızlar güldüler ve tekrar eski yerlerine döndüler.

Bu, yaşam sevinciyle dolup taşan salon, Azerbaycan'ın çorak ovalarında, Sabirabad kentinin dışında bulunan bir mülteci kampındaydı. Her hafta sonu, bu avlu, istisnai bir projenin merkezi haline geliyordu. Dans sınıfının hemen yanındaki odada, bir başka grup, besteci Üzeyir Hacıbeyov'un bestelediği bir operetin metnini çalışıyordu. Dışarıda, pişmiş çamur ve çimden sahada bir futbol maçı devam ediyordu. Farklı aktiviteler arasında koşuşturan çocuklar benimle sohbet etmeye geldiler. Şartlara rağmen, Kafkasya'da o güne kadar rastladığım en ilham verici ve umut dolu yerdi.

C-1 Kampı''ndaki çocukların altı ya da yedisi gönüllü kobaylardı. Birkaç yıl önce, bir grup Azeri eğitim psikoloğu, Karabağ Savaşı'nın bitmesinden birkaç yıl sonra, birçok mülteci çocuğun hâlâ korkular ve rahatsızlarla boğuştuğunu fark ettiler. Yaşça daha büyük olanlar, hâlâ 1993

yazı ve sonbaharında, evlerinden çıkarıldıklarında yaşadıkları travmatik sahneleri hatırlıyorlardı. Daha küçüklerin başka sorunları vardı. Kendi evlerini hatırlayamıyorlar; kampın uyuşuk ortamında, herhangi bir motivasyondan yoksun büyüyorlardı.

Psikologlar, bu çocukları, daha da büyük bir depresyona sürüklenmeden geri kazanmak zorunda olduklarına karar verdiler. Asad İsazade, projeyi yaratan psikologlardandı ve benim C-1 Kampı'ndaki rehberimdi. "Çocuklar, tabii ki haberdar değil. Fakat öğretmenler, gözlem yapma ve onların ihtiyaçlarını tespit etme konusunda eğitim aldılar" dedi. Aynı zamanda, bir terapi biçimi de olan dört tip faaliyet; halk oyunu, tiyatro, sanat ve spor yapıyorlardı. "Bu, bir süreç" dedi Azad. Azad, bitmek tükenmek bilmeyen bir yaratıcılığa ve sorgu yeteneğine sahip, ufak tefek bir adamdı. "Örneğin, müzik. Hepsinin önce hüzünlü melodileri, sonra nötr melodileri, en son da neşeli melodileri dinlemesi gerekti. Ya da resim. Onlara, boş bir sayfa verdik ve hayatlarının en hüzünlü gününü çizmelerini istedik – daha sonra, bir sürü sayfaya da en mutlu günlerini."

Gördüğüm kadarıyla, programın çocuklar üzerinde muhteşem bir etkisi olmuş. Ancak, üzücü olan, Azerbaycan'da çok daha fazla sayıda mülteci çocuğun –ailelerinden bahsetmiyorum bile- bu tür bir bakım veya ilgiden yoksun olmaları.

Azerbaycan'da, kişi başına düşen yerinden edilmiş kişi sayısı, dünyanın tüm diğer ülkelerinden yüksek. Toplam sayılar, Afganistan'da veya Kongo'da daha yüksek olabilir. Ama, Azerbaycan'da, her on kişiden biri, Ermenistan'la yaşanan ihtilaftan dolayı mülteci konumunda. Önce, yaklaşık 200 bin Azeri, 1988 ve 1989'da Ermenistan'dan kaçtı. Daha sonra, 1992 ve 1994 arasında, Dağlık Karabağ Azerileri ve Karabağ etrafındaki yedi bölgede yaşayanlar geldi -toplam sayı, 500 binin üzerinde. Ateşkes antlaşmasının imzalanmasından altı yıl sonra, 2000 yılında, 80-90 bin kişi hâlâ mülteci kamplarındaydı. Yüz binlerce kişi, büyük bir sanatoryum, öğrenci yurdu ve derme çatma konutlarda kalıyordu. İhtilaf çözümlenemezken, tüm bu insanlar korkunç bir belirsizlik içinde yaşamaya devam ettiler.[1] Psikologların, kamptaki programı devam ettirmek için ihtiyaç duydukları temel malzemeler, zaman ve kullanılmamış enerji fazlası halihazırda mevcuttu: Mülteci öğretmen-

ler, müzisyenler ve sporcular, gönüllü olarak çalıştılar ve yavaş yavaş öğretim faaliyetlerinin çoğunu üstlendiler.

1999 yazında, psikologlar, "Çocukların Cumhuriyeti"ni, sadece çocuklar için ve çocuklar tarafından yönetilen bir mini hükümeti kurdular. Çocuklar, ortak kararlar alan, 12 temsilciden oluşan bir "parlamento" için seçim düzenlediler. Ekoloji Bakanı, bitkiler dikerek bir bahçe oluşturdu. Haberleşme Bakanı, gazete çıkardı. Her iki kamptan çocuklar, birbirleriyle rekabet içeren oyunlar oynadılar, müzik ve dans festivallerine katıldılar. Çocukların, kendilerinden emin ve özgüven sahibi olmaları, eğitimcileri cesaretlendirdi.

Dışarıda, sarı eşortman altları giymiş bir erkek çocuğu takımına bağırıyordu. "Onu parlamentoya seçtirdik." Azad, bunun agresifliğini yaratıcı bir ifadeye yönlendirmenin bir yolu olduğunu anlattı. Çocukların giydiği spor ayakkabılarının Tony Blair ve Bill Clinton'ın gurur duyacağı türden bir "sert sevgi" politikasının meyveleri olduğunu söyledi. "Onlara hediye almıyoruz," dedi Azad. "Bir şey başarmak zorundalar. Yani, spordaki çocuklar, sadece yarışmalara katılmaları halinde yeni ayakkabılar alabiliyorlar. İnsani yardıma, bağışlara alışmış ebeveynler, bedava hediye alma beklentisiyle geldiler, ama çocukları hafta sonu faaliyetlerine yazılmamış olanlar geri çevrildi.

Bu tecrübe, eğiticilerin de hayatlarını değiştirmiş. Azad, savaş sırasında, Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nda basın sözcüsüyken, 1994 ateşkesinden sonra eski mesleği, klinik psikolojiye geri dönmüş. Bir kaç yıl boyunca, her hafta sonu, Bakü'den arabayla dört saat uzaktaki Sabirabad'a, onu neyin getirdiğini merak ediyordum. Şüpheci bir toplumun vatandaşı olarak verdiği cevap etkileyiciydi: "Bu insanlar için kendimi sorumlu hissediyorum. Onları koruyamadım."

Bu bölgede, kamplarda yaşayan nüfus 20 binin üzerinde. Birçoğu, Ermenilerin 1993 yazı ve sonbaharında ele geçirdiği güney bölgeleri, Füzuli, Cebrayıl ve Zengelan'dan geliyordu. Mültecilerden sorumlu yetkili Nadir Tadirov, "İyi ki yazın oldu" dedi. "Kış çok daha kötü olurdu. Evrakını unutanlar bile vardı. Cebrayıl ve Zengelan'dan gelenler, Aras'ı geçerek İran'a gittiler."

C-1 Kampı'nda yaşam zor ve sıkıcıydı. Kamp, iki gri düz nehrin, Aras ve Kura nehirlerinin birleştiği yerin yakınlarında, eski bir pamuk tarlasında kurulmuştu. Kışın bir çamur deryasına dönüşürken, yazın cayır cayır yanıyordu. Biz, en masum mevsimde, baharın ilk aylarında gelmiştik.

Buraya, İncil'de anlatılanlar gibi büyük bir göç dalgası vurmuş gibiydi. Kerpiç tuğlalar güneşte kuruyordu. İnsanlar, ellerine geçen malzemelerden derme çatma evler inşa etmişti: Saman, kil, selofan... Azad, bir kil yığınının üzerine gelişigüzel park edilmiş, aşağıya bakan bir traktörü gösterdi. "Aküsü bozulmuş, yani kimse kullanamıyor" dedi. "Bu tür basit şeyler için bile para yok."

Sonra, oluklu sacdan çatısı olan, alçak tavanlı bir kulübeye geldik. Zahra ve eşi bir bankta oturuyorlardı. Bizi de davet ettiler. Zahra'nın üzerinde yeşil bir ev kıyafeti, yıpranmış ayakkabılar ve çiçekli bir yemeni vardı. Evlerini eve benzetmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Kapı panelleri, üzerinde "son" yazan bitkisel yağ tenekelerinden yapılmıştı. Bahçede, bir ya da iki dikenli gül yetişiyordu. Açlıktan, dağıtılan yardım sayesinde kurtuluyorlardı ama işsizlerdi. Herkes, sabit bir maaş alıyordu. Maaşları aylık 25 bin manat, yani yaklaşık beş dolardı. Ayrıca, gıda yardımı alıyorlardı: Beş kilo un, bir kilo tohum, bir kilo baklagil ve bitkisel yağ.

Zahra, Zengelan'da, bahçesinde bir sürü dut ağacı olan iki katlı bir evleri olduğunu söyledi. Ermeniler, Ekim 1993'te gelmişti. "Aras'tan kaçtık. Yanımıza 30 komşumuzu alabildik." Avlunun ucunda park edilmiş, kasası açık bir kamyonu gösterdi. "Yanımıza sadece döşek aldık. Askerlerimiz de üç gün dayandı. Sonra, onlar da kaçtı."

Gelişim, ilgi uyandırmıştı. Zahra'nın komşuları da, bize bakmak ve kendilerini anlatmak için çitten eğildiler. Ermeniler, ellerine geçen her şeyi yakıp, burun ve kulakları keserek "faşistlerden daha kötü davrandılar" diye anlattılar. Tüm sorun, I. Petro ve Rusya'nın Kafkasya'daki emperyalist planlarıyla başladı, diye açıkladı, gri, düz bir "hava üssü" şapkası (bu şekilde adlandırılıyor, çünkü üzerine uçak indirebilirsiniz) takan bir adam. Gorbaçov, yalnızca Çar'ın bıraktığı yerden devam eden bir Ermeni casusuydu. "Şu an burada nasıl yaşıyorsunuz?" diye sordum. "Nasıl? Koyun gibi!" dedi acı acı gülerek.

Bu insanların konuşacak dünya kadar zamanı vardı, ama siyasilerin ve uluslararası barış görüşmelerini yürütenlerin kendilerine nasıl bir gelecek biçtikleri hakkında pek fikirleri yoktu. Azericede "satılmışlık" anlamına gelen *satkinliq* kelimesinden söz ediyorlardı. Görünüşe bakılırsa, 1993'te, kimse onları Ermenilere karşı savunmamıştı ve kimse şu an onlara ne olacağını önemsemiyordu. Birisi "Bakü'de zenginler, Mersedes'lerde geziyor" dedi. "Savaşı düşünmüyorlar. Savaşın bütün yükünü biz çekiyoruz." Zahra'ya durumunu iyileştirebileceğine güvendiği birinin olup olmadığını sordum. "Sadece Allah" diye yanıt verdi.

Buradaki ikilem, Azerbaycan hükümetinin her fırsatta mültecileri gündeme getiriyor olmasıydı. Cumhurbaşkanı Aliyev, (biraz da abartarak) sürekli ülkesinde "bir milyon mülteci" olduğunu söylüyordu. Ancak, ateşkes antlaşmasından birkaç yıl sonra, devletin aldığı bütün önlemler, hâlâ kısa vadeliydi; mültecilere iş ya da beceri kazandıracak herhangi bir devlet programı yoktu. Sonuçta, birçok mülteci suça ya da kaçakçılığa başvurmuş ya da tamamen kıt yardımlara bağlı hale gelmişlerdi. Eskiden yardımlarda çalışan bir Azeri bana, mültecileri yerel ekonomiye dahil etme yollarını önerdiğinde, hükümet yetkililerinin kızgın bakışlarıyla karşı karşıya kaldığını anlatıyor.

Bu arada, uluslararası camianın odağı başka alanları kaymıştı. Bakü'de Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nde basın sözcüsü olarak çalışan Vugar Abdulselimov, "Birkaç yıl önce, buraya gazeteciler akın ederdi. Şimdi bir iki tane gelirse, kendimi şanslı addediyorum. Kongo veya Kosova gibi, başka bir mülteci krizi daha ortaya çıkınca, bizim için işler zorlaşıyor" dedi. 2001'de, Çocukların Cumhuriyeti'ni başka kamplara da yaymak üzereyken, Bakü'deki psikologların fonları eridi ve programın kapsamını daraltmak zorunda kaldılar. Azerbaycan'ın petrol ve gaz gelirlerinden doğan yeni zenginliği sayesinde, Sabirabad kampları 2006 ve 2007'de nihayet kapandı.

***

"Tüm kitaplarımı bıraktım" dedi Gabil Ahmedov. "Bazılarını bulmak imkânsız. Fenimore Cooper gibi. *Son Mohikan*'ını çok severdim."

İnsanı küçük düşüren evini kaybetme sürecini atlatmak için, güçlü bir karaktere sahip olmak gerekiyor. Saatlı kentinin dışındaki S-3

Kampı'nda, işte böyle bir adama rastladım. Ötekilerden duyduğum, hazır, ısıtılıp ısıtılıp önüme koyulan cevaplardan farklı bir şeyler söyleyebilecek birisini arıyordum. Azeri dili ve edebiyatı öğretmeni Gabil, kendi fikirlerini oluşturmuştu. Kömür karası kaşları ve tıraşsız çenesiyle, uzun boylu Gabil, eşiyle birlikte oturduğu, sopa ve çakıl taşlarından yapılmış, iki odalı kulübe için çok büyüktü.

Gabil, kulübenin duvarlarını eski gazeteler, battaniyeler ve un çuvallarından oluşan bir ağ ile izole etmişti. Bir tüp, üzerinde yapay güllerden oluşan bir taç bulunan bir televizyon ve bir raf kitap var olan tüm alanı kaplamıştı.

Gabil'in eşi Agiyat, konuk ağırlamaktan çok memnundu. Bize omlet pişirme konusunda ısrarcı oldu ve bir kuru meyve tabağı getirdi. Çift, Güney Dağlık Karabağ'ın eteklerindeki Füzuli bölgesinde bulunan Yukarı Abdurahmanlı Köyü'ndendi. Gabil, iki katlı evlerinden yirmi kilometre öteyi görmenin mümkün olduğunu söyledi. "Burada bir kuyuda veya çukurda yaşıyormuş gibi hissediyorsunuz. Etrafınızdaki hiçbir şeyi göremiyorsunuz." Nar, ayva, ceviz, kiraz, elma ve dut ağaçlarıyla dolu bahçesini özlüyordu. "En büyük oğlum evlendiğinde, içinde evin ve bahçenin olduğu bir video çekti. Ailem, filmi üç dört kez izledi. Ama ben izleyemiyorum, çünkü o evi kendi ellerimle inşa ettim, bahçedeki bitkileri kendi ellerimle yetiştirdim."

Gabil'in hayatı iki savaşla kararmıştı. 1941-1945 yılları arasındaki "Büyük Vatansever Savaş'ta" babası Kırım'a, cepheye gönderilmiş, görev başında kayıp olduğu bildirilmiş ve bir daha geri dönmemişti. Bu, annesine dört oğlunu büyütme görevi ve insanın belini büken bir yoksulluk bırakmıştı. Hiçbir zaman yeterli ekmekleri olmazdı ve tarlalardan buğday çalmışlardı. Ayakkabıları yoktu, okula yalınayak gidiyorlardı. İnsanların, sargı bezinden yapılmış kıyafetler giydiğini hatırlıyordu. "O günler çok daha kötüydü" dedi Gabil.

Savaştan sonraki yıllarda, Gabil ve kardeşleri sıkı çalıştılar ve iyi işlere girdiler. Gabil, öğretmen oldu ve Dağlık Karabağ Savaşı başladığında emekli olmak üzereydi. Uğruna çalıştıkları her şey kısa bir sürede uçup gitti. 1993 yılının Ağustos ayının ortasında, Azerbaycan'ın ikinci Cum-

hurbaşkanı Ebulfez Elçibey devrilmiş ama Haydar Aliyev henüz cumhurbaşkanlığı görevine gelmemişken, Ermeni askerler, yıldırım hızıyla Füzuli bölgesine girdiler. Azeri ordusu, Yukarı Abdurahmanlı'yı terk etti ve köylülerin çoğu kaçmaya vakit bulamadı. Gabil, işgalci Ermeni kuvvetlerin, 12 masum köylüyü acımasızca öldürdüklerini ve köyü yaktıklarını söyledi. "Bir ay sonra, köylülerden birisi bir esir değişimi sırasında geri döndü" diye devam etti. "Köyün tamamen yandığını söyledi. Sadece üç bina kalmıştı."

Gelecek hakkında ne düşündüğünü sordum. "Şimdi 66 yaşındayım. Geleceğin ne getireceğini bilmezken nasıl mutsuz olmam?" dedi. Tok, boğuk sesinde kinden çok, vakar vardı. Ama, Ermenilere karşı nefret duymadığı konusunda ısrarcıydı- sadece duyulabilecek en büyük pişmanlık. Öğretmenken, bir sürü Ermeni meslektaşı olmuştu. "Ermenilerle uzun yıllar boyunca çok iyi arkadaştık" diye açıkladı. Dağlık Karabağ'a gidip gelmişti ve Stepanakert'te arkadaşları vardı. Sonra, düşünceli bir biçimde "Yazık, çok yazık. Üzülüyorum –hem onlara, hem bize" dedi.

Dağlık Karabağ haritasında meydana gelen her bir değişiklik, insanların hayatlarını sonsuza kadar değiştiriyordu. 1993 yazının sonunda, Ermeniler Füzuli bölgesini aldılar. Ocak 1994'te, Azeriler bir karşı taarruz başlatarak bölgenin üçte ikisini tekrar ele geçirdiler. Gabil için ne yazık ki, taarruzları, köyünün birkaç mil ötesinde güç kaybetti ve evi cephe hattının Ermeni tarafında kaldı.

Gabil'le görüştükten birkaç gün sonra, Füzuli'nin yeniden ele geçirilen bölgelerine gittim. Bu bölgeler, Azerbaycan'ın "işgal altındaki" tüm bölgeleri geri alacak olursa karşılaşacağı büyük sorunun küçük bir örneği. Üç ay süren işgal sırasında, Ermeniler tüm bölgeyi yerle bir etmişti. Düz bir ovaya serpilmiş yalnız yıkıntılarla, hâlâ I. Dünya Savaşı'ndan kalmış bir savaş meydanına benziyordu. Yer yer, boşluğa noktalar gibi duran, biçimsiz, Akdeniz renkleri sıçratılmıştı; yeniden inşa edilen evler, tıpkı İtalyan villaları gibi pembe renge boyanmıştı. Azeriler Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler'den finansman alarak yapıları yeniden inşa etmeye başlamıştı, ama alanın ıslah edilmesine yönelik çalışmalar daha yeni başlamış gibi duruyordu.

Goradiz'deki demiryolu kavşağı artık bir enkazdan ibaretti. Boşta duran, çalışır durumdaki bir trenin, eskiden batıya, Nahçıvan'dan Ermenistan'a giden bu tren yolu üzerinde gidecek yeri yoktu. Azerbaycan'ın yerel yönetimi, eski bir sulama dairesi binasına, yetkililerini yerleştirmişti. 1994'te, buraya geri dönen yetkililerden Magiram Nazarov, "Her şey sorundu. Her şey yakılmıştı. Kapı yoktu, çatı yoktu. Yiyecek yoktu" dedi. İnsanların buraya çok erken akın ettiğini itiraf etti. Geri dönünce çalışacakları iş yoktu ve geri dönenlerden birkaçı mayına basarak hayatını kaybetmişti –böylece, bir çoğu tekrar kamplara dönmeye mecbur kaldı. "Bir hayat dersi oldu" dedi Nazarov. "Eğer daha fazla yer kurtarılırsa, nüfusu, uygun koşullar olana dek oraya gitmekten alıkoymaya çalışacağız."

Bakü'de bana, yaklaşık 1.500 evin yeniden inşa edildiği ve 1996'dan bu yana, burada, yaklaşık 6 milyon dolar harcandığı söylendi –aynı zamanda yolsuzluk yüzünden büyük bir miktarın da Füzuli'ye hiç uğramadığı söylendi. Ancak, bu, Ermenilerin işgal ettiği, 7 bin kilometrelik alanın yalnızca küçük bir bölümüydü. Bu, Gabil ve diğer mülteciler için kötü bir işaretti. Gelecekte, evlerini geri alacak olsalar bile, bu kesinlikle hikâyenin sonu olmayacak. Cephe hattının birkaç kilometre ilerisinde, yaşlı bir çift, yamalarla kaplı evlerinin önünde oturmuşlardı. Etraflarında, uluslararası yardım enkazı duruyordu: Dubai, Tayland ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen, pirinç ve unla dolu sarı ve beyaz çuvallar, daha yeni onarılmış evlerinin duvarlarını kaplıyordu. Bahçeleri, köpek, hindi ve tavuklardan oluşan bir kakafoniydi.

Kurban ve Sayat Abilov, buraya gelmeden önce, iki yıl boyunca, Saatlı kamplarında yaşamışlar. Sekiz çocuklarının tamamının şu an Bakü'de olduğunu söylediler. Kurban ve Sayat'ın ellerinde avuçlarında pek bir şey kalmamıştı, ama sohbetleri kamptaki birçok kişiden daha iyiydi. Kurban, bir boğayı ağaçlardan kovmak ve verandaya gelen bir tavuğu kışkışlamak için yerinde zıpladı; eşi şaka yapıyor ve rahatça konuşuyordu. Bu çiftin elinde, en azından, değerli bir kaynak vardı. Sabirabad'da, Çocukların Cumhuriyeti'nin çocuklarıyla paylaştıkları bir kaynak: Kendi geleceklerine karar verebilmek. Yüz binlerce evsiz Azeri içinse, gelecek, daha ziyade Tanrı'ya kalmış bir meseleydi.

15
EYLÜL 1993-MAYIS 1994
TÜKENİŞ

Savaşın İvmesi

3 Ekim 1993'te, Haydar Aliyev Azerbaycan cumhurbaşkanı seçildi. Sonuçlar neredeyse baştan belliydi ve Aliyev imkân sınırlarını zorlayan bir yüzdeyle, %98.8 oyla iktidara geldi. Ancak, kesin olmayan bir şey varsa, o da Azerbaycan'ın işlevsel bir devlet olup olmadığıydı. Aliyev seçildiğinde, Ermeni kuvvetler, Dağlık Karabağ'ın doğusu, batısı ve güneyinde büyük bir bölgeyi ele geçirmişlerdi. Bu bölge, güneyde, İran sınırında küçücük bir toprak parçası olan Zengelan'da sıkışmış 30 bin kişiyi saymazsak, Azerbaycan'ın güneybatısının tamamını oluşturuyordu. Ekim ayının sonunda, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın düzenlediği ortak bir taarruz Zengelan'ı da devirdi.

Aliyev, bir dizi konuşmayla, ordu komutanlarını ve ele geçirilen bölgelerin yöneticilerini, ülkelerine ihanet ettiklerini söyleyerek payladı. Parlamento'da, Füzuli ve Cebrayıl kentlerinin düştüğünü ilan ederken cepheyi savunması gereken komutanları, Bakü'de *dacha*'larında tadilat yapmakla suçladı. Aliyev, 11 Aralık'ta, kaybedilen bölgelerin yöneticileriyle yapılan, birkaç saat süren ve devlet kanalında gösterilen bir

toplantıda, her bir lidere dönerek, neden bölgede yaşayanlardan önce kaçtıklarını sordu. Küçümser bir ifadeyle, Zengelan bölgesinin tamamının sadece 27 kişilik zayiatla teslim olduğunu söyledi.[1]

Aliyev'in suçlaması büyük bir siyasi anlam taşıyordu. Aliyev, belki de kendisini devirmeyi planlayan askeri komutanların otoritesini sınırlıyordu –buna bir önceki yönetimin devrilmesindeki müttefiki Suret Hüseynov da dahil. Hatta, bir noktaya kadar, cephedeki gerilemeyi memnuniyetle karşılamış bile olabilir. Yeni başkan, yetkilerini, Halk Cephesi'ne sadık, yaklaşık on bin kişiden oluşan 32 taburu dağıtmak için kullandı. Bunun yerine, yeni bir milli ordu kurmaya ant içti.[2] Hiç savaşa katılmamış on binlerce genç, askere alındı; bar ve restoranlara kısıtlamalar getirildi ve askeri bir sansür uygulandı.

Bu sırada, seçeneklerini elinde tutma konusunda uzman olan Aliyev, Ermenilerle barış görüşmelerine başladı. Eylül 1993'te, bir Azeri siyasi ve Stepanakert'ten bir yetkili arasındaki ilk kamuya açık toplantıya onay verdi. Böylelikle, ilk defa, Karabağ Ermenilerinin "ihtilafa taraf" olduğunu kabul etti. Bu, bir anlamda, gerçeklerin de teyidi oldu: Karabağ Parlamentosu'nun başkanı Karen Baburyan, bu dönemde, Haydar Aliyev'den "onlarca telefon mesajı ve bir sürü çağrı" aldıklarını söyledi.[3] 13 Eylül'de, Moskova'da, Azerbaycan Parlamentosu'nun başkan yardımcısı ve Aliyev'in güvendiği bir destekçisi Afiyeddin Celilov, Karabağ Dışişleri Bakanı Arkadi Gukasyan'la bir araya geldi. Ateşkesi uzatmaya karar verdiler, fakat ateşkes daha sonra ihlal edildi. Toplantının gerçekleşmesi daha önemliydi.

24 Eylül'de, henüz Azerbaycan cumhurbaşkanı olmamakla birlikte, öyleymiş gibi hareket eden Aliyev, Moskova'ya, Azerbaycan'ın Rusya'nın öncülük ettiği eski Sovyetler Birliği ülkeleri kulübü BDT'ye üye olmak üzere katılım belgelerini imzalamaya gitti. Aliyev, ertesi gün Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın Spiridonovka Caddesi üzerindeki *art nouveau* villasında, Karabağ Ermenilerinin lideri Robert Koçaryan'la gizli görüşmeler yaptı. Rus elçi Vladimir Kazimirov, daha önce yedi kez, Aliyev ve Koçaryan arasında bir görüşme ayarlamaya çalışmıştı. Bir yıl sonra, 9 Ekim 1994'te, Koçaryan'la bir kez daha Moskova'da, bu kez Serçe Tepeleri'ndeki bir başka Dışişleri Bakanlığı'nın ikametgahında bir araya

geldiler. Görüşmeler sonuç vermedi, fakat bu görüşmeler, iki liderin Koçaryan'ın cumhurbaşkanı olmasından sonra da devam ettireceği bir çalışma ilişkisinin zeminini oluşturdu.[4]

1993 sonbaharı, Dağlık Karabağ Savaşı'nın sonlandırılmasına yönelik görüşmeler için doğru bir zaman gibi görünüyordu. Aliyev'in geçmişte yaşanan yenilgilerin suçunu, bir önceki yönetime atarak taviz verme fırsatı vardı. Ekonomik tecridin ve dört kritik Birleşmiş Milletler kararının hararetinin maliyeti altında kalan Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan da, bariz bir biçimde barış antlaşması imzalamayı istiyordu. Ter-Petrosyan'ın, 1993 yazında Kelbecer'e düzenlenen saldırıdan itibaren Karabağ sınırları dışında gerçekleşen tüm Ermeni taarruzları hakkında endişeleri olduğu söyleniyordu. "Kelbecer'den sonra, Ter-Petrosyan, neredeyse, korkudan ölüyordu" dedi Ashot Manucharyan. "Ondan sonra, her türlü askeri harekâta kesin olarak karşı çıktı."[5] Ancak, savaş kendi ivmesini kazanmıştı ve Ter-Petrosyan Ermenistan'ın savaş sırasında attığı adımlara tam olarak hâkim değildi. Karabağ Ermenileri, kazandıkları başarıların verdiği güvenle daha da saldırgan biçimde başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardı. Dağlık Karabağ, tüm yetişkin erkeklerin, askerlik vazifesini yaptığı, âdeta küçük bir Sparta'ya dönüşmüştü.

Karabağ'ın ordu komutanı Samvel Babayan, yirmi sekiz yaşında, bölgedeki en güçlü kişi olmuştu ve kayda değer hırsları vardı. Ufak tefek görünüşlü, bu "Küçük Napolyon" bir savaş mahlukuydu. Eğitimli değildi ve daha önce geçimini araba yıkayarak ve bir kafede çalışarak sağlamıştı. 1991'de, Azeriler tarafından tutuklanmış ve hapse atılmış; hapisten çıktığında, orada kahraman ilan edilmişti. (Her ne kadar, Azeri savcı Yusuf Ağayev'e göre, suçu siyasi değil, ceza hukukuna tabi bir suç olsa da.)[6] 1992'de, Babayan, acımasız bir askeri komutan ve birlikleri mükemmel biçimde örgütleyen bir isim olarak nam saldı. Daha sonra, kendisi ve birçok silah arkadaşı, ele geçirilen Azerbaycan topraklarını, bitmek tükenmek bilmeyen bir yağma kaynağı olarak kullandılar.

Savaş durdurulamıyordu. Azerbaycan'da Aliyev, kaybedilen toprakları geri almak için bir girişim daha yapmanın cazibesine kapılıyor gibi görünüyordu. 10 Ekim'de, Koçaryan'la ikinci toplantısından ve

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı görevinin başlamasından sonra yaptığı savaş yanlısı konuşmasında, Ermenileri uzun süre savaşı devam ettirmekle tehdit etti. Aynı gün, iki taraf da ötekini, ateşkesi ihlal etmekle suçladı. On gün içinde, şiddetli çatışmalar yeniden başlamıştı. Ermeniler, güneye son taarruzlarına başladılar; Goradiz'deki demiryolu kavşağını ve Zengelan bölgesini ele geçirdiler. Güney cephelerini 130 kilometreden 22 kilometreye indirdiler – böylece, on binlerce sivili evlerinden sürerek, Aras Nehri üzerinden İran'a kaçmaya mecbur bıraktılar. İran, askerleri silahsızlandırarak, kaçan sivilleri derme çatma mülteci kamplarında ağırladı ve daha sonra hepsini Azerbaycan'a iade etti.

Arabulucular

Dağlık Karabağ'ın içinde ve çevresinde insan coğrafyası birbirine kenetlenmişti. Bu coğrafya, öylesine karmaşıktı ki daha en başından beri, Ermeni-Azeri ihtilafı üç muhtemel son vadediyordu. Muhtemel sonlardan birisi, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ın etrafını tamamen kuşatmayı başarmasıydı. Bu şekilde Azerbaycan ya tüm Karabağ Ermenilerini sürebilir ya da teslim olma koşullarını zorla kabul ettirebilirdi. Azerbaycan, Haziran 1991'de ve tekrar Haziran-Temmuz 1992'de bunu neredeyse başardı. Arkadi Gukasyan, 1992 yazında katıldığı görüşmelerle ilgili olarak: "O noktada ateşkesle ilgileniyorduk ve görüşmeler devam ediyordu. Ama provokatif davranıyorlardı, düpedüz kapitülasyonlar için koşullar ortaya koydular. Ateşkesi önlemek için her şeyi yaptılar. Daha sonra durum değişince, barış istemeye başladılar"[7] diyor.

Bir başka muhtemel senaryoya göre, Ermeniler sınırları kanla yeniden çizebilir, Dağlık Karabağ içindeki ve etrafındaki tüm Azerileri memleketlerinden sürebilir ve savunulabilir sınırları olan, fethedilmiş bir alan çizebilirlerdi. Daha sonra da, kendi koşullarıyla daimi bir ateşkes çağrısında bulunabilirlerdi. Gerçekte olan da buydu. Daha, 1991 kışında, Karabağ Ermenilerinin ilk yöneticisi, Artur Mkrtchyan "savunulabilir sınırlar" adını verdiği sınırları içeren bir harita çizdi. Bu haritayla, gerçekte, savaş meydanında çizilen harita arasında hayret verici bir benzerlik bulunuyordu.[8]

İhtilafın üçüncü olası sonucuysa, taşıdığı büyük önem sebebiyle her iki tarafı da çatışmayı bırakmaya mecbur bırakacak, arabulucuların yardımıyla hazırlanan bir antlaşma olabilirdi. Uluslararası arabulucuların amacı buydu, ama ihtilafın büyük bir bölümünde, yalnızca, geçici ateşkesler getirmeyi başarabildiler. Gukasyan, şöyle yorumluyor:

> Antlaşmalar mümkündü, ama maalesef taraflardan hiçbiri ateşkes konusunda ciddi değildi. Ateşkesler, onlar için taktik oyunlardan ibaretti. Güven yoktu. Diyelim ki, bir ateşkesi kabul ediyoruz, ama sonra yerelde bir yerde çatışma çıkıyor. Prensipte, her ne kadar tam olarak hangi aşamada olduğunu söylemek zor olsa da sanırım [daha önce antlaşma imzalamak] mümkündü. Ancak, dünya liderleri, [ihtilafı] daha ciddiye alsalardı, daha önceden durdurmak mümkün olabilirdi.

1991-1992 yıllarında, arabuluculuk yapmayı teklif edenlerin haddi hesabı yoktu. Yeltsin ve Nazarbayev'in gerçekleştirdiği ortak misyon, eski ABD Dışişleri Bakanı Cyrus Vance'in Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri adına gerçekleştirdiği ziyaret ve İran'ın kısa süreli arabuluculuk girişimi... Sonuçta, her iki taraf da "dükkân dükkân gezerek" kendileri için en uygun arabuluculuk metodunu seçmeleri konusunda teşvik edildiler ve sonuçta ortaya çıkan, yalnızca karmaşa oldu.

1992'de, kırk dokuz üyeli bir kuruluş, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK), meseleye daha sürekli ilgi göstermeye başladı. Toplantıda bulunanlardan birisinin deyişiyle, 31 Ocak 1992'de, Prag'da, eski Sovyetler Birliği'nden cumhuriyetlerin büyük çoğunluğunun kuruluşa kabul edildiği toplantının sonunda, neredeyse "sonradan akla gelen" bir düşünce gibi başladı. Toplantının bitişine doğru, İngiltere temsilcisi, kuruluşun, halihazırda birbirleriyle savaşan iki ülkeyi üye olarak kabul ettiğini ve AGİK'in bu konuda bir şey yapmaya mecbur olduğunu söyledi. AGİK, bölgeye bir durum tespit misyonu gönderdi.[9]

Kuruluşun, 24 Mart'ta Helsinki'de gerçekleşen bir sonraki toplantısında, AGİK üyesi ülkelerin dışişleri bakanları, Dağlık Karabağ ile ilgili bir barış konferansı gerçekleştirme kararı aldılar. Kuruluşa yeni üye olan bir başka ülke, Belarus, başkenti Minsk'in barış görüşmelerine ev sahipliği yapmasını önerdi. Kimse bu teklife karşı çıkmayınca "Minsk

Konferansı" fikri doğdu. Ermenistan, Azerbaycan ve dokuz AGİK üyesinin yanı sıra, Dağlık Karabağ'ın seçilmiş ve diğer temsilcileri, konferansa katılma kararı aldı. Bu formülle, hem Karabağ Ermenileri, hem Karabağ Azerileri konferansa dahil edildi. Çatışmaların tırmanmasıyla birlikte, konferans iptal edildi. Böylelikle, Minsk Konferansı, Minsk Grubu oldu. İtalya'nın eski Dışişleri Bakanı Yardımcısı Mario Raffaelli, Minsk Grubu'nun ilk başkanı olarak seçildi. Sonuç olarak, ilk görüşmeler Minsk yerine Roma'da gerçekleşti.[10]

AGİK (daha sonra AGİT) bünyesinde Minsk Grubu'nun oluşturulmasıyla, Batı Avrupa ülkeleri, ABD ve Türkiye'nin ihtilafın çözülmesinden kazanacakları bir şey oldu. Geniş çaplı uluslararası katılım, her ne kadar iki tarafı da memnun ediyor olsa da tehlike de taşıyordu. Bu şekilde, Karabağ barış süreci, daha geniş bir konuya, Batı'nın Rusya'yla olan ilişkisine bağlandı. Washington ve Moskova arasında, Kafkasya'daki nüfuzları konusunda yaşanan rekabetin ihtilafın çözümüne yardım etmekten çok, engel olacağına dair tehlike gittikçe büyüdü.

Hem Ermeniler, hem Azeriler, AGİT ve Minsk Grubu'nun ilk başta yaptığı çalışmalardan yakınıyorlar. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın dış politikadan sorumlu danışmanı Vefa Guluzade, "Fransa ve diğer ülkelerden hiçbir yetkinliğe sahip olmayan büyükelçilerin görevlendirildiğini; bölgeyi, ihtilafın özünü hiç tanımadan sürece katıldıklarını ve taraflar üzerinde herhangi bir baskı aracına sahip olmadıklarını"[11] söylüyor. Ermenistan'ın eski Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan da şu yorumu yapıyor: "AGİT, ancak 1996'da konuya konuyu ciddiye almaya başladı. Ondan önce, blöften ibaretti. Kesinlikle, barış süreci diye bir şey yoktu. Hatta aksine, Karabağ meselesini düşünmekten çok, birbirleriyle rekabet ediyorlardı."[12]

Bazı arabulucuların kendileri dahi buna karşı çıkmıyorlar. "Özellikle, görüşmelerde ihtilafın taraflarını temsil edenler için Batılı tarafların Karabağ Savaşı'yla çok da ilgilenmedikleri açıktı" diyor Minsk Grubu eski ABD temsilcisi John Maresca.[13] 13 Aralık 1992'de, Stockholm'de düzenlenen AGİK toplantısı neredeyse bir barış antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanıyordu, ancak Azerbaycan, son anda barış antlaşmasını reddetti. Tarafların barış antlaşmasının bu kadar

yakınından geçmesi de toplantıya katılanların sayesinde oldu. Minsk Grubu'nun İtalyan başkanı, ailevi nedenlerden dolayı katılamadı. Rusya'dan neredeyse hiç temsilci yoktu. Maresca dışında, belli ki Washington'ın öncelikli bir konu olarak görmediği bu meseleyi tartışmak üzere, ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan neredeyse hiçbir yetkili gelmemişti. Üstelik, grubun yapısı da, grubu neredeyse çalışamaz hale getiriyordu. Maresca şunları yazıyor:

> İtalyan başkanın kendi diline çeviri yapılması zorunlu olduğu için, Fransız ve Alman temsilciler de kendi dillerinin eşit derecede kullanılmasını istediler. Bu da, Minsk Grubu'nu, on bir ülkeden, ülke olmayan iki üyeden, bir başkanlık ve sekretaryadan ve beş çeviri kabininden oluşan hantal ve absürd derecede ağır bir müzakere mekanizması haline getirdi. Savaş ve barışla ilgili görüşmeler, böyle bir ortamda yapılmaz.[14]

Barış süreci, hem uluslararası, hem de ihtilaf neden olan anlaşmazlığın özel doğası tarafından mağdur edildi. Azeriler, ihtilafın Ermenistan'ın Azerbaycan'a açtığı "yayılmacı, milliyetçi" bir savaş olduğu konumunu benimsediler. Bu yüzden, Karabağ Ermenilerini taraf olarak kabul etmediler. Ermeniler, Karabağ Ermenilerinin Bakü'ye karşı ayrılıkçı bir savaş açtığını ve Ermenistan'ın yalnızca ilgili bir komşu olduğunu belirterek buna karşı çıktılar. Bu iki konum da bariz biçimde yanlıştı, yalnızca taktik olarak benimsenmişti. Ama görüşmeleri açmaza sokmaya yetti.

Barış antlaşmasının işlevsel hale gelmesi için Azerbaycan hükümeti ve Karabağ Ermenileri arasında bir çeşit diyaloğun olması gerekiyordu. Ama, taraflar birbirlerinin etrafından dolaştılar. Azerbaycan, görüşmelerde sürekli statülerini azami düzeye çıkarma yolları arayan Karabağ Ermenileriyle kamuya açık görüşmeler gerçekleştirerek, Stepanakert'e siyasi meşruiyet sağlamak istemiyordu. Uluslararası diplomasi toplantılarının ışıltısının, her şeyi daha da kötüye götürdüğü de iddia edilebilir. BM kararları ve uluslararası hukuk terimlerini kullanarak görüşmeye teşvik edilen taraflar, statüyle ilgili görüşmeleri bir söylem savaşına çevirdiler. Şu an Ermenistan Dışişleri Bakanı olan Vartan Oskanian, aşağıdaki yorumu yaptı:

[19]92 ve [19]93'teki durumu hatırladığım kadarıyla, çok çocukça şeyler yüzünden tartışıyorduk, Karabağlıların oturacağı masanın şekli, nasıl muamele görecekleri, eşit bir taraf olup olmadıkları. Hatta virgüller hakkında, metin üzerinde virgüllerin nereye koyulacağı hakkında tartıştığımızı hatırlıyorum. Budapeşte'deki zirve sırasında, "içinde" kelimesini mi, "arasında" kelimesini mi kullanacağımız konusunda kavgaya tutuşmuştuk; "arasında" kelimesinin iki taraf arasında, ama "içinde" kelimesinin ikiden çok taraf arasında anlamına geleceğini, bu yüzden Karabağ'ı da içerebileceği savunuldu. Yani sembolizm yüzünden kavga ediyorduk. Altı ya da yedi yıl böyle çekiştikten sonra, artık yoruluyorsunuz, sonuç odaklı düşünmeye başlıyorsunuz.[15]

Dağlık Karabağ gibi tanınmayan bir devlet oluşumu sorunu, belki ulus-devlete karşı daha güçlü bir kurumsal önyargıya sahip Birleşmiş Milletler'e göre, AGİK için çok daha kolay olabilirdi. Ancak, AGİK, BM'ye göre büyük bir dezavantaj da taşıyordu: Daha önce hiç barış gücü operasyonu gerçekleştirmemişti. İşte, AGİK'in en ciddi barış planının önünün 1993 yazında tıkanmasının nedeni de buydu. Herkes, Kafkasya'nın dağlarına asker veya gözlemci göndermek isteyecek yalnızca tek bir ülke olduğunu biliyordu: Rusya.

Kazimirov Sahneye Çıkar

Ruslar, Ermenistan'da büyük avantaja sahipti. 1992'de, Kafkasya ve Rusya hâlâ aynı ekonomik alanın parçasıydı; herkes Rusça konuşuyordu; hatta eski resmî telefon hatları bile hâlâ doğrudan Moskova'ya bağlanıyordu. Mayıs 1992'den itibaren, Rusya'nın Dağlık Karabağ konusunda, o güne kadar gelmiş geçmiş en yetenekli ve tecrübeli diplomata da sahip olduğu konusunda genel bir mutabakat vardı. Bu diplomat Vladimir Kazimirov'du.

Kazimirov, Angola'da, savaşın en şiddetli zamanında büyükelçi olarak çalışmış kıdemli bir diplomattı. Hikmet Hacızade, Kazimirov'u Ermeni-Azeri görüşmelerinin "orkestra şefi", olup biteni her zaman, herkesten daha iyi bilen kişi olarak nitelendirdi. Sohbet ederken neşeli ve babacan bir tavır sergileyen Kazimirov, daha sonra Azeriler tarafından Rusya'nın

yeni sömürgeci bir barış antlaşmasını zorla kabul ettirmekle suçlandı. Ancak, Kazimirov'u, yalnızca Rusya'nın emperyalist gücünün bir ajanı olarak düşünmek yanlış olur. Kazimirov, ihtilafın sonlandırılmasına başkalarından çok daha fazla çaba ve zaman adadı, dört yılda bölgeye onlarca kez gitti, emekliliğinde bile Karabağ konusuna büyük ilgi duymaya devam etti, hatta Karabağ ile ilgili şiir bile yazdı.

Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın sorunu, bariz sebeplerden dolayı, eski Sovyetler Birliği ülkelerinde hiç deneyimi olmamasıydı. Fransa ve Viyetnam'la ilgili çok sayıda uzmanı vardı. Ama, kısa bir süre öncesine kadar aynı devletin parçası olan bu bölgeyle ilgili uzmanı yoktu. İşte, Kafkasya'da binlerce asker konuşlandırmış Savunma Bakanlığı'nın, bu noktada önemli bir rol üstlenebilmesinin nedenlerinden birisi de buydu. Grachev, Eylül 1992'de, Soçi'de Kazimirov'u görüşmelerin dışında bıraktığında bu üstünlüğü vurguladı.

"1993'te, Rusya'nın politikası daha eşgüdümlü hale getirildi. 28 Şubat'ta, Yeltsin "Birleşmiş Milletler dahil, sorumlu uluslararası kuruluşların Rusya'ya eski Sovyetler Birliği bölgesinde barış ve istikrarın garantörü olması için özel yetkiler vermesinin" zamanının geldiğini duyurdu. Bu, Rusya için hâlâ "yakın yurt dışı" olarak adlandırmakta ısrar ettiği bölgenin üzerinde özel haklara sahip olabilmek ve bu bölgenin sınırlarının bekçiliğini yapabilmeye yönelik bir teşebbüstü."[16]

Rusya Savunma Bakanlığı, Kafkasya'da istenen politikayı uygulamak istedi. Grachev'in düşüncesi şu şekildeydi: Eğer Rus kuvvetleri bir barış antlaşmasının uygulamasını izleyebiliyorsa, bölgede Rusya'nın avantajlarını koruyabilirlerdi. Gürcistan-Abhazya ihtilafında iki taraf arasında olan da buydu. Sonuçta, iki taraf arasında bir Rus askeri gücü konuşlandırıldı. Dağlık Karabağ çok daha sorunluydu. Her ne kadar Ermeniler Rusya'nın askeri mevcudiyetinin güvenliklerinin en iyi teminatı olduğunu düşünseler de Azerbaycan Rus askerlerin topraklarından çekilmesini mutlak bir öncelik olarak benimsemişti ve askerlerin ne şekilde olursa olsun geri dönmelerine karşıydı.

Böylelikle bir sistem oluştu. Ruslar Azerbaycan'ı bazen tehditkâr bir tavırla, Rus askeri mevcudiyetini de içeren bir antlaşmayı imzalamaya

ikna etmeye çalışıyordu. Hikmet Hacızade, o günleri şu sözlerle hatırlıyor:

> Bize bir antlaşma gösteriyorlardı. "Ermenistan'la ateşkes içeren bu antlaşmayı imzalayın" dediler. Peki, ateşkes nasıl gerçekleşiyor? Bu teknik bir süreç. Birincisi: Bugün saat 22.00'den itibaren ateş etmeyi keseceğiz. İkincisi: Toplarınızı üç gün içinde beş kilometre geriye çekeceğiz. Üçüncüsü: Ortadaki gözlemcilerle irtibat kuracağız. Son olarak, barış gücü askerleri geliyor. Peki bu barış gücü askerleri kim? Birleşmiş Milletlerin parası yok; bize öyle dediler. Amerika ödemeyi planlamıyor; çok uzaktalar. Tabii ki Ruslar olacak. "Başka öneriniz var mı?" "Hayır." "İşte antlaşma." Bana böyle beş altı kâğıt uzattılar.[17]

Cumhurbaşkanı'nın dış politika danışmanı Vefa Guluzade'ye göre, sorun Rusya'nın kendisindeydi. Nisan 1993'te, Kelbecer düştükten sonra, Guluzade Birinci Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Anatoly Adamishin tarafından Moskova'da düzenlenecek bir toplantıya davet edildi. Moskova'da, havaalanında, Dışişleri Bakanlığı'ndan bir heyet tarafından karşılandığını ve bakanlığın resmî ikametgahlarından birisinde gelişi vesilesiyle büyük bir öğle yemeği verildiğini söylüyor. Bu yemek sırasında, kendisini Kelbecer'de, Rus askerlerinin konuşlandırılmasını içeren bir planın faydaları konusunda ikna etmeye çalıştıklarını da ekliyor: "Adamishin benden Cumhurbaşkanı Elçibey'i Rus kuvvetlerinin Kelbecer'e gelmesinin faydamıza olacağına ikna etmemi istedi. Hatta bir Rus taburuna izin vermekten söz etti. O noktada çok sert konuşmalar oldu. Ne demek istediklerini sordu: 'Neden Rus askerleri Kelbecer'e gelsin?'"[18] Guluzade, üslerini Rus askerlerini içeren tüm barış planlarını reddetmeye davet ettiğini söylüyor.

Ermeniler, Moskova'nın maşası oldukları suçlamasını reddediyor; kendilerinin de Rusların baskısı altında kaldıklarını söylüyorlar. Gukasyan, 1993 baharında, Rusya'nın Ermenistan'ın Kelbecer'den vazgeçmesi için büyük baskı uyguladığını söylüyor. Koçaryan, bir yıl sonra, Rusya Dışişleri Bakanı'na bir mektup yazarak, "iyi niyet göstergesi olarak" işgal altındaki bölgelerden birisinden vazgeçmelerine yönelik tavsiyelerini geçiştirdi.[19] Sorunun temelinde, Rusya'nın hem ihtilafa müdahil olması hem de tek ciddi arabulucu olması yer alıyordu. Rusya'nın te-

keli, Minsk Grubu'nun planının 1993 yazında suya düşmesi ve grubun otoritesini kaybetmesiyle güçlendi. Bu noktadan itibaren, Rusya, Ermeniler ve Azeriler arasında konuşlanacak çok daha iddialı bir Rus askeri "ayrılık gücü" fikri konusunda daha fazla baskı yapmaya başladı.[20]

ABD'nin Konumu

ABD, Kafkasya'ya yeni gelmişti. Kafkasya, daha önce hiç rol oynamadığı bir bölgeydi. Gördü ki, bu bölgede birbiriyle çatışan menfaatlere sahipti. Washington, bir yandan Gürcistan ve Azerbaycan'ın Rusya'dan daha bağımsız hareket etme ihtiraslarını destekliyor ve Azerbaycan'ı Amerika'nın petrol şirketleri için bir potansiyel bir yatırım yeri olarak görüyordu. Diğer yandan, ABD'de isteklerini en güçlü biçimde ifade eden etnik topluluklardan birisinin, bir milyon kişilik Ermeni kökenli Amerikalı topluluğunun iddiaları vardı. 1992'de, Ermenistan'da Dışişleri Bakanlığı görevine ABD doğumlu Raffi Hovannisian getirildi. Kongre'de, Senator Bob Dole gibi toplumun önde gelen şahsiyetleri tarafından desteklenen Ermeni lobisi son derece güçlüydü ve sürekli bağımsız Ermenistan'a büyük miktarlarda yardım hibesi gönderilmesi kararlarının Kongre'den geçmesini sağlıyordu. ABD hükümetinin Ermenistan'a yaptığı yardımın miktarı, 2000'de, 102.4 milyon dolarla, hâlâ İsrail'den sonra ikinci en yüksek kişi başına düşen yardım miktarını temsil ediyordu.

24 Ekim 1992'de, ABD'de devam eden seçim kampanyasının ortasında, Ermeni lobisi özgürlüğün desteklenmesine dair yasanın 902a sayılı kısmının Kongre'den geçirilmesine yardımcı oldu. Yasa, "Başkan'ın Azerbaycan hükümetinin Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a karşı uyguladığı tüm abluka ve diğer saldırı amaçlı güç kullanımını durdurma yönünde somut adımlar attığını belirlemesi ve Kongre'ye bildirmesine kadar" Azerbaycan'a yönelik her türlü ABD yardımı tahsisini neredeyse yasaklayarak, Azerbaycan'ı cezalandırdı. 907. Kısım olarak bilinen yasa, yıllar boyu, iç politikanın, ABD'nin dış politikasını nasıl şekillendirebileceğinin en çarpıcı örneklerinden birisi oldu. Yasa, 2002 yılında kaldırıldı.

1992'de, Washington ve Moskova arasındaki ilişkiler, birçok konuda en iyi düzeydeydi, ama Kafkasya konusu için aynı şeyi söylemek mümkün değil. ABD, Rusya'nın Güscistan ve Azerbaycan'a müdahalesi hakkında şüpheliydi ve Rusya, ABD'yi arka bahçesine karışmakla suçluyordu. Bu rekabet AGİK Minsk Grubu'na da yansıdı. John Maresca, 1994'te, ABD'nin arabulucusu olarak görev yaptığı bölgeden ayrıldıktan kısa süre sonra, Ruslara karşı aşağıdaki suçlamayı yöneltti:

> Rusya, bölgede yeniden hâkimiyet kurmak ve dış güçleri, yani ABD ve Türkiye'yi resmin dışında tutmak istiyordu. Rusya'nın Ermenistan ve Azerbaycan üzerinde hâkimiyet kurmak istemesinin birkaç sebebi var. En bariz sebep, Moskova'nın, Türkiye ve İran'la Sovyetler Birliği arasındaki eski sınırın kontrolünü yeniden ele geçirmek ve Azerbaycan'ın petrol kaynaklarını paylaşmak istiyordu. Rusya, bu hedefleri gerçekleştirmek amacıyla ülkede Rus kuvvetlerinin bulunmasına izin vermesi ve Rusya'ya, BAtılı petrol şirketleri tarafından geliştirilen petrol kaynaklarından pay vermesi için Azerbaycan'a baskı yapıyordu. Rusya, amacı doğrultusunda örtük ama güçlü bir tehdit kullandı: Eğer Azerbaycan Rusya'nın isteklerine uymazsa, Rusya Ermenistan'a desteğini artıracak. (Halihazırda orada konuşlanmış Rus kuvvetleri vardı.) Bunun Azeriler için askeri açıdan felakete varan sonuçları olacaktır.[21]

Kazimirov'un, Maresca'nın yorumuna cevabı şöyle geldi. Öyle görünüyor ki Rusları bölgeden uzak tutmaya çok istekli olduğu için Dağlık Karabağ'da barışı ikinci öncelik haline getiriyor:

> ABD'nin Minsk Grubu'nda, o dönem "birinci keman" olan eski temsilcisi, notlarında ve makalelerinde çok açık bir biçimde Rusya'yı ve "yeni emperyalist ihtiraslarını" "dizginleme" gerekliliğinden söz ediyor. Hatta, ateşkes için bile istisna getirmiyor. ABD elçisinin yazdıkları, Washington'ın ateşkesin kendi içinde bir değeri olmadığı; Rusya'nın Transkafkasya'daki rolünü zayıflatmaya yönelik büyük bir jeostratejik oyunda tek bir unsur olduğunu düşündüğünü gösteriyor.[22]

1993-1994 arasındaki dönem, Amerika'nın Karabağ meselesine en az müdahil olduğu dönemdi. 30 Kasım 1993'te, Minsk Grubu'nda Mario Raffaelli yerine başkanlığı üstlenen Jan Eliasson, grubun tamamına

daha az bel bağlayarak doğrudan taraflarla görüşmek için bölgeye daha fazla sayıda ziyaret düzenlemeye karar verdi. Bu, ABD'nin Minsk grubundaki rolünü zayıflattı ve Rusların nüfuzunu artırdı. John Maresca, Minsk Grubu ABD temsilciliği görevinden ayrıldı. O dönemde, arabuluculuğa her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyuluyordu. Çünkü, Aralık 1993'te, savaşın son acımasız sahnesi başladı.

1993-1994: Kış Hücumu

Karabağ Savaşı'nın son aşaması en kanlı kısmıydı. Ter-Petrosyan, "Gerçek savaş 17 Aralık 1993'te başladı ve 12 Mayıs 1994'te sona erdi" diyor. "O savaşta, her iki tarafın da gerçek orduları vardı." Ter-Petrosyan Azerilerin yüz bin; Ermenilerin otuz beş bin askeri olduğunu tahmin ediyor. İlk kez, her iki taraf da genç ve tecrübesiz askerlerle çalışıyordu. Bu askerlerin binlercesi siperlerde can verdi.

Ermeni tarafındaki askerlerin büyük çoğunluğu Ermenistan'dan geliyordu. Ermenistan Azerbaycan'la savaştığını inkâr etse de artık genel olarak buna inanılmıyordu. Her durumda, Karabağ Ermenisi Serj Sarkisyan Ağustos 1993'te Ermenistan'ın savunma bakanı olmuştu. Sarkisyan'ın savunma bakanlığına getirilmesi, Dağlık Karabağ'da savaşan kuvvetler ve Ermenistan arasındaki farkı tamamen bulanıklaştırdı. 1994'te, İnsan Hakları İzleme Örgütü araştırmacılarının tahminlerine göre, Yerevan sokaklarında rastgele seçerek röportaj yaptıkları askerlerin yüzde otuzu Ermeni ordusunun Karabağ'da savaşan düzenli birliklerindendi.[23]

Azerilerin safında, sayıları bin beş yüzle iki bin beş yüz arasında değişen sayıda, Afgan *mücahit* de yer alıyordu. Yetkililer mücahitlerin varlığını inkâr etseler de, aralarından bazıları uzun Afgan kıyafetleri giyen uzun saçlı, sakallı askerler Bakü de o kadar sık görülmeye başladı ki, mücahitlerin mevcudiyeti herkesin bildiği bir sır haline geldi.[24]

Amansız çatışmalar, Aralık 1993'te yeniden alevlendi. Ermeniler Füzuli'nin doğusuna doğru ilerlemeye teşebbüs ettiler. Fakat, eşi benzeri görülmemiş bir dirençle karşılaşınca geri çekilmek zorunda

kaldılar. Daha sonra, Azerbaycan üç cepheden saldırıya geçti. Dağlık Karabağ'ın kuzeydoğusuna düzenlenen bir saldırı, Ağdere bölgesinde bazı kazanımları beraberinde getirdi. Güneydoğudaysa, Azerbaycan, 6 Ocak'ta Aras Nehri üzerindeki Goradiz demiryolu kavşağını alarak, kuzeye Füzuli'ye doğru ilerlemeye başladı.

Azerbaycan'ın en büyük taarruzu yeni yılda, 1994'te, kuzeybatıda gerçekleşti. Savaşın tamamının en kanlı kısmı olan bu harekât aynı zamanda hakkında en az haber yapılan harekât oldu.[25] Harekât, çok zorlu kış koşullarında, sivillerin terk ettiği neredeyse bomboş kalmış topraklarda gerçekleşti. Büyük bir kuvvetin yüksek Murov Dağları'nı ve Omar Geçidi'ni geçerek Kelbecer bölgesine yönelmesiyle başladı.

Başlangıçta, Azeriler Ermenistan'ın Vanadzor Bölüğü'nde hazırlıksız yakalanan askerlere karşı seri bir biçimde ilerleme kaydettiler. 24 Ocak'ta, Charply Köyü yakınlarında, 240 askerden oluşan bir Ermeni taburunun neredeyse tamamının etrafını kuşattıklarını ve imha ettiklerini duyurdular.

Azeriler, Şubat'ın ilk haftasına kadar Kelbecer kentine yakındı. Ancak, Murov Dağları'nın diğer tarafındaki arka mevzilerden çok uzaklaşmışlardı. Ermeniler de, mevzilerini güçlendirmek için Karabağ'dan daha deneyimli askerler getirmişlerdi. 12 Şubat'ta, Ermeniler karşı saldırıya geçtiklerinde şiddetli kar yağışı daha yeni başlamıştı. Azeriler, panik içinde geri çekilmeye başladılar ve yüzlerce genç askerin kaybolduğu veya donarak öldüğü bildirildi. 18 Şubat'ta Azeri askerlerin tamamı Omar Geçidi üzerinden geri çekiliyordu.

Azeri tugaylarının Azerbaycan ordusunun geri kalanıyla bağlantıları tamamen kopmuştu ve dar geçitten kuzeye doğru geri çekilme mücadelesi veriyorlardı. Öte yandan, Ermenilerin kuşatılmış tugaylara Grad füzeleri fırlatmaları korkunç sonuçlar ortaya çıkardı. Bu saldırıda, tek bir saldırıda bin beş yüz kadar asker öldürmüş olabilirler. Hatta, birkaç yıl sonra Kelbecer'e gidenler hâlâ donmuş cesetlere rastlıyordu. Ermeniler, saldırıdan hemen sonra, Omar Geçidi'nde ölen genç Azerilerden yüzlerce "askeri bilet" – ya da askeri kimlik- topladılar.

Savaşın en delici sahnelerinden birisinde, Ermeni televizyonu çalışanları, ahşap bir masaya yığılmış kırmızı kartondan "askeri biletleri" görüntülüyordu- Ölen onlarca genç Azeriden geri kalanlar.

1994 kış harekâtı cephe hattını, daha önceki hücumlara göre çok daha az değiştirdi. Azerbaycan, kuzeyde ve güneyde çok küçük miktarda toprak aldı. Ancak, ölü ve yaralı sayıları çok daha yüksekti. Harekât sırasında, belki dört bin Azeri ve iki bin Ermeni öldü.[26]

Ateşkese Doğru

Şubat 1994'te, çatışmaların en şiddetli zamanında, hem Minsk Grubu'nun İsveçli başkanı Jan Eliasson, hem Rus elçisi Vladimir Kazirov bölgeyi birkaç kez seyahat etti. Artık, neredeyse birbirleriyle rekabet ediyorlardı. Kazimirov, daha sonra, Rusya Savunma Bakanı Yardımcısı Georgy Kondratyev'le geri döndü. Kondratyev'in daha sonra Rusya'nın öncülük ettiği barış gücünün başına getirileceği düşünülüyordu.

Yine Rus ordusunun, barış antlaşmasını kendi lehine şekillendirmek için her iki tarafı da oynadığı söyleniyor. Ermeniler, Azerbaycan'ın 1993'ü 1994'e bağlayan kış aylarında Rusya'dan askeri yardım aldığını iddia ediyor. Bir Ermeni yetkili, "Rusya, Aliyev'e yardım etmek, onu Rusya'nın sürdüğü at arabasına bağlamak istiyordu" dedi. Ocak 1994'ün son haftasında, Levon Ter-Petrosyan Leningrad kuşatmasının sona erişinin ellinci yıldönümü kutlamaları için St. Petersburg'a gitti. İki Ermeni kaynağa göre –her ne kadar Ter-Petrosyan bu hikâyeyi teyit etmeyi reddetse de- Ermenistan Cumhurbaşkanı cepheye mutlaka yeni silah sevkiyatı sağlamak istiyordu ve Yeltsin'le birebir görüşmek için Kirov Balesi'ne gitti. Nihayet, Başkan Yeltsin'le özel bir görüşme ayarlayabildi ve hırpalanmış Ermeni cephesi güçlendirmeye yardımcı olması için daha fazla silah tedariki yapılacağına dair söz aldı.

Azerbaycan tarafındaysa, Cumhurbaşkanlığı yetkilisi Eldar Namazov, 1994 yılının başında, Kazimirov'un Ruslardan Azeriler işbirliği yapmazlarsa daha fazla toprak kaybedebileceklerine dair uyarıyı getirdiğinde, Bakü'de Aliyev'in ofisinde hazır bulunduğunu söyledi: "Kazimirov,

Bakü'ye geldi ve bizi Ermeni ve Azeri kuvvetleri arasına Rus barış gücü askerlerinin konuşlandırılmasına izin vermezseniz, Ermenistan bir ay içinde Gence, Terter, Barda ve Gürcistan'a giden demiryolunu alacak diyerek tehdit etti."[27] Ermeniler, gerçekten de kuzeybatıda, Terter ve Barda yönünde yeniden hücuma geçtiler. Artık her yeni hücum, iki tarafta da tecrübesiz askerler arasında kayıplara sebep oluyordu. Bu durum, her iki tarafı da artık ateşkes ilan etmenin zamanı geldiğine ikna etti.

4-5 Mayıs'ta, BDT ülkelerinden parlamento heyetleri, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, bir toplantı için bir araya geldiler. Karabağ Parlamentosu başkanı Karen Baburyan da toplantıya katıldı. Toplantıda "Bişkek Protokolü" adlı bir belge hazırlandı. Protokolde "[Dağlık Karabağ'daki] ihtilafın tüm tarafları bir kez daha sağduyunun sesine kulak vermeye, 8 Mayıs'ı 9 Mayıs'a bağlayan gece yarısı ateşkes ilan etmeye, davet edildi." Kazimirov ve iki Ermeni yetkili de dahil olmak üzere altı yetkili protokolü imzaladı.

Gözler Azerbaycan heyetinin başkanı, Azerbaycan parlamentosunun başkan yardımcısı Afiyeddin Celilov'a çevrildi. Celilov belgeyi imzalamadı ve önce Cumhurbaşkanı Aliyev'den onay alması gerektiğini söyledi. Azerbaycan yönetimi zor bir seçimle karşı karşıya kalmıştı. Protokolü imzalamaları halinde, o güne kadar barış için önlerine çıkan en büyük fırsatı yakalamış olacaklardı. Fakat, askeri iddialarından vazgeçmeleri ve yurt içinde gelecek tepkilerle yüzleşmeleri gerekecekti. Bişkek'te, Celilov Aliyev'e danıştığı sırada, belgenin üzerinde Celilov'un imzasının yer alacağı alanın boş bırakılmasına karar verildi.

Bişkek toplantısının gerçekleştiği sırada, Aliyer Brüksel'deydi. Kazimirov, 8 Mayıs'ta Rusya'ya döndükten sonra, Bakü'ye gitti ve Azeri yönetiminin tamamıyla bir araya geldi. Aliyev'in ofisinde gerçekleşen fırtınalı bir toplantıda, parlamento başkanı Resul Kuliyev, Bişkek Protokolü'nü imzalama taraftarı olanların başını çekti. Nihayetinde, Azerilerin, belge üzerinde iki küçük değişiklik yapılması halinde belgeyi imzalamaları ve Karabağ Azerilerinin lideri Nizami Bahramov'nun da imzasını eklemeleri gerektiği yönünde bir mutabakat oluştu. Bakhmanov arandı, fakat Bakü'de bulunamadı. Bu yüzden, belgeyi imzalayamadı. Böylece, Kuliyev "Bişkek Protokolü'nü" tek başına imzaladı.[28]

Kuliyev, daha sonra Aliyev'le tartıştı ve Azerbaycan'dan ayrılarak New York'ta yaşamaya başladı. Bu yüzden, ateşkes belgesini nasıl imzaladığını Aliyev'i yüceltmeyen bir biçimde anlatıyor. Kuliyev, Terter yakınındaki cephe hattından henüz döndüğünü, Terter'de Azeri mevzilerinin kırılma noktasında olduğunu gördüğünü söylüyor. Bu, Kuliyev'i Azerbaycan'ın ateşkese ihtiyaç duyduğu konusunda ikna etti. Kuliyev, Aliyev'in kasten her iki tarafa çekilebilecek bir konum benimsediğini iddia ediyor: " Aliyev, bana 'Evet' ya da 'Hayır' demedi. İmzalamak zorunda olduğumuzu düşündüm."[29] Parlamento başkanlarının ateşkes çağrısı yapması Cumhurbaşkanı için kesinlikle faydalıydı. Ne de olsa, Aliyev'in muhalefetin itiraz fırtınasına göğüs germesi gerekiyordu. Aliyev, ateşkes antlaşması lehinde bir konuşma yapmadan önce birkaç gün fırtınanın dinmesini bekledi.

Her iki taraf da prensipte ateşkes üzerine anlaştığında, geriye antlaşmanın bölgede uygulanması kalıyordu. Bu da, Kazimirov'un, Moskova'daki ofisi üzerinden gerçekleşen, "faks diplomasisi" adını verdiği bir süreç içinde yapılıyordu. Azerbaycan savunma bakanı Mamedrafi Memmedov, 9 Mayıs'ta Bakü'de, ateşkes için verdiği taahhüdün altına imzasını attı. Ertesi gün, Ermenistan Savunma Bakanı, Serj Sarkisyan, aynı belgeyi Yerevan'da imzaladı. Karabağ Ermenisi komutan Samvel Babayan da belgeye imzasını 11 Mayıs'ta, Stepanakert'te attı. Ateşkes, 1994'te, 11 Mayıs'ı 12 Mayıs'a bağlayan gece yarısı, yürürlüğe girdi ve -sarsıntılı bir başlangıca rağmen- korundu.

Pavel Grachev, daha sonra, planda kendine düşen kısmı, bin sekiz yüz askerlik Rus barış gücünü uygulamak için kolları sıvadı. Üç askeri lideri, Azerbaycan'dan Memmedov'u, Ermenistan'dan Sarkisyan'ı ve Dağlık Karabağ'ı temsilen (Oturma düzeninde diğer heyetlerin yanında yer alan) Bako Sahakyan'ı Moskova'ya davet etti. Grachev, görünüşe bakılırsa Kazimirov'un ateşkesinin halihazırda dört gündür ihlal edilmediği gerçeğini küçümseyerek toplantıya üç liderin de ateşkes antlaşmasını imzalaması gerektiğini söyleyerek başladı. Grachev'in açık sözlü ve agresif üslubuna sinirlenen Memmedov Grachev'in planını reddetti. Kazimirov "Savunma Bakanı her zaman diplomatların yaptıklarıyla aynı fikirde değildi" diyor. "O, kendi kendisinin arabulucusuydu." Azeri yö-

netimi ateşkes taahhüdünü korudu, fakat ateşkesi uygulamak için bir Rus barış gücü bulundurmayı reddetti.

12 Mayıs 1994'te, ateşkes bir dizi gerçeği yansıtıyordu. Hem Azeriler hem Ermeniler'in gücü tükenmişti. Azerbaycan, cephede küçük adımlar için binlerce askerini kaybetmişti. Artık, şiddetin durması gerektiğini kabul ediyor, fakat Rus askeri kuvvetlerini hazmedemiyordu. Böylelikle, hiçbir tarafsız kuvvet tarafından denetlenmeyen, tarafların kendi kendilerini denetledikleri, tuhaf bir ateşkes doğdu. Ermeniler, barış gücünün kendisinden çok müdafaa edilebilir bir cephe hattıyla ilgileniyorlardı. Robert Koçaryan: "Karabağ'ın müdafaasını ciddi biçimde organize örgütleyebileceğimiz sınırlara geldiğimizde [ateşkesi] ciddi olarak düşünmeye başladık" diyor.[30] Bunu, Azerbaycan'ın güneybatı köşesini tamamen fethederek yaptılar. Bu alana –Dağlık Karabağ ile birlikte- Azerbaycan'ın resmî olarak tanınan topraklarının %14'ünü kapsıyor. Ateşkes imzalanmasına rağmen siyasi bir antlaşma yapılmadığı için, ihtilaf garip bir "ne savaş, ne barış" aşamasına girdi. Artık çatışma bitmişti, ama ihtilafın temel meseleleri hâlâ çözümsüzdü.

16
STEPANAKERT
AYRI BİR DEVLET

Küçük mütevazı oda, sıra sıra dizilmiş ahşap banklarla doluydu ve bir dizi florasan lambayla aydınlatılmıştı. Tavana kadar uzanan metal kafes olmasa, okullardaki bir sınıfa benzetilebilirdi. İçeride, iki sıra genç adam bir arada, gardiyan gözetiminde oturuyorlardı. Onların hemen yakınında, bir tutam bıyığı ve gizemli bir ifadesi olan ufak tefek bir adam, Samvel Babayan oturuyordu. Karabağ Ermenilerinin silahlı kuvvetlerinin eski komutanı ,cinayete teşebbüs ve vatana ihanetten yargılanıyordu.

Babayan, iktidardan hızla düştü. Azerbaycan'la ateşkes antlaşmasının imzalandığı 1994 senesinde, henüz otuz yaşında bile değildi. Ateşkesten sonra, beş yıl boyunca tüm Ermenilerin kahramanı olarak nam saldı. Kendi kendini devlet ilan etmiş Dağlık Karabağ'da, hem savunma bakanlığı, hem ordu komutanlığı görevini üstlenerek Karabağ'da de facto derebeyi ve ağa oldu. Sonra, 1999'un sonunda, yönetimdeki diğer yetkililerle iktidar mücadelesi içinde olduğu ortaya çıktı ve Babayan tüm görevlerinden kovuldu. Üç ay sonra, Mart 2000'de, bölgenin seçilmiş lideri, Arkadi Gukasyan, gece geç saatlerde, Stepanakert'ten evine giderken, otomobili iki nişancı tarafından kurşun yağmuruna

tutuldu. Koruması ve şoförü yaralanmış, Gukasyan da bacaklarından vurulmuştu . Babayan ve arkadaşları yakalandı; Gukasyan'a suikast düzenleyerek iktidarı ele geçirmeye çalışmakla suçlandılar.

Ekim 2000'de, Stepanakert Adliyesi'nde gerçekleşen davanın günlük dramının izleyicisi çoktu. Eski komutanla birlikte suçlananların üçü, eski patronlarını reddetti ve suçlu olduklarını kabul ettiler. Ancak, Babayan kendisine yöneltilen suçlamaların tamamını reddetti. Avukatı, Zhudeks Şakaryan, Babayan'ın ilk zamanlardaki itirafının işkence altında alındığını söyledi.

Dava, genellikle içine kapalı ve ketum bir toplumu açılmaya zorlayan bir kasaba entrikası gibiydi. Avukatlar, sanıklar, şahitler birbirlerini tanıyorlardı. Savcı, tanıkalrdan birisinden, bir doktordan, davanın temel sanığıyla ilişkisini tanımlamasını istedi. "Evet, kardeş torunuyuz" diye itiraf etti. Daha sonra adresini vermesi istendi. Savcı, "Size kim dairenizi verdi?" diye sordu. Dairenin, Babayan'ın hediyesi olup olmadığını anlamaya çalışıyordu. Daire dağıtmak, Babayan'ın en sevdiği sadakât oluşturma yöntemlerinden biriydi.

Mahkeme salonunun dışında, Babayan'la ilgili başka gerçekler de su yüzüne çıkıyordu. Kendisi ve ailesine ait, tutuklandığında el koyulan varlıklar arasında aralarında, bir Mercedes, bir BMW ve bir Landrover'ın da bulunduğu sekiz yabancı araba, iki çiftlik, iki ev, beş daire, yaklaşık 40 bin dolarlık mücevher ve 60 bin dolar değerinde nakit vardı.[1] Küresel standartlarda bu miktar, aşırı olmayabilir. Ama Dağlık Karabağ'da, bu miktarlar, Babayan'ı akla hayale gelmez derecede zengin yapıyordu.

Babayan ve ailesi, hem savaş hem barıştan para kazanmıştı. Savaş zamanında para, soyulan, alıp götürülen ve genelde İran'a satılan "işgal altındaki topraklardan" geliyordu. Yağmacılar, hurda metal, fabrika malzemeleri, bakır tel veya çatı direkleri vs. hiçbir şeyi gözden kaçırmıyorlardı. Ermeni bir arkadaşım, bana savaştan sonra, Haziran ayında bir gün harabeye dönmüş Ağdam kentine gittiğini anlattı. Orada, bir Fellini filmi sahnesini andırırcasına, insanların İran'dan gelen art arda dizilmiş kamyonların arkasını ağzına kadar gül yapraklarıyla doldurduğunu görmüş. Gül yaprakları, terk edilmiş kentteki harabelerde

yetişen binlerce gülden alınmıştı. İranlılar, reçel yapmak için gül yapraklarını satın alıyorlardı.

Barış zamanında, Babayan ve ailesi Dağlık Karabağ'ın ekonomik izolasyonunu istismar ediyorlardı. Babayan, eşinin ismine kayıtlı Jüpiter adlı bir şirket kurdu. Şirket, Dağlık Karabağ'ın sigara ve yakıt ithalatının tekelini ele geçirerek çok büyük miktarlarda para kazandı. Ekonomik güç hikâyenin yalnızca bir bölümü. Hoşnutsuz bir Stepanakert sakini, "Babayan'ın talimatı olmadan büfe dahi açamaz, bir okula öğretmen olarak dahi atanamazdınız" diyor. Babayan'ın siyasetteki tüm rakipleri etkisiz hale getirilmişti. Babayan ve "Vacho" adlı bir komutan arasındaki anlaşmazlık silahların konuştuğu bir restleşmeye ve Vacho'nun Karabağ'dan ayrılmasına kadar vardı. Babayan'ın yoluna çıkan her kim olursa olsun Şuşa hapishanesine düşme veya serbest bırakılmak için büyük miktarda rüşvet vermeye zorlanma riski taşıyordu. Hatta, bir babadan çok daha yüksek bir bedel ödemesi istenmişti: Babayan'a, genç kızlarından birini vermesi. Kızlarına evden dışarıya adım atmamalarını söyleyerek telaşla 5 bin dolarlık kefaleti topladı.

Babayan'ın hikâyesinin bu kısmı en mide bulandırıcı ve belgelendirilmesi en zor olan bölüm. Çünkü, Stepanakert'te hiçbir genç kız Babayan'ın tecavüzcü eğilimleriyle ilgili tanıklık etmek istemiyor. Ama birçok kişiden genç kadınların gece çöktüğünde, Babayan ve arkadaşlarının, Stalin'in yandaşı Lavrenty Beria gibi Mersedes otomobilleriyle saatte beş mil hız yaparak kadın avına çıktıkları için, dışarı çıkmaya korktuklarını duydum. Hatta bazı ebeveynler kızlarını Babayan'ın tecavüzlerinden kaçırmak için Yerevan'a gönderdi. Hatta, dünyaya, "Küçük Samo" adı takılan çocuklar getiren kadınlar oldu.

Babayan'ın itici bir adam olduğuna şüphe yok, ama Babayan gerçekten Mart 2000'de hükümeti devirmeye çalışıyor muydu? Kimileri, askerlikte kendini kanıtlamış Babayan'ın, Gukasyan'a gerçekten suikast düzenlemiş olsaydı başarısız olmayacağını söylüyor. Babayan'ı güçlü bir biçimde destekleyen Bulgar gazeteci Tsvetana Paskaleva, Babayan'ı tutuklanmadan önce, en son ziyaret edişinde, Babayan'ın kariyerini siyasetçi olarak barış içinde tekrar inşa etmeye odaklandığını söylüyor. Ama, görünüşe bakılırsa, Stepanakert sakinlerinin çoğunluğu,

Babayan'ın suçlu olduğuna inanıyor. "O değilse kim?" diyor insanlar. Uzun yıllar boyunca aktivistlik yapmış Zhanna Galstyan, mahkemenin Babayan'ın ihtiraslarının doğal olarak vardığı nokta olduğunu söylüyor: "Samvel Babayan bizi girişimimizi alıp götürdü, insanları köle etti. Bu dava olmasaydı, her şey boşa gidecekti."

Babayan olgusu, savaş sonrası meydana gelen daha geniş çaplı bir olgunun en dehşet verici örneğiydi. Azerbaycan'da da olduğu gibi birçok Karabağ Ermenisi, yöneticilerin kendilerine ihanet ettiğini hissetti. İçtenlikle, inanarak mücadele verenler veya oğullarını, eşlerini kaybedenler arasında büyük bir bir hayal kırıklığı yaşanıyordu. Gönüllü olarak savaşa katılan Ermeni Monte Melkonian'ın dul eşi Seta Melkonian, şu günlerde, eşinin komutanlık yaptığı Martuni bölgesine gitmenin moralini bozduğunu söylüyor:

> Üç oğlunu, üç genç adamı kaybeden bir aile tanıyorum. Bakü'den gelen, mülteci bir aileydi. Martuni'ye geldiler ve bir gün üç oğullarını da kaybettiler. Bir tanesi evliydi. İki çocuğu vardı. Çocuklarından birisi şeker hastasıydı. Bir tanesi nişanlıydı. Diğeri henüz evlenmemişti. Ne zaman annelerini görsem içim sızlıyor. Öyle bir anneye ne söyleyebilirsiniz ki? Bu insanlar, görüştüklerim. Daha tanımadığım bir sürü insan var. "Bunun için yaptıkları tüm fedakârlıklara değdi mi?" diye düşünüyorlar. Yine tanıdığım bir başka kadın, [ordu] karargâhta temizlik işçisi. Hisleri, yüzünden okunuyor. Evini kaybetmiş, Grad füzesi evine isabet etmiş. İki oğlunu da kaybetmiş. Damadını kaybetmiş. O kadına ne söyleyebilirsiniz ki? Altı torunu var ve yanından 100 bin dolarlık arabaya binmiş bir adam geçiyor![2]

Ermenistan-Azerbaycan savaşında maliyet her iki taraf için de farklı oldu. Azerbaycan için toprak kaybı ve mülteciler nedeniyle yaşanan büyük bir travma söz konusuydu. Ancak, yenilginin sağlıklı bir tarafı da vardı. Yenilgi sayesinde ülkenin savaş ağalarının ihtirasları törpülendi. Suret Hüseynov ve Rahim Gaziyev gibi sözde Bonaparte'lar Karabağ'da siyasi ve askeri olarak tarihe gömüldüler.

Karabağ Ermenileri, Mayıs 1994'te imzalanan ateşkes antlaşmasına giden yolda muzaffer oldular. Ancak, zafer Ermenistan'ın komutanlarının barış koşullarını kontrol etmesiyle sonuçlandı. Ermenistan'da,

gazi kuruluşu Yerkrapah'ın lideri Vazgen Sarkisyan'dı- ülkenin en güçlü kuruluşu oldu. Karabağ'da herkes, ordu komutanlarının keyfine tabi olmaya devam etti.

Savaşı sonrası dönemde, Ermeni Karabağ temel bir sorunla karşı karşıya kaldı: Azerbaycan'la yaşanan ihtilaf çözümsüz kaldığı sürece, ekonomik olarak tecrit edilmiş, dış dünya tarafından tanınmayan, küçük bir devleti nasıl bir gelecek bekliyor olabilirdi? Kalıcı barışın bedeli neydi? Babayan'la ordu komutanlığından alınmasından birkaç hafta sonra, tutuklanmasından da birkaç hafta önce görüştüm. Bu meselelere kafa yormaya başladığı belliydi. Fiziki olarak, korku salan bir savaş lordundan ziyade Marcel Proust gibi görünüyordu. Ufak tefek, şık ve tertipliydi. Siyah bıyığı parlıyordu. Beni şaşırtan bir şey de – kısa boyu, yumuşak sesi ve neredeyse adı ve yaşı aynı olan bir başka Kafkas delifişeğine, Şamil Basayev'e olan benzerliğiydi. Tıpkı Basayev gibi, sert bakışlı kara gözleri, arkasındaki insanların hayatını nasıl yıkıma götürebileceğini gösteriyordu.

Babayan, aynı cümlede savaş ve barıştan söz ediyordu. Savaşın "dördüncü turu" olarak adlandırdığı şeyin Azerbaycan'ı dize getireceği fikrini dile getirdi. "Eğer dördüncü tur olursa, belirleyici olacak. O zaman, savaşı durdurup, müzakere masasına oturmak zorunda kalmayacağız. 1994'te yaptığımız gibi tekrar duracak olursak, bu sorunun varlığını dahi unuturuz."[3]

Babayan, Azerbaycan'la antlaşmaya varmak da istiyordu. Belki de, Dağlık Karabağ'ın kırılgan ve tecrit edilmiş ekonomisini yöneterek geçirdiği birkaç yılın etkisiyle, Babayan, ekonomik kalkınmanın ancak doğu komşusuyla ticaret yaparak mümkün olabileceğini anlıyordu: "Azerbaycan piyasasıyla çok ilgiliyiz." Savaş meydanında toprak kazanan bir adam olarak, müzakere masasında toprak vermeye en uygun kişi olduğunu söyledi. Daha sonra, düşünmeden ama belli ki benim tepkimi ölçmek istercesine, ortaya sansasyonel bir dedikodu attı: "İlham Aliyev, durmadan benimle Paris'te görüşmek istiyor." Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın oğlu ve varisinden söz ediyordu: "Şu ana kadar kabul etmedim."

Babayan, İlham Aliyev'le randevusuna hiçbir zaman gidemedi – eğer hayal değil, gerçek bir teklifse. Üç hafta sonra, Şubat 2001'de tutuklandı ve Gukasyan'a suikast planlamaktan 14 yıl hapis cezasına çarptırıldı.

***

"[Babayan] mitini, dış devletler için muhafaza ettik. Maalesef, olmadı." Dağlık Karabağ'ın seçilmiş Cumhurbaşkanı Arkadi Gukasyan, konutunda bir kanepenin üzerinde, düşmemesi için desteklerle oturuyordu. Saldırının üzerinden altı aydan uzun bir süre geçmesine rağmen, ayaklarından birisi hâlâ çıplaktı ve bandajlıydı. Gukasyan eski bir gazeteci. Fakat, yuvarlak, kel kafası, düzgün bıyıkları ve neşeli tavrıyla daha ziyade bir banka müdürünü andırıyor. 1997'de, Robert Koçaryan başbakan olmak üzere Yerevan'a taşındığında Dağlık Karabağ'ın seçimle başa gelmiş yöneticisi olarak görevi devraldı. Ona neden kahraman Samvel Babayan kültünü desteklediğini sordum. Babayan, daha sonra Gukasyan'ın düşmanı olmuştu. Gukasyan, "Babayan'ın bu hale gelmesinde birçok kişinin suçu var" itirafında bulundu.[4]

Tanınmayan bir devleti yönetmek, imrenilecek bir iş değil. Dağlık Karabağ'ın bağımsızlık ilanını hiçbir ülke kabul etmedi –Ermenistan bile. Bu, kimsenin sizi uluslararası toplantılara davet etmemesi anlamına geliyor. Birleşmiş Milletler mektuplarınıza yanıt vermiyor. Yabancı bir ülkenin büyükelçiliğini ziyaret ettiğinizde büyükelçi değil birinci katip tarafından kabul ediliyorsunuz.

Karabağ liderleri, devlet olma durumunun uluslararası kararlarla değil, tarih tarafından verildiği konusunda ısrarcı. Küçük devlet Karabağ'ın gösterişli başbakanı Anushavan Danielyan, Karabağ'a, yarı bağımsız, eski Sovyetler Birliği ili Kırım'dan gelmiş. Danyelyan, tarihin nerede başlayıp nerede sona erdiğini bilmek istiyor: "Dünya mevzuatında, günümüzden yetmiş yıl önce tarih değildir, on yıl önce tarihtir diyen bir şey mi var?" diye sordu, cevabı belli olan bir soruydu bu.[5] Diğer bir deyişle, Dağlık Karabağ'ın 1988'e kadar Azerbaycan'ın bir parçası olma statüsü, neden son on yıl içinde sahip olduğu statüye göre daha geçerliydi. Gukasyan, Babayan davasının, "Karabağ'ın bir toplum olarak ne kadar geliştiğini" gösteren bir "sınav" olduğunu savunuyordu. Dağlık Karabağ'ın, dış devletler ne düşünürse düşünsün, bir devlete dönüştüğü konusunda ısrarcıydı.

Dünyanın geri kalanı tarafından dışlanan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti devlet olmanın içeriğinin olmasa da şeklinin tadını çıkarıyor. Eski Lenin Meydanı'nda bulunan cumhurbaşkanlığı binasının cephesine büyük bir kabartma işlenmiş. Gönderde, Dağlık Karabağ bayrağı dalgalanıyor. Bayrak, sağ tarafında bir kat beyaz, tırtıklı basamaklar gibi çizilmiş, kırmızı, mavi ve turuncu renkli bir Ermenistan bayrağı. Devlet kurumlarının masalarında, Dağlık Karabağ divitleri ve "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" antetli kâğıtları duruyor. "Bağımsızlık Günü", her yıl 2 Eylül'de görkemli törenlerle kutlanıyor.

Bu, kendini tanıtma anlatısı, Dağlık Karabağ'ı geçmişte Sovyetler Birliği'nin parçası olan dört küçük devletin yanına yerleştiriyor. Bu beş tanınmayan devletten oluşan tuhaf kulübün üyelerinin tamamı Sovyetler Birliği'nin özerk bölgeleri. 1991'de, SSCB'nin dağılarak eskiden Sovyetler Birliği Cumhuriyeti olan on beş devlete ayrılma koşullarını kabul etmediler. Beşi de, *de facto* olarak bağlı olduğu devletten ayrılmayı başardı, ama daha sonra alacakaranlık bir anarşi ya da savaş durumu yaşamaya başladılar. 2000'de, hiçbiri halinden memnun değildi. Çeçenistan, Moskova'yla ikinci bir savaşa girmişti. Abhazya ve Güney Osetya, Gürcistan'dan siyasi olarak ayrılmıştı; ama son derece yoksul ve tecrit edilmiş topraklardı. Moldova'dan ayrılan bölge Transdinyester de öyle.[6]

Dağlık Karabağ, bu beş bölgenin en az sefalet çekeniydi. Bunun en önemli sebebi bağımsızlık ilanının bir paravandan ibaret olmasıydı. Günlük hayatta Karabağ Ermenistan'ın bir eyaleti haline gelmişti. Karabağ Ermenileri, Ermeni pasaportu taşıyabiliyorlardı. Para birimi Ermeni dramıydı. Bütçe, Ermenistan Maliye Bakanlığı tarafından sağlanan geri ödemesiz kredilerle destekleniyordu. Karabağ, kanunların ve düzenin aşırı derecede uygulandığı bir modeldi. Ama, uluslararası olarak, Dağlık Karabağ, tıpkı Çeçenistan gibi kanun kaçağı muamelesi görüyordu. Hiçbir yasası veya kurumu kendi sınırları dışında geçerli değildi. Arabulucular dışında hiçbir yabancı diplomat Karabağ'a adım atmıyordu. Neredeyse, haydut devlet olmaya teşvik ediliyordu. Karabağ'ın uluslararası bir kara delik olma statüsünü istismar ettiğiyle ilgili doğrulanması zor, inanması kolay pek çok dedikodu vardı. Askeri ataşeler, Avrupa Konvansiyonel Silahlı Kuvvetler Antlaşması'nın

koyduğu kotayı aşan Rus silahlarının Dağlık Karabağ'da saklanıp saklanmadığı konusunda sorular soruyordu. Azeriler, bölgenin uyuşturucu kaçakçılığı için geçiş bölgesi olduğunu iddia ediyorlardı. Kürt lider Abdullah Öcalan kaçarken, Karabağ yolunda olduğuna dair dedikodular vardı. Dedikodular doğru değildi; ama mantıken, Karabağ uluslararası hukukun uzun kollarından korunabileceği bir yer olabilirdi.

Tüm bunlar kimin hatası? Karabağlıların tabii ki ve Karabağ Ermenilerini kötüledikleri için Azerilerin, belki bizim de hatamız. Uluslararası tecrit, bir kuşatılmışlık zihniyeti oluşturmaya yardımcı oluyor ve özellikle Ermeni Diasporası'nda Dağlık Karabağ'ın gerçeklerinden ziyade efsanesine yatırım yapmak isteyenlere meydanı boş bırakıyor.

***

"Bunu söylediğim için üzgünüm Tom" dedi Valery. "Ama aptalız, Azeriler de aptal."

Valery, beni kahverengi Lada arabasında gezdirdi. Cömert ve metanetliydi. Bazen o kadar uyuşturucu bir yavaşlıkta gidiyordu ki, etrafımızdaki ormanların güzelliğini içimize çekmek ve birçok konudan bahsetmek için çok vaktimiz oluyordu. Valery Bakü'de çalışmıştı, Azeri dostları vardı ve Sovyet zamanındaki ortak yaşamdan hatırında yalnızca güzel anılar kalmıştı. Hatta, cephe hattını aralayabilsek dört saat sonra Bakü'ye varıp akşamı dışarda, Hazar Denizi kıyısında geçirebilirdik. Arabasında, en sevdiği Azeri müziği kasedi vardı. Ama kaset o kadar eski ve yıpranmıştı ki, şarkıcının sesi boğuk bir inilti halinde çıkıyordu.

Valery, Azerbaycan'ın yönetiminde yaşamak istemiyordu. Ama memnuniyetle zamanda yolculuk edip, herkesin daha büyük bir devlete ait olduğu ve iyi geçindiği, Sovyetler Birliği dönemine dönebilirdi. Valery'ye kalırsa, mevcut durum, kendisi gibi sıradan insanların çıkış yolu bulma kapasitelerini aşan, büyük bir karmaşaydı. Valery'nin birkaç arkadaşıyla Ağdere kentine gidiyorduk. Görüşmeye geldiğimiz kişi Valery'den otuz yaş küçüktü, ama o da Valery gibi kaderci bir biçimde Azerilere düşmanca duygular beslemiyordu.

Ağdere'deki askeri üssün nizamiyesinde, çok uzun boylu, yaklaşık on dokuz yaşlarındaki genç asker Ruben, nöbet tuttuğu yerden çıkarak

bize doğru yürüdü. Yerevan'dan gelmişti ve askerliğini burada, Karabağ cephe hattında yapıyordu. Ermeni askerlerin Dağlık Karabağ'da görev yapıyor olması iki bölgenin bütünleştiğini de gösteriyor. Ruben'e üssün hemen dışındaki küçük bir kafede yemek ısmarladık. Ermenistan'daki ailesinden mektuplar ve para; ayrıca neredeyse ölümcül boyuttaki nöbet sıkıntısını biraz olsun hafifletmek için büyük bir karton sigara getirmiştik. Askerler, ayda bin ve iki bin dram (yaklaşık iki ile dört dolar arası) ücret alıyordı; hiç tatilleri yoktu ve neredeyse yiyecek hiçbir şey de yoktu. Silahlarını yılan ve sokak köpeği öldürmek için kullanıyorlardı, daha sonra öldürdükleri hayvanları ızgarada pişiriyorlardı.

Ruben, cephe hattında siperlerin birbirinden yalnızca otuz, kırk metre uzakta olduğu bir yerin olduğunu söyledi. Subaylar yokken, Ermeni askerler Azeri askerlerle irtibata geçiyorlar. Havaya ateş açıyor veya "Mullah!" diye bağırıyorlar ya da Azeriler "Vazgen!" diye bağırıyor. Tıpkı 1914'te Batı Cephesi'nde olduğu gibi, tarafsız bölgede buluşuyorlar. Neden mi bahsediyorlar? "Sadece bir araya geliyor, sigara paylaşıyor ve birbirimize, 'Biz düşman değiliz, hepimiz aynıyız, arkadaşız' diyoruz." Valery de onayladı.

***

Ruben'i beklerken, muhafız kulübesindeki bir asker, kısa kırpılmış saçlı, tıknaz, kamuflaj giyinmiş bir kadın, bizi baştan aşağı süzdü ve Amerika'nın Batı yakası aksanıyla "Merhaba!" dedi. Ani, Ağdere'de yaşayan tek Amerikalı. Ani, İngilizce konuşan birilerine rastlamaktan memnun, durmaksızın konuşuyordu. Basit, ahşap döşemeli ve içinde metal bir somya bulunan tek katlı bir evde yaşıyordu. Su kuyudan çekiliyordu ve odun sobasıyla ısınıyordu. Evine kaç kez hırsız girdiğini artık hatırlamadığını söylüyor.

Ermeni Diasporası, Dağlık Karabağ'a büyük ilgi duyuyor. Ermenistan'la ilgili yolsuzluk ve kötü yönetim haberlerini aldıkça, Karabağ'a ümit bağlıyorlardı. Diaspora sayesinde ABD Kongresi, Karabağ'a yıllık 20 milyon dolarlık yardım yapmayı kabul etti. Watertown veya Beyrut'daki hâmiler tarafından finanse edilen okullar, klinikler, su pompaları var. Ermenistan'dan Karabağ'a gelen, tabela, bariyer ve şerit çizgileriyle tastamam yol, Kafkasya'nın en güzel karayolu. Toplam maliyeti 10 mil-

yon dolar. Bu miktarın tamamı Diasporanın finanse ettiği "Hayastan Fonu" tarafından toplantı. Christian Solidarity Worldwide kuruluşu ve başkanı, İngiltere Lordlar Kamarası üyesi, Queensbury Baronesi Cox da Karabağ'a büyük miktarda yardım ve propaganda desteği yapıyor.

Karabağ'ın tüm bu dostları, insanları yoksulluğun pençesinden kurtarmak, çocuklara yardım etmek ve hastalara bakım sağlamak konusunda iyi bir iş çıkardılar. Ancak, akıllarındaki, Dağlık Karabağ ile ilgili, "kuşatma altındaki cesur Hıristiyanların etrafı sarılmış kalesi" fikri sorunluydu. Nihayetinde, Karabağlıları Azerbaycan'la yaşanan ihtilafta, sonuçlarına katlanmak zorunda olmadan sert bir çizgi benimsemeye teşvik ettiler. Belki de Karabağ'ı, temiz bir sayfa açabilecekleri, Türklerden arındırılmış bir yer olarak gördüler. Valery ile Azeri müziği çalan kasedi ve Bakü'deki arkadaşları, bu resme uymuyordu; Azeri askerlerle cephe hattında sigara paylaşan Ruben de...

Ani'nin Ağdere'deki pek çok komşusunun da resme uymadığı ortaya çıktı. Ani, yüreklerinin sesini takip ederek Karabağ'da yaşamaya gelen yarım düzine Ermeni kökenli Amerikalı'dan birisi olduğu için gurur duyuyordu. Gerçekler, onu bir Ermeni Don Kişot'u haline getirmişti. Ani'nin hikâyesi, aklındaki Ermeni dayanışması fikrini, idealleştirilmiş bir yere getirme arayışının da hikâyesiydi. Ancak, bu fikirler, Sovyetler Birliği sonrası Ermenistan'ında bir bölgenin gerçekleriyle esaslı bir biçimde çarpıştı.

Ani neden Karabağ'a gelmişti? "Bunu soykırımın devamı olarak gördüm" diye yanıt verdi. Ağdere'ye sekiz yıl önce, Berkeley'de beraber okuduğu Monte Melkonian'ın daveti üzerine gelmişti. "Hiç savaş görmemiştim, hiç cenaze görmemiştim, hiç ceset görmemiştim" dedi. Gururla haçını gösterdi. Taşıdığı haç, iki kurşunla yapılmıştı ve hayatını kaybeden silah arkadaşının ailesi ona hediye etmişti. "Arkadaşlarımdan birisi kızdı ve kesip atmamı söyledi" dedi, "ama ben ona, 'Tanrı da özgürlük savaşçısı' dedim'."

Ani'nin kulübesi, Ermeni davası için verdiği uğraşların fotoğraf galerisi gibiydi. Ermeni Soykırımının tüm dünya tarafından tanınması için düzenlenmesine yardımcı olduğu gösterilerin fotoğraflarını gösterdi.

İşte, Kenya'nın köylerinde, gezici "soykırım" sergisiyleydi. Çok başarılı olamasa da, Ermenilerin Kızılderililer ve diğer zulüm görmüş halklara elini uzatmalarını sağlamaya çalıştı. "New York'ta, 24 Nisan'da [Soykırım Günü], Kızılderilileri de bizimle törene katılmaya davet etmeliyiz dedim. Çünkü onlar da Ermeniler gibi, tarihi yurtlarını kaybettiler."

Ani feministti ve Ağdere'de araba süren tek kadındı. Kız çocuklarına resim ve fotoğraf kursları vermeye çalıştı ama, pek çok aile buna izin vermedi. Polis, rahip ve yerel yetkililerin tamamı, Ani'yi tasvip etmiyor. Askeri üsle de ciddi bir mücadele içinde. Karabağ ordusundan kovulduktan sonra bireysel olarak askeri üste çalışıyordu ve komutanlardan birisine karşı açtığı bir cinsel taciz davası vardı. Ani, tecavüz ve tecavüze teşebbüsle ilgili pek çok sorun yaşandığına dikkat çekti. Bir başka mücadele alanı da yurt dışından gelen yardımın çalınmasını engellemekti. Diaspora'nın gönderdiği yardımların büyük bir bölümü hortumlanıyor ya da yardım çalışmasını yürütenlerin ailelerine gidiyordu. "Yardımların dağıtılmasına yardımcı oluyorum" dedi Ani. "Amerikalılar bana kıyafet ve ayakkabı gönderiyorlar ve burada hiç akrabam olmadığını biliyorlar."

Ani, Dağlık Karabağ hayalleriyle yola çıkmıştı. Ama Dağlık Karabağ, Ani'ye meydan okuma ve kendi kurallarıyla yaşama konusunda ısrarcıydı. Ani'nin Ağdere'ye katlanıp katlanmayacağını merak ediyordum. Sonunda vazgeçerek evinin yolunu tutacaktı herhalde. Bitkinlikle "Eğer sizi sevmezlerse, kendi taraflarına olmadığınıza karar verirlerse, kapılarını kapatıyorlar ve sizden kurtulmak istiyorlar" dedi bıkkın bir biçimde. "Hayatım boyunca burada yaşasam da kabul görmeyeceğim." Bu bir yandan davetkâr, bir yandan soğuk yerde, kendine ait tuhaf bir geleceğe doğru yelken açtı.

17

1994-2001

NE SAVAŞ, NE BARIŞ

Aliyev'in İstikrarı

Mayıs 1994'te, Ermenistan da Azerbaycan da askıda kalmış bir ihtilaf hali yaşamaya başladılar. Toplu şiddet sona ermişti ama siyasi anlaşmazlık hâlâ çözümsüzdü. Ermenistan, sonraki beş yılı kesintisiz siyasi kargaşa içinde geçirdi. Azerbaycan, barış içinde kalkınamadığı için Haydar Aliyev'in boğucu kurallarla sağladığı bir düzene mahkûm oldu.

Cumhurbaşkanı Aliyev, çatışmaların sona ermesini, Azerbaycan üzerindeki kontrolünü perçinlemek için kullandı. Meydanı, rakiplerinden ve rakip adaylarından temizledi. İşe orduyla başladı. Ağustos 1994'te, aralarında eski Savunma Bakanı Rahim Gaziyev de bulunan bir grup ordu komutanı ve Halk Cephesi komutanı Arif Paşayev, iki yıl önce Şuşa'yı Ermenilere bırakarak teslim oldukları iddiasıyla yargılandılar.

Ekim 1994'te, Aliyev, New York'tayken, Başkan Yardımcısı Afiyeddin Celilov'un suikaste kurban gittiğini ve paramiliter emniyet gücü OPON'un (OMON'un halefi) isyan ettiğini öğrendi. Aliyev, vakit kaybetmeden Bakü'ye döndü. Bakü'de teatral bir hızla Başbakan Suret Hüseynov'a tepki gösterdi ve Hüseynov'u darbe yapmaya teşebbüs

etmekle suçladı. Hüseynov, Rusya'ya kaçarak, gizemli bir biçimde hapishaneden kaçan Gaziyev'e katıldı. Moskova'da ikisi de eski Başkan Mutallibov'u desteklediklerini açıklayarak, derin sadakât duygularının kime karşı olduğunu dışa vurdular. Daha sonra, ikisi de Azerbaycan'a iade edildi ve uzun hapis cezaları aldılar.

Aliyev, Rus yanlısı muhalefetle ilgilendikten sonra, başka düşmanlara döndü. Mart 1995'te, bir önceki darbe girişiminden aklanan OPON lideri Ruşen Cevadov Bakü'de bir kışlayı ele geçirdi ve silah bırakma çağrısını reddetti. Aliyev, isyanı bastırmak için orduyu gönderdi. Hastaneye giderken kan kaybından ölen Cevadov dahil, onlarca kişi hayatını kaybetti. Bu ayaklanmanın perde arkasındaki destekçileri, hiçbir zaman ortaya çıkmadı. Ama, bu kişiler arasında Türkiye'nin güvenlik mekanizmalarının başıboş unsurları ve Bozkurt hareketinin üyeleri varmış gibi duruyor. Bu kez hapse giren, Bozkurt hareketinin bölgedeki lideri ve İçişleri Bakanı İskender Hamidov oldu.

Aliyev, Azerbaycan'ın petrol kaynaklarında ülkeyi istikrara kavuşturma arayışı için artık paha biçilmez bir koz bulmuştu. 1994'te, bazı uzmanlar, Bakü'de bir başka petrol patlamasının daha yaşanacağını tahmin ettiler. Hazar Denizi'nin yeni Basra Körfezi olabileceğine dair ilk tahminler çok iyimserdi ama daha aklı başında değerlendirmeler en azından ikinci bir Kuzey Denizi olacağı veya dünya petrol üretiminin yüzde beşini sağlayacağına işaret ediyordu.

1993'te, darbeyle görevden alınmadan kısa süre önce, Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, Batılı şirketlerle Hazar Denizi petrol sahalarının geliştirilmesi konusunda sözleşmeler imzalamak amacıyla görüşmeler yürütüyordu. Görüşmeler, Aliyev başa geçtikten sonra da devam etti, ama Azeri yetkililerin rüşvet talepleriyle sekteye uğradı. (Hatta, bir yetkilinin sözleşmeye imza atma karşılığında BP'den 360 milyon dolarlık bir ödeme talep ettiği söyleniyor.) 1994 sonbaharında, hükümet nihayet, şirketlerin bir araya gelerek oluşturduğu konsorsiyumla kurulan Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu'nun (AIOC) üç petrol sahasının geliştirilmesine yönelik bir sözleşme imzaladı. Antlaşmanın 8 milyar dolar tutarında olduğu tahmin ediliyordu ve "yüzyılın kontratı" olarak adlandırılıyordu.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı, yeni petrol projeleri için geniş çaplı bir uluslararası koalisyon oluşturmaya çalıştı. Başlangıçta, Rusya, planlarının merkezinde yer alıyordu. Petrolün, Rus boru hatlarından geçeceğini varsayıyordu ve Rus petrol şirketi Lukoil, AIOC konsorsiyumu hisselerinin %10'una sahipti. Ancak, konsorsiyumda aslan payı Batılı şirketlere, bilhassa BP ve Amoco'ya aitti. Bu şirketler de, Aliyev'in siyasi gündemini değiştirmeye başladılar. Aliyev, ABD'nin ısrarı üzerine, İranlılara yapılan AIOC'taki %5'lik hisse teklifini geri çekmek zorunda kaldı.

AIOC başarılı oldu. Kasım 1997, belki de Aliyev'in cumhurbaşkanlığının zirve noktasıydı. O tarihte, dünya çapından konukların tanıklığında, ilk "erken petrol" Chiraq sahasından Gürcistan'ın Karadeniz'deki Supsa Limanı'na akmaya başladı. Rusya yerine Gürcistan'a gönderilen petrol, Aliyev'in Batı'yı tam anlamıyla kucaklayışının da sembolüydü. Üç ay önce, Washington'a başarılı bir ziyaret gerçekleştirmişti. Brejnev döneminin kıdemli siyasetçisi, ziyareti sırasında, Zbigniew Brzezinski ve Henry Kissinger gibi Soğuk Savaş savaşçıları tarafından kutlandı. Bu ilişkiyi perçinlemek için yeni bir hedef belirlendi: Bakü'den Türkiye'nin Akdeniz kıyılarında yer alan Ceyhan Limanı'na uzanan, ihracat amaçlı bir boru hattı. 1997'den itibaren, ABD hükümeti, bazı petrol şirketlerinin, boru hattının ekonomik kârlılığına ilişkin endişelerine rağmen, Bakü-Ceyhan projesini siyasi olarak güçlü bir biçimde desteklemeye başladı. Boru hattı projesi, Washington'un Azerbaycan ve Gürcistan ile Batı arasında, Türkiye üzerinden bağlantı kurma ve Rusya ile İran'ı zapt etme isteğinin sembolü haline geldi. Proje, bu şekilde, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yepyeni bir kutuplaşma yarattı. Azerbaycan'ı Washington'ın yörüngesine çekti; Ermenistan'ı da Rusya ve İran'la ittifaka itti.

Rakip Arabulucular

Her ne kadar, Dağlık Karabağ'da, Mayıs 1994'te imzalanan ateşkes hâlâ geçerli olsa da, cephe hattını izlemek için herhangi bir uluslararası kuvvet konuşlandırılmamıştı ve ateşkesi siyasi bir antlaşma izlemedi. Arabulucular, en fazla, 26 Temmuz'da, Ermenistan, Azerbaycan ve Karabağ'ın ordu komutanları arasında, ateşkesi süresiz olarak geçerli

kılmak üzere yeni bir antlaşma imzalanmasını başarmışlardı –ki komutanlar bu şekilde ilk kez aynı kağıdı imzalıyorlardı-.

İki taraf da, yavaş yavaş savunma sistemlerini güçlendirerek, Temas Hattı adı verilen alanı, dünyanın en geçilmez sınırı haline getirdiler. Dağlık Karabağ'ın dışındaki cephe hattı boyunca, karşıt orduların komutanları arasında telefon hattı bile yoktu. Bunun temel sebebi, Azerilerin bu düzeyde irtibat kurmanın topraklarını işgal eden kuvvetlere meşruiyet kazandırmak anlamına gelmesinde korkmasıydı. Her yıl, her ne kadar düşman ateşinin yanı sıra mayın kurbanı olsalar da, iki tarafta da onlarca asker ölmeye devam etti. Ölü ve yaralı sayıları, çoğunlukla müzakere süreci paralelinde düşüyor veya yükseliyordu. 2000'de, Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sarkisyan, hattın öteki tarafından açılan ateş sonucu hayatını kaybeden Ermenilerin sayısının o yıl sekize düştüğünü açıkladı. Bu sayı, 1998'de otuz üçtü. Kuşkusuz, öteki taraf için de benzer sayılardan söz edilebilirdi.[1] Ateşkes antlaşmasından altı yıl sonra, uzun süredir müzakerelere katılan yetkililerden Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanian, 1994'te doğan fırsatların kaçırılmasından pişmanlık duyuyordu:

> Oluşan ivme iyi kullanılamadı. Bu ivme değerlendirilemeyince, zaman içinde, bölgedeki gerçeklerin bazıları, bir anda yükümlülükler haline gelmeye başladı. İşgal altındaki topraklara dönmek, iki ay önce bugün olduğundan çok daha kolaydı. Azerbaycan'ın ateşkesten hemen sonra ablukayı kaldırması, bugün olduğundan çok daha kolaydı. Tüm diğer unsurlar için de aynı şey geçerli.[2]

İlerleme kaydedilememesinin temel sebeplerinden biri, Azerbaycan'ın müzakerelerde, başroldeki Rusya'nın niyetleriyle ilgili korkularıydı. Ateşkesten sonra, Azerbaycan Grachev'in Rusya'nın öncülüğündeki barış gücü önerisini reddetti. Minsk Grubu'ndaki Batılı diplomatların hiçbiri Grachev'in Mayıs 1994'te Moskova'da düzenlediği toplantıya davet edilmedi. Aynı diplomatlar, Azerbaycan'ın desteğiyle, barış gücünün çok uluslu olması gerektiğini savundu. Sorun şu ki, AGİT bu tür bir kuvvetin tesis edilmesi için gerekli mekanizmalardan yoksundu. Dahası, Batı tüm dikkatini Bosna'ya vermişti ve Batılı ülkelerin daha da

uzak bir ihtilaf bölgesine asker gönderme taahhüdü vermek istemeleri pek muhtemel değildi.

Sonuç olarak, 1994'te, Rusya ve Minsk Grubu'nun Batılı diplomatları arasındaki ilişkiler yeniden dibe vurdu. Ruslar, Minsk Grubu'nu, teklif edilen tek ciddi barış girişimini sabote etmekle suçladılar; Batılılarsa, Rusları daha geniş tabanlı, alternatif bir planı engellemekle suçladılar.

Her bir taraf, ötekine karşı çalıştı. Rus arabulucu, Vladimir Kazimirov, ateşkesten önce, İsveçlilerin, Paris ve Prag'da, iki Minsk Grubu toplantısı ayarladıklarını; ve toplantıların Moskova'da Rusların barış görüşmeleri yürütmeyi planladığı BDT toplantılarıyla çakıştığını söylüyor. Kazimirov, bunu doğrudan doğruya Rusya'nın arabuluculuk girişimine zarar vermeye yönelik bir teşebbüs olarak görüyordu. Kavga büyüdü. Minsk Grubu'ndaki arabulucular, Rusların kendilerini haberdar etmeden 8 Eylül'de Moskova'da bir toplantı düzenlediklerinden yakındılar. Ruslar da, kendileri Moskova'da daha çok sayıda görüşme yapılmasını planlarken AGİK'in, kasten, Viyana'daki Minsk Grubu toplantısının tarihini 12 Eylül olarak belirlediğini söyleyerek itiraz ettiler. Rusya, Viyana toplantısına temsilci göndermedi.[3] Bu anlaşmazlıklar, Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan'ın, "arabulucu ülkelerin ve uluslararası kuruluşların, ihtilafı çözümlemekten ziyade, kendi aralarında, ihtilafla ilgili olmayan hesaplarını ve ilişkilerini çözümlemekle ilgilendikleri izlenimi yaratılıyor" diyerek homurdanmasına neden oldu.[4]

İki taraf da, Aralık 1994'te Budapeşte'de gerçekleşen AGİK zirvesinde onaylanacak bir uzlaşma yönünde uğraş verdi. Plan, kuruluşa, Dağlık Karabağ'a özel, ilk uluslararası barış gücünü oluşturma yetkisi vermekti. Barış gücü içinde, Rusların rolü büyük olsa da Rus kuvvetler yer almayacaktı. Azerbaycan, bu fırsatı kaçırmadı. Ruslar, Budapeşte Zirvesi'nden ön-ce, her iki cumhurbaşkanını da Moskova'ya davet etmişlerdi. Azeriler, Dışişleri Bakanı Yardımcısı Tevfik Zülfügarov'u, toplantı öncesinde, Moskova'daki görüşmelerin gündemi konusunda bilgilendirilmek üzere Moskova'ya gönderdiler. Zülfügarov, Rusların, Budapeşte'de görüşülecek antlaşmaya zarar vermeyi amaçladıkları sonucunu çıkardığını söylüyor. Bu yüzden, Aliyev, hasta olduğunu söyleyerek toplantıya gitmedi. Bu nedenle, Ter-Petrosyan da uzak durdu. Zul-garov:

"[Moskova'dan] Budapeşte'ye gitmiş olsalardı, uluslararası bir barış gücünün konuşlandırılmasına ilişkin herhangi bir karar çıkmazdı" diyor.[5]

5-6 Aralık 1994'te gerçekleşen Budapeşte Zirvesi'nde, AGİK Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı, AGİT'e dönüştü. Dağlık Karabağ dışında, Rusya ve Batı arasındaki ilişkiler iyiydi. Batılı liderler, tam da Yeltsin'in vahim sonuçları olacak bir kararla ordusunu Çeçenistan'a göndermeye hazırlandığı sırada Başkan Yeltsin'e desteklerini yinelediler. Karabağ meselesiyle ilgili olarak, AGİT Rusya'nın ihtilaftaki özel rolünü, Rusya'yı İsveç'in yanı sıra Minsk Grubu'nun başkanlarından birisi yaparak kabul etti. AGİT, daha sonra yeni bir barış gücü için yetki aldı. Barış gücü içinde üç bin asker olacaktı; hiçbir ülke toplam asker sayısının yüzde otuzundan daha fazla asker sağlayamayacaktı; ama kuvvetler Birleşmiş Milletler onay verdikten ve siyasi bir çözüme ulaşıldıktan sonra konuşlandırılacaktı.[6]

Aslında siyasi çözüm, her zamankinden uzak görünüyordu. İki taraf arasında, birçok kilit konuda anlaşmazlık vardı. Ermeniler, prensipte, diğer konularda tatmin olmaları halinde Dağlık Karabağ dışında işgal ettikleri altı bölgeyi -Ağdam, Füzuli, Cebrayıl, Kelbecer, Kubadlı ve Zengelan- iade etmeye hazırdı. Ama, Dağlık Karabağ içinde Şuşa ve Ermenistan yolunda köprü görevi gören Laçın'ı muhafaza etmeye devam etmelerinin müzakereye açık olmadığını söylediler. Azerbaycan için, iki bölgenin de kaybı kabul edilemezdi. Azerbaycan da, hâlâ Karabağ Ermenileriyle doğrudan görüşmeyi reddediyordu.

En büyük sorun, Dağlık Karabağ'ın statüsünün ne olacağıydı. Sorunun çözümü için, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve Karabağ'ın kendi kaderini tayin etmesiyle (Daha açık olmak gerekirse Azeybaycan'dan ayrılması) ilgili birbirini dışlayan iddiaların uzlaştırılması gerekiyordu. 1995'te, Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının özel danışmanları, Gerard Libaridian ve Vefa Guluzade arasında ikinci bir müzakere kanalı açıldı. Her ay, gayriresmi olarak, bir araya gelerek, özellikle statü meselesi üzerinde çalışmaya başladılar ve önemli derecede ilerleme kaydettiler.

Aralık 1996'da, AGİT, Lizbon'da başka bir zirve düzenledi. Lizbon Zirvesi, Azerbaycan'ın konumunu güçlendirdi. AGİT, anlaşmazlığın çözümüne yönelik üç genel prensip belirleme kararı aldı. Bunlardan birisi, Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'ı da içeren toprak bütünlüğünün onaylanmasıydı. Ermenistan, bu ilkenin Dağlık Karabağ'ın statüsünü önceden belirlediğini belirterek itiraz etti. Sonuçta, Ermeniler yalnız kaldılar ve ilkelerin zirvenin sonuç bildirgesinde yer almasını veto ettiler. Lizbon Zirvesi'yle Guluzade-Libaridian görüşmeleri sonlandı.

Karabağ'ın Alınışı

1994 tarihli ateşkes antlaşmasından sonra, Ermenistan ve Dağlık Karabağ, büsbütün iç içe geçmeye başladılar. Ermenistan'ın Goris kentiyle Stepanakert'i birbirine bağlayan 64 kilometrelik bir yolun yapımına yönelik çalışmalar başladı. Yol, Sovyetler Birliği döneminde, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında seyahati neredeyse olanaksız hale getiren, korkunç durumdaki eski yolun yerine yapılıyordu. Yapımı beş yıl alan yeni karayolu on milyon dolara mal oldu. Yolun inşaatı, Ermeni Diasporası tarafından finanse edildi. Yol –geniş, asfalt, şerit çizgili, tabelalı ve bariyerli- 1999 yılında tamamlandığında, Ermenistan ve Karabağ'ın evliliğinin başkalarına meydan okuyan bir sembolü oldu. Diaspora, Karabağ'ın zarar görmüş altyapısını ve yarı yarıya imha edilmiş Stepanakert kentini de yeniden inşa etmeye yardımcı oldu. Yeniden inşa edilen Ermeni kent ve köyleri, bir zamanlar Azerilerin yaşadığı, Karabağ'ın "yeşil köyleri" olarak bilinen, yağmalanmış ve harabeye dönüşmek üzere olan yerleşim birimleriyle karşılaştırıldıklarında, çarpıcı bir tezat oluşturuyordu.

Dağlık Karabağ'ın askeri başarısı, Ermeniler tarafından nadir görülen ve tarihi bir başarı olarak nitelendiriliyordu. Bu sayede, Karabağ ve yöneticileri, Ermenistan'da kahraman olarak nam saldı ve ülkeyi derinden etkilediler. Devlet Savunma Komitesi'nin başkanı Robert Koçaryan, Aralık 1994'te, Dağlık Karabağ Parlamentosu'nda yapılan oylamanın ardından, Dağlık Karabağ'ın ilk "cumhurbaşkanı" oldu. Koçaryan, Kasım 1996'da, halkın katıldığı seçimlerle tekrar seçildi. Karabağlı askeri lider Samvel Babayan, Ermenistan ordusunda tümge-

neral oldu ve Karabağ'ın ötesinde, ekonomik ve siyasi güç kazanmaya başladı. Ermenistan'da, 1999 genel seçimlerinde yarışmak üzere "Hak ve Uyum" adlı bir partinin kurulmasına yardımcı oldu. Babayan'ın Ermenistan hükümetinin planları hoşuna gitmezse, tanklarını Yerevan'a süreceğini söyleyerek espri yaptığı söylenir.

Ordu, artık, Ermenistan'daki en güçlü kurumdu. Resmî sayılara göre, savunma harcamaları GSYİH'nin %8 ile 9'u arasında bir paya sahipti; gayrıresmi olarak belki de bundan çok daha büyüğüne. Ordu, yalnızca Karabağlılardan oluşmayan "Karabağ Partisi"nin belkemiğini oluşturuyordu. Başkomutan, Ermenistan'ın karizmatik birinci savunma bakanı, en tanınmış askeri lideri ve yükselen feodal baronu Vazgen Sarkisyan'dı. Sarkisyan, 1993'te, Yerkrapah Hareketi'ni kurdu. Yerkrapah, ekonomide geniş bir alanda hâkimiyet kurdu.

"Karabağ Partisi", Ermenistan'ı yöneten elit kesimin bir koluydu. Diğer kolda, Levon Ter-Petrosyan'ın Ermeni Ulusal Hareketi (ANM) vardı. ANM, ülkede siyasi hayatı tekelinde tutan bir iktidar partisi haline geldi. Ter-Petrosyan, 1994-1995'te, ülkede, güçlü bir tabana sahip olan tek diğer partiyi, milliyetçi Taşnaktsutyun'u bastırmaya çalıştı. Partinin Dro adlı gizli bir terörist örgüte yataklık ettiğini iddia etti. Taşnaktsutyun'un faaliyetleri askıya alındı ve yasak, ancak 1995 genel seçimlerinden sonra kaldırıldı.

Eylül 1996'de, Ter Petrosyan yeniden seçilmek için aday oldu. Arkasındaki seçmen desteği zayıflamıştı. On binlerce meslek erbabı göç ediyordu ve ülkede yoksulluk kol geziyordu. Ülkede, iktidardaki elitlerle ilgili büyük bir hayal kırıklığı hâkimdi. Ter-Petrosyan'ın eskiden yoldaşı, şimdiyse azılı bir rakibi olan Vazgen Manukyan, kamuoyuna yatırım yaptı ve desteği diğer üç adayın onun için yarıştan çekilmesiyle arttı. Manukyan, mitinglerde, ülkeden uzaklaştığı düşünülenTer-Petrosyan'ı gölgede bıraktı. Seçim günü, 22 Eylül'de, pek çok uluslararası gözlemci, Ter-Petrosyan'ın seçimlerin birinci turunda kaybettiği sonucunu çıkardı. Ama, Merkezî Seçim Kurulu, Ter-Petrosyan'ın oyların %52'sini alarak seçimi kazandığını duyurdu. Manukyan'ı destekleyenler itiraz ettiler ve parlamento binasını basarak, Başkanı ve Başkan Yardımcısı'nı dövdüler. Ter-Petrosyan, tankları, Yerevan caddelerinde

yürüttü ve muhalefetten birçok ismi göz altına aldırdı. Gözlemciler seçimlerin birçok usulsüzlükle lekelendiğini duyurdular –aslında, Ter-Petrosyan'ın cumhurbaşkanlığının meşru olmadığını söylüyorlardı. Ter-Petrosyan'ın başı dik bir biçimde başa gelemeyişi, Etibarını lekeledi ve onu Vazgen Manukyan'ı püskürtme konusunda kendisine yardım eden güvenlikten sorumlu bakanlarına borçlu çıkardı. Krizin en şiddetli ânında, Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan'ın bir anda: "[Muhalefet] Oyların yüzde yüzünü de alsalar, ne ordu, ne Ulusal Güvenlik Hizmeti, ne de İçişleri Bakanlığı, böyle siyasi liderleri tanımaz" dediği anlatılır.[7]

Cumhurbaşkanı, otoritesini Ermenistan'ın Londra Büyükelçisi ve dürüst bir adam olarak tanınan Armen Sarkisyan'ı yeni başbakan olarak atayarak güçlendirmeye çalıştı. Ama Mart 1998'de, Sarkisyan hastalandı ve istifa etmek zorunda kaldı. Sarkisyan'ın halefi olabilecek adayları düşünürken, Ter-Petrosyan'ın aklına bir başka popüler isim, Robert Koçaryan geldi. Ter-Petrosyan şu yorumu yaptı: "Burada Ermenistan Başbakanı olarak bulunarak, Robert'in Ermenistan'ı, Karabağ'ın Ermenistan açısından ne anlama geldiğini anlayacağını düşündüm."[8] Diğer bir deyişle, Koçaryan, Ermenistan ekonomisini yönetmekle görevlendirildiğinde, Karabağ ihtilafının çözümsüz kalmasının Ermenistan'a neler çektirdiğini bizzat tecrübe edecekti.

Ter-Petrosyan'ın Düşüşü

1997'de, Minsk Grubu arabulucuları daha eşgüdümlü çalışıyor ve Karabağ ihtilafını çözmek için yeni bir ivme yaratmaya hazırlanıyorlardı. Aralık 1996'daki Lizbon Zirvesi'nde, Fransa, Rusya'nın yanı sıra, Minsk Grubu'nun eşbaşkanlığına aday gösterilmişti. Azerbaycan, Fransa'nın, ülkesinde yaşayan büyük Ermeni toplumu nedeniyle, Ermenistan lehine bir tutum benimseme eğilimi göstereceği gerekçesiyle itiraz etti. Şubat 1997'de, Amerika Birleşik Devletleri'nin Rusya ve Fransa'nın yanı sıra, Minsk Grubu'nun üçüncü eşbaşkanı olmasıyla uzlaşmaya varıldı.

Minsk Grubu'nda üç ağır topun bulunması, barış sürecine yeni bir ivme kazandırdı. Mayıs 1997'de, eşbaşkanlar yeni ve kapsamlı bir plan sundular. Karabağ Ermenilerinin bazı çekinceleri vardı, ama hem

Ermenistan'ın, hem Azerbaycan'ın liderleri plana olumlu bakıyorlardı. Wshington'da konuşan Cumhurbaşkanı Aliyev, Azerbaycan'ın Laçın ve Şuşa'nın hemen iade edilmesini beklememesi gerektiğini söyleyerek, kamuoyu önünde önemli bir ödün verdi. Eylül 1997'de, Minsk Grubu arabulucuları planın değiştirilmiş "adım adım" versiyonunu sundular. Bu versiyonda, Dağlık Karabağ ile ilgili güvenlik meseleleri ilk aşamada ele alınıyordu. Ermenistan'ın işgal edilmiş bölgelerden çekilmesi ve Karabağ'ın askerlerden arındırılmasının ardından, tarafların "ivedilikle, ihtilafın siyasi yönü de dahil, tüm yönlerini kapsayan bir düzenlemeye ulaşmaları; bu düzenlemeye Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesi ve Laçın, Şuşa ve Şaumyan meselelerinin çözümünün de dahil olması" için görüşmelere devam etmeyi kabul edecekleri belirtiliyordu.[9] Ter-Petrosyan, kendisine gösterilen plan konusunda heveslıydi. O yıl, Ermeni ekonomisinin Azeri ve Türk "ablukasıyla" nasıl baş ettiğine dair Ermenistan Ulaştırma Bakanlığı ve Dünya Bankası'ndan iç karartıcı bir öngörü aldığını söyledi. Ter-Petrosyan, sonuçta, ulaştırma maliyetlerinin yanına yaklaşılamaz derecede yüksek olduğunu ve ekonomik büyüme hedefine ulaşılamadığını belirtti. Aynı zamanda, Ermeni Diasporası'nın ekonomiyi düzlüğe çıkarma kabiliyetinden de şüphe duyuyordu –ki bu görüş onu başbakanı ve savunma bakanıyla karşı karşıya getirdi. Ter-Petrosyan şu yorumu yapıyor:

> Her yıl Diaspora'dan on milyon dolar alıyorduk. Bu kadar. Robert [Koçaryan] ve Vazgen Sarkisyan iyi çalışırsak, yılda 450 milyon dolar alabileceğimizi söylediler. Ben de onlara bunun imkânsız olduğunu söyledim. Bu temelde, tüm bunları tahlil ettikten sonra, Karabağ meselesini çözmezsek bunun hem Ermenistan, hem Karabağ için kötü olacağı sonucuna vardım. Zaman aleyhimize işliyordu.

26 Eylül 1997'de, Ter-Petrosyan, beş yıl içindeki ilk büyük basın toplantısını, Karabağ ile ilgili uzlaşma lehine argümanlarını ortaya koymak üzere kullandı. Uluslararası toplumun hiçbir zaman Karabağ'ın bağımsızlığını veya Ermenistan'la birleşmesini tanımayacağını ve mevcut durumun da kabul edilemez olduğunu söyledi. "Statükonun devam ettirilmesini gerçekçi bulmuyorum" dedi. "Altı ay, ya da bir yıl daha dayanma konusunda ısrar edebileceğimizi kabul ediyorum. Ama, so-

nunda, uluslararası toplumun sabrı taşacaktır." Cumhurbaşkanı, Dayton Antlaşması'nda, uzun süre bekledikleri için, daha azına razı olmak zorunda kalan Bosna Sırplarını örnek gösterdi. Sözlerini, verilebilecek tek yanıtın, ihtilafta, Karabağ Ermenilerinin temel çıkarlarına ihanet etmeyen, adım adım izlenecek bir çözümü kabul etmek olduğunu söyleyerek tamamladı.[10]

Ter-Petrosyan'ın sözleri, Karabağ'a ihanet ettiğine dair bir dizi iddiaya neden oldu. Cumhurbaşkanı, 1 Kasım'da "Savaş mı, Barış mı? Düşünceli Olma Vakti Geldi" başlıklı bir gazete makalesiyle yanıt verdi. Kendisini eleştirenlere bir bir yanıt verirken sert ve kinayeli bir üslup kullanıyordu. Ter-Petrosyan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da, ihtilafın karmaşık yönlerini anlayan yalnızca altı kişi olduğunu söyledi ve kendine karşı çıkanları, efsanelere köle olmakla suçladı. Ermenistan'da toplumsal düş kırıklığı yaşanması bekleniyordu. Ter-Petrosyan için daha da endişe verici olan şeyse, Karabağ Ermenisi yetkililerin de kızmış olmasıydı. 6 Kasım'da, Dağlık Karabağ "Dışişleri Bakanlığı", eşi benzeri görülmemiş bir demeç yayımladı. Demeçte, Ter-Petrosyan'ın dile getirdiği pek çok görüşe karşı çıkılıyordu. Koçaryan'dan sonra, henüz Karabağ "Cumhurbaşkanı" seçilen Arkadi Gukasyan, 7 Ekim tarihli bir röportajda görüş ayrılığını dillendirdi. Minsk Grubu'nun en son önerilerini reddetti ve "insanlar ne kadar kötü durumda yaşarlarsa yaşasınlar, hiçbir zaman hiçbir koşul altında geri adım atmayacakları kutsal şeyler, konumlar vardır" dedi. Gukasyan, Ter-Petrosyan'a bir uyarı da yöneltti:

> Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ tarafından alınan her türlü kararı kabul edeceği söylendi. Bu bağlamda, [Yerevan'la] görüş ayrılıklarımız rahatsız edici, kötü. Ama, eğer bu görüş ayrılıkları daha da büyürse, Ermenistan sözünü tutmalı ve kararı Karabağ'a bırakmalı. Gereken neyse biz karar vermeliyiz.[11]

Tartışma, 1998 yılında bir dönüm noktasına geldi. Gukasyan, 7-8 Ocak'ta Ermenistan Güvenlik Konseyi'nin bir toplantısına katıldı. Toplantıda, Koçaryan, içişleri bakanı ve savunma bakanları Serj ve Vazgen Sarkisyan, Minsk Grubu Planı'na karşı söz aldılar. İktidar partisi, Ter-Petrosyan'ın etrafında çatırdamaya başladı. Dışişleri Bakanı istifa

etmek zorunda kaldı. En yakın bakanlarının "saray darbesiyle" karşı karşıya kalan Ter-Petrosyan da kaçınılmaz olanı kabul etmeye karar verdi. 3 Şubat'ta, istifasını duyurdu.

Ter-Petrosyan, Azerbaycan'ın eski cumhurbaşkanları Ayaz Mutallibov ve Ebulfez Elçibey'den sonra, tamamen veya kısmen Dağlık Karabağ meselesinden dolayı iktidarı kaybeden üçüncü cumhurbaşkanıydı. Ter-Petrosyan'ın halk nezdindeki meşruiyeti zaten 1996 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri'ndeki usulsüzlükler nedeniyle, belki de ölümcül biçimde zedelenmişti. Kamuoyuna uzak görünüyordu ve kamuoyunda barış planına destek olacak otoriteyi yitirmişti. En önemlisi de, Ter-Petrosyan, yönetimi içinde "Karabağ Partisi" duygusunun gücü ve azmini küçümsemişti. "Karabağ Partisi" artık liderini de bulmuştu: Bu lider, Ter-Petrosyan'ın bizzat Yerevan'a getirdiği Robert Koçaryan'dan başkası değildi. Yerevanlı bir entelektüel, siyasi kariyerini Ermenistan'ın bağımsızlığına adamış bir kişi olan Ter-Petrosyan'ın ve Dağlık Karabağ Savaşı'na bizzat katılmış olanların tutumları arasında bir uçurum oluştu. Serj Sarkisyan, retçi cephenin konumunu çarpıcı ifadelerle açıklıyor:

> Biz savaştan bıkmadık mı sanıyorsunuz? Biz barış içinde yaşamak ve kalkınmak istemedik mi?.. Ama, bu tavizleri veremezdik. Levon'un tüm bunları yönetmek durumunda olduğunu anlıyorum. Cumhurbaşkanı olduğunu anlıyorum. Ama, biz bu adamları doğrudan savaşa gönderdik. Neredeyse bütün arkadaşlarımı kaybettim. Neredeyse hepsini. Yeğenimi kaybettim. On sekiz yaşında, babasıyla bana yardım etmeye geldi.[12]

Soğuk Barış

1998'de, Ter-Petrosyan'ın istifasından sonra, Ermenistan ve Azerbaycan'da yeni, dondurucu bir soğuk barış dönemi başladı. İki ülke arasındaki diyalog eksikliği, Rusya ve Batı arasında gittikçe artan kutuplaşmaya dikkat çekiyordu. Azerbaycan, Amerika Birleşik Devletleri'yle arasındaki bağları güçlendirmiş ve Türkiye'yle bir işbirliği antlaşması imzalamıştı. Rusya ve Ermenistan ittifakıysa gücünü koruyordu. Rus ordusu, Ermenistan'da güçlü bir mevcudiyete sahipti ve tarafları Karabağ'da bir barış antlaşması istemeye teşvik edecek pek

bir şey yoktu. 1995'te, Ermeniler, Gümrü'deki Rus üssünü yirmi beş yıl daha muhafaza etmeyi kabul ettiler. Bu adımı, 1997'de, iki ülke arasında imzalanan "Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması" takip etti.

Ancak, Rusya'nın görünümü de değişiyordu. Rus ordusunun Kafkasya politikaları üzerindeki tekeli kalkmıştı. Yeltsin, 1996 yazında, kaotik ikinci başkanlık dönemine uzun süredir savunma bakanlığı görevi yapan Pavel Grachev'i görevden alarak başladı. Böylelikle, Rus ordusunun, Kafkasya'daki baş müdahalecisinin kariyerine son verildi. Bir ay sonra, Rusya'nın yeni Dışişleri Bakanı Yevgeni Primakov, uzun yıllardır Karabağ elçiliği görevini yürüten Vladimir Kazimirov'u azat etti ve Moskova'nın Costa Rica Büyükelçisi olarak görevlendirdi. Primakov, Kafkasya'yla selefi Andrey Kozyrev'den daha çok ilgilendi. Görünüşe bakılırsa, askeri yollardan ziyade diplomasiyle bölgedeki Batı etkisine karşı gelmek istiyordu. Üçüncü bir grup Rus oyuncu, Lukoil gibi petrol şirketleri de kendi gündemlerini geliştiriyorlar, Hazar Denizi petrol projelerinden olabildiğince büyük bir pay almaya çalışıyorlardı.

30 Mart 1998'de, Robert Koçaryan, "Karabağ Partisi"ne tamamen hâkim oldu ve cumhurbaşkanı seçildi. İktidara gelişi, beklenenden daha sorunlu oldu. İkinci turda, beklenmedik derecede güçlü bir adaya, eski Komünist Parti birinci sekreteri Karen Demirciyan'a karşı yarışarak kazandı. Demirciyan'ın, 1988'de görevden alınmasından itibaren, on yıl boyunca sesi soluğu çıkmamıştı. Cumhurbaşkanlığına adaylığını koyarak tekrar ortaya çıktığında, Ermeniler 70'lerde görev yaptığı yılları iyi duygularla hatırlıyorlardı. Eski parti lideri, seçim kampanyası sırasında, Ronald Reagan gibi az ve etkileyici biçimde konuşma konusunda büyük hüner gösterdi. Dağlık Karabağ'dan neredeyse hiç bahsetmemesi ve iç meselelere yoğunlaşması da bir işaret olarak kabul edilebilirdi. Ama, Koçaryan'ın avantajları; halihazırda görevde bulunması, devam eden popülerliği, devlet basın-yayın organlarının desteği ve seçimde usulsüzlük iddiaları, zaferini garanti etti.

Koçaryan, üzerindeki yasağı kaldırdığı milliyetçi Taşnak Partisi'nin de desteğiyle seçildi. Taşnak Partisi'nin etkisi, Karabağ söyleminin tonu-

nun sertleşmesinde hissedilebiliyordu. Haziran 1998'de, yeni Dışişleri Bakanı Vartan Oskanian, Azerbaycan'ı, uzlaşmaya yanaş-mamakla suçladı ve gelecek birkaç yılda hiçbir şey değişmezse Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı ilhak etmek için birtakım adımlar atmaya başlayacağını belirtti. Yurt dışında, güçlü bir şekilde kınanan Oskanian, geri adım attı ve sözlerinin yanlış anlaşıldığını söyledi. Azerbaycan'da, Aliyev istikrarı güçlü –kendisine karşı olanlar öldürücü diyecektir- bir biçimde tesis etmişti. Kendini, 1997'nin sonunda, hükümeti darbeyle düşürülen Ebulfez Elçibey'in, ülke içindeki sürgünden Bakü'ye dönmesini kabul edecek kadar güvende hissediyordu. Elçibey, kendi etrafında geniş tabanlı bir muhalefet oluşumu yaratmaya çalıştı, fakat başarılı olamadı. Ağustos 2000'de kanserden hayatını kaybetti.

Ekim 1998'de, Aliyev, tahmin edildiği üzere oyların çoğunluğunu alarak, kıdemli milliyetçi Etibar Memmedov'u mağlup etti ve yeniden cumhurbaşkanlığı görevine geldi. Aliyev'in ikinci başkanlık dönemi birinciden daha sakindi ama yavaş yavaş iktidarı zayıflamaya başladı. Bunun nedenlerinden birisi ekonomikti. 1999'da, vaat edilen petrol patlamasıyla ilgili tahminler aşağıya çekildi. Petrol fiyatları düştü ve Hazar Denizi'ndeki petrol arama çalışmaları düş kırıklığıyla sonuçlandı. Pek çok yabancı şirket ve uluslararası konsorsiyum Azerbaycan'dan çekildi. Birçoğu, yolsuzluğun büyük bir sorun olduğunu belirtti. Petrol ekonomisinin hiçbir dişe dokunur etkisi toplumun geneline yansımış gibi durmuyordu. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, "ülkenin ekonomik büyümeyi beşeri kalkınmaya dönüştürme konusunda kaydettiği ilerlemenin çok kısıtlı" olduğunu ve ekonominin petrol dışındaki sektörlerinin yerinde saydığını bildirdi.[13]

Ocak 1999'da, 75 yaşındaki Aliyev sağlık kontrolü için aniden Ankara'ya gitti ve üç ay sonra Ohio Cleveland'de bypass ameliyatı oldu. Cumhurbaşkanının fani olduğunu hatırlatan bu işaret, Aliyev'in geride etkileyici bir varis bırakmayacağını da anımsattı. Daha önce aday olanlardan biri, eski Parlamento Başkanı Resul Kuliyev, 1996'da ABD'ye sürgüne gitmiş ve Aliyev'in düşmanları listesine girmişti. En bariz varis, Cumhurbaşkanının oğlu İlham Aliyev, kamuya ait petrol şirketi SOCAR'ın müdür yardımcısıydı. Ama yeterli nüfuz ve tecrübeye sahip değildi.

Yeni Düşünce...

Nisan 1999'da, hem Aliyev, hem Koçaryan, Washington'da NATO'nun kuruluşunun 50. yıldönümü vesilesiyle yapılan zirveye katıldı. Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze'yle birlikte, ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright'la ofisinde, gayrıresmi bir toplantı gerçekleştirdiler. Albright, Koçaryan ve Aliyev'i baş başa görüşmeleri için yalnız bıraktı. Böylelikle, neredeyse kazara yeni bir diyalog başladı. İki lider, 1993'te, Moskova'daki savaş sırasındaki görüşmelerinden bu yana hiç bir araya gelmemişti. Orada, ortak bir zemin buldular. Her ikisi de, gizli üst düzey görüşmelerde kendilerini daha rahat hisseden, sert, yalnız liderlerdi. Stepanakert'ten gelen eski bir Komsomol yetkilisi olan Koçaryan, kendisinden otuz yaş büyük olan Aliyev'e neredeyse bir evlat gibi saygı duyuyordu. 1999'u takip eden iki yıl içinde, yaklaşık on beş kez bir araya geldiler.

Koçaryan'ın Karabağ'dan geliyor olması, görüşmelerde Dağlık Karabağ'ın temsiliyeti sorununu hafifletti: Aslında, Karabağ Ermenilerini de temsil ediyordu. Koçaryan için, Karabağ'ın de facto bağımsızlığının her şeyin üzerinde olduğu açıktı. İşte bu, görünüşe bakılırsa, iki liderin ilk toplantılarından birinde "Goble Planı" olarak adlandırılan planı canlandırmış olmalarının sebeplerinden biri. Proje, 1992'de, bir briefing belgesi kaleme alarak Karabağ ihtilafını çözmek amacıyla toprak değiş tokuşu fikrini öneren, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın eski Kafkasya uzmanı Paul Goble'nin adını almıştı. Ermenistan'ın, ülkeyi Dağlık Karabağ'a bağlayan "Laçın Koridoru'nu" alması karşılığında, Azerbaycan Ermenistan'ın güney Meğri bölgesinde Nahçıvan'a bağlanan koridoru alacaktı.[14]

Fikir, basit olma erdemine sahipti. Ayrıca, Aliyev'e, diğer acı verici ve popüler olmayan kararları açıkladığında Azeri toplumuna göstereceği önemli bir ödül veriyordu. Ancak, Nahçıvan'a da Karabağ'a da uyan bir planın, söz konusu iki bölgenin yerlisi olan iki kişi tarafından görüşüldüğü de gözden kaçmadı. Azeri toplumunun elit kesimlerinden birçok kişi, 1999'da önerilen planın Karabağ'ın teslim olması anlamına geldiği gerekçesiyle reddetti. Ekim 1999'da, Aliyev'in başdanışmanlarından

üçü, görünüşe bakılırsa, bu konuyla ilgili olarak istifa ettiler ve Aliyev'i en tecrübeli danışmanlarından yoksun bıraktılar. Bu kişiler, uzun süredir Aliyev'in dışişleri danışmanı olarak görev yapan Vefa Guluzade, Aliyev'in sekreteryasının başındaki isim Eldar Namazov ve Dışişleri Bakanı Tevfik Zülfügarov'du.

Ermenistan'da, "Goble Planı" çok daha büyük bir tartışma yarattı, çünkü Meğri'nin Azerbaycan'a verilmesi, Ermenistan'ın güney sınırını, en dostane ilişkilere sahip olduğu komşusu İran'la arasındaki sınırı kaybetmesi anlamına geliyordu. Kendisi de Karabağlı olan Koçaryan, Dağlık Karabağ'ın geleceğini teminat altına almak için Ermenistan'ın topraklarını sattığı suçlamalarıyla karşılaşacaktı. İşte bu yüzden, Koçaryan, planı kabul ettirme ümidi taşıyabilmek için dahi, 1999'da, Ermenistan'ın en güçlü şahsiyeti haline gelen Vazgen Sarkisyan'ın desteğine muhtaçtı.

Mayıs 1999'da, Vazgen Sarkisyan'ın Yerkrapah Hareketi'nde yer alan Cumhuriyetçi Parti'si, Ermenistan'da genel seçimlerde ezici çoğunlukla başa geçti. Karen Demirciyan'ın Halk Partisi'yle güçlü bir ittifak oluşturdu. İki parti, bir araya gelerek, parlamentoya hiç vekil gönderemeyen eski iktidar partisi ANM'nin yerini aldı. Seçimlerden sonra, Sarkisyan Ermenistan Başbakanı, Karen Demirciyan ise Parlamento Başkanı oldu.

Öyle görünüyor ki, Ter-Petrosyan'ı düşürmek amacıyla gerçekleştirilen saray darbesine öncülük eden Sarkisyan, yavaş yavaş Karabağ ile ilgili bir barış antlaşmasının avantajları konusunda ikna olmaya başlıyordu. Yeni başbakana, ABD ziyareti sırasında, Diaspora'dan gelen maddi desteğin azaldığı ve Ermenistan ekonomisini ayakta tutmaya yetmeyeceği bilgisi verildi. 11 Ekim'de, Aliyev ve Koçaryan, Nahçıvan ve Ermenistan arasındaki sınırda, iki saatlik bir görüşme yaptılar – altı ay içindeki beşinci toplantıları. Azeriler kuzu çevirme yaptılar ve dostane bir atmosfer oluştu. Kasım'da İstanbul'da düzenlenecek AGİT Zirvesi'nde, Dağlık Karabağ ile ilgili bir çeşit taslak deklarasyon oluşturulabileceği ümit ediliyordu.

...Ve Katliamlar

27 Ekim 1999'da, ABD Dışişleri Bakanı Strobe Talbott, İstanbul'a giderken Yerevan'ı da ziyaret etti. Havaalanına gitmeden önce Koçaryan ve Vazgen Sarkisyan'la görüştü. Sarkisyan, daha sonra, hükümetle ilgili sorulara yanıt vermek üzere Ermenistan Parlamentosu'na geçti. Akşamüstü 5'ten biraz sonra, oturum kapanmak üzereyken, uzun bir yağmurluk giymiş ve makineli tüfek taşıyan bir adam, yan kapılardan birinden hışımla salona girdi. Salona girer girmez, Vazgen Sarkisyan'ın da oturduğu ön sıralara ateş etti. Salonda kurşunlar uçuşuyordu. İnsanlar kendilerini yere attılar. Aynı zamanda çetenin lideri de olan bir başkası, Parlamento Başkanı Karen Demirciyan'ın yanında yattığı kürsüyü hedef aldı. Çeteden üç kişi diğerlerini takip etti. Birkaç dakika içinde, Sarkisyan ve Demirciyan da dahil olmak üzere sekiz kişi öldü ve sekiz kişi yaralandı.

Çetenin lideri, Nairi Hunanyan adlı eski bir gazeteciydi. Hunanyan, iktidarı, Ermenistan'ı yöneten "kan emicilerin" elinden aldığını duyurdu. Saldırganlar, parlamento binasında barikat kurdular. Tanıklara göre, bir şey bekliyor gibiydiler. Askerler, parlamento binasının etrafını sardı ve Cumhurbaşkanı Koçaryan geldi. Ezelden beri, olaylara bizzat müdahil olmayı seçen Koçaryan, tavsiyelere uymayarak saldırganlarla bizzat görüştü. Sabah saatlerinde, televizyona çıkma teklifi ve adil yargılanma haklarının teminat altına alınacağı taahhüdü onları tatmin etmişe benziyordu. Sabah 10.30'da, beş saldırgan da hapse götürüldü.[15]

Saldırılar, Ermenistan'ın siyasi ortamını yıkıma uğrattı ve ülkeyi, siyasetin en önemli iki ağır topundan mahrum bıraktı. Saldırının birinci nedeni, parlamento binasında güvenliğin sağlanamamasıydı. Derin sebeplerse, daha tartışmalıydı. Nairi Hunanyan, 1992'de Taşnaktsutyun Partisi'nden ihraç edilen, tanınmış bir aşırılıkçıydı. Vazgen Sarkisyan'a kin beslediği biliniyordu -her ne kadar daha sonra kardeşi Karen'in Sarkisyan'ı, Nairi'nin talimatlarına karşı çıkarak öldürmüş olma ihtimali ortaya çıksa da. Birçok gözlemci, çetenin kendi kendine hareket etmediğini, başkalarının elinde silah olarak kullanıldığını varsayıyordu. Ama, kimin suikastı planlamış olabileceği hiç açık değildi.

Kimileri, saldırganların artık barış antlaşmasını desteklemeye hazır Sarkisyan'dan kurtulmak istediklerini düşünüyordu. Saldırıyı düzenleyenlerin, Dağlık Karabağ ile ilgili, yakın zamanda gerçekleşecek bir atılımı engelleme talimatı aldıklarını iddia ediyorlardı. Cinayetlerin, Strobe Talbott'un Sarkisyan'la görüşmesinin hemen ardından gerçekleşmesi, kesinlikle dikkat çekiciydi. Talbott'un, daha sonra tarafların anlaşmaya "çok çok yakın" olduğunu söylediği ve katliamı "insani, siyasi ve jeopolitik bir felaket" olarak nitelendirildiği aktarıldı.[16] Ancak, birçok başka ipucu, zamanlamanın muhtemelen bir tesadüften ibaret olduğunu ve cinayetlerin iç politikayla ilgili bir amacı olduğunu gösteriyor: Hunanyan kardeşler, parlamentoda sabahlarken, Karabağ hakkında tek bir kelime dahi etmediler; eğer birisi Karabağ sürecini bozmayı amaçlıyor olsa, Sarkisyan muhtemelen birinci hedef olmazdı; barış antlaşmasını kabul edip etmediği henüz belli değildi; ayrıca, Sarkisyan, Amerika Birleşik Devletleri'nin öncülük ettiği bir barış antlaşmasını sabote etmesi en muhtemel aktörün, Rus güvenlik mekanizmasının yakın müttefikiydi.

Key West ve Sonrası

1999'da, Ermenistan, iç siyasi meselelerini yoluna koyarken, barış süreci beklemeye alındı. Koçaryan, Yerkrapah Hareketi'nin öfkesiyle karşı karşıya kaldı. Yerkrapah, Koçaryan'dan Vazgen Sarkisyan'ın kaybına karşılık, iktidarı Yerkrapah'a bırakmasını talep etmişti. Şimdiyse, Koçaryan'ı iktidarı bırakmamakla suçluyordu. Koçaryan'ın otoritesini yeniden tesis etmesinin üzerinden bir yıldan uzun bir süre geçmişti. Aliyev-Koçaryan diyaloğu, tam anlamıyla 2000'in sonunda yeniden başladı. O zaman, toptan toprak değiş tokuşu fikri gündemden düşmüştü. Çünkü, bu fikrin özellikle Ermenistan'da kamuoyuna kabul ettirilemez olduğu düşünülüyordu. Koçaryan, Mayıs 2000'de, plan hakkında: "Şu an, malum sebeplerden dolayı uygulanamaz" sözlerini sarf etti.[17]

Rusya'nın konumu da değişmişti. Rusya'nın yeni Devlet Başkanı Vladimir Putin, daha eşgüdümlü bir Kafkasya politikası ortaya koydu. Bir yandan, Çeçenistan'da yeni bir savaş başlatıp Gürcistan'la ilişkisinde daha sert bir tutum benimserken, diğer yandan Azerbaycan'la ilişki-

lerdeki yakınlaşmayı devam ettirdi. Ocak 2001'de, Bakü'ye düzenlediği resmî bir ziyarette Putin, Aliyev'e, 1949'da Leningrad'daki KGB Akademisi'nden aldığı diplomayı sunarak desteğini belirten sembolik bir jest yaptı. Hatta, böylelikle Aliyev'in Leningrad'da eğitim gördüğü de ilk defa kamu önünde teyit edildi.

2001'de, ilk defa, Minsk Grubu'ndaki üç ülke, Fransa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri, uyum içinde çalışıyor gibi görünüyorlardı. Barış süreci ivme kazandı. Aliyev ve Koçaryan, Paris'te, Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın başkanlığında, iki başarılı toplantı gerçekleştirdiler. Eşgüdümlü bir girişim gibi görünen bir biçimde, hem Ermenistan, hem Azerbaycan'daki gazeteler, 1997 ve 1998'deki Minsk Grubu barış planlarının kopyalarını yayımladılar. Sızan haberler, Karabağ ile ilgili nabız yoklama ve tamamen farklı, dördüncü bir planın önünü açma amacı taşıyordu. Özellikle Azerbaycan'da eski planlar büyük tepki çekti. Bakü'de, neredeyse kimse kamu önünde taviz vermeyi destekleyen bir görüş belirtmedi.

Nisan 2001'de, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Key West Florida'da ihtilafla ilgili o güne kadar gerçekleşen görünürlüğü en yüksek ve yoğun toplantıları düzenlemesiyle Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı, bir kez daha dünyanın gündemine oturdu. Beş günlük toplantının formatı, iki cumhurbaşkanı arasında yaşanan gizli diyalog ve Minsk Grubu arabuluculanının uzman tavsiyelerini bir araya getiriyordu. Toplantıdan sonra, arabuluculardan biri, meselelerin "yüzde 80-90'ın üzerinde" mutabakata vardıklarını söyledi.

Haziran'da, İsviçre'de, bir takip toplantısı planlandı ve hatta 2001 sonunda barış antlaşmasının imzalanmasından bile söz ediliyordu. İki cumhurbaşkanına, kendi ülkelerinde daha geniş istişareler yürütmeleri için vakit tanındı. Ermenistan'ın yanıtı, düşük tonda olmakla birlikte pek cesaret verici değildi. Ermeni Parlamentosu, Karabağ'ın statüsünün müzakere edilemeyeceğini söyleyerek, her türlü tavizi reddetti. Ama, anlaşmanın, asıl açmaza girdiği yer, Azerbaycan oldu. Çünkü, Aliyev'in kararlı bir tonda konuştuğu kişiler, Key West'te değerlendirdiği tavizlerden bazılarına karşı çıktılar.

Neredeyse atılım olarak nitelendirilebilecek an da, olması gerektiği gibi, dramatik bir biçimde, Aliyev'in en hassas konu olan Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda büyük çaplı tavizler önermesiyle birlikte geldi. Görüşmelere dahil olan bir yetkili, "Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini söylüyordu" dedi. Azerbaycan'da birçok kişi için kutsal kabul edilen bir şeyin şaşırtıcı biçimde Ermenistan'a bırakılması teklifi karşılığında, Ermeni tarafından da bir dizi taviz vermesi teklif ediliyordu. Bunlar arasında, Ermenistan üzerinden Azerbaycan'dan Nahçıvan'a, uluslararası kuvvetlerin devriye gezeceği bir karayolu bağlantısı ve Şuşa'dan gelen mülteciler için geri dönüş hakkı bulunuyordu. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nı bu dramatik harekete iten neydi? Batılı bir diplomatın açıklamalarına göre, Aliyev, bir kontrol hastasıydı: "Karabağ'ı ya tamamen almak istiyor ya da hiç almamak." Cumhurbaşkanı'nın en son istediği şey, Ermenilerin nüfusça hâkim olduğu sorunlu bir il, Azerbaycan'ın yıllar boyunca özenle baktığı bahçesinde gezinen bir yılandı. Karabağ'ı hiç almamayı ve Ermenilerden başka alanlarda tavizler koparmayı yeğliyordu.

Ama, Aliyev'in düğümü koparma girişimi, diğer Azerbaycan elitleri için çok cesur ve şüpheci bir hamleydi. Nihayetinde, Aliyev, her yıl "Bir sonraki yıl, Nevruz'u Hankendi'de kutlamaktan", Karabağ'ın kontrolünün yeniden tamamen Azerbaycan'a geçmesinden söz eden liderdi. Aliyev'in kapalı kapılar ardında söylediklerivle kamuya açıkladıkları arasında büyük bir uçurum vardı ve Aliyev'in sınır tanımayan kurnazlığı dahi, bu uçurumu kapatmaya yetmiyordu. Elbette, Aliyev hiçbir zaman aklındakinin bu olduğunu kabul etmeyecekti –hiçbir şey yazılmış değildi.

Tuzak tekrar kapandı. 19 Mayıs 2001'de, uluslararası arabulucular bölgeyi ziyaret ederek Dağlık Karabağ cephe hattını geçtiklerinde, hattı temsil eden bariyer, her zamanki gibi tehditkâr ve aşılmaz görünüyordu.

18

SADAKLI

"ONLAR SAVAŞIYOR, BİZ DEĞİL"

"Onlar savaşıyor, biz değil" dedi Muhtar. Bu Azeri tüccar, bir yandan Kafkasya'daki savaşla ilgili fikrini belirtirken, diğer yandan Ermeni meslektaşı Aşot'u kucaklıyordu.

İki kara bıyıklı adam, kutu gibi eski Sovyet arabaları ve ticaret yapmak için gelmiş insanlardan oluşan kalabalığın önünde duruyorlardı. Gürcistan-Ermenistan sınırında, haritada üç Kafkasya cumhuriyetinin buluştuğu noktaya yakın bir yerde bulunan Sadaklı Köyü'nde, güney Kafkasya'nın en büyük toptancı pazarındaydık. Köyün ucunda, Bakü, Yerevan ve Dağlık Karabağ'dan gelen bir dizi beyaz ve kirli sarı otobüs duruyordu. Sadaklı'da, Azeriler Türkiye ve Rusya'dan getirdikleri gıda, giyim maddeleri ve unu satıyor; Ermeniler ise İran'dan ithal ettikleri, örneğin adı akla hayale sığmayan Barf adlı deterjan benzeri ürünleri satıyorlardı. Meyve ve sebzelerin Ermenistan'da daha geç olgunlaşması her iki tarafın da işine yarıyordu. "Yakında, Azerbaycan'da havuç çıkar, daha sonra onlar da bizimkileri alır" dedi Aşot. "Yazın, biz domates satıyoruz" diye ekledi Muhtar. "Sonbaharda, bizimkiler bitince, onlar kendilerininkileri getiriyorlar." Her ikisi de Gürcüler yerine birbirleriyle ticaret yapmayı tercih ettiklerini söylediler.

Mart 2001'de, Sadaklı Pazarı'nı ziyaret edişimden bir yıl sonra, Ermenistan Maliye Bakanı Vardan Khachatryan, Sadaklı'nın "kaçak ürünlerin [Ermenistan'a] temel giriş noktası ve yolsuzluk yuvası"[1] olduğunu söyleyerek, pazarın kapatılması çağrısında bulundu. Bakan, her yıl, pazardan üç-dört yüz milyon dolar değerinde gümrüksüz ürün geçişinin olduğunu söyledi. Bu sayı, Ermenistan'ın bütün bütçe gelirlerine eşitti. 2004'ten sonra, Gürcistan'ın reform yanlısı hükümeti, kaçakçılığın üzerine çöktü. Böylelikle, Sadaklı'yı da yavaş yavaş sıkıştırmaya başladı. Ama 2005'te, Ermeni yetkililer, hâlâ her hafta 5.500 kişinin Sadaklı Pazarı'na gittiğini söylüyordu. Pazar, 2007'de kapandı.[2]

Sadaklı'nın kapatılması, öngörüden yoksun bir hareketti. Eğer sorun kaçakçılıksa, doğru yanıt, tüccarların yasalar çerçevesinde her yıl aynı düzeyde ticaret yapmalarını sağlamak için, yavaş yavaş statüsünü yasallaştırmak olmalıydı. Pazarlar, ekonomik bir ihtiyacı karşılıyordu: 2000 yılında, belki de Yerevan halkının yarısı, Sadaklı'dan alınmış Türk malı kıyafetler giyiyordu. Dağlık Karabağ'ın dükkânlarında, Sovyetler Birliği zamanında Karabağlıların en sevdiği Azeri çay markası olan Azerçay'ın hâlâ tezgâh altından satıldığını gördüm: Sadaklı'dan toptan satın alınan bir başka ürün. Hem sıradan Ermeni vatandaşı, hem Azeri vatandaşı, kapalı sınırlar arasında ticaret yapmalarına imkân sağlayan bu pazarın faydasını gördüler.

Pazarın devam etmesini sağlayan bir başka neden de, Sadaklı'nın Ermeniler ve Azeriler arasında doğuştan gelen bir husumetin olmadığına dair, değerli, canlı bir gösterge olmasıydı –normal bir bağlamda, ihtilafın taraflarının birbirleriyle sorunsuz biçimde etkileşime girebildiğinin. Tarafsız Gürcistan'ın topraklarına girdiğinizde, varsayılan tüm "etnik nefretler" sona eriyordu. Gürcistan'ın başkenti Tiflis'in tarihi merkezinde, bir Ermeni ve bir Azeri tarafından ortaklaşa işletilen bir halı dükkânına gittim. Altı dili sular seller gibi konuşan bu iki eski dost, Karabağ'daki ihtilafın saçmalıktan ibaret olduğunu düşünüyorlardı.

On bir yıl sonra, Kasım 2011'de, Gürcistan'daki Ermenilerin ve Azerilerin ortak yaşamlarının günümüze ulaşan bir örneğine rastladım. Sadaklı dışında, üç meslektaşla –iki Gürcü ve bir Azeri- tanıştığımda, mevsimsiz düşen kar, lapa lapa yağıyordu. Bu sefer, tekerlek izleriyle

dolu bir yoldan, batıya doğru 7-8 mil ötedeki Khojorni Köyü'ne gittik. Köyün ucunda, karlı yoldan, hastalıklı çam ağaçlarıyla kaplı bir sokağı geçerek bir savaş anıtına vardık. Anıt, isimlerle kaplı bir sütundan oluşuyordu ve üzerinde alçıdan kabaca oyulmuş, diz çöken bir asker heykeli vardı. Anıtın üzerinde 83 isim yazılıydı –SSCB'nin Almanya'ya karşı 1941-1945 arasında yürüttüğü savaşta, her toplumun yaşadığı sarsıcı kayıpları hatırlatan bir sayı. Bunda sıra dışı bir şey yoktu. Asıl sıra dışı olan, ölenler arasında 67 Ermeni ve 16 Azeri'nin adını görmem oldu. Yukarıda, Mikoyan'lar ve Simonyan'lar, aşağıda İbadov'lar ve Memmedov'lar vardı. Khojorni'nin, yaşamda olduğu gibi ölümde de Ermenilerden ve Azerilerden oluşan karma bir nüfusu vardı.

Birer Gürcü birası içmek için köy bakkalının dışında durduk. Dükkân, idealleştirilmiş Kafkasya peyzajı ve logolarıyla boyanmış yeşil, metal bir treylerdi. Bir cip dolusu Gürcü asker, durup oraya ne için geldiğimizi sordu –askerler köyde gördüğümüz tek Gürcü gruptu.

Khojorni'de, bir saat kadar insanları durdurduk ve hepsine aynı soruyu sorduk. "Ermeni ve Azerilerin birlikte yaşadığı bir köyde yaşamak nasıl bir duygu? Hiç sorun yaşanıyor mu?" Genelde aynı cevabı aldık: "İyi anlaşıyoruz, ihtilafa kulak asmıyoruz." Her ne kadar Ermenistan yalnızca bir mil ötede, tepenin diğer tarafında; Azerbaycan, otuz mil doğuda olsa da. 56 yaşında, iki ineği bir domuzu olan, işsiz Surik Ahverdyan'la konuştuk. Surik'in bir haftalık sakalı ve üzerinde Khojorni'nin tozundan griye dönmüş eski bir kot ceket vardı. Herkese sorduğumuz soruya cevaben "Gürcistan'dayız. Kim Karabağ'da barış olsun istemez ki?" dedi. "Karabağ, Marabağ" diye mırıldandı. Daha sonra, soruyu bize çevirdi. "Siz bana nasıl yardım edeceksiniz?" diye sordu. "Bundan bana bir gömlek düşer mi?"

Beş dakika sonra, Alik Abdulrahmanov sokağa çıktı. Mors bıyığı, ceketi, süveteri, pantolonu ve uzun sigarasının külü, hep grinin çeşitli tonlarındaydı. 81 yaşında olduğunu söylüyordu ama 15 yaş küçük gösteriyordu. "Ermeni düğünlerinde, Azeri şarkıları; Azeri düğünlerinde, Ermeni şarkıları söyleriz" dedi Alik. Khojorni'de herkes Ermenice, Azerice ve çok iyi olmasa da Rusça konuşuyordu (benimle de Rusça konuştular). Gürcüce dördüncü dilleriydi ve Gürcistan'ın geri kalanında olup

bitenlerle ilgili pek bir fikirleri yoktu. Alik, köyün asıl sorununun ekonomik olduğunu söyledi: "Gençler gidiyor." Kendi çocukları da, Rusya'nın Rostov-na-Donu kentine iş bulmak için gitmişlerdi.

Konuştuğumuz üçüncü kişi, ne Ermeni, ne Azeri'ydi. Sergey Theophilo, Yunan'dı. Daha iyi günleri de olmuştu. Çocukları Yunanistan'a gitmişti ve eşi iki yıl önce ölmüştü. Süveteri, diğer köylülerinkinden daha delik deşik, şapkası daha griydi. Bizi, bahçesine davet etti. Şömine karla kaplıydı. Daha sonra, odun sobasıyla ısınan mutfağına geçtik.

Duvarlardan yeşil badana o kadar çok sökülmüştü ki, duvar, yeşilden çok beyaz gibi görünüyordu. Masaya ekmek, yeşil domates, biber ve elmadan oluşan bir sofra kurulmuştu. Biz otururken, bir eşek, zaman zaman tüylü burnunu kapıdan içeri sokuyordu. –Saat daha öğleden sonra üç olsa da– Sergey, alkol oranı korkutucu derecede yüksek Gürcü içeceği *chacha*'dan çıkardı. Hiç itiraz kabul etmez bir tonla, "İçmemiz lazım, hava soğuk" dedi.

Komşular da geldi. Sergey, köyün Azeri tarafında yaşıyor ve komşularıyla Azerice konuşuyordu. Elbette Yunan Sergey'le de "etnik sorunu" tartıştık. Karabağ ihtilafından bahsettiğimde, "Bizimle hiç ilgisi yok. Biz hep barış içinde yaşadık" dedi. Daha sonra, Ermenistan'da veya Azerbaycan'da Ermeniler ve Azerilerin birbirlerini öldürdükleri ve aynı toprak parçasında yaşayamadıkları, ama burada dost komşular oldukları konusuna dair iki ilginç açıklama getirdi: "Gündelik sorunlar olunca, etnik sorunlara vakit kalmıyor" dedi. Tabii ki, bu tamamıyla doğru değildi. Etnik sorunlar, gündelik sorunların üzerine çok rahat yığılabiliyor. Diğer açıklaması daha da ilgi çekiciydi. "Onlar, toprak için kavga ettiler. Bizim toprakla ilgili hiçbir sorunumuz yok" dedi. Herkes, ev sahibi Gürcistan'ın topraklarında, Gürcü polisinin bekçilik yaptığı topraklarda yaşadığı için, Karabağ uğruna verilen kavgadan farklı olarak, birbirleriyle toprak için çekişmediklerini söylemek istiyordu sanki.

***

Sadaklı'daki pazar ve Khojorni Köyü (Gürcistan'da Ermeni ve Azerilerin birlikte yaşadığı birçok köyden birisi) Karabağ ihtilafının coğrafi ve siyasi sınırları olduğunu gösteriyor. Ticaretle uğraşan Aşot ve Muhtar,

tanışıp iş yapmaya başlamaları gibi, Khojorni'deki köylüler yaşamlarını idame ettirirken, aslında hiçbir etnik sorun yaşamıyorlar. Ortak olan neredeyse her şeyi paylaşıyorlar ve birbirleriyle paylaşabilecekleri şeyler, kuşkusuz, benim gibi biriyle paylaşabileceklerinden kat be kat daha fazla.

Durumu biraz idealize de ediyorlar. Burada yaşayan köylüler, Karabağ ihtilafını kendi aralarında çözmüş olmaktan çok, ihtilafa değmeden geçmenin yollarını bulmuşlar. Khojorni halkının ihtilafla ilgili söylediği birkaç şeyi kovalasak, belki de Karabağ konusuyla ilgili kutuplaştırıcı konumlarla karşılaşacaktık. Örneğin, bir Azeri, "Ermeni askerler Karabağ'dan çekilse ve [Azeri] mülteciler evlerine dönebilse" her şeyin daha iyi olacağını söyledi -Ermenilerin çoğunun destekleyeceği bir görüş değil.

Khojorni'li köylülerin, Şuşa, Stepanakert, Bakü ya da Yerevan'da yaşayanlardan daha erdemli olmadıkları açık. Gürcistan'da yaşamak, yaratıcı bir biçimde Karabağ ihtilafını göz ardı etmelerine ve kendi yaşamlarında ihtiyaç duydukları yüzlerce şeye odaklanmalarına izin verdi. Ayrıca, öteki etnik gruptan tüccarlarla dostane ilişkiler yürüten bazı tüccarların, evlerinde televizyonu açar açmaz, Karabağ ihtilafıyla ilgili alışılagelmiş muhafazakâr görüşleri dillendireceğine hiç kuşkum yok.[3]

Birkaç küçük kentli topluluğun dışında, Kafkasya hiçbir zaman farklı etnik kökenlerin eridiği bir pota olmadı. Ermeniler ve Azeriler, genelde iyi anlaştı ve ihtilafa girmekten kaçındılar –akılcı insanların yapacağı gibi. Kültür ve görünüm açısından çok sayıda ortak yönleri var, hem Ermenilerden, hem Azerilerden, sık sık, Gürcülerle olduğundan daha fazla ortak yönleri olduğunu duydum. Gürcistan'da da, her ne kadar istisna düzeyinde kalsa da, Ermeniler ve Azeriler arasında evlilikler görülüyor. Ancak, asimilasyona yol açacak bir karışma yok, komşuların bir arada sorunsuzca yaşamalarından söz ettiğimizi vurgulamakta fayda var. İki toplum, birbirlerini ayıran, dil, din ve geleneklerle, iki ayrı grup olma özelliklerini koruyorlar.

Ulusal kimliklerin, Karabağ ihtilafıyla şekillendiği Ermenistan ve Azerbaycan'da, bu farklılaşma ihtilafın bir göstergesi haline geldi. Er-

menistan ve Azerbaycan'ın sınırlarıyla çevrili zihinsel ihtilaf bölgesinden çıkıp, Moskova, İran ya da Gürcistan'a girdiğinizde –söz konusu olan bir kaç saatse- pazarda ürün satan bir tüccarsınız; –söz konusu olan bir ömürse- Gürcistan topraklarında bir köyde yaşıyor, o mücadelede yer almamak ve ihtilafı göz ardı etmek için bedava bilet kazanıyorsunuz. Bu iyi bir haber ve iki taraf arasında barışın yeniden tesis edilmesine yönelik projelerde çalışanlar için iyi bir ders. Ama, ihtilaflı bölgede mahsur kalanlar için barış ve hoşgörü çağrısında bulunmak, hâlâ zorlu bir uğraş.

Yine de, Khojorni gibi bir yeri ziyaret etmek canlandırıcı ve ilham vericiydi. Henry Ford'un meşhur sözü, "eski nefretler zırvadan ibaret" cümlesini anımsatıyordu.

Khojorni'deki ev sahibimiz, köyde kalan belki de son Yunan, bu hisleri paylaşırdı. Bizi ağırlarken, çeşitli kültürler arasında hızlı bir yolculuğa da çıkardı. Sergey, 19. yy'da Gürcistan'a gelen, Türkçe konuşan Osmanlı Rumlarının soyundan geliyordu. Türkçe ve yakın akrabası Azerice karışımı bir dil konuşuyordu. Ölümcül, şeffaf, yüksek alkollü, *chacha* dolu kadehini kaldırırken, ağzından "Allah" kelimesini duyduğuma biraz şaşırdım. Meslektaşım Zaur, Sergey'in kadeh kaldırırken kurduğu cümleyi "Allah, iyi insanlara, iyi olanı verir" diye çevirdi.

19

2001-2012

ÇIKMAZ VE YABANCILAŞMA

Haydar Aliyev Döneminin Sonu

21. yy'ın ilk on yılında, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ihtilaf, daimi olarak bir çıkmaza girmişti.

2001'de, Key West'teki başarısızlık ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in sağlık durumundaki kötüleşme, Dağlık Karabağ ile ilgili süreci iki yıl boyunca beklemeye aldı. Aliyev'in şu an reddettiği büyük bir tavizi de barındıran Key West önerileriyle devam etmek zordu. Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, kendinden yaşça büyük olan Aliyev'le doğrudan görüşmeler yapma konusundaki şevkini kaybetmişti ve kendisi de esaslı bir teklif getiremedi.

Washington, Paris ve Moskova'daki üst düzey yetkililerin dikkatini Karabağ'a yöneltmek de artık çok daha zordu. "Key West yenilgisinden sonra, Washington o meseleye elini sürmeyecekti" diyor Amerikalı bir yetkili. Başkan George W. Bush ve Dışişleri Bakanı Colin Powell, Florida'daki görüşmelere zemin hazırlamak için bizzat çaba göstermişlerdi ve somut bir başarı teminatı olmaksızın Karabağ hakkında bir şey duymak istemiyorlardı. Daha sonra, 11 Eylül 2001'de, ABD'de

gerçekleşen terör saldırıları, ABD'nin dış politika odağını bu ve daha birçok meseleden uzaklaştırdı. Sonuçta, 2002'de, arabulucular daha alt düzeyde, Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları yerine, dışişleri bakanlarıyla çalışarak yeni fikirleri incelediler.

2003'te, Azerbaycan'da Aliyev hâlâ ülkeye hâkimdi, ama yıl sonunda seçimler düzenlenecekti ve Aliyev'in 80. yaş günü, 10 Mayıs yaklaşırken herkesin aklındaki soru Aliyev'den sonra kimin başa geçeceğiydi. Aliyev'in siyasi ve insani kırılganlığı, bir anda, 21 Nisan'da ortaya çıktı. Cumhurbaşkanı, Bakü'deki Cumhuriyet Sarayı'nda, televizyondan canlı olarak verilen bir konuşma yapıyordu. Konuşmasının ortasında, kalbini tuttu ve kürsüden, danışmanlarından destek alarak inmek zorunda kaldı. Konuşmasına devam etmek için geri döndü, fakat tekrar düştü. Temmuz'da, Ankara'da hastaneye kaldırıldı ve daha sonra Ohio Cleveland'e götürüldü. Azerbaycan'a bir daha hiç geri dönmedi ve 12 Aralık'ta ölümü duyurulmadan önce, zaten ölmüş olduğuyla ilgili dedikodular çıkmıştı.[1]

Aliyev, Azerbaycan'da sistemi tamamen kendi etrafında inşa eden dev bir heykeldi. Varisi, o zaman 41 yaşındaki oğlu İlham için zemin hazırlama konusunda pek bir şey yapmamıştı. Genç Aliyev, kamuya ait petrol şirketi SOCAR'ın başkan yardımcılığı ve Azerbaycan'ın Olimpiyat Komitesi başkanlığını yürütmüştü ama gerçekte hiç siyasi deneyimi ve gücü yoktu. Türkiye ve Azerbaycan'ın muhalif medya organlarından bazıları, lükse düşkünlüğü ve bariz biri biçimde hiçbir ihtirasa sahip olmamasıyla ilgili haberler yaptılar. Yine de, 4 Ağustos 2003'te, hasta Cumhurbaşkanı, İlham Aliyev'i başbakan ve ülkenin *de facto* lideri olarak atadı. Yönetimdeki elitler, pusulalarını kaybetmiş ve sinirliydiler, ama muhalefetten kimse, yönetimin zayıf konumunun verdiği fırsatı kullanmadı.

Azerbaycan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri 15 Ekim'de düzenlenecekti. Muhalefet, ortak bir aday üzerin anlaşmaya vardı. Eski parlamento başkanı ve Müsavat Partisi'nin lideri İsa Kamber, seçimlerde Aliyev'in karşısına çıkacaktı. Beklendiği gibi, iktidar partisi, adayının zafer kazanması için elinden gelen geleni yaptı. Sandıklar dolduruldu, muhalefeti savunanlar korkutuldu. Bu yüzden, AGİT seçim gözlem misyonu,

seçimlerin "AGİT taahhütlerini ve diğer uluslararası standartları" karşılamadığını bildirdi. Aliyev, oyların %78.6'sını, Kamber %14'ünü aldı.

Müsavat'ı destekleyenler, seçimleri kendilerinin kazandığına inanıyorlardı ve Bakü'de kutlama havasının yerini çirkin bir ortam aldı. 16 Ekim'de, binlerce kişi sokaklara döküldü, kent merkezinde gösteri yaptı ve Sovyetler Birliği'nin son yıllarında muhalefetin gösteri yaptığı ama 1993'ten bu yana onlara kapalı olan Hürriyet Meydanı'na doğru yürümeye başladılar. Polisin oluşturduğu güvenlik şeridini hışımla yardılar ve polisin biber gazı, köpekler ve coplarla şiddetli müdahalesi başlamadan önce meydana çıktılar. Güvenlik güçleri caddeleri temizlerken, en az bir muhalif gösterici hayatını kaybetti. Ertesi hafta, yetkililer, AGİT raporuna "Hükümetin düzenlediği, ülke çapında, muhalefetten 600'ün üzerinde kişinin gözaltına alındığı bir operasyon" yapıldığını yazdı.

İlham Aliyev, cumhurbaşkanlığı görevine, babasının gölgesinde, uğursuz bir ortamda başladı. İki ay sonra Aliyev'in ölümü duyuruldu ve ulusal yas ilan edildi. Aliyev'in 16 Aralık 2003'te düzenlenen cenaze töreninde, dünyanın dört bir yanından liderler ve yaklaşık 1 milyon kişi hazır bulundu. Azerbaycan'da, 1969'dan bu yana, yalnızca kısa süreli kesintilerle süren Haydar Aliyev iktidarı sayfası da böylece kapanmış oldu.

Prag Süreci

İlham Aliyev'in Azerbaycan'ın cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, Dağlık Karabağ görüşmeleri süreci yavaş yavaş yeniden hareketlendi. Nisan 2004'te, Aliyev daha dinamik bir devlet adamını, Elmar Memmedyarov'u dışişleri bakanlığı görevine getirdi. Memmedyarov, Azerbaycan'ın bu göreve gelen tek gerçek anlamda bağımsız şahsiyeti ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanian'a da gerçek bir muhatap oldu. İki bakan ve Fransa, Rusya ve Amerika'dan üç arabulucu arasında, Prag'ın merkezinde gerçekleşen toplantılar "Prag Süreci" olarak adlandırıldı. Bu küçük grup, iki yıl boyunca neredeyse her ay toplandı. Görüşmelere katılan bir kişi, "O kadar çok toplantımız oldu ki, [Prag'ın tarihi merkezindeki] Zlata Hruska Restoranı'nın menüsünü ezbere biliyorduk" diyor.

İki tarafın da konumları hâlâ, temel bir konu olan Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda o kadar zıt kutuplardaydı ki, arabulucular bu meseleyi aşmak için yeni yollar aramaya başladılar. 2003'te, Karadağ'ın Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nden ayrılarak Sırbistan'a katılması için bir referandum düzenleneceği duyuruldu – ki bu 2006'da gerçekleşti. Prag Süreci'ni başlatan, Amerikalı arabulucu Rudolf Perina, Belgrat'ta görev yapmıştı ve eski Yugoslavya'yı iyi tanıyordu. Perina, – her ne kadar farklı koşullarla olsa da – görüşülen yeni çerçeve antlaşmasının kalbinde referandum fikrinin yer alması önerisini getirirken Karadağ örneğinden esinlendiğini söylüyor.[2] Müzakerelere katılanlar, referandumun ayrıntılarını, etrafı "yapıcı belirsizlik" kavramıyla, ya da bir çeşit "ne sen sor, ne ben söyleyeyim" ilkesi temelinde tasarladılar. Karabağ'ın statüsüyle ilgili bir referandum yapılacağı duyurulacaktı, ama kimin referanduma katılacağı ve referandumun nasıl gerçekleştirileceğinin ayrıntıları hemen belirlenmeyecekti. Bu şekilde Ermeni tarafı, bir taraftan referandum tarihinin antlaşmanın diğer kısımlarında ilerleme sağlanmasının kolaylaştırmak için ileriye atılmasını kabul edecek, diğer taraftan Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmasına izin verilmesi ilkesinin ortaya koyulduğunu söyleyebilecekti. Azerbaycan, referandumun koşullarının Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan tamamen ayrılmasını dışladığını iddia edebilecekti. Mülteciler geri dönecekler, Karabağ Ermenileri için güvenlik teminatları getirilecek ve Karabağ'ın nihai statüsü etrafındaki dikenli mesele, ileri bir tarihe atılacaktı. Bu, kimilerinin referandum tarihinin "Çıkmaz ayın Çarşambası" olacağını söylemelerine neden oldu.

En kavgalı konu, tarafların atacağı adımların zamanlamasıydı. Dağlık Karabağ'ın doğusu ve güneyinde, Ermenilerin elindeki beş bölgenin, pratikte mümkün olan ilk fırsatta iade edilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştı. Ancak, Azeriler, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ı ayıran iki batı bölgesinin, büyük, dağlık Kelbecer bölgesi ve Laçın'ın, koridor olmayan kesimlerinin ihtilaftan önce tamamen Azerbaycan'a ait olduğunu ve aynı takvim takip edilerek iade edilmesi gerektiğini söylediler. Ermeni tarafı, Dağlık Karabağ'ın güvenliği için hayati olduğunu düşündükleri stratejik toprakları karşılığında bir şey almadan bırakmaya direnç gösterdiler. Böylece, 2006 barış planının tam kalbine yerleşen bir

karşı teklifte bulundular: Dağlık Karabağ'a tam statüsünün belirlenmesinden önce "geçici bir statü" verilmesi. Bu fikrin arkasında, Dağlık Karabağ'ın tam anlamıyla uluslararası meşruiyet kazanmadan, dış dünyaya açılması ve uluslararası kuruluşlara – örneğin AGİT'te gözlemci statüsüyle- katılmak gibi birtakım haklar edinmesi yatıyordu.

Bir yandan ilerleme kaydedilirken, diğer yandan iki cumhurbaşkanı sürece daha yakından dahil olmaya başladı ve baş başa görüşmeler gerçekleştirdiler. Şubat 2006'da, Paris dışında Rambouillet'de bir şatoda yapılan görüşmede, arabulucular çerçeve belge üzerinde mutabakat sağlamaya yaklaştılar. Beklentiler, hem Amerika'nın, hem Rusya'nın heyetlerinde, barış antlaşmasını kaleme almaya başlayacak bir avukat bulunduracakları kadar yüksekti. İhtilafın ana noktaları, kuvvetlerin Kelbecer ve Laçın'dan ne zaman çekileceği ve referandumun koşullarıydı.

Üst düzey görüşmelerde, izlenen usul, eşbaşkanlar nihai savlarını cumhurbaşkanlarına sunduktan sonra, cumhurbaşkanlarını masada bir şişe viskiyle nihai kararı vermek üzere baş başa bırakmaktı. Aliyev ve Koçaryan, Rusça konuştuklarında, birbirlerine "sen" diye hitap edecek kadar yakındılar. Fakat, yine de, birbirlerine nihai bir anlaşmaya danışıklı olarak hayır diyecek kadar güvendikleri yönünde şüpheler vardı. Görüşmelere katılan bir yetkilinin söylediği gibi, "eşbaşkanlar kapıyı kapatarak cumhurbaşkanlarını baş başa bıraktığında, onların anlaşmaya varmama konusunda anlaştığını düşünen bir ekol var." Rambouillet'de, Fransız ev sahipleri, iyimser düşünerek buzdolaplarını şampanyayla doldurmuşlardı, ama içkiler dolaptan hiç çıkmadı. Anlaşma sağlanamamıştı. Arabulucular, Koçaryan'ın bir sayfalık belgeyi daha açık bir biçimde reddettiğini bildirdiler.[3] Dört ay sonra, Ermeni tarafını rahatlatmaya yönelik bazı değişikliklerin yapılmasının ardından, iki cumhurbaşkanı tekrar, bu kez, Bükreş'te bir araya geldi. Yine, bir atılım yaşanmadı. İki tarafın da, çekincelerini dile getirdiği söylendi.

Liderlerin ilerleme konusunda gösterdikleri isteksizlik hem siyasi, hem de kişiseldi. İki lider, barışı kucaklamanın statükoyu devam ettirmekten daha riskli olduğunu düşünüyorlardı. 2004-2006 yılları arasında, İlham Aliyev, hâlâ tabanını oluşturmaya çalışıyordu ve "bekle ve gör" havasındaydı. Bu sırada, petrolden önemli miktarda gelir oluşmaya

başladı. Aliyev, genç, İngilizce konuşan bir adam olarak babasından daha esnek olacağı beklentilerini de boşa çıkardı. Karabağ konusunda, daha sert bir tutum takınmaya başladı. Ermeni tarafında, görüşmelere katılanlar, Koçaryan'ın hâlâ kahraman ve ihtilafın galip tarafı imajını perçinlemekten keyif aldığını ve yer yer barış antlaşmasının değeriyle ilgili kuşkularını dile getirdiğini söylediler. Taviz kavramının etrafındaki anlam bulanıklığı Koçaryan'ın cumhurbaşkanlığı süresince devam etti. 2008'de, Ermenistan Cumhurbaşkanı olarak yaptığı son konuşmalardan birinde meydan okurcasına "Ermeni toprağını, Ermeni toprağıyla değiş takas etmem. Cumhurbaşkanlığım sırasında, bir metre kare [toprak] dahi kaybetmedim" dedi.[4]

Daha da önemlisi, halk da barış istemiyordu. Her ne kadar cumhurbaşkanları yurt dışında kapalı kapılar ardında bir araya gelerek Prag görüşmeleri temelinde ciddi tavizler verilmesini görüşse de, ülkelerinde yaptıkları konuşmalar her zamanki gibi geçit vermezdi. İki lider, ihtilafı iç politika hedefleri olarak kullandılar. Fakat, Karabağ da taviz verilmesi, siyasi olarak riskli bir konu olarak onları tüketti.

Koçaryan'ın Ermenistan'ı

Ermenistan, 2001 ve 2007 yılları arasında Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ın yönetiminde dinamik bir değişim olmasa da istikrar yaşadı. O dönem, birkaç yıl boyunca ekonomik büyüme, iki haneli sayıları gördü. Hızlı büyüme, Dünya Bankası'nın Ermenistan'ı "Kafkasya Kaplanı" olarak adlandırmasına neden oldu. Koçaryan, ekonomik refahı, Mart 2003'te yeniden cumhurbaşkanı seçilebilmek için temel argümanı olarak kullandı. Sözünden çıkmayan medya organları ve kamu görevlilerine mevcut cumhurbaşkanına oy vermeleri yönünde baskıyı da içeren kontrol araçlarına sahipti. Ayrıca, eski Komünist Parti lideri Karen Demirciyan'ın oğlu Stepan Demirciyan da, seçimlerde, göreli olarak zayıf da olsa Koçaryan'a karşı yarışıyordu.

Ermenistan'ın hâlâ ülkenin derinlerine işlemiş sorunları vardı. Ekonomik büyüme, hâlâ, büyük bir imar programına tabi olan başkent Yerevan'da yoğunlaşmıştı. Özellikle Rusya'da, misafir işçi olarak

çalışan yüz binlerce Ermeni'nin gönderdiği işçi dövizi, gelirin dörtte birini oluşturmaya devam ediyordu. Rus şirketleri, çoğunlukla, Razdan hidroelektrik santrali, demiryolu ağı, Metsamor nükleer enerji santrali ve elektrik şebekesi gibi varlıklar karşılığında, Ermenistan'ın borçlarını siliyorlardı. Bu şekilde, ekonominin daha geniş kesimlerini satın almaya başladılar. Çok daha zengin Rus benzerlerini taklit ederek kendilerine "oligarşi liderleri" adını veren bir grup Ermeni işadamı, siyasi nüfuz da kazandı. En bilinenleri, eski bir güreşçiyken milyoner olan ve 2005'te hükümet yanlısı Müreffeh Ermenistan Partisi'ni kuran Gagik Tsarukyan'dı (Dodi Gado olarak da biliniyordu). Bir uzmandan edindiğimiz bilgiye göre, 2008'de, 44 Ermeni aile, ülkenin GSYİH'sının yarısından fazlasına sahipti. Bu gelir düzeyine, gaz yağı ve şeker gibi ürünlerin tekelini elinde bulunduran *de facto* karteller aracılığıyla ulaşmışlardı. Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye sınırlarının kapalı olması, daha çok oligarşiye yaradı; çünkü, sınırlar kapalıyken pazarı daha sıkı kontrol edebiliyorlardı.[5]

Ermenistan'ın elindeki Dağlık Karabağ, topraklarından savaşın kalan tüm izlerini silmek ve tam anlamıyla Ermenistan toprağı haline gelmekle meşguldü. Savaşın yarattığı tahribatın son yıkıntı ve kalıntıları da silindiğinde, Stepanakert, işleyen mağazaları, kafeleri ve diğer küçük işletmeleriyle Güney Kafkasya'nın diğer orta büyüklükteki kentlerine benzemeye başladı. Yöneticilerinin deyişiyle, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti, bağımsızlığını ilan etmeye devam ediyordu. Kendi hükümeti ve parlamentosuna sahipti, ama *de facto* olarak Ermenistan'ın bir ili haline gelmişti. Artık, Ermenistan'la arasında, hızlı, modern bir karayolu bağlantısı da bulunuyordu. Askerlik veya pasaportlara gelince, Karabağ'ın vatandaşlarını Ermeni vatandaşlarından ayırt etmek mümkün değildi. Kendi hükümetinin tahminlerine göre, 2005 bütçesi 50 milyon doların biraz üzerindeydi. Gelirin %30'dan az bir bölümü Karabağ'da toplanıyor, geri kalanı Ermenistan'dan gelen ödenekler ve Diaspora bağışlarından oluşuyordu.[6] Birçok Ermeni için, Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasındaki farklar bulanıklaşmaya başladı. Birçok yeni haritada, Ermenistan Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ ve etrafındaki yedi Azeri bölgesi, kesintisiz bir toprak parçası olarak gösteriliyordu ve "42 bin kilometre kare" ifadesi (Ermenistan'ın elindeki tüm toprakla-

rı kapsar) yaygınlaştı. Bugün, pek çok Ermeni, daha önce hiç Ermeni nüfusa sahip olmayan yedi bölgeye, "işgal edilmiş" değil "kurtarılmış topraklar" diyor.

Koçaryan, 2007'de, ikinci ve son cumhurbaşkanlığı döneminin son günlerinde, eski arkadaşı, meslektaşı ve memleketlisi, Karabağlı Serj Sarkisyan'ın, Şubat 2008 seçimlerinde cumhurbaşkanlığı görevine gelmesi için zemin hazırlamaya başladı. Sarkisyan, daha önce iki kez Ermenistan'ın savunma bakanı ve yakın zamanda da bir kez başbakan olarak görev yapmıştı; halihazırda, en az Koçaryan kadar güçlüydü.

Seçim yarışı, Levon Ter-Petrosyan'ın, muhalefet lideri olarak sürpriz biçimde yarışa katılmasıyla canlandı. Ter-Petrosyan, artık 63 yaşındaydı ve siyasette ciddi bir nüfuza sahipti. Fakat, aynı zamanda tartışmalı bir şahsiyetti. Birçok kişi ona saygı duyuyor, birçoğu da 90'larda yaşanan zorluklardan onu sorumlu tutuyordu. Eski Cumhurbaşkanı'nın yeniden sahneye çıkması, Karabağ konusunda haleflerininkinden farklı olan tutumunu da açığa çıkardı –her ne kadar her ikisi de Karabağ'ı Azerbaycan'dan kurtarma hedefini açıklamış olsa da. Petrosyan ve Sarkisyan, farklı iki kişilik, farklı felsefeler ve Ermeni dünyasının farklı kesimlerini temsil ediyorlardı. Tüm bu özellikleri birbiriyle çatışıyordu. Ter-Petrosyan, Koçaryan ve Sarkisyan'ı, haksız yere yönetimden uzaklaştırmakla ve "hırsız devleti" kurmakla suçladı. Bu mesaj, Ermenistan Cumhuriyeti'nde, nüfuz sahibi bir "Karabağ aşiretinin" Yerevan'ı ele geçirdiğini düşünen birçok Hayastantsi Ermenisi'nin paylaştığı bir duyguydu.

19 Şubat 2008'de, oylamanın ilk turunda, Serj Sarkisyan, oyların %21'ini alan Ter-Petrosyan'a karşı %52'yle seçimlerin kazananı ilan edildi. Seçimlerde usulsüzlük yapıldığı iddiaları yüksek sesle dile getirildi. Ortaya çıkan kriz, 2003'te, Azerbaycan'da yaşanan seçim sonrası çatışmaları aratmadı. Muhalefet liderleri, Yerevan sokaklarına dökülerek, 10 gün boyunca gösteri yaptılar. 1 Mart sabahı, polis, göstericileri Özgürlük Meydanı'ndan zorla çıkarmaya çalışınca, şiddet olayları yaşandı. Göstericiler, Yerevan Belediyesi ve Fransa Büyükelçiliği yakınlarında tekrar toplandılar. Orada, otobüsleri kullanarak barikatlar inşa etmeye başladılar. Çıkan çatışmada, 10 muhalefet yanlısı öldü ve

yüzlerce kişi yaralandı. Muhalefeti destekleyenler, keskin nişancıların doğrudan kalabalığı hedef aldıklarını gördüklerini söylediler. Cumhurbaşkanı Koçaryan, saat gece 10'da, resmen olağanüstü hal ilan etti. Böylelikle, emniyet güçleri neredeyse cezasız kalarak müdahele edebilirdi. Ter-Petrosyan *de facto* olarak evine hapsedildi ve muhalefetten 100'ün üzerinde kişi tutuklandı.[7]

Görev süresi sona ermek üzere olan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, şüphesiz halefinin de desteğiyle muhalefeti bastırmaya yönelik birçok kilit karar aldı. Ancak, bunun sonucunda, Serj Sarkisyan göreve, ülkede süregelen karmaşanın ortasında geldi. Üç yıl sonra, 2011'de, Sarkisyan, 1 Mart 2008'de yaşanan şiddet olaylarına yönelik yeni bir soruşturma açılması talimatı vererek, hükümetin yanlış hareket ettiğini kabul etti. Özgürlük Meydanı gösterileri, üzerindeki yasağı kaldırdı ve genel af çıkardı.

Azerbaycan'ın İkinci Petrol Patlaması

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 2004'ten itibaren yavaş yavaş Azerbaycan'ın lideri olarak kendini kanıtladı. Daha önce, zayıf bir siyasetçi ya da reform yanlısı olacağına dair tahminler yapılmıştı. Her iki tahmini de boşa çıkardı. Yeni Cumhurbaşkanı, babasının kendine miras kalan danışmanlarının da yardımıyla iki potansiyel rakibi, yolsuzluğa karışmaktan adı çıkmış Sağlık Bakanı Ali İnsanov ve reform yanlısı Ekonomik Kalkınma Bakanı Ferhad Aliyev'i etkisiz hale getirdi ve tutuklattı. Aliyev, böylelikle, önceliğinin nereden gelirse gelsin tüm potansiyel tehditleri ortadan kaldırmak olduğunu gösterdi. Genç Aliyev, Azerbaycan'ın eski muhalefeti ve bağımsız medyasına karşı babasından daha sert bir tutum benimsedi. Muhalif gazeteciler baskı altına alındı, hapse atıldılar ve neredeyse tüm devlet dışı medya kanalları dışlandı.

Aliyev, 2008'de yeniden seçilmek için adaylığını koyduğunda çok daha güçlü bir konumdaydı ve seçimleri %89'luk ezici bir çoğunluğun oyuyla kazandı. Bunun nedeni, kısmen, milliyetçi muhalefetin seçimleri boykot etmesiydi. Avrupa Konseyi'nin Estonyalı raportörü, uluslararası gözlemci Andres Herkel, seçimin "güzel bir yüzme alıştırma-

sı olduğunu, ama maalesef havuzun boş olduğunu"[8] söyledi. Aliyev, Mart 2009'da, uluslararası camianın eleştirilerine karşın, bir referandum düzenleyerek cumhurbaşkanlığı görev süresiyle ilgili kısıtlamaları kaldırdı. Bu şekilde, isterse, 2013'te de seçimlere katılabilecekti. Azerbaycan'da daha otoriter bir devletin kurulması, toplumun desteğiyle ya da en azından rızasıyla gerçekleşti. Yeni Cumhurbaşkanı, görkemli eşi Mehriban Aliyeva'yla birlikte, halkın içten desteğini kazandı. Eski muhalefet bastırıldı ve cazip bir alternatifin oluşmasına izin verilmedi. Ama, Aliyev'in başarısının temel sebebi, ülkenin petrol kaynaklarındaki büyük artışın getirdiği ekonomik kalkınmaydı.

2006'da, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC) açıldı. 1.100 mil veya 1.768 km uzunluğundaki boru hattı, dünyanın en büyük ikinci boru hattı olarak, Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait olan kısmından Batı pazarlarına, Gürcistan ve Türkiye üzerinden petrol taşıyordu. Bakü-Tiflis-Ceyhan, ondan çok da uzun süre sonra açılmayan Güney Kafkasya Boru Hattı'yla birlikte, Azerbaycan'ı dünya sahnesine taşıdı. Artık, Batılı petrol şirketleri ve siyasilerin, BP'nin kontrolünde olduğu ve Rusya ve İran'a uğramadığı için bayıldıkları bir petrol ve doğalgaz taşıma güzergahına ev sahipliği yapıyordu. Ayrıca, Azerbaycan'a yeni bir zenginlik de kazandırdı. Azerbaycan, 2005-2008 arasında dünyanın en hızlı büyüyen ekonomisiydi. GSYİH'sı, 1991'de yalnızca 1,3 milyar dolarken, 2008'de 35 milyar dolara ulaşmıştı. Bakü, Dubai ya da Katar misali, gökdelenler, pahalı butikler ve lüks arabalarla dolup taşan, yeni bir petrol başkenti haline geldi. Maaşlar arttı ve yeni bir altyapı oluşturuldu. Eylül 2007'de, Azerbaycan hükümeti, ülke içinde yerlerinden edilmiş kişileri barındıran, son üç "çadır kampı" da kapattı ve çadır kamp sakinlerini yeni ve daha iyi yerlere yerleştirdi. Birçoğu, sanatoryum ya da eski öğrenci yurtları gibi düşük standartlı tesislerde kaldı. Fakat, savaştan kalan fiziki ve psikolojik bir yara ortadan kaldırılmıştı.

Bu, Azerbaycan'ın ikinci petrol patlamasıydı –birincisi, Bakü'nün dünyanın ilk petrol başkenti haline geldiği, 19. yy'ın son yıllarında yaşanmıştı. Hızlı büyüme, eski sorunları çözerken, yeni sorunlar doğurdu. Hırs, kabiliyeti aştı. Petrol kaynakları ekonomiye tamamen hâkim oldu, ülke ihracatının %90'ından fazlasını oluşturdu. 2000 yılında, gelir akışını kontrol etmek amacıyla Azerbaycan Devlet Petrol

Fonu kuruldu. Fon, 2011'in başında 22 milyar doların üzerinde varlık biriktirmişti. Ancak petrol gelirlerindeki patlama, işsizlik ve yolsuzluk sorunlarını büyüttü. Petrol ve gaz, istihdam yaratma konusunda cimrilikleriyle meşhur iki kaynak (örneğin, BP sadece 1.800 Azeri'yi doğrudan istihdam etti) ve Azerbaycan'ın düşük, resmî işsizlik sayıları, özellikle Bakü dışında, birçok kişinin düzenli işi olmadığı gerçeğini maskeledi. Müthiş nakit akışı, resmî yolsuzluğu çok daha skandal düzeylere taşıdı. Üst düzey yetkililer hakkında, mütevazı maaşlarının satın almaya asla yetmeyeceği, lüks evler, özel uçaklar ve yurt dışında varlıklara sahip olduklarına dair haberler çıktı.[9] Medyada, askeri veya altyapı projelerine harcanan yüksek miktarların büyük bölümünün özel banka hesaplarına hortumlandığı haberleri yer aldı.

Azerbaycan, Hazar Denizi kıyısındaki komşusu Kazakistan'ın tersine, petrol kaynaklarındaki patlamanın daha kısa süreceği sorunuyla da karşı karşıya kaldı. Mevcut tahminlere göre, petrol gelirleri 2020'de düşmeye başlayacak. Azerbaycan, yeni doğalgaz rezervlerini kullanmak ve açığı bu şekilde kapatmak için çok sıkı çalışmaya başladı, fakat dünya doğalgaz piyasası o kadar hızlı değişiyor ki, bunun ülkenin düşen petrol gelirlerini telafi edip etmeyeceği belli değil.

Yeni Bir Silahlanma Yarışı

Azerbaycan'ın yeni petrol ve doğalgaz rezervleri, ülkeye, Ermenistan'a meydan okuyacak siyasi ve ekonomik nüfuzu da kazandırdı. Azerbaycan'ın dışişleri bakanlığı hızla genişledi. 2012'de, dünya çapında 60'ın üzerinde büyükelçilik açmış ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin iki yıllık üyeliğini kazanmıştı. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, ülkesinden Avrupa'nın enerji arzının güvenliği için vazgeçilmez bir kaynak olarak söz etmeye başladı. Neredeyse her konuşmasında, güçlü ve büyüyen bir Azerbaycan karşısında zayıf ve düşüşe geçmiş bir Ermenistan bulunduğu mesajını veriyordu. Ekim 2011'de, "Ekonomik, askeri ve tüm diğer alanlarda Azerbaycan'ın potansiyeli, Ermenistan'dan birkaç kat büyük ve daha da büyümeli" dedi.

Cumhurbaşkanı'nın bu konuşmayı yaptığı sırada, Azerbaycan'ın savunma harcamaları 3 milyar doları bulmuştu ve Ermenistan'ın devlet

bütçesinin tamamını geçmişti –Azerbaycan yönetiminin kendine çizdiği açık bir hedef. Beş yıl önce, Bakü, ağır silahlar, MiG25 taarruz uçağı, taktik orta ve uzun menzilli füzeler ve çoklu füze fırlatma sistemleri satın alarak yeni bir silahlanma yarışına girdi. Her ne kadar, savaş tehdidi oluştursa da ilan edilen amaç, Ermenistan'ı maddi olarak ayak uyduramayacağı bir silahlanma yarışına sokmak ve böylece müzakere masasında tavizler koparmaktı. Silahlar, Azerbaycan'a yeni, büyük çaplı, yıkıcı kabiliyetler kazandırdı, ama silahları kullanmak durumunda olan kuvvetlerin ne derece profesyonel oldukları konusunda hâlâ soru işaretleri var. Batılı bir savunma analisti, Azerbaycan ordusundaki değişiklikleri "Reform değil modernizasyon" olarak nitelendirirken, bir başkası, profesyonel asker sayısının düşük olduğunu, ordunun büyük bölümünün kaçınılmaz olarak her 18 ayda bir değişen askerlerden oluştuğunu söyledi.[10]

Ermeniler, Azerbaycan'ın yeni silahlarını, boyut ya da sofistikasyon açısından yakalamayı ümit dahi edemezlerdi. Ama hâlâ bir dizi mayın tarlası ve herkesin büyük kayıplar vermesi için tasarlanmış "kademeli savunma" hatlarıyla çevrili taraf olma avantajına sahipti. Ermenistan'ın stratejisi, askeri kabiliyetini Azerileri, askeri operasyon başlatma kararı almaları halinde, "karşılıklı garantili imhayla" tehdit ettiği noktaya kadar geliştirmek gibi görünüyordu. Ermenistan ordusunun Smerch çoklu füze sistemleri satın aldığı söyleniyordu ve 200 mil menzile sahip, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz varlıkları da dahil, altyapısına ulaşabilecek 32 Scud-B füzesine sahip olduğuna dair teyit edilmemiş haberler vardı.

Karabağ ile ilgili yeni bir savaşın çıkmasını istemeyen Rusya, Ermenistan'a silah desteği yaparak iki taraf arasında stratejik bir dengeyi korumak için elinden geleni yapmaya devam etti. Her iki tarafa da silah sattı ama en çok Ermenilere, imtiyazlı fiyatlarla silah satışı yaptı. Ağustos 2010'da, Yerevan ve Moskova, Gümrü'deki Rus askeri üssün 2044 yılına kadar kalmasını öngören ve Ermenistan Cumhuriyeti'ne bir saldırı düzenlenmesi halinde Rusya'nın askeri desteğine dair bir taahhüt içeren, yeni bir askeri işbirliği antlaşması imzaladı.

1994'te belirlenen ve Temas Hattı olarak bilinen, 160 mil uzunluğundaki ateşkes hattı, iki taraftan da yaklaşık otuz bin askeri karşı karşıya getiriyor. Hat, mayın tarlaları, dikenli teller ve bazen birbirine 100 metre uzaklıktaki siperlerle, I. Dünya Savaşı'ndaki benzer bir savaş meydanı yaratıyor. Ateşkes hattında, mevcut tek uluslararası grup, Ermenistan-Azerbaycan sınırının tamamında ayda iki kez denetim ziyaretleri yapmakla görevlendirilmiş 6 AGİT gözlemcisinden ibaretti. Bu yüzden, ateşkes sık sık ihlal ediliyordu. Her yıl yaklaşık üç düzine asker hayatını kaybediyordu. Askerlerin çoğu, yeni, ölümcül bir icadın, uzun menzilli keskin nişancıların kullanılması nedeniyle ölüyordu. Diplomatik görüşmelerde ilerleme kaydedilemeyince, Minsk Grubu arabulucuları ve Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev ateşkesi güçlendirmeye çalıştı. Aralık 2008'de, Fransa ve Rusya'nın dışişleri bakanları ve Amerika Birleşik Devletleri'nin dışişleri bakan yardımcısı, keskin nişancıların iyi niyet göstergesi olarak ve "masum sivillerin ve askerlerin hayatının kurtarılması" için kaldırılması çağrısında bulundular.[11] Üç yıl sonra, Azerbaycan hem buna, hem de Temas Hattı'nda mevcut durumu "normalleştiren", böylece Azerbaycan'ın topraklarının işgal altında olduğu bir durumu normalleştiren başka her türlü tedbire (gözlemci sayısının artırılması gibi) karşı direnç gösteriyordu. Azerbaycan'ın stratejisi, Ermenilerin kafasının üzerinde Demokles'in Kılıcı'nı sarkıtmaktı. Kullanmak istemediklerini söylediklerinde bile...[12]

Ağustos Savaşı'nın Dalgaları

7 Ağustos'u 8 Ağustos'a bağlayan gece, Gürcistan ve Rusya arasında, Gürcistan'dan ayrılmak isteyen Güney Osetya Bölgesi yüzünden savaş çıktı. Gürcü kuvvetleri, beş gün boyunca, Güney Osetya'nın Tskhinvali kentini bombaladılar. Rus ordusu Güney Osetya'ya girdi; Gürcüleri çıkardı; Gürcü kentlerini bombaladı ve Gürcistan topraklarında ilerledi. Bin kişi öldü, on binlercesi yerlerinden edildi.

Hem Ermenistan, hem Azerbaycan savaştan maddi zarar gördü. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı zaten savaştan iki gün önce, PKK militanlarının üstlendiği bir saldırı yüzünden kapanmıştı ve 19 gün kapalı kaldı. Azerbaycan, milyonlarca dolarlık gelir kaybına uğradı.

16 Ağustos'ta, Gürcistan'ın merkezinde, Grakali'de, tek bir demiryolu köprüsünün imha edilmesi, Karadeniz'deki Batum ve Poti limanları üzerinden Ermenistan'a yapılan uluslararası ithalatın %80'ini durdurdu. Köprü, ancak 10 Eylül'de onarıldı ve o zamana kadar kapalı kalması Ermenistan'a yakıt sıkıntısı ve gelirlerinde yarım milyar dolarlık düşüşe mal olmuştu.

Modern haliyle, 1990-1992 yıllarına dayanan Güney Osetya ihtilafı, yanlış bir biçimde "donmuş" bir ihtilaf olarak adlandırılmıştı. 15 yıl boyunca, Güney Osetya'nın, Güney Kafkasya'nın üç donmuş ihtilafı içinde, Abhazya ve Dağlık Karabağ'a göre, en çözülebilir olan olduğu varsayılmıştı. İhtilafın alevlenmesi, tüm bu ihtilafların ne kadar istikrarsız olduğunu hatırlattı ve Karabağ için barış antlaşmasına ulaşmaya çalışanların dikkatlerini toplamalarına yardımcı oldu.

Ham askeri başarısına rağmen savaş, Moskova için bir halkla ilişkiler rezaletiydi. Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev'i, Karabağ ihtilafında yaptığı iyi niyet hamlesini gerçekleştirmeye iten faktörlerden birisi de buydu. Rusya, ortak komşuları Gürcistan'la ilişkileri de dahil, birçok konuda görüş ayrılıkları bulunmasına rağmen hâlâ Ermenistan'la güçlü ittifakını koruyordu.[13] Ama Rus hükümeti, Azerbaycan'la tarih boyunca sıkıntılı olan ilişkisine artık çok daha fazla yatırım yapıyordu. Savaştan bir ay önce, 3 Temmuz 2008'de, Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev, Bakü'ye giderek, Rusya ve Azerbaycan arasında bir dostluk antlaşması imzaladı. Eski bir Gazprom yetkilisi olan Medvedev için Bakü'yle Rusya arasındaki işbirliği, Rusya'nın hem Hazar Denizi'ndeki, hem Güney Kafkasya'daki çıkarları için hayati öneme sahipti.

2 Kasım 2008'de, Medvedev, cumhurbaşkanları Aliyev ve Sarkisyan'ı, Moskova dışındaki Meiendorf Şatosu'na davet etti. Daha sonra, Medvedev, üçünün imzaladığı, Dağlık Karabağ ihtilafının barışçıl yollardan çözülmesini desteklediklerini belirten bir deklarasyonu okudu. Metnin kendisinden çok, 1994'teki ateşkesten bu yana, Ermenistan ve Azerbaycan'ın cumhurbaşkanları tarafından imzalanan ilk belge olması önemliydi. Meiendorf üçlüsünün yeni üyeleri, müzakere sürecine yeni bir soluk getirdiler. Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, tıpkı selefi Robert Koçaryan gibi, Azerbaycan'a karşı savaşmış bir Kara-

bağ Ermenisi'ydi. Ama kişiliği selefinden daha açık ve mutabakat yanlısıydı; Azeri muhatabıyla yapılan ilk toplantılarda yeni tekliflere daha açık görünüyordu. Rusya'nın yeni devlet başkanı Dmitri Medvedev'in de, kanaatlerinde olmasa da stilinde Vladimir Putin'le aynı tezadı gözlemlemek mümkündü. Medvedev, daha en başından beri, Karabağ ile yakından ilgilendi. Putin, meseleye hiç ilgi göstermemişti.

Putin'in devlet başkanlığı sırasında yalnızca bir kez, Eylül 2004'te, Astana'da, Ermenistan ve Azerbaycan'ın cumhurbaşkanları arasında arabuluculuk yapmaya çalıştığı; ancak, iki liderin önce onu bekletip daha sonra önünde tartışmalarıyla öfkelendiği söylenir. Şubat 2007'de, Kremlin'deki bir basın toplantısında Azeri bir gazeteci Putin'e, Karabağ ihtilafıyla ilgili bir soru yöneltti. Putin, cevabına temkinli başladı ve soruyu soran gazeteciye Rusya'nın başkalarının arasındaki bir anlaşmazlık için herhangi bir çözüm empoze etmeyeceğini söyledi. Ama, daha sonra, neşeli bir edayla, Sovyetler Birliği döneminde üretilen ucuz içki Ağdam şarabının ne kadar iyi bir içki olduğunu anlatmaya başladı ve kibirli bir biçimde, Ermeniler ve Azerilerin yıkık kenti yeniden inşa ederek alkol üretimine devam etmelerini önerdi. Putin böylece, ihtilafla özdeşleştirdiği tek şeyin öğrencilik yıllarının ucuz içkisi olduğu izlenimini verdi.[14]

Medvedev ise, müzakerelerle o kadar yakından ilgilendi ki, "Temel İlkeler" belgesinin taslaklarının metinlerini, bizzat gözden geçirdi. 2009'da, Medvedev, Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'u baş arabulucu olması için görevlendirdi. Kaçınılmaz olarak, Lavrov'un rolü, Rusya'nın bir Pax Russica (ABD'ye karşı Avrasya birliği) getirmeye çalıştığına dair şüphe uyandırdı. Kimi Batılı yorumcular, Rusya'nın yalnızca statükoyla ilgilenebileceğini, bu yüzden sürecin tamamının göstermelik olduğunu savunmaya devam ettiler. Hâlâ, Rusya'nın amaçlarını sorgulamak için çeşitlinedenler vardı. Keza, mevcut durum, birçok açıdan Rusya'nın menfaatlerine uyuyordu. İhtilafın çözülmesi, Ermenistan ve Azerbaycan'ı daha bağımsız hale getirecek ve Rusya'nın Ermenistan'da bulunan Gümrü askeri üssünün varlığını gereksizleştirecekti. Ancak, bu analiz, 90'lardan bu yana Rusya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Karabağ görüşmelerinde iyi bir eşgüdüm yakaladıklarını gözden kaçırıyordu. Minsk Süreci'nde görev alan

Amerikalı bir yetkili, beraber çalıştığı Rusları, "harika, pratik ve içten" olarak nitelendirdi. Medvedev'in sürece dahil olması, bu eşgüdümü daha da güçlendirdi. Her ne kadar, Medvedev, iki cumhurbaşkanıyla kapalı kapılar ardında görüşse de, Fransız ve Amerikalı eşbaşkanlar gayrıresmi barış zirvelerine de her zaman davet ediliyorlar, zirvelerde Dışişleri Bakanı Lavrov'la istişarede bulunuyorlardı. Çerçeve antlaşmasının son taslakları, Paris ve Washington'la paylaşılıyor, görüşülüyordu. Rusya'nın çerçeve antlaşma üzerinde mutabakata varıldıktan sonra –belki daha sonra Rus barış güçlerini getirmeye çalışarak- barış antlaşmasını kendi lehine şekillendirmek istemesi, muhtemeldi. Ama kanıtlar, Moskova'nın Batılı ortaklarıyla eşgüdüm halinde, faal olarak barış için çaba gösterdiğine işaret ediyordu.

Medvedev'in kendi kişisel prestijinin yanı sıra –hiç de önemsiz bir etken değil- Rusya'nın Karabağ ihtilafını çözmek istemesinin ardında yatan neydi? Öncelikle, Rusya'nın Kafkasya üzerindeki kontrolü her halükârda azalıyordu ve bölgede stratejik önemini ortaya koymak için yeni argümanlara ihtiyaç duyuyordu. Azerbaycan'ın stratejik önemi büyürken, Rusya'nın, Bakü'nün bir numaralı meselesi olan Dağlık Karabağ'ı çözme konusunda fikirleri olduğunu göstermesi gerekiyordu.

Karabağ'da imzalanacak bir barış antlaşması, Rusya'nın Türkiye'ye ve Basra Körfezi'ne giden haberleşme güzergahlarını açacaktı- Gürcistan'ın pratikte 2006'dan beri Rusya'ya kapalı olduğu düşünülürse, önemini daha da artıyordu. Ermenistan'ın demiryollarına, haberleşme hatlarına ve doğalgaz boru hattına sahip olan Rus şirketler, Türkiye ve Azerbaycan'a doğru da genişleyebilecekti. Sonuç olarak barış, yeni bir savaşa karşı tek sigortaydı. Savaş, Ruslar için kâbus senaryosu olurdu. Savaş durumunda Moskova, Bağımsız Devletler Topluluğu Ortak Güvenlik Antlaşması gereği, Yerevan'la askeri ittifak taahhüdünü yerine getirmek ve Ermenistan'a bir saldırı düzenlenmesi halinde, ülkeyi korumak zorunda kalacaktı. Bu yüzden, Azerbaycan'ı kaybetmeyi ve bir başka önemli uluslararası ortak olan Türkiye'yle bir savaşa çekilmeye neden olacaktı– bu kâbus senaryonun oluşmaması için tek sigorta, barış antlaşmasıydı.

Türkiye Açılımı

Medvedev'in paralelinde, yine Gürcistan savaşının ardından, ikinci bir bölgesel güç, Türkiye de Kafkasya'yla olan stratejik bağını güçlendirdi.

Türkiye, Gürcistan-Rusya savaşında kararlı bir biçimde tarafsızlığını korudu. 13 Ağustos 2008'de, ateşkes planı imzalandığında, Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Moskova'da, Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu adlı bir girişimi duyurdu. Platformda, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan; Rusya ve Türkiye'yle birlikte Kafkasya'da istikrarı desteklemek için çalışacaktı. Platform, 2009'da Türkiye Dışişleri Bakanı olan Ahmet Davutoğlu'nun "komşularla sıfır sorun" adını verdiği stratejisiyle doğdu ve Türkiye'nin tarih boyunca Karadeniz'deki rakibi olan Rusya'yla gittikçe daha sıcak siyasi ilişkiler ve iş ilişkileri yürütmesi sayesinde bir noktaya geldi. Ama, platform fikri ilerleme kaydedemedi. Bölgenin diğer kilit aktörlerini dışarıda bıraktı –Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, İran- ve bir eylem planından ziyade bir vizyondu. Ama, Türkiye açısından, Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirmek üzere tarihi bir adım atması için bir çerçeve görevi gördü.

Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra, Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdı ama iki devlet, diplomatik ilişkiler tesis edemedi. İki ülke, Ermenilerin dünya çapında düzenlediği bir kampanyayla, Türkiye'yi, Osmanlı İmparartorluğu'nun Ermenilere yönelik 1915'te yaptığı soykırıma itiraf ettirme çabasından dolayı, karşı karşıya geliyordu. Daha sonra, Türkiye, Karabağ ihtilafında Azerbaycan'ı destekledi. Nisan 1993'te, Ermenistan'ın Kelbecer bölgesine düzenlediği saldırının ardından, Türkiye, Ermenistan sınırını kapattı.

On yıl sonra kapanan sınır, Ermenistan'la ticaretin gelişmesini engelledi, Türkiye'nin doğusunda hayal kırıklığı yarattı ama bunun dışında pek bir şey başaramadı. Azerbaycan, sınırın kapalı olmasından moral desteği almaya devam etti. Ama, sınırın kapalı kalmasının Bakü'nün Ermenistan'ı Dağlık Karabağ konusunda daha itaatkâr yapma amacına hizmet ettiğine dair herhangi bir kanıt yoktu. Sanki, tam tersi doğruydu: Kapalı sınır, Ermenistan'ın hem Türklere, hem de Azerilere karşı beslediği kuşatılmışlık zihniyetini güçlendirmekten başka işe yaramadı.

Ermeniler ve Türkler, kapalı sınıra rağmen, sıkı ilişkiler yürütmeye devam etti. Yerevan ve İstanbul arasına, aktarmasız bir uçak seferi koyuldu. On binlerce Ermeni, Türkiye'de kayıt dışı da olsa çalıştı. Sivil toplum kuruluşları –gazeteciler, iş dünyası kuruluşları ve akademisyenler- serbestçe işbirliği yaptılar. Türkiye'de, kitaplarda gazetelerde, konferanslarda, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin kaderi konusundaki tartışmalar üzerindeki tabu kalkmaya başladı. Bu yeni diyalogda, önemli bir şahsiyet, İstanbul Ermenisi, gazeteci, Ermenice yayımlanan *Agos* gazetesinin genel yayın yönetmeni Hrant Dink'ti. Dink, her iki taraftan da radikallerin tepkisini çekti: Türkler, onu küçük Ermeni çoğunluğun haklarını savunduğu için; Ermeniler de Türklerle diyalog kurma çağrısı yaptığı için eleştiriyordu. Dink, Ocak 2007'de, genç, milliyetçi bir fanatik tarafından öldürüldü. Kederli ve öfke dolu bir kalabalığın katıldığı cenaze töreni, Ermeni meselesiyle yüzleşmek isteyen Türklerin de kararlılıklarını göstermesine vesile oldu. Binlerce kişi, üzerinde Türkçe "Hepimiz Ermeni'yiz" yazan pankartlar açtılar.

2007'de, Ermeni ve Türk hükümetleri, ilişkilerin normalleştirilmesiyle ilgili, İsviçre Dışişleri Bakanlığı'nın arabuluculuğunda yürütülen gizli görüşmelere başladılar. Gürcistan-Rusya savaşının yarattığı şokun yanı sıra, iki ülkenin milli takımları arasındaki bir futbol maçı da süreci hızlandırdı. 2010 Dünya Kupası'nın eleme turunda, Ermenistan ve Türkiye eşleşmişti. Bu da, Türkiye Milli Takımı'nın Yerevan'da, Ermenistan Milli Takımı'nın da Türkiye'de oynaması anlamına geliyordu.

Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, bu vesileyi, medyada "futbol diplomasisi" olarak adlandırılan süreci başlatmak için kullandı. 6 Eylül 2008'de, Yerevan'a giderek, Ermenistan-Türkiye futbol maçını izledi ve Ermeni ev sahipleriyle görüşmeler yapmak üzere kaldı. Özel güvenlik tedbirleri alınmıştı. Gül ve Serj Sarkisyan, maçı, Hrazdan Stadyumu'nda, kurşun geçirmez camla kaplı bir VIP locasından izlediler. Onlarca gösterici, stadyumun arkasındaki Soykırım Anıtı'nın önünde, ellerinde meşaleler ve çiçeklerle sessizce beklediler. Ama, Türkiye'nin Cumhurbaşkanı'nın Ermenistan'ı ziyaret ediyor olması, başlı başına tarihi bir olaydı. İki cumhurbaşkanı, olumlu yorumlarda bulundular. Cumhurbaşkanı Gül, "Eğer bu süreç için iyi bir ortam

ve iklim yaratabilirsek, bu hem büyük bir başarı olacaktır, hem de Kafkasya'da istikrar ve işbirliği için de faydalı olacaktır" dedi.

2009'da, iki taraf, imzalayabilecekleri bir belge hazırlamak için harekete geçti. Karabağ ve soykırım konularını bir kenara koymaya karar vererek ilerleme kaydetmeyi başarmışlardı. Türkiye'de, AKP hükümeti birbirine tezat güdüler arasında kaldı. Ermenistan'la başarılı biçimde yakınlaşma Batı'dan puan toplayacak, Batılı parlamentoların Türkiye'yi soykırım kararlarıyla suçlaması ihtimalini düşürecek ve Türkiye'ye Güney Kafkasya'da başarılı bir bölgesel oyuncu olma fırsatı verecekti. Fakat, Karabağ konusunda ilerleme kaydedilememesi, ülkenin Türkî müttefiki Azerbaycan'ı yabancılaştıracak ve hükümeti ihanet suçlamalarına açık hale getirecekti. Böylece, Türkler, Karabağ ihtilafı konusundaki ilerlemelere bel bağladı; zira ilerleme, Ermenistan'la ilişkilerin normalleşmesi için kılıf görevi görecekti. Çok vakitleri yoktu: Türkiye-Ermenistan maçının deplasmanının tarihi olan 14 Ekim 2009 yaklaşıyordu ve Sarkisyan, belge üzerinde anlaşmaya varılmadığı takdirde maçı izlemeye gelmeyeceğini belirtti.

Nihai belge hazırlandı ve Sarkisyan, Ermeni Diasporası'nı belge konusunda ikna etmek için Rusya, Lübnan, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ni içeren bir tura çıktı. Ermenistan'da, ülkenin kapalı batı sınırının açılmasını içeren bir antlaşmaya isteksiz bir destek veriliyordu. Yurt dışındaysa, 1915 felaketinden kurtulanların torunları "tarihçilerden oluşan bir komisyonun kurulması" fikrine ve Türkiye'nin bugünkü sınırlarını tanıyan bir antlaşmaya çok daha düşmanca yaklaşıyordu. Hepsi olmasa da birçok Diaspora kuruluşu, yakınlaşmaya karşı çıktı ve Sarkisyan, bir dizi kamuya açık toplantıda eleştiri yağmuruna tutuldu.

10 Ekim'de, Ermenistan ve Türkiye dışişleri bakanları, Edward Nalbandian ve Ahmet Davutoğlu, Zürih'te bir araya geldiler. Toplantıya, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Fransa ve Rusya dışişleri bakanları da dahil olmak üzere uluslararası camianın birçok ağır topu da katıldı. İlişkilerin normalleştirilmesiyle ilgili iki protokol imzalandı. Ancak, tören, üç saat gecikmeyle başladı, çünkü her iki bakan da açılış konuşmalarında tabu konulardan, Karabağ ve soykırımdan bahsetmek istemişti. Nihayetinde, Clinton ve İsviçrelilerin yoğun diplomatik çaba-

ları sayesinde, her iki taraf da salona döndü ve iki bakan da konuşmasını yaptı.

İki protokolde, protokollerin Ermenistan ve Türkiye parlamentoları tarafından onaylanmalarının ardından iki ay sonra, sınırın yeniden açılması ve diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi öngörülüyordu –hükümetlere siyasi istişareler için biraz zaman tanımak için verilecek bir ara. İki belgeyle ilgili en önemli şey, değinmedikleriydi: Karabağ meselesine ilişkin belirgin bir atıfta bulunulmuyordu ve soykırım meselesiyle ilgili "diyaloğun gerçekleştirilmesine yönelik olarak tarihi boyutla ilgili bir alt komisyon kurulmasına ilişkin" belli belirsiz bir taahhüt içeriyordu.

Dört gün sonra, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Türkiye-Ermenistan futbol maçının deplasmanı için Bursa'ya gitti. Azerbaycan, protokoller konusunda zaten korkunç öfkeliydi. Maçta, Azeri bayraklarının kaldırıldığına dair haberlerin çıkmasıyla birlikte, Türkiye'nin gerçek lideri Başbakan Erdoğan, anlaşmaya Cumhurbaşkanı Gül'den çok daha kuşkuyla yaklaştı. Ankara'da 11 Azeri milletvekilini kabul etti ve onlara Türkiye'nin Karabağ meselesi konusundaki desteğiyle ilgili güvence verdi.

Kazan'a Doğru

2009-2010 arasında, yaklaşık bir yıl boyunca, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye arasında, karmaşık manevraları içeren ilişkiler, Kafkasya'nın güvenlik düğümünü ya çözecek, ya da daha da içinden çıkılmaz hale getirecekti. 2009'un sonuna doğru, Türk tarafının protokolleri, yalnızca Karabağ ihtilafıyla ilgili somut ilerleme kaydedilmesi halinde onaylayacağı açıklık kazandı. Böylelikle, zorlu bir sürecin sonucu, çok daha zorlu bir başka sürece bağlandı.[15]

Karabağ ile ilgili "Temel İlkeler" belgesi, Aralık 2007'de, AGİT Genel Sekreteri'ne, iki sayfalık, on dört maddeyi içeren bir belgenin verilmesinden bu yana, "Madrid İlkeleri" olarak biliniyordu. Temmuz

2009'da L'Aquila'da düzenlenen G-8 Zirvesi sırasında, İtalya, eşbaşkan ülkelerin devlet başkanları, Medvedev, Obama ve Sarkozy, bir demeç yayımlayarak Aliyev ve Sarkisyan'ı, "aralarındaki az sayıda görüş ayrılığını çözüme kavuşturarak, bu Temel İlkeler üzerinde anlaşmaya varmak" için davet ettiler. Demeç, planın aşağıda yer alan ayrıntılarını da ortaya çıkardı:

"Temel İlkeler", Helsinki Nihai Senedi'nin Kuvvet Kullanmama, Toprak Bütünlüğü, Eşit Haklar ve Milletlerin Kader Tayini ilkeleri temelindeki, akılcı bir uzlaşmayı yansıtıyor.

Temel ilkelerin çağrıları arasında aşağıdaki unsurlar yer alıyordu:

. Dağlık Karabağ'ın etrafındaki toprakların Azerbaycan'a iade edilmesi.

. Dağlık Karabağ'a güvenlik ve kendi kendini yönetmeye dair teminatlar içeren geçici bir statü verilmesi.

. Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'a bağlayan bir koridor.

. Gelecekte Dağlık Karabağ'ın nihai yasal statüsünün yasal olarak bağlayıcı bir irade beyanıyla tespit edilmesi.

. Yerlerinden edilmiş kişilerin ve mültecilerin eski ikamet yerlerine dönmesi.

. Bir barış gücü operasyonunu da içeren, uluslararası güvenlik teminatları.

Bu "Temel İlkeler"in Ermenistan ve Azerbaycan tarafından onaylanması, gelecekte, Ermenistan ve Azerbaycan ve bölgenin geneli için barış, istikrar ve refahın temin edilmesine yönelik kapsamlı bir antlaşmanın oluşturulmasına yardımcı olacaktır.

Arabulucular, çerçeve antlaşmasının içeriğini ifşa ederek, barış için ivme yaratmayı ümit ediyorlardı. Bir sonraki karar ânı, Aralık 2009'da, Atina'da düzenlenen bakan düzeyindeki AGİT toplantısıydı. Gerçekler, bir kez daha arabuluculuk sürecinin yüzüne bir şamar gibi çarp-

tı. Atina'da, Azerbaycan, bazı çekinceleri olsa da, "Temel İlkeler"in son taslağını kabul ettiğini duyurdu. Ermeni tarafı, daha belirsiz bir tavırla, yeni bir taslak oluşturulmasını talep etti. İki ay sonra, Aliyev Ermenistan'ı, Türkiye'yle anlaşmaya vardığı için, işbirliği yapmaya yanaşmamakla suçladı; ABD'li üst düzey bir yetkiliye, "Eşbaşkanlara, Ermenilerin mümkün olduğunca uzun süre erteleyerek sonunda kaçmak istediklerini söyledim" dedi.[16]

2010'un başında, Ermenistan-Türkiye süreci, sökülmeye başladı. Türk tarafı, Karabağ sürecinde ilerleme kaydedilmeksizin, Meclis'te protokollerin oylanması konusunda hiç istekli görünmüyordu. Ermeni tarafı, kırılmayı önlemek için yeni hiçbir şey önermiyordu. 22 Nisan'da, Ermenistan Soykırım Günü'nden iki gün önce, Sarkisyan, kamuoyu önünde, Ermenistan'ın sürece bir süre müdahil olmaması kararı aldığını ve protokollerin onaylanması yönünde gayret sarf etmeyeceğini duyurdu.

Medvedev, Karabağ girişimine devam etti. Müzakerelere katılanlar, belgeden anlaşmazlık konusu olan birçok bölümü çıkardılar. 2011 baharında, Devlet Başkanlığı görevinin sona ermesine yalnızca bir yıl kalan Medvedev, bir anlaşma oluşturma vaktinin geldiğine karar verdi. Önemli toplantı – Rusya'nın başkanlığında 2009'dan bu yana gerçekleştirilen dokuzuncu üç taraflı toplantı- Özerk Müslüman Tataristan Cumhuriyeti'nde, Rusya'nın Volga Nehri üzerindeki Kazan şehrinde gerçekleşecekti. En son hamle, Fransa ve Amerika'yla eşgüdüm içinde yapıldı. 26 Mayıs'ta, Fransa Deauville'de gerçekleşen G8 zirvesinde, Devlet Başkanları Medvedev, Obama ve Sarkozy, Ermenistan ve Azerbaycan'a Kazan'da Temel İlkeler üzerinde anlaşmaya varma çağrısında bulunan bir demeç yayımladılar. Söz konusu demeç bir uyarı da içeriyordu: "Gecikme, yalnızca her iki tarafın anlaşmaya varma iradelerinin sorgulanmasına neden olacaktır." Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, nihai taslağı oluşturarak incelenmesi için Bakü ve Yerevan'a gönderdi. Başkan Obama, toplantının arifesinde iki cumhurbaşkanına da telefon ederek, onları "barışçıl bir çözüme doğru kararlı bir adım" atmaya teşvik etti. Amerikalı eşbaşkan, Büyükelçi Robert Bradtke, gerçekleşecek görüşmeleri, "süreç içinde, 2001'den, Key West'ten bu yana belki de en önemli nokta" olarak nitelendirdi.

Cumhurbaşkanları Kazan'a vardı; Volga Nehri kıyısında, tarihi merkezde bie gezinti yaptılar ve davet edildikleri festivalin başrolündeki at yarışını izlediler. Daha sonra, saat akşam 9'da, üç saatlik bir görüşme için masaya oturdular. Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarının yanında, dışişleri bakanları ve dışişlerinden sorumlu danışmanlarından birisi bulunuyordu. Fransız, Rus ve Amerikalı eşbaşkanlar toplantı salonunun dışındaydılar.

Ve görüşmeler bir kez daha çıkmaza girdi. Görüşmeden sonra yayımlanan kuru bir demeç, anlaşmadan değil "karşılıklı anlayıştan" söz ediyordu. Bu kez, anlaşmayı engelleyenin Azeri tarafı olduğu ortaya çıktı. Cumhurbaşkanı Aliyev'in, bu kadar hassas bir dille kaleme alınmış bir metni anında tehlikeye sokacağını bilmesine rağmen taslak belge üzerinde bir dizi değişiklik yapılmasını istediği söylendi. Görünüşe bakılırsa, Aliyev, belgede özellikle iki noktaya itiraz etti. Bunlardan birisi, belgede "Laçın'ın koridor olmayan bölgelerine", Laçın Bölgesi'nde, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan özel koridorun dışındaki alana verilen belirsiz statüydü. Azerbaycan, eğer Laçın'ın koridor dışında kalan bölgelerinin Azerbaycan'a iade edileceği konusunda somut bir antlaşma olmazsa Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ dışında kalan bölgelerin yedisini de değil sadece altısını geri alıyor gibi görüneceği endişesini taşıyordu. Bir başka büyük itiraz konusuysa, Dağlık Karabağ'a verilecek "geçici statünün" doğasıydı. Azeri tarafı, bu statünün uluslararası tanınmaya yakın olduğunu söylüyordu.

Tüm bunlar, meşru müzakere konularıydı- ancak Azerbaycan tarafına sorulması gereken asıl soru, tüm bunları neden Kazan toplantısından önceki istişare döneminde dile getirmedikleriydi.[17] Eğer Azerbaycan Rusya'nın barış sürecini tekeline almasından korkuyorsa Kazan'da ilerleme kaydedilememesinin diğer arabulucular, Fransa ve ABD'nin de ilgisini azaltacağını tahmin edebilirdi. Birçok gözlemci, Bakü'nün zamana oynamaya ve ilerde daha avantajlı bir anın gelmesini beklemeye karar verdiğini düşünüyordu. Bu Ermenilere de uyuyordu –Kazan taslağına Moskova'nın kollarını bükmesinden sonra isteksizce ve Karabağ Ermenilerinin teyidini almak koşuluyla evet demişlerdi. Ama, mevcut durum onların da daha çok işine geliyordu.

Bir Cinayetin Gölgesi

2011-2012'de, Dağlık Karabağ barış sürecinin üzerine tehlikeli bir yorgunluk çökmüştü. İki taraf arasındaki psikolojik uçurum yalnızca daha da derinleşmişti. Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının yanı sıra ihtilafın da başlangıç tarihinin yirminci yıldönümü yaklaşırken, görünürde sakin olan mevcut durumun nihayetinde sürdürülemez olduğu ve barıştan ziyade savaşla bozulacağından endişe duyuluyordu.

Ağustos 2012'de, unutulmaya yüz tutmuş bir mesele tekrar alevlendi ve ihtilafa doğru ilerlemeye başladı. 2004'te, Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de şok edici bir olay olmuştu. Bir NATO programı, dost ülkelerden subayları, aynı çatı altında, aynı odaları ve sınıfları paylaşarak İngilizce öğrenmeleri için bir araya getirmişti.

19 Şubat 2004'te, gece yarısı Azeri Teğmen Ramil Seferov, Ermeni Teğmen Gurgen Margaryan'ın odasına girdi; Margaryan'ı baltayla, başını neredeyse vücudundan ayırarak hunharca öldürdü. Daha sonra, ikinci Ermeni bir Ermeni subayı da öldürmeye çalıştı. Neyse ki, subayın kapısı kilitliydi. Seferov, 1977'de Karabağ'ın güneyindeki Cebrayıl kentinde doğmuştu. İlk gençliğinde, 1993'te memleketinin Ermeni kuvvetler tarafından alınmasına tanık oldu, ama kendisi savaşamayacak kadar küçüktü. Polise verdiği ifadede, 1992'de Hocalı'da gerçekleşen katliamdan söz etti, "Hiçbir Ermeni'yi öldürmediğim için kendimi kötü hissediyordum" dedi.[18]

Ermenistan ve Azerbaycan'da hem öldürülen hem öldüren hemen milli kahraman ilan edildi. Yerevan'da, genç subay Margaryan'ın cenazesi, sembolik olarak 1988'te meydana gelen Sumgayit pogromlarının yıldönümünde düzenlenen, halkın katılımıyla gerçekleşen bir törenle kaldırıldı. Azerbaycan'da dışişleri bakanlığı cinayetle ilgili üzüntüsünü beyan ederken, Seferov birçok kişi tarafından kahraman ilan edildi.

Nisan 2006'da, Seferov Macaristan'da Ermeni meslektaşını öldürmekten ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. Kimileri, genç Ermeni ve Azerilerin birbirlerine karşı daha hoşgörülü olacağını ummuştu. Margaryan cinayeti ve toplumun cinayete gösterdiği tepki, bunun tam ter-

sine işaret ediyordu: Sovyetler Birliği dönemi sonrası yetişen, milliyetçi propagandadan oluşan bir menüyle beslenen ve kişilerarası temastan mahrum kalan genç nesil aslında ihtilafta öteki tarafa daha düşmanca yaklaşıyordu.

Seferov, Macaristan'da hapis cezasını çekerken, meseleden uzun bir süre ses çıkmadı. Derken, 31 Ağustos 2012'de, önemli bir duyuru yapıldı. Macaristan, sözde Seferov'un cezasının geri kalanını kendi ülkesinde çekmesi koşuluyla, Seferov'u iade etmeyi kabul etmişti.

Gerçekteyse, Seferov Bakü'de uçaktan iner inmez Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından affedildi. Üstelik, çiçeklerle karşılandı, kendisine Bakü'de bir daire hediye edildi ve rütbesi binbaşılığa yükseltildi. Azerbaycan televizyonu, Seferov'u Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Şehitler Hiyabanı'ndaki mezarını ziyaret ederken görüntüledi. Meşhur olmasının bir Ermeni'yi uykusunda öldürmekten başka hiçbir sebebi olmayan bir adamın bir kahraman gibi karşılanması, Azeri yetkililerin kasıtlı olarak yaptığı bir provokasyondu. Ermenistan'da beklendiği üzere büyük bir öfke dalgası ortaya çıktı. Ermeniler, böylelikle, Azerbaycan'da hiçbir zaman güvende olmayacaklarının kanıtlandığını söylediler. Azerbaycan'ın hareketi uluslararası düzeyde de kınandı. Beyaz Saray sözcüsü, Başkan Barack Obama'nın "çok endişeli" olduğunu ve affın "bölgedeki gerilimi azaltma ve uzlaşmayı destekleme çabalarına ters düştüğünü" söyledi.

Azerbaycan, eylemlerini 2001'de Fransa'da hüküm giymiş bir Ermeni teröristin, hapishaneden salıverildikten sonra Ermenistan'a sığmaması meselesini gündeme getirerek savunmaya çalıştı.[19] Seferov'un gözden uzak kalmasına da özen gösterdiler. Ama, her ne kadar Azerbaycan Eurovision Şarkı Yarışması gibi organizasyonlara ev sahipliği yaparak saygınlık kazanmaya çalışsa da bu olay Azerbaycan'ın uluslararası imajını zedeledi.

Daha da önemlisi, Seferov'un affedilmesi, zaten sendeleyen Minsk Grubu barış sürecine de ağır bir darbe indirdi. Azerbaycan yönetimi, milliyetçi seçmenin onayını almak gibi gelip geçici bir ödül karşılığında neden bu provokasyonla uluslararası camianın gazabını üzerine

çekmeye hazırdı? Bu hareket, ihtilafın başladığı, Gorbaçov döneminin üzerinden neredeyse 25 yıl geçmişken, Karabağ ihtilafının hâlâ kendi kendini ateşleyen bir yıkım yolunda ilerlemeye devam ettiğinin göstergesinden başka bir şey değildi.

SONUÇ
KARABAĞ'DA BARIŞ ARAYIŞI

Donmuş Değil

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ ihtilafı, sık sık, "donmuş bir ihtilaf" olarak nitelendirilir. "Donmuş", yanlış anlaşılmalara sebep olan, hatta, neredeyse tehlikeli bir sıfat. İhtilaflı bölgedeki farklı unsurlar, ihtilafın arkasında yatan sebepler çözümsüz kaldığı sürece, sürekli hareket halinde.

Karabağ ihtilafının doğası, 1988'de, ilk ortaya çıktığı tarihten bu yana tanınmayacak bir hale gelecek kadar değişti. Sovyetler Birliği'nde siyasi bir anlaşmazlık olarak doğan ihtilaf, devletlerarası bir savaşa dönüştü. Ermenistan, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ, 1994'te ilan edilen ateşkesten bu yana gelişmeye devam etti. Bilhassa Azerbaycan, 21. yy'ın ilk on yılında büyük bir dönüşüm geçirdi. 2005-2025 yılları arasında, Azerbaycan'ın petrol ve doğalgazdan elde ettiği toplam gelirin 120 milyar dolara ulaşacağı tahmin ediliyor.[1] Azerbaycan'ın devlet modelinde birçok yapısal kusur bulunuyor ve uzun vadede ne kadar sürdürülebilir olduğuna ilişkin pek çok soru var. Ama, Bakü'nün uluslararası düzlemde çok daha fazla güven sergilediğine kuşku yok.

Bu güven, yalnızca, bir önceki bölümde tartışılan devasa savunma bütçesinden kaynaklanmıyor, Ermenilerle sürüncemede kalan söz düellosunda da kendini gösteriyor. 2012 yılında, Bakü dünya çapında, altmışın üzerinde büyükelçilik açmıştı ve BM Güvenlik Konseyi'ndeki iki yıllık üyelik döneminin başındaydı.

Azerbaycan, tüm bu platformları, uluslararası camiadaki muhataplarına, zorla, bir numaralı iç ve dış meselesi, Karabağ ihtilafıyla ilgili şikâyetlerini hatırlatmak için kullanıyordu. Bu sırada, Ermeniler de boş durmadı. İhtilafın yarattığı uçurumda, kendi taraflarında, kontrol ettikleri topraklarda, savaş sonrası mevcut durumu sağlamlaştırmaya çalıştılar. Dağlık Karabağ'da, 1988'den bu yana, etnik olarak karma bir yerde yaşama tecrübesi olmayan ve Azerilerin "saldırganlar" olduğunu düşünen bir Ermeni nesil yetişti. Diğer toplumla dostane ilişkiler yürütmek istediğini söyleyen Ermenilerin sayısı Azerilerden yüksek –ama bu mutlaka daha hoşgörülü oldukları anlamına gelmiyor. Azerilerle daha iyi ilişkilere sahip olmayı isteyen Ermenilerin çoğu, Ermenistan'ın fethedilmiş toprakları Azerbaycan'a bırakmasına hazır olmadığını söylüyorlar –"pasif agresif" olarak nitelendirilebilecek bir tutum içindeler.

Tüm bunlar, yerelde sert diplomatik yaklaşımlara dayanak olan gerçekler. Her iki taraf da, kendi tezini desteklemek için uluslararası hukukun ve uygulamaların farklı ilkelerini kullanıyor. Azerbaycan, Sovyetler Birliği zamanındaki sınırlarını koruma iddiasıyla, "toprak bütünlüğü" ilkesine vurgu yapıyor. Azerbaycan'a göre, uluslararası hukuk, her ne kadar Dağlık Karabağ 20 yıldır Ermenilerin elinde olsa da, Azerilerin Dağlık Karabağ üzerindeki iddialarını tanıyor. Yalnız, bu tutum Azeriler için bir tehlike arz ediyor: Bir nesil boyunca ya da daha uzun bir süre, yasalarca verilen haklarını iddia edebilirler; ama, bölgede hiçbir şey değişmez, hayat devam eder ve o hakları neredeyse tamamen değersiz hale getirir – Filistinliler ve Kıbrıs Rumlarının tecrübe ettiği söylenebilecek bir durum.

Ermeniler de, realpolitik diplomasinin, eninde sonunda tarihin şekillendirdiği bu durumu onaylayacağına inanıyor. Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan *de facto* olarak ayrılmasını sağladıkları ve bölgenin

yapısını yeniden şekillendirdikleri için, bu durumun eninde sonunda tüm dünya tarafından kabul edileceğine inanıyorlar. Dünyanın, genellikle bir ülkenin topraklarının o ülkeden ayrılmasına kaş çatarken, savaştan çok daha fazla nefret ettiğini gözlemlemekten de cesaret alıyorlar. Dünyada, egemenlik meselesinden doğan diğer ihtilafları da ilgiyle takip ediyorlar. Kimi durumlarda (Eritre, Güney Sudan) dünyanın bir ülkenin bölünmesine onay verdiğini, kimi durumlardaysa (Kosova, Abhazya ve Güney Sudan) en azından bir büyük gücün, sözüm ona ebeveynine meydan okuyarak bağlı bulunduğu, Sırbistan ve Gürcistan'dan ayrılan bölgeleri tanıdığına işaret ediyorlar. Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, 2011'de bir gazeteye verdiği röportajda bu noktaya temas etti:

> Emsal teşkil etmesi açısından, evet, yeni devletlerin oluşturulmasının dünyanın Dağlık Karabağ halklarıyla ilgili algısı üzerinde olumlu bir etkisi oldu. Burada asıl mesele, Kosova, Güney Sudan, Abhazya veya Güney Osetya'yı tanımamız değil; uluslararası camianın farklı kombinasyonlarda, şu ya da bu özel durumda, ayrılmanın, kendi kaderini tayin etme hakkının gerçekleştirilmesinin yasal bir formu olduğunu kabul etmesi.[2]

Ermeni tarafının karşısında bulunduğu sorun, durum, *de jure* değil yalnızca *de facto* olarak lehlerineyken, onu ellerindeki tüm diplomatik ve askeri imkânları kullanarak savunmaları gerekmesi. Ayrıca, yalnızca Karabağ'ı değil, Karabağ'ın etrafındaki Azeri topraklarını da tutarak, dünyanın büyük bir bölümünün gözünde uluslararası normları ihlal eden bir ülke olmaya devam edecek. Üstelik, Karabağ ve diğer topraklar arasındaki sınır bulanıklaşmaya devam ederse, dışardan bakan birçok kişi, Ermenistan'ın konumunu, Karabağ Ermenilerin kendi kaderlerini tayin etmeleri için yürütülen bir mücadele değil, fetih için yapılan "yayılmacı, milliyetçi" bir savaş olarak görmeye başlayacak. Azerbaycan, uluslararası camiada, kuşkusuz, Ermeni tarafını güvensiz bir belirsizlikte tutacak ve Dağlık Karabağ'ın tanınmasını engelleyecek kadar nüfuza sahip.

Acı Verici Mevcut Durum

Her ne kadar savaş olmasa da, Karabağ ihtilafının yarı barışçıl mevcut durumunun hâlâ ne kadar zarara sebebiyet verdiğini unutmamak gerekiyor. Güney Kafkasya'nın ihtilaf olmaksızın nasıl görüneceğini kısa bir süre hayal etmek bile ihtilafın verdiği hasarın büyüklüğünü hatırlatmaya yetiyor. Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki bölgenin tamamında haberleşme ağları kapalı, iki ülkenin de siyasi gelişimi engellenmiş durumda ve ekonomik kaynaklar, temel ihtiyaçlar yerine silah tedarikine aktarılıyor.

Mevcut durum, yirmi yıl önce sürülen Azeri mültecileri, Ermenistan'ın boş köylerini ve bölgenin tamamında sıradan vatandaşı zora sokmaya devam ediyor.

Bölgede ihtilaftan gereksiz yere mağdur olan, fakat çoğu kez de unutulan iyi bir örnek de, Azerbaycan'ın tecrit edilmiş eksklavı Nahçıvan. Nahçıvan'ın ülkenin geri kalanıyla ortak sınırı yok ve Ermenistan, İran, Türkiye arasında sıkışıp kalmış. 1991'de, Ermenilerin sınırlarını kapatarak, bölgeyi çifte abluka altına almasından bu yana, neredeyse dış dünyadan tamamen kopuk bir bölge. 2000'de Nahçıvan'ı ziyaret ettiğimde, kendimi çıkmaz sokaktaymış gibi hissetmiştim, Patagonya kadar uzak bir yermiş gibi gelmişti bana. Büyük, paslanmaya yüz tutmuş trenler, istasyonun kenarında duruyordu. Fabrikalar, hiçbir zaman pazara giremememiş, işe yaramaz Sovyet makineleriyle doluydu. Nahçıvan, aynı zamanda, Azerbaycan'ın en baskıcı bölgesi olmakla meşhurdu. Yerel yönetim, en küçük çatlak sesi dahi susturuyordu. Yine burada, tarihi Culfa kenti yakınlarında bulunan, Ortaçağ'dan kalma, meşhur bir Ermeni mezarlığında, titizlikle oyulmuş binlerce khachkar, görünüşe bakılırsa, bölgenin Hıristiyan mirasını silmeye yönelik bir kampanya sırasında imha edildi. Bu kitlesel, vandalizmin haberleri ilk olarak 2005'te çıktı ama Azeri yetkililer bağımsız tanıkların bölgeye tam olarak erişmelerine izin vermedi.[3]

Nahçıvan'a ulaşmak güç. Ya uçakla Bakü'den, ya da karayoluyla Türkiye'nin doğu ucundan veya İran'dan geçmeniz gerekiyor, ki sınırı geçen tüm araçlardan yüksek vergiler alınıyor.

Ekim 2000'de gittiğimde, kışın ilk soğuk havaları başlamıştı bile. Nahçıvan Belediye Başkanı Veli Shakhverdiev, bir gaz şişesiyle aydınlanan ısıtıcının çakmağını yakarken, insanların altı ay boyunca nasıl ısınacaklarını da gösteriyordu. Shakhverdiev, enerji sıkıntısından dolayı, elektrik kullanımıyla ilgili daha sıkı tedbirler almak zorunda olduklarını söyledi. Caddeler aydınlatılmayacak ve mağazalar elektrik kesintileri yaşayacaktı. Geçmişte, Nahçıvanlılar doğalgazlarını –diğer ürünlerin çoğu gibi- Ermenistan üzerinden alırdı. En yakın büyük şehir Bakü değil, Yerevan'dı. "Ermenilerle çok yakın, mükemmel ilişkilerimiz olduğunu söyleyebilirim" dedi Shakhverdiev. "Üniversiteyi Moskova'da okudum ve Moskova'ya bir kez olsun Bakü üzerinden gitmedim. Otobüsle, bir saat uzaklıktaki Yerevan'a giderdim. Oradan, uçakla Moskova'da. Dönüşü de aynı şekilde yapardım."[4] Bir Azeri yetkilisinden beklenmeyecek bir biçimde, Karabağ ile ilgili bir barış antlaşması hakkında olumlu konuşuyordu.

Eğer, bölgede normal bir coğrafya tesis edilse, Nahçıvan, doğuyu ve batıyı birbirine bağlayan bir kavşak olurdu. Şu anki haliyle, Ermenistan ve Azerbaycan arasında, her iki tarafın da diğer tarafa mümkün olduğunca fazla acı çektirmeye çalıştığı, yavaş çekimde, bir "intihar paktı".

Nedenler ve Açıklamalar

İlk bakışta, bu kadar küçük bir yerdeki bir ihtilafın, bu kadar fazla hasara neden olması olağandışı geliyor. 1988'de, Dağlık Karabağ ihtilafı, bir hortum gibi görünüyordu: Küçük merkezinden, büyük bir alanda yıkıma sebep olmaya başladı, bariyerleri savurdu, yolları kapattı ve eski komşuları birbirine düşürdü. Ama, orada yaşananlar, bölge siyasetinin gerçek yapısal zayıflıklarından kaynaklanıyordu ve bu durum bize, ihtilafların nasıl ortaya çıktığıyla ilgili çok şey anlatıyor.

Öncelikle, Karabağ ihtilafının ne *olmadığıyla* başlamakta fayda var. Üç yanlış kavram reddedilmeli. İyi haber şu ki, bu kitabın göstermeye çalıştığı gibi, Karabağ "eski nefretlerden" doğan bir ihtilaf da değil. 19. yy'ın sonu gelmeden önce Ermeniler ve Azeriler, bu bölgedeki başka herhangi iki milletten daha sık savaşmıyorlardı. "Güzel bir geçmiş" olarak betimleyebileceğimiz birçok noktayı da paylaşıyorlar. 20. yy'ın

büyük bir bölümünde, iki etnik grup arasındaki ilişkiler, genel olarak iyi bir seyir izledi. Tabii ki, Ermeniler ve Azeriler arasında, gerçek sürtüşmeler de yaşanıyordu. Hatta, bu sürtüşmeler, 1905-1906, 1918-1920 ve tekrar 1988'den sonra kanlı toplumlararası şiddet olaylarına dönüştü. Ama bu şiddetin din veya kültürden doğan, doğuştan gelen bir husumetten kaynaklandığı düşünülmemeli. Ermenistan ve Azerbaycan'ın siyasi ortamlarının dışında, Hıristiyan Ermeniler İran'ın Şii Azerileriyle iyi anlaşıyorlar. İki toplum, Gürcistan'da sorunsuz bir biçimde yan yana yaşıyorlar. Şiddet, döneme özel siyasi ve sosyo-ekonomik ayrılıklardan doğdu –her seferinde, Rusya'nın iktidarı zayıflarken ve Rusya iki etnik grup arasındaki anlaşmazlıklara hakemlik edemez veya etmek istemezken.

Şiddete rağmen, iki etnik grup arasındaki pek çok bağ varlığını korudu. Güney Kafkasya'daki seyahatlerimden edindiğim tek bir genel geçer izlenim varsa, o da ayrılık hatlarının halkların ortasından geçtiğidir. Aynı kişide, hem nefret dolu güdüler, hem uzlaşma isteği bir arada yaşıyor. Ermeniler ve Azeriler, aynı anda hem dost, hem düşman olabilir. Saldırganlık ve uzlaşma, kişisel dostluklar ve ulusal söylenceler arasında kalmışlar.

Tezat, en üst düzey yetkililerde de görülüyor. Karabağ doğumlu Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, sert bir adam. 2000'de, kendisi savunma bakanıyken tanıştık. Sovyetler Birliği zamanında, Stepanakert Komsomolu'nda birlikte çalıştığı Azeri meslektaşlarından gerçek bir sevgiyle söz ediyordu. "Azerice biliyordum. Bir sürü Azeri arkadaşım vardı" dedi Sarkisyan –ama bu anıları, Azerbaycan'la savaşmış olmakla ilgili herhangi bir pişmanlık ifadesine dönüştürmedi. Sarkisyan, röportajın sonunda beni uğurlarken, ben hiç sormadan, "En önemli mesele toprak değil. Ermenistan'da tek bir etnik grubun kalması. Vardenis ve diğer bölgelerde Azeriler nüfusun %70'ini oluşturuyordu. Kültürlerimiz uyumlu değil. Yan yana yaşayabiliriz ama iç içe değil... Sayımız çok az" dedi.[5] Belli ki, Sarkisyan için tarihin ayak sesleri, eski dostlarının seslerini bastırıyordu.

Bir başka asker, Azerbaycan'ın eski Savunma Bakanı Taceddin Mehdiyev önce savaş yanlısı konuşmasını yaptı, ama sonra beklenmedik

bir şefkat gösterisinde bulundu. Mehdiyev, Azerbaycan'ın Karabağ'ı kuvvet kullanarak yeniden fethetmesini savunan Karabağ Kurtuluş Örgütü'nün kurucularından. "Ermenileri Karabağ'dan çıkaracağız!" diye gürledi Mehdiyev. "Sonra, tarihi toprağımız Zengezur'dan da çıkaracağız." General röportajdan sonra, beni arabasıyla Bakü'nün merkezine bıraktı. Ermenistan'a gitmek üzere olduğumu duyduğunda, sözüm ona Karabağ ve Zengezur fatihi: "Yerevan'a giderseniz, Mikael Harutyunyan'ı bulun ve çok selam söyleyin. Şu an Genel Kurmay Başkanı. Askeri okulda beraber okuduk"[6] dedi.

En fazla kayıp yaşayanların, en gönlü bol kişiler olabilmesine de şaşırıyordum. Örneğin, Nailya Mustafayeva, Sabirabad dışında, "Çocukların Cumhuriyeti"nde Azeri bir öğretmendi. Oradaki herkes gibi, mülteciydi ve evini Ermeniler almıştı. Ama, öğretmen okulundan arkadaşı iki Ermeni kızdan, yemeklerini paylaştıklarından, birbirlerine şarkılar öğrettiklerinden sevgiyle bahsediyordu. Nailya, kızının şu an farklı düşünmeye başlamasından endişe ettiğini söyledi: "Televizyonda Hocalı [katliamının] fotoğraflarını gösterdiklerinde, kızım bana 'Ermeniler insan mı?' diye sordu. İnsanların böyle şeyler yapabileceğine, öldürebileceğine inanmıyordu. Ona 'Evet, insanlar' dedim. Sonra, Rus televizyonunda Ermeni bir spikerin sunduğu bir program çıktı. 'O da Ermeni. Ailesi var, çocukları var' dedim."

İkinci bir yanlış varsayım, ihtilafın sosyo-ekonomik unsurlara indirgenebileceği. İhtilaf başladığında, hem Ermeniler, hem Azeriler açıkça ekonomik menfaatlerine aykırı hareket ettiler. Grev yaptılar, ulaşım bağlantılarını kestiler, öteki toplumla bağları zedelediler. Üstelik bunların hepsini siyasi amaçlar uğrunaydı. 1988-1989'da Moskova'nın, Arkadi Volsky aracılığıyla sorunu çözmek için sübvansiyon ve sosyo-ekonomik teşvikleri kullanma çabaları da sonuçsuz kaldı. Zaman içinde, silah tüccarları, rantçılar, savaş ağaları ihtilaftan faydalanarak köşeyi dönmeye başladılar, ama ihtilafı onların başlattığı söylenemez. Buradan, arabulucular için önemli bir ders çıkıyor: Sosyo-ekonomik girişimler veya Azerbaycan'ın bereketli petrol ve doğalgaz kaynaklarını, Karabağ Ermenilerinin şüpheciliğini "satın almak" için kullanmanın sınırlı bir etkisi olacak.

Son olarak, örneğin 1994'te, Çeçenistan'daki savaşın başlangıcından farklı olarak, Karabağ ihtilafı yukarıdan aşağıya uygulanan siyasi kararlarla da başlamadı. Kanıtlar gösteriyor ki, bölgedeki ortak anlayışın tersine, 1988'den itibaren Sovyetler Birliği yöneticileri ihtilafa öncülük etmekten ziyade, ona ayak uydurmak için çabalıyordu. Ateş, onların aşağısında bir yerlerde başladı, yönetimi sardı ve çoğunu yaktı –Mihail Gorbaçov da buna dahil. Diyalog ve uzlaşma çağrısı yapan neredeyse hiç ses yoktu. Bu da, sıradan vatandaşın dökülen kanda sorumluluğu olduğunu, Ermeni ve Azeri kamuoyunun da hatırı sayılır bir güç olmaya devam ettiğini gösteriyor. Sovyet döneminin kutuplaştırıcı, siyah-beyaz siyasi dili, bağımsızlık ve milliyetçilik dönemine de taşındı: Ermeniler ve Azeriler, birbirleri için siyasi "öteki" haline geldiler. Ermeniler ve Azerilerin büyük çoğunluğunun –ötekini her gün tecrübe etme şekilleri değilse bile- siyasi kimliğinin temel bir parçası, öteki tarafın Dağlık Karabağ üzerindeki iddialarının gayrimeşru olmasına dayanıyor. Milliyetçi elitler, dümeni belli bir istikamete kırdılar belki, ama yelkenlerinde toplumun güçlü desteğinin rüzgârı vardı.

İhtilafın nedenini tek bir ifadeyle özetlemem gerekse, bu ifade, "karşılıklı güvensizlik" olurdu. Sovyet imparatorluğu çatırdamaya ve Sovyet polisi Kafkasya'dan çekilmeye başladığında, ne Ermeniler, ne Azeriler birbirlerinde güvenliklerini teminat altına alacak kadar güveniyorlardı. İki taraf da, yeni milliyetçi politikalara ve kendi etnik gruplarından silahlı adamlara başvurdu. 1918'de, Çarlık rejimi çöktüğünde de Karabağ'da çok benzer bir yapısal çöküş yaşanmıştı. Bölgede, 1915-1921 yılları arasındaki dönemde yaşanan felaket hakkında, saygı uyandıran bir çalışmaya imza atan Michael Reynolds, eserini Thucydides'in anlattığı Peloponez Savaşı kadar eski bir dersle bitiriyor: "Mutlak güvenlik arayışı yıkıma sürükler. Gelecek ne kadar önceden bilinebilirse, güvenlik de o kadar mutlaktır."[7] Günümüz Ermenileri ve Azerilerinin ortak güvenlik ihtiyacı yerine, tek taraflı güvenlik ararlerken, kulaklarına küpe olması gereken bir uyarı. Bir anekdot, bu güvenlik ikileminin ne kadar güçlü olduğunu gösteriyor. 1995'te, ateşkes antlaşmasından bir yıl sonra, Finlandiya Dışişleri Bakanlığı, Ruslarla birlikte Dağlık Karabağ ihtilafının arabulucularından biriydi. Finlandiyalılar, ihtilafın

taraflarının heyetlerini Finlandiya'nın batı yakasında, Baltık Denizi açıklarında bulunan Åland Adaları'na davet ettiler. Bu küçük adalar, Finlandiya toprağı olmakla birlikte, Finlandiya'nın İsveççe konuşan vatandaşlarına ev sahipliği yapıyor. Finlandiya Anayasası'na tabi olmaktan çıkmak da dahil, 1850'lere dayanan, geniş bir kendi kendini yönetim haklarına sahipler. Gukasyan, bir noktada, Finlandiyalı ev sahiplerinin kendisini kenara çekip, Åland Adaları'nın Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda iyi bir model teşkil ettiğini söylediklerini anımsıyor: " 'Burası, iyi bir model," dediler, ben de 'Ben –isterseniz şimdi- Finlandiya'ya bağlanmaya hazırım! Ama Azerbaycan'dan söz ediyoruz" dedim."[8]

Bu hikâyenin de gösterdiği gibi, Ermeni-Azeri ihtilafı, yalnızca Dağlık Karabağ'ın statüsünün ne olacağından ibaret değil. Eğer, iki taraf da, bir mucize eseri, bu küçük dağlık bölgenin statüsü meselesinin üzerinde anlaşmaya varamadıkları tek konu olduğuna karar vermiş olsaydı, izlenecek yol göreli olarak kolay olurdu. Meseleyi, İskandinavya tarzı yasal bir karmaşaya indirgeyebilir; nihayetinde Liechtenstein veya Åland Adaları'ndaki gibi, egemenlikle ilgili yaratıcı çözüme benzer bir düzenleme yapar; bir arada yaşama konusunda kolları sıvayabilirdiler. Gerçekten de, Minsk Grubu müzakerecileri tarafından hazırlanan "Temel İlkeler" belgesi, egemenlikle ilgili bu tür karmaşık bir çözüm önerisi getiriyor. Şüphesiz, sorun, tarafların birbirine güvenmemeleri ve yakın zamanda, karşılıklı öldürme ve öldürülme tecrübesi yaşamış olmaları.

Karşıt Anlatılar

Karabağ ihtilafı, 1988-1994 arasında, Sovyetler Birliği'nin yıkılışının paralelinde ortaya çıktığı için, bağımsızlığını yeni kazanmış iki ulus devletin kitlesel bakışını şekillendirdi; bu iki devleti, âdeta, birbirlerine mütemadiyen karşıt, iki mıknatıs haline getirdi.

Yirmi yıl sonra, Azerbaycan yönetimi hâlâ Ermenistan'la ilgili sağlıksız bir saplantıyı sürdürüyor ve ülkesini Ermenistan karşıtı olarak tanıtıyor – Ermenistan için de aynı şey geçerli. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, neredeyse her konuşmasında Ermenistan'ı karalıyor. Kısmen,

Ermenilere karşı, yeni, beklenmedik bir güç hissinin tadını çıkarıyor: Birçok Azeri, hâlâ Rus ya da Sovyet yönetiminde Hıristiyan komşuları Ermenilere göre daha az kayırıldıkları gerekçesiyle kızgınlık duyuyor. Maalesef, Azerbaycan Cumhurbaşkanı, mevcut durumla ilgili tezini (epey şüpheli) tarihi iddialarla da desteklemeye girişerek Ermenistan'ın geleceği gibi geçmişini de reddediyor. Örneğin, Ocak 2012'de, Aliyev, ateşkes hattı yakınlarında, Azeri askerlere şunları söyledi:

> Her ne kadar, mevcut Ermenistan Devleti, tarih boyunca Azerbaycan'a ait olan topraklarda kurulmuş olsa da, diğer devletlerin topraklarında gözümüz yok. Bilim adamlarımız, benim tavsiyem üzerine bu tarihle ilgili muhteşem kitaplar yazdılar ve araştırmalar gerçekleştirdiler. Özellikle, Erivan [Yerevan] Hanlığı bizim tarihi toprağımız. Erivan Hanlığı, Zengezur, Karabağ bizim topraklarımız. Buradan, mevzinizden Gülistan kentini görebiliyoruz. Gülistan Antlaşması'nın imzalandığı şehir. Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarından sonra Ermeniler, kitleler halinde, bugün İran'da bulunan topraklardan gelerek buraya yerleştiler.[9]

Ermenistan'ın Azerbaycan'a mesajıysa galibin burnu havada küçümseyiciliğiydi daha ziyade. Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, genelde, "Azerbaycan" kelimesini yalnızca yurt dışında kullanıyor. Aralık 2010'da, Astana'da gerçekleşen AGİT zirvesinde yaptığı konuşmada, Ermenistan'ı Azerbaycan'ın soykırımcı saldırganlığıyla mücadele etmek durumunda kalan, barış için çabalayan bir ülke olarak gösterdi. Sarkisyan, yine aynı konuşmada, ilk kez, açıkça, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanıyarak süreçten çekilebileceği tehdidini yöneltti:

> Ermenistan, Dağlık Karabağ'da çatışmaların yeniden başlamasını kesinlikle reddetmektedir. Azerbaycan'ın askeri saldırılara başvurması halinde, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni *de jure* olarak tanımak ve Artsakh halkının güvenliğini sağlamak için tüm güçlerini seferber etmekten başka seçeneği kalmayacaktır. Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içinde geleceği yoktur ve çözüm ne olursa olsun, Karabağ halkının iradesinden kaynaklanmalıdır. Bu, insanların kendi kaderlerini tayin etme hakkı eksenidir. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ üzerindeki iddiaları, her türlü hukuki, siyasi ve ahlaki temelden yoksundur.[10]

Elbette, bu konuşmalar, yurt içine yönelik siyasi mesajlardan ibaret. Demokratik seçimlerle, siyasi meşruiyeti tam anlamıyla tesis edilmemiş hükümetler için, Karabağ ihtilafı, ülke dışındaki bir düşmana karşı destek toplayarak, insanları tek bayrak etrafında bir araya getirmek için faydalı bir siyasi araç. Ne Ermenistan, ne Azerbaycan yöneticileri, Karabağ ihtilafı konusunda uzlaşmaya varmak için daha cesur adımlar atma çağrısı yapacak kadar faal bir seçmen kitlesine sahip. Ancak, hükümetin daha sert bir çizgi benimsemesini isteyen muhalefet güçleri -Azerbaycan'da Müsavat Partisi ve Halk Cephesi, Ermenistan'da Taşnak ve Miras Partisi– var. Aliyev ve Sarkisyan'ın söylemleri de, kısmen, muhalefetin sesini kesmeye yönelik bir yaklaşım içinde.

Cumhurbaşkanları, hızlı yayılan ulusal anlatıları ifade ediyorlar. İki taraf da, ötekinin saldırganlığıyla özdeşleştirilen kara gün listesindeki olayları anıyor. Bu kara yıldönümleri, gerçekten yaşanmış trajik olayların anıldığı günler. Ancak, elbette, seçici bir biçimde, öteki tarafa çektirilen acıyı da görmezden geliyor. Her iki anlatı da kırılganlık dolu derin bir güvensizliği dile getiriyor.

Ermeni tarafı, 1988 Sumgayit pogromları ve 1990 Bakü pogromları ve 1991-1992 yıllarının, Stepanakert'in bombalandığı, Karabağ'ın işgal edildiği dönemin hikâyesini anlatıyor. Hikâye, yalnızca Azeri tarafının eylemlerinden dolayı şiddete dönüşmüş siyasi bir hareketin ve neredeyse yenilecekken kazanılan bir zaferin hikâyesi. "Soykırım" sözcüğü, Ermeni tarihinin yıllıklarında yazanlara uyması için anılıyor. Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Ocak 2012'de, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin kuruluşunun yirminci yılı vesilesiyle yaptığı bir konuşmada şu sözleri sarf etti:

> Yirmi yıl önce, tarihin çarkını döndürdük. Bu mühim tarihte, halkımız, haklarımız ve menfaatlerimizin korunması sorumluluğunu tamamen üstlenerek yeniden bağımsız bir devlet oldu. Bu tarihi yükseliş döneminin en önemli başarılarından birisi de, Ermenistan ordusunun kurulmasıydı. Ermeni halkının, özellikle, Artsakh Ermenilerinin üzerine çöken soykırım tehlikesinin engellemek için hayati öneme sahipti.[11]

Azeriler, Ermenilerin güvensizlik anlatısını güçlendiriyor. Azeri yetkililer, gittikçe artan bir şekilde, 1915'te Osmanlı Ermenilerinin öldürülmesi meselesine ağırlıklarını koymaya ve cinayetleri "sözde soykırım" olarak nitelendirmeye başladılar – halbuki sessizlik daha akıllıca bir strateji olurdu.[12]

Azerilerin trajedi hikâyesi, en fazla Şubat 1992'de gerçekleşen Hocalı Katliamı ve 1992-1994 yıllarında Karabağ içindeki ve etrafındaki kentler ve bölgelerin kaybına vurgu yapıyor. Toprak kaybı derinden hissediliyor. Çünkü, Azerilere, Ermenilerin daha devletlerini inşa edemeden parçaladıklarını anlatıyor. Kaldı ki, Azerilerin bam teline basmak için, Ermenilerin tarihi şecere hikâyeleri karşısında, Azerbaycan'ın millet olma hakkının olmadığını söyleyerek ellerinden geleni yapan Ermeniler de yok değil. Ermenilerden sık sık duyulabilecek bir yorum, Azerbaycan'ın, etnik azınlıklara baskı uyguladığı için ayakta kalamayacak bir devlet olduğu –yalnızca Ermeniler değil, Müslüman Lezgiler ve Talışlar de dahil. Levon Mikaelyan'ın 2010'da yaptığı bir yorumda, "sözde Azerbaycan" demesi dikkat çekici:

> Dış dünyadan tamamen gizli olan bu süreçler, sözde Azerbaycan'ın topraklarının tamamını, özelllikle, Artsakh gibi, kuzey ve güneyde yerli halkları, Lezgiler ve Talışlar ile birlikte zorla kendi topraklarına kattığı toprakların tamamını kapsıyor. Ve biz, Ermeniler, tarihi olayların amansız hızını ve bu halkların devlet sahibi olma arzusunu tam olarak idrak edebiliyoruz.[13]

Ermenistan ve Azerbaycan'ın ikiz anlatıları da tarihe bakıyor ve emperyalist zulmün ardından gelen dekolonizasyon sürecinin hikâyeleri halini alıyor. Mütemadiyen tekrarlanan bu anlatıları dinledikçe, arka planda bekleyen, daha büyük iki düşmanın varlığını sezmeye başladım. Rusların ve Türklerin gerçek tehdit olduğu hissi, her iki ülkede de öylesine yaygın ki, neredeyse rastgele seçilmiş, iki yorum durumu özetliyor. 2000'de, Ermenistan'ın eski komünist partisi birinci sekreteri Aram Sarkisyan bana: "Bugün, Ermenistan, Türkiye'nin Türkçe konuşan devletlerle birleşme umudu yolundaki küçük bir engelden ibaret. Çünkü, onların Azerbaycan'la birleşmesine izin vermiyoruz"[14] dedi. Diğer bir deyişle, Azerbaycan, Türkiye'nin tarih boyunca beslediği ve Ermenistan'ı imha etme ihtirasının suç ortağı olarak görülüyor.

1915 Soykırımı'nın tecrübesinden çıkan bu Ermeni anlatısı, Azerilerin Türklerle aynı halk olmadığını; Azerbaycan'ın hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmadığını; 20. yy tarihinin Ermenilerin Azerilere karşı zulümlerini anlatan birçok sayfayla dolu olduğunu ve Ermenilerin kendi topraklarındaki Azerileri son derece acımasız bir muameleye tabi tuttuğu gerçeğini küçümsüyor.

Birçok Azeri'nin Rusya'yı anlatmak için kullandığı kelimeler, Ermenilerin anlattığı hikâyenin neredeyse aynısı. Azerilerden, Karabağ Ermenilerinin ayrılma taleplerinin Rusya'nın Azerbaycan'a boyun eğdirme ve ülkeyi parçalama planlarının bir parçası olduğunu dinledim. Eski Azerbaycan Cumhurbaşkanı Danışmanı Vefa Guluzade şunları yazdı:

> İçine çekildiğimiz ihtilafın "Ermeni-Azeri" ihtilafı olduğunu söylediğimizde, hem kendimizi, hem başkalarını yanlış yönlendiriyoruz. Gerçekte, bu, Ermenistan'ın yalnızca efendisinin emirlerini uyguladığı, Rusya-Türkiye karşılaşmasının son eylemi. Ama, Azerbaycan, ana hedefe giden yolda küçük bir bariyer. I. Dünya Savaşı sırasında, yüzyılın başında bile, Rusya'nın Ermenileri Türkiye'ye karşı kullandığı biliniyor. Görünüşe bakılırsa, tarih tekerrür ediyor.[15]

Yani, Büyük Türkiye'nin önündeki "küçük engel", Ermenistan yerine, Rus emperyalizminin ilerleyişinin önünü kesen, "küçük bariyer" Azerbaycan'ı görüyoruz. Azerbaycan'ın hikâyesinde de Azeriler, Rus/Ermeni saldırganlığının pasif mağdurları. Ama, Moskova'nın Azerbaycan'ı zaman zaman bir tehdit değil, stratejik bir müttefik olarak gördüğü gerçeğini göz ardı ediyor ve Ermenileri kendi meşru istekleri olan aktörlerden ziyade, Rusya'nın talimatlarını gerçekleştiren bir robota indirgiyor. Her iki durumda da, küçük komşusuna yönelik şiddetle ilgili sorumluluğunu, çok daha büyük bir "Büyük Gücü" anarak üzerinden atmış oluyor.

Kafkasya'nın Mahpusları

Kafkasya halkları, siyasette jeopolitiğe oynamaya bayılır, ama benim çıkardığım sonuç, ulusal anlatılarla desteklenen yerel gerçekliklerin Ermeni-Azeri ihtilafında belirleyici olduğu ve büyük güçlerin

etkisinin ikinci planda kaldığı. Taraflar, konumlarını değiştirmeye yanaşmadıkça, dışarıdan bir güç ihtilafı sona erdiremez. Diğer bir deyişle, taraflar dışında kimse, barışı onlardan daha fazla isteyemez. İşte, Mihail Gorbaçov'dan George Bush'a, Dmitri Medvedev'e kadar ihtilafa hakemlik etmeyi deneyen birçok lider, bu gerçeği zor yoldan, yaşayarak öğrendi.

Dağlık Karabağ ihtilafı, aslında daha geniş bir siyasi ve yasal bağlam içinde oluştu. Yerelde liderler barış üzerinde anlaşmaya varsa bile, barışın uygulanması uluslararası düzeyde ortak çabalar gerektirecek. Bu noktada, Güney Kafkasya'nın tarihi cesaret vermiyor: "Büyük Güçler", bu "arada kalmış bölgeler" konusunda işbirliği yapmak yerine, genellikle birbirlerine rakip olmayı tercih ediyorlar. Ancak, "Büyük Güçler" artık çağdaş, küreselleşmiş ve düşük askeri rekabet çağına girdiler; 1915-1921 yıllarında gerçekleşen ve neredeyse kıyamete varan savaşlardan bu yana kaydedilen bir ilerlemeden, bu anlamda bahsedilebilir. Ama, rekabet hâlâ yoğun bir biçimde devam ediyor. Büyük güçlerin, günümüzde de bölgede birçok menfaati var.

Bu menfaatler, devletlerin birbirleriyle olan ikili ilişkilerinden Afganistan'daki savaşın lojistik boyutuna, enerji arzı güvenliğini sağlamak için Azerbaycan'ın rolüne, ülke içindeki Ermeni seçmenlerin oylarını kazanmaya kadar uzanıyor. Sonuçta, ortaya, lobi gruplarının belirli meseleler etrafında şekillendirmeye çalıştığı, parçalı bir gündem çıkıyor.[16] Yani, daha büyük güçlerden hiçbirinin Güney Kafkasya'nın bütününe yönelik, tanımlanabilir, genel bir stratejisi yok ve uluslararası gücün Kafkasya'daki kuyruğu, onu harekete geçirmeyi başarıyor.

Nihayetinde, dış güçler, Aleksandr Puşkin'in meşhur ifadesiyle "Kafkasya'nın Mahpusları" oluyor. Bu kaleydoskop yaklaşımının sonucunda, Karabağ ihtilafı, vakit kaybetmeden ele alınması gereken birincil bir önceliktense, yönetilmesi gereken ikincil bir uluslararası öncelik haline geldi. Ankara, Brüksel, Moskova, Paris ve Washington'daki siyasiler ve diplomatlar, ihtilafı, çözülmesi arzu edilen, fakat öncelik haline getirilmesi zor bir mesele olarak görüyorlar. Yereldeki oyuncuların, çözüme karşı gösterdikleri yoğun direnç, diğer dış güçlerle eşgüdümlü olarak çalışmanın güçlüğü ve ihtilafı çözmek için daha

fazla çaba sarf etmenin Bakü ve Yerevan'la ikili ilişkilerde, bir dizi başka sorunların yaratacağı yan etkilerle baş etmek zorundalar.

Uluslararası camianın, Güney Kafkasya ve Balkanlar'da, 90'larda yaşanan ihtilaflara verdiği cevap, eğitici bir tezat oluşturuyor. Bosna ve Kosova'nın, İran'a, Türkiye'ye, Rusya'ya, uluslararası doğalgaz ve petrol boru hatlarına yakın olan Dağlık Karabağ'a nazaran, stratejik olarak daha az hassas bir konumda olduğu neredeyse kesin. Ama, geç de olsa, ABD ve Avrupalı güçler, Batı Balkanlar'da, bu kadar yakınlarındaki bir ihtilafın devam etmesini hoşgörüyle karşılayamayacaklarına karar vermişler ve barış antlaşmasını hayata geçirmek için, on binlerce asker ve polis ve milyarlarca kaynak tahsis etmişlerdi. 1995'te, Bosna'da, NATO öncülüğündeki IFOR misyonu için konuşlandırılan 60 bin silahlı askeri, bir yıl önce imzalanan Karabağ ateşkes antlaşması için AGİT'in görevlendirdiği 6 silahsız gözlemciyle karşılaştırın.

Dağlık Karabağ'da, Minsk Grubu eşbaşkanları, Fransa, Rusya ve ABD, büyük küresel güçler olmanın yanı sıra, BM Güvenlik Konseyi'nin de daimi üyeleri. Sorun, diplomatlarının nitelikleri veya kaleme aldıkları çeşitli taslak belgelerin karmaşıklığı değil. Sorun, müzakere sürecinin yapısında. Ermenistan ve Azerbaycan'ın cumhurbaşkanları, kendilerini halk önünde her türlü siyasi hesap verebilirlikten mazur gören, son derece kapalı ve gizli bir format şekillendirdiler. Onlar görüşmeleri yönetiyor: Kamuya açık profili, hızını belirliyor ve arabuluculuk çabaları sonuçsuz kaldığında hiçbir bedel ödemiyorlar.

Minsk Grubu görüşmelerinde, Yunan efsanesi Sisifos gibi, diplomasi kayası, tepenin zirvesine kadar itildi ama hiçbir zaman zirvede kalamadı. Sürekli, tekrar aşağıya itildi. Böyle giderse, kayanın hiçbir zaman tepeyi aşamayacağına inanmak için artık daha çok sebep var. İhtilafın çözümüyle ilgili koşullar, 1997'de, Fransa, Rusya ve ABD'nin arabulucu olduğu dönemden bile daha olumsuz. O dönemden bu yana, Minsk Grubu büyükelçileri ve iki cumhurbaşkanı arasındaki göreli güç ilişkisi – uluslararası baskı ve yerelde gösterilen direnç- cumhurbaşkanlarının lehine büyük bir değişime uğradı. "Karabağ yorgunluğu" olarak adlandırılabilecek, ihtilafın hiçbir zaman çözülemeyeceğine yönelik yaygın inanış da kayda değer biçimde yaygınlaştı.

Başarısızlığın tekrarı, Minsk Grubu arabulucularını ikileme düşürüyor. Bu ikilem her yıl daha da keskinleşiyor. Her ne kadar, sürecin 20 yıldır olumlu bir sonuca ulaşamamasının nedeni kendileri değil, ihtilafın tarafları olsa da, başarısız bir sürece tutunmaya devam mı etmeliler? Yoksa, geri adım atmalı ve ihtilafın çözümünün sorumluluğunu daha ziyade taraflara mı bırakmalılar?

Eşbaşkanlar, zaman zaman, hayal kırıklıklarını kamu içinde de dile getirdiler. 22 Haziran 2006'da, Bükreş'te gerçekleştirilen toplantının başarısız olmasının ardından, AGİT Daimi Konseyi'ne ortak bir açıklama yaptılar. Açıklamada, lafı dolaştırmadan: "Eşbaşkanlar olarak, bu ilkelerin belirlenmesi, ifade edilmesi ve sonuçlandırılması konusunda, yaratıcılığımızın sınırlarına ulaştık. Arabulucuların, taraflarla düzenlenecek ek toplantılar sonrası öne süreceği ek alternatiflerin farklı bir sonuç getireceğine inanmıyoruz." İfadelerini kullandılar. Arabulucular, dürüst bir açıklama yaptılar – ama kısa bir aradan sonra çabalarını sürdürme kararı aldılar. Arabuluculuktan çekilmelerinin sonucunda tarafların ateşkes hattındaki durumu kötüleştirmelerinden korkuyorlardı.

Süregelen başarısızlık, Minsk Grubu'nun başkanlık formatını değiştirmeye değil –başka bir arabulucunun daha iyi bir sonuç üretmesi muhtemel değildi- Minsk Grubu'nun arkasındaki diplomatik desteği güçlendirmeye yönelik bir argüman. İhtilafın barışçıl yollardan çözümünde menfaati olan, ama bugüne kadar müzakere sürecini desteklemek için faydalı bir rol edinememiş –Avrupa Birliği, Türkiye, Gürcistan ve belki İran- bir dizi uluslararası oyuncu bulunuyor.

Türkiye, bu kayıp potansiyelin en iyi örneği. Başka hiçbir ülkenin ihtilafta bu derece etkisi yok. Ankara'nın Azerbaycan üzerinde büyük bir etkisi var ve Ermenistan'la kapalı sınırını açması halinde, ülkeye birçok şey verebilir. Türkiye, halihazırda, Güney Kafkasya'nın en büyük dış ticaret ortağı. Karabağ'da barış, Türkiye ile Hazar Denizi ve Orta Asya arasındaki bağlantıyı daha dolambaçsız kılacak, yeni pazarlar açacak ve Ankara'yı Kafkasya'nın yeni, güçlü bölgesel oyuncusu konumuna getirecek. Ancak, Türkiye, henüz bu bölgedeki çıkarlarını tutarlı bir strateji gözeterek çözmeyi başaramadı. Azerbaycan'la arasındaki siyasi bağlar ve Ermenistan'la ilişkilerinde süregelen sorunlar,

Türkiye'nin ihtilafı çözecek bir katalizör olmaktansa, ihtilafta oyuncu olmaya devam edeceğini gösteriyor.

Savaş Riski?

Uluslararası güçlerin taraflar üzerindeki etkisinin sınırlı olması ve tarafların birbirlerine son derece yabancı olmaları, kamuoyuna yönelik propagandayla da birleşince, Azerbaycan'ın bir noktada, yeniden savaşa girmek isteyerek felakete varan sonuçlara neden olacağına dair endişeler de büyüyor.

Korkunun kaynağı, Bakü'nün görünür biçimde tekrar savaşa girme stratejisi gütmesinden ziyade, olayların akışının yönü. Şu an Azerbaycan yönetimi, örtülü ama iyi hesap edilmiş savaş tehditleriyle yetiniyor. Cumhurbaşkanı Aliyev, konuşmalarında Karabağ sorununa değindiğinde, genellikle Azerbaycan'ın sabrının taşması halinde, ülkesinin Dağlık Karabağ'ı yeniden fethetme hakkı olduğunu iddia ediyor. Örneğin, Aralık 2010'da, gazilere yaptığı bir konuşmada şöyle söyledi:

> Meseleyi müzakereler yoluyla çözmeye gayret ediyoruz. Ama, sizin de gördüğünüz gibi, bu henüz mümkün olmadı. Bu yüzden, tüm diğer seçeneklere de hazırlıklı olmalıyız. Ordunun geliştirilmesine yönelik kaynak aktarılması, daha profesyonel hale gelmesi için tedbirler almak, düzenli tatbikatlar gerçekleştirmek, Azerbaycan'ın silahlanması için cephane ve teknoloji tedariki ile üretimini sağlamak, görüşmelerin sonuç vermemesi halinde, topraklarımızı askeri seçeneği kullanarak kurtarmamızı gerektireceği için önemli. Bu bir gerçek, en zorlu sorunumuz ve çözülmesi gerekiyor.[17]

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın konuşmalarında, çoğunlukla bir kaçış hükmü de var –Azerbaycan barış istiyor, savaş son çare– ama Ermeni tarafı bu detayı göremiyor.

2012'de, savaş olmaması için güçlü nedenler vardı. Azerbaycan'a siyasi istikrar hâkimdi –en azından dışarıya karşı öyle bir izlenim veriyordu- petrol ve doğalgaz gelirleri ekonomiye akmaya devam ediyordu. Müzakereler de devam ediyordu; iki tarafın ifade ettiği görüş ayrılıkları az sayıdaydı ve Laçın koridorunun genişliği gibi bir

iki belirgin konuya yoğunlaşılmıştı. Aliyev ve yönetimdeki elitler, zarı atsalar ve kötü giden bir askeri operasyon başlatsalar hem kendileri, hem ülkeleri için felakete varan sonuçlar doğacağının farkındaydılar. Operasyonun başarısız olma ihtimali yüksekti. Binlerce Azeri askeri, mayın tarlalarında ya da Ermeni füzelerine hedef olarak hayatını kaybedebilirdi. Petrol ve doğalgaz istasyonları vurulabilir, petrol sektöründe çalışan yabancılar apar topar ülkeden ayrılabilirdi. Hatta iktidarı bile kaybedebilirlerdi.[18]

2011'de, Azeri yetkililer, Ermeni tarafını ekonomik güçlerinin yetmeyeceği bir rekabete ve iflasa sürüklemek için silah yarışına girdiklerini duyurdular. Ama, burada endişe verici bir ivme söz konusu. Bu tür korkutucu bir silah gücüne sahip olmanın verdiği özgüven, nihayetinde, Azeri tarafının hesaplarını değiştirebilir –sonucu değiştirmese de. 90'ların ihtilafını bizzat deneyimlememiş yaşları küçük olan birçok Azeri'den ve birkaç Ermeni'den "Bu, böyle devam edemez" görüşünü duydum. Bu neredeyse kaderciliğe varan bakış açısına özgüven de eklenince, zehirli bir karışım oluşabilir. Bu insanlar, mevcut durumun katlanılamaz olduğunu ve çatışmaların yeniden patlak vermesini arzuluyorlar. 2008'de, 30'lu yaşlarda, çok iyi eğitim almış bir Azeri'yle yaptığım kişisel bir görüşmede söyledikleri beni çok şaşırttı: "Bu sorunu oğluma devretmek istemiyorum. Bu yüzden, savaştan yanayım."

Karabağ konusunda derin bilgiye sahip bir yetkili, Anton Çehov'un birinci perdede bir silah görünüyorsa, o silahın oyun sona ermeden patlayacağı sözünü alıntılamaktan hoşlanıyordu. Bakü'deki hükümetin, birkaç yıl sonra, Çehov'un silahını ateşlemesine neden olabilecek birçok senaryo vardı. Haydar Aliyev'in iktidarda olduğu yıllarda, uzun süre bastırılan ordu komutanların nüfuzu da artıyordu. Komutanlar, ordunun elindeki silahların kullanılmasına izin verilmesi için lobi yapabilirler.[19] Pek çok analist, Temas Hattı'nın ordunun sıkı siyasi kontrolü altında olduğunu, orada ölümle sonuçlanan büyük bir olay olması halinde, misilleme için siyasi bir karar alınabileceğini ve olayların ciddi bir çatışmaya dönüşebileceğini söylüyor. Bakü yönetimi, bir krizle karşı karşıya kalabilir; sosyo-ekonomik hoşnutsuzluktan kaynaklanan bir iç kriz veya İran'da kaynaklanan bir dış kriz sonucunda, kamuoyunun

desteğini arkasına almaya yönelik bir oyalama taktiği olarak "Karabağ kozunu" oynamaya karar verebilir.

Bir başka kötü senaryo da, Ermeni tarafında muhafazakârların (özellikle Dağlık Karabağ'ın içindekilerin) Azeri tarafında ordunun kapasitesinin büyük oranda arttığını görerek, Bakü'nün koşullarıyla değil, kendi koşullarıyla savaşı kazanmak için önleyici bir saldırı düzenlemeye karar vermeleri olurdu. Karabağ'daki muhafazakârlar, uzun süredir olayları –kuşkusuz sanrıya kapılarak- şu şekilde anlatıyor: Ermeni tarafı 1994'te ateşkesi çok erken kabul etti, halbuki o zaman savaş devam edecek ve Azerbaycan'ın sadece ateşkese değil, sefil bir biçimde teslim olmaya mecbur bırakacak kadar güçlüydüler. Karabağ'ın önde gelen şahini Samvel Babayan, 2000'de, bana ihtilafın tamamen Ermenilerin lehine çözecek bir "dördüncü tura" ihtiyacı olduğunu söyledi. Hatta, diğerlerine göre daha ılımlı olan eski Karabağ Ermenisi lider, Arkadi Gukasyan bile, Haziran 2007'de, Uluslararası Kriz Grubu'na yaptığı açıklamada, "Azerbaycan'ın eylemlerinin Dağlık Karabağ halkının güvenliğini doğrudan tehdit ettiği sonucuna varırsak, tehdide yanıt vermek üzere önleyici bir askeri operasyon düzenleyebiliriz"[20] dedi.

Eğer yoğun biçimde silahlandırılmış ve izlenmeyen Temas Hattı'nda gerçekten bir şey olacak olsa, nasıl sona ereceğini kestirmek imkânsız. Eskiden Sovyetler Birliği'nin toprakları olan bölgede çalışan, keskin zekâlı Amerikalı uzman Wayne Merry, Aralık 2011'de, Ermeni tarafındaki mevzileri ziyaret ederek, Ermenilerin siperlerini ve ağır silahlarla donatılmış "kademeli savunma" hatlarını gördükten kısa bir süre sonra, Washington'da Kongre'yi bilgilendirdi. Açıklamasında, çatışma çıkarsa, kısa sürede ve kanlı bir biçimde tırmanabileceğini söyledi:

> Ermeni tarafının, Azerbaycan'ın savaş düzeni ve operasyonel kabiliyetlerindeki iyileşmeyi küçümsememesi gerekiyor. Aynı şekilde, Azerilerin de rakiplerinin kabiliyetlerini küçümsememesi gerekiyor... Her iki taraf da savaşı başlatabilir ve çok çok hızlı bir biçimde kanlı olaylar gelişebilir.
>
> Burada sorun, yalnızca Ermenilerin ve Azerilerin birbirlerini öldürmesi değil; sorun her iki tarafın da arkasında kendisine destek veren bölgesel güçlerin olması. Rusya'nın Ermenistan'la anlaşma temelli bir ortaklığı var. Bu,

Karabağ'ı kapsamıyor. Ama, biraz önce çizdiğim senaryo içinde, bu ayrım, hızla fark yaratmayan bir nüans haline gelebilir. Türkiye'nin Azerbaycan'a karşı yasal bir yükümlülüğü yok, ama Türkiye Cumhuriyeti'nin bu tür bir çatışmada Azerbaycan'daki kardeşlerini destekleme içgüdüsü çok güçlü olabilir. Fakat, bölgesel güçlerin beslediği ve desteklediği bir temsili savaş, katılımcıların kendilerinin hesap edeceğinden çok daha büyük bir boyut alabilir. Bu tür bir savaşın sonuçlarını ise tahmin etmek imkânsız.

Savaşın önlenemez ya da yakın bir tehdit olduğunu söylüyor değilim. Yalnızca, birkaç yıldır var olan Karabağ'da savaşın yeniden patlak vermesine doğru giden ivme hâlâ mevcut ve hatta hızlanmakta. Bundan samimiyetle endişe duyuyor olmamız gerekiyor.[21]

Merry'nin de söylediği gibi, bu senaryonun gerçekleşeceğinden kuşku duymak için hâlâ güçlü sebepler var. Ateşkes hattındaki asker sayısında veya gerginlikte görünür bir artış olması halinde, uluslararası güçlerin bunu fark edeceği ve her türlü yakın askeri tehdidi bastırmak için harekete geçeceği ümit ediliyor. Ama, bu tür önleyici bir operasyonun gerçekleştirilmesi, bölgede uluslararası kuvvetlerin bulunmaması nedeniyle kolay olmayacaktır –ayrıca, Ağustos 2008'de, Gürcistan'daki savaştan çıkarılan dersler de var. Birçok gözlemci neyin olup bittiğini biliyordu ama olanları durdurmaktan yoksunlardı. Bir ülkenin tamamının savaşa girmesini engellemek zor olabilir.

Üçüncü Bir Anlatının İzinde

İhtilaflardan çıkan tehlikeli bir ders de, sarf edilen sözlerin, eylemlere dönüşmesi. Ermeni-Azeri ihtilafında, bu durum çok daha tehlikeli bir hal aldı: İhtilaf sırasında söylenen savaş yanlısı ifadeler. Bu ihtilafta kamusal alan, Ermeni ve Azerilerin iki rakip, birbirini dışlayan anlatısıyla dolup taşıyor ve neredeyse kimse alternatif "üçüncü bir anlatıyı" dillendirmiyor. Üçüncü anlatı, bu ihtilafta kimsenin masum olmadığını ve her iki tarafın birbirine rakip iddialarının kısmen doğru olduğunu ve gerçeğin korkunç biçimde çarpıtılmış versiyonlarını da içerdiğini anlatırdı. Bu iki milletin bir arada yaşamaya mahkûm olduğunu ve gün gelecek tekrar bir arada yaşamaları gerekeceğini söylerdi.

Kimi Ermeni ve Azeri bireyler ve sivil toplum kuruluşları, bu alternatif vizyonu dile getiriyorlar. Ancak, çoğu kişinin haberleri televizyondan aldığı ve bilgi akışının hükümet tarafından yoğun bir biçimde kontrol edildiği bu yarı otoriter toplumlarda, çatlak sesler neredeyse hiç duyulmuyor. Bu yüzden, dışardakiler "iktidara doğruyu söyleme" güçlüğüyle karşı karşıya kalıyorlar. Minsk Grubu müzakerecileri, şu ana kadar, bu "üçüncü anlatıyı" dillendirme konusunda temkinli davrandılar, çünkü eski moda, kapalı kapılar ardında yürütülen bir arabuluculuk süreci içindeler.[22] Ermenistan, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ'ın halklarına yönelik, kamu diplomasisi girişimleri konusunda da tereddüt ettiler. Bunun sebeplerinden birisi, bunun bölgedeki siyasileringörevi olduğuna inanmaları, kısmen iki cumhurbaşkanına ters düşmemek veya müzakere sürecinin sırlarını açığa çıkarmamaktı.

Ermeni veya Azeri yetkililer, kamuoyunu neden kapalı kapılar ardında tartıştıkları tavizlere hazırlamadıklarını açıklamaya zorlandıklarında; topluma verdikleri mesajı, antlaşma imzalandıktan sonra değiştireceklerini söyleyerek, paternalist bir tutum sergiliyorlar. Örneğin, Mayıs 2001'de, Robert Koçaryan, bu konuyla ilgili bir soruya cevaben: "Bu durumla ilgili hayal kırıklığı ve ek beklentiler oluşması, bilgi verme konusunda bir nebze temkinli hareket etmekten daha kötü" diyordu.[23] Yani, sıradan vatandaşın aydınlatılmamasının daha iyi olduğunu söylüyordu.

Mevcut dar formatı içinde, Minsk Grubu müzakereleri, gerçek bir "barış süreci" olmaktan ziyade, bir "ihtilaf yönetim süreci". Gerçek bir barış süreci olması için, şu an içinde olmayan birçok unsuru barındırması gerekiyor. Bu unsurlar arasında: kamu tartışmaları için alan ve hem her bir toplumun kendi içinde gerçekleşecek bir istişari süreç, hem de diğer tarafla yapılacak görüşmeler. Diğer bir deyişle, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerinin yalnızca eşbaşkanlar aracılığıyla değil, birbirleriyle doğrudan görüşmesi; ve bölgede, ihtilaf sonrası düzenlemelere yönelik daha güçlü bir planlama süreci. Gerçek bir barış sürecine, şu an süreçte yeterince temsil edilmeyen bölge aktörleri dahil edilirdi. Bu her şeyden önce, 1988'de ihtilafın başladığı Karabağ Ermeni yönetimini sürece daha fazla dahil etmek anlamına geliyor – ne gariptir ki, Karabağ Ermenileri 1998'de Robert Koçaryan Yerevan'da başa geçtiği

dönem daha büyük bir role sahipti. Ayrıca, bölgede hiç güce sahip olmayan, daha çok Azerbaycan'a asimile oldukları için daha dışlanmış olan, fakat kendi adlarına müzakere edilen konularda söz hakkı olan Karabağ Azerilerini de içermeli. Mart 1992'de kabul edilen ve Minsk Konferansı'nın düzenlenmesine yönelik çağrının yapıldığı, AGİT kararının orijinal metni, Karabağ'ın "seçilmiş" ve "diğer" temsilcilerini de içeriyordu. Metin, böylelikle, iki grubu da kapsıyordu. Fakat, müzakerelerin mevcut yapısı buna izin vermiyor.

Mevcut dinamikler, diğer herkes gibi cumhurbaşkanlarını da hapsediyor. Onlar, barış antlaşmasının faydalarını ve ülkelerinin uzun vadeli çıkarlarına hizmet edeceğini herkesten daha iyi biliyorlar. Ama, risk alıp, düşmana taviz verme yanlısı bir tavır benimsemek istemiyorlar. Çünkü, ülke içinde çekecekleri tepkinin, uluslararası destekten daha güçlü olacağından korkuyorlar. Ortadoğu'ya bakınca, iki lider de, barış antlaşması imzalamaya çalışan Mısırlı Enver Sedat ve İsrailli İzak Rabin'in sonunu hatırlıyor. Bu hesapla, mevcut durumu korumayı tercih ediyorlar. Alternatif "üçüncü anlatı", küreselleşmiş bir geleceğe bakmalı. Ermenilere ve Azerilere, bütün enerjilerini Dağlık Karabağ meselesinde ötekine karşı konumlarını güçlendirmeye harcarlarken, Türkiye ve Çin gibi ülkelerin dünyada ileriye doğru gittiklerini, onların karşısında önemlerini yitireceklerini anlatmalı. Kafkasya'da alternatif bir mevcut duruma da değinebilir. Kitapta sadece dehşet ve kayıp hikâyelerine değil, daha az bilinen, Ermenistan ve Azerbaycan'da çoğunlukla göz ardı edilen veya unutturulmaya çalışılan dostluk ve işbirliği hikâyelerine de yer verdim. Alternatif bakış açıları hâlâ mevcut –ve gördüğümüz kadarıyla, bazen üst düzey yetkililerin zihinlerinde de yer etmiş- ama dışarı çıkacakları bir kapı yok.

Üçüncü bir anlatı, Kafkasya'nın geçmişine de bakmalı ve tarihte iki milletin bir arada ortaklık içinde yaşadığı pek çok dönemi hatırlamalı. Bu ortaklığın tarihi simgesi, 18. yy'da yaşamış Ermeni halk ozanı Sayat Nova. Sayat Nova, şiirlerini Ermenice, Gürcüce ve dönemin ortak dili Azerice dillerinde yazdı. Hatta Azerice şiirlerinin bazıları da Ermenice alfabeyle yazılmıştı. Sayat Nova, Kafkasya'nın farklı ülkeleri ve bölgelerine mutlu mesut gidip gelebilmişti. Kendini, köprü kuran bir

kişi olarak düşündü. Azerice yazdığı şiirlerinden birinde, ölümünden sonrası için bir ağıt yakar:

> Rehmet pir üstâda köprü tikene. Öten temeline bir daş düzeyir.
> El içün can çektim, ömrüm tükettim. Mezerim qeysini qerdaş düzeyir.[24]

Sayat Nova'nın biyografisini kaleme alan Charles Dowsett, şiirde "millet" teriminin kullanımıyla ilgili şunları yazıyor:

> Hangi millet? Eğer kastettiği Ermeni ya da Gürcü milletiyse, neden şiir Azerice yazılmış? Sanki Sayat Nova'nın ufku daha geniş. Ermenilerin, Gürcülerin ve Azerilerin, bir arada, uyum içinde, bilge lider II. Irakli'nin cömert yönetiminde yaşayabilecekleri bir Kafkasya birliğini düşünüyordu. Ortak dilleri Azerice de bu mesaj için en iyi araçtı.[25]

Sayat Nova, birkaç satırda, kendi kendilerini yakıp yıkan, korku ve meydan okuma duygularına mahkûm olmuş Ermeni ve Azeriler için farklı bir gelecek zikrediyor: Daha uyumlu bir geçmiş temelinde, daha iyi bir gelecek. Ama maalesef, şairin mesajını duyan yok. Karabağ içindeki muhafazakârlar arasında olaylarla ilgili olarak uzun süredir anlatılan –ve hayalden ibaret olduğu neredeyse kesin olan- versiyon şu: Ermeni tarafı, 1994'te ateşkese çok erken razı oldu, halbuki o an savaşmaya devam edecek ve Azerbaycan'ı sadece ateşkese değil, sefil bir yenilgiye zorlayacak askeri güce sahiplerdi.

EK 1
İSTATİSTİKLER

Ermeni-Azeri ihtilafı, yanlış istatistiki bilgilerin yaygınlaştırılması ve tekrarlanması nedeniyle de tam olarak anlaşılamıyor.

Bu elbette, bütün savaşlarda ve savaşlara eşlik eden propaganda kampanyalarında görülen bir durum –aynı zamanda afetlerde de ölü ve yaralılarla ilgili ilk tahminler nihai sayılardan çok daha yüksek olur genelde. Karabağ konusunda, sorun, yetkililerden hiçbir zaman verdikleri bilgilerle ilgili hesap sorulamaması ve 1991'e kadar bilgi akışını denetleyen ve kısıtlayan Sovyetler Birliği'nin bölgede yarattığı geleneksel tutum... Bu durum, her iki tarafın da kendi duruşunu destekleyecek şekilde sayılarla oynamasına ve karşı tarafı bilgileri örtbas etmekle ilgili suçlamalar yapmasına, bazen de mesnetsiz iddialar yöneltmesine neden oldu. Örneğin, Ermenistan'da, 1988'deki Sumgayit pogromlarından sonra yüzlerce cesedin saklandığını iddia edenler oldu. Ocak 1990'da, Sovyet ordusunun müdahalesiyle ölenlerin helikopterlerle denize atıldığını iddia ettiler. Hayatını kaybedenlerin nihai listesi çıkarıldığında, iki iddianın da yanlış olduğu ortaya çıktı. Aşağıdaki veriler, savaş dönemini etraflıca ve tarafsız olma gayreti içinde inceleyen istatistik uzmanı Dr. Arif Yunusov'a borçluyuz.[1]

2010 yılında, Dünya Bankası tahminlerine göre Azerbaycan'ın nüfusu 9,05 milyon, Ermenistan'ın nüfusuysa 3,09 milyondu. Bu sayıların, özellikle Ermenistan'da hem mevsimlik, hem de daimi göç oranlarının bildirilmemiş olabileceği düşünüldüğünde, şişirilmiş olması muhtemel.

Dağlık Karabağ'ın nüfusu, politize edilmiş bir konu. Ermeniler yüksek bir sayı belirtirken, Azeriler nüfusun daha düşük olduğunu savunuyorlar. Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Araz Azimov, nüfusun 40 bin kadar düşük olabileceğini söyledi. Karabağ'ın istatistik bürosunu yöneten, Karabağ Ermenisi yetkili Arevik Sahakyan, 1 Ocak 2011'de,

Dağlık Karabağ'ın nüfusunun 143.600 olduğunu belirtti.[2] Bu sayıyı teyit etmek zor. Mayıs 2010'da, o ay düzenlenen parlamento seçimlerine 66.771 seçmenin katıldığını anlatan haber, daha doğru bir bilgi verebilir. Katılım oranının %67,8 olduğu söylendi. Ama, bu sayı da teyit edilemiyor ve oy vermenin vatani bir vazife olarak görüldüğü Karabağ gibi küçük bir yerde, yüksek bir katılım oranı beklemek mantıklı olur. Yerel nüfus sayımı sonuçlarına göre, 20 yaşının altındaki –yani oy verme yaşına gelmemiş- kişilerin sayısı toplam nüfusun üçte biri. Eğer toplam seçmen sayısı doğruysa ve katılım gerçekten de %80 oranındaysa, bu durumda spekülatif bir hesaplamayla nüfusun 110 bin civarında olduğu söylenebilir.

En azından, her iki taraf da bir konuda hemfikir: Karabağ'ın nüfusunun artık tek bir etnik kökeni var. Dağlık Karabağ'da, 2005 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı, 137 bin kişilik nüfusun %99,7'sinin etnik kökeninin Ermeni olduğunu ve bölgede yaşayan 6 Azeri olduğunu resmen kayıtlara geçirdi.[3]

2005 nüfus sayımına göre 9.700 kişi Kaşatag'da, 2.500 kişi de Şaumyan bölgesinde yaşıyordu. Aslında, bunlar, Laçın ve Kelbecer bölgeleri. Bu sayılar, AGİT misyonunun Ekim 2010'da yaptığı gözlemlerle de uyuşuyor. O tarihte, Dağlık Karabağ'ın etrafındaki işgal altındaki bölgeleri ziyaret eden AGİT misyonu, şu gözlemlerde bulundu: "Her ne kadar güvenilir sayılar olmasa da, toplam nüfusun 14 bin olduğu ve küçük yerleşim birimleriyle, Laçın ve Kelbecer kentlerinde yaşadıkları tahmin ediliyor. Eşbaşkanlar, 2005'ten bu yana nüfusta büyük bir artış olmadığı görüşünde."[4]

Savaşta meydana gelen ölüm ve yaralanmalarla ilgili sayıları teyit etmek de güç. ABD Dışişleri Bakanlığı, 25 bin ölü sayısını kullanıyor. Her iki tarafta da siyasiler çok daha büyük sayılar veriyor. Örneğin, 14 Mayıs 1994'te, ateşkesten sonra, Azerbaycan Parlamentosu Başkanı Resul Kuliyev, ihtilaf boyunca, 20 bin Azeri'nin hayatını kaybettiğini ve 50 bin Azeri'nin yaralandığını söyledi.[5] Arif Yunusov da bu sayıları hesapladı ve ölü sayısının 17 bin (11 bin Azeri ve 6 bin Ermeni) ve yaralı sayısının 50 bin olduğu sonucuna vardı.

Mültecilerin sayısını hesaplamak biraz daha kolay. Burada tekrar Yunusov'un çalışmasından alıntı yapıyorum.[6] Ermeni tarafında, Azerbaycan'dan Ermenistan'a ve Rusya'ya ihtilaf nedeniyle giden Ermeni mültecilerin sayısının 353 bin olduğunu hesapladı. Bu mültecilerin arasında, Dağlık Karabağ'ın Şaumyan ve Göygöl bölgelerinden gelen 40 bin Ermeni de bulunuyor. İhtilaf sonucunda, Ermenistan'ın sınır bölgelerinde yaşayan yaklaşık 80 bin kişi de evlerini terk etti, ama muhtemelen birçoğu 1994'te ateşkes antlaşmasının imzalanmasından bu yana geri döndü.

Azerbaycan tarafında, yerlerinden edilmiş kişilerin sayısı 750 bin Cumhurbaşkanı Aliyev'in sık sık kullandığı "bir milyon" sayısından kayda değer derecede düşük, ama yine de çok büyük bir sayı. Bu sayının içinde, 186 bin Azeri, 18 bin Müslüman Kürt ve 1988-1989 arasında Ermenistan'ı terk ederek Azerbaycan'a giden 3.500 Rus bulunuyor (aynı dönemde yaklaşık 10 bin Kürt ve Rus, Ermenistan'ı terk ederek Rusya'ya gitti). 1991-1994 arasında, Dağlık Karabağ ve sınır bölgelerinde yaklaşık 500 bin Azeri evlerinden sürüldü ve yaklaşık 30 bin Azeri sınır bölgelerindeki evlerinden kaçtı. Azerbaycan'ın mülteci sayıları, Orta Asya'dan kaçan 50 bin Ahıska Türkü'yle de kabardı.

Nihayet, resmî olarak Azerbaycan olarak kabul edilen ama Ermeni kontrolünde olan bölgeleri de sayılarla ifade etmek mümkün. 27 Ekim 1993'te, Aliyev ülkesinin "%20'sinin" Ermeni işgali altında olduğunu söyledi. Belki, Azeriler cumhurbaşkanlarına ters düşmek istemedikleri için, belki de yuvarlanmış ve etkileyici bir sayı olduğu için, bu sayı o gün bugündür Azerilerin dilinden düşmüyor. Bu anlaşılabilir. Daha az anlaşılır olansa, bu sayının, Reuters, New York Times ve BBC gibi Batılı medya organları tarafından da kullanılması. Hesaplar yine yaklaşık, ama yüzdenin onda biri dolaylarında hata payı içerdiğini düşünüyorum.

Ermeniler, eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin 4.388 km²'sinin yaklaşık 327 km² alan dışındaki tüm bölgelerine hâkim. (Azeriler, Ağdere ve Martuni bölgelerinin en doğu uçlarını ellerinde tutuyor. Bu sayı, Uluslararası Kriz Grubu tarafından alıntılanan Karabağ Ermenisi yetkilileri tarafından verildi.)[7] Bu da Ermenilerin Dağlık Karabağ'ın 4.061

km²'sini, yani Azerbaycan topraklarının yaklaşık %4,7'sine denk gelen bir bölümünü işgal ettikleri anlamına geliyor.

Ermeniler, Dağlık Karabağ dışında, yedi "işgal altındaki bölgenin" beşinin tamamını işgal etmiş durumda. Bu bölgeler Kelbecer (1.936 km²), Laçın (1.835 km²), Kubadlı (802 km²), Cebrayıl (1.050 km²) ve Zengelan (707 km²). Ayrıca, Ağdam bölgesinin 1.094 km²'sinin %77 ya da 842 km²'sini (bu sayı, Ağdam bölgesinin yöneticisi Gara Sariev tarafından 19 Mayıs 2001'de cephe hattında verildi); 1.386 km²'den oluşan Füzuli bölgesinin yaklaşık üçte birini (haritaya bakılırsa) veya 462 km²'sini de işgal ediyorlar. Nahçıvan ve Kazah bölgelerinde toplam yaklaşık 78 km² alana sahip üç eski anklav köyü de Ermenilerin işgali altında. Azeriler, Ermenilerin Kazah bölgesinin Ermenistan'a bağlanan yaklaşık 30 km²'lik küçük bir bölümünü de ellerinde tuttuğunu söylüyor. (Azeriler de eskiden Ermenistan'ın anklavı olan yaklaşık 50 km²'lik bir alanı işgal ediyor.)

Her ne kadar, "işgal altında" olmasa da ateşkes hattı etrafındaki 125 km'lik tarafsız bölgeyi kaybettiğini de ifade etmek gerekiyor. Ayrıca, iki ülke de yoğun biçimde silahlandırılmış ve asker konuşlandırılmış sınırları boyunca, geniş bir alanı kullanamıyorlar. Tüm bu sayılar doğruysa, Azerbaycan'ın Ermenistan'ın kontrolündeki topraklarının toplam alanı 11.803 km²; Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü ise 86.600 km². Yani, Ermenistan, Azerbaycan'ın *de jure* topraklarının aslında %13,63'ünü elinde tutuyor –büyük bir sayı, ama Cumhurbaşkanı Aliyev'in tekrarladığı iddiasının çok altında.

EK 2
KRONOLOJİ

1241- 1261	Khachen (Haçın Melikliği) Prensi Hasan-Jalal dönemi.
1501-1525	Şah I. İsmail, Tebriz'de Safevi Hanedanlığı'nı kurdu, İslam'ın Şii mezhebini resmî dini yaptı.
1722	Safevi Hanedanlığı'nın sonu.
1747	Nadir Şah'ın ölümüyle İran'ın Karabağ üzerindeki doğrudan hâkimiyeti sona erdi.
1752	Penah Han Şuşa'da bir kale inşa etti.
14 Mayıs 1805	Penah Han'ın halefi, İbrahim Han Ruslara teslim oldu.
12 Ekim 1813	Gülistan Antlaşması resmen Karabağ'ı Rus İmparatorluğu'nun topraklarına kattı.
Kasım 1822	Mehdi Kulu Han İran'a kaçtı. Karabağ Hanlığı ve Melikler'in sonu.
1827	Rusya'nın Yerevan'ı alışı.
10 Şubat 1828	Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması.
1868	Karabağ Elizavetpol (Gence) iline bağlandı.
Ağustos-Eylül 1905	Şuşa'da çatışma çıktı.
31 Mart 1918	Bakü'de "Mart Günleri"nin başlangıcı, Azerilerin katledilişi.
28 Mayıs 1918	Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti.
15 Eylül 1918	Türkler Bakü'ye girdi, Ermenilerin katledilişi.
Ağustos 1919	İngiliz misyonu Karabağ'dan çekildi.
20 Mart 1920	Azerbaycan ordusu Şuşa'yı yağmaladı.
28 Nisan 1920	Bolşevikler Azerbaycan'ı aldı.
Mayıs 1920	Bolşevikler Karabağ'ı aldı.
29 Kasım 1920	Bolşevikler Ermenistan'ı aldı.
1 Aralık 1920	Azerbaycan'ın lideri Nerimanov, Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğunu ilan etti.
5 Temmuz 1921	"Kavburo" Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı olduğunu ilan etti.

13 Ekim 1921	Bolşevik Rusya ve Türkiye arasında Kars Antlaşması'nın imzalanması.
30 Aralık 1922	Sovyetler Birliği'nin kuruluşu.
7 Temmuz 1923	Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kuruluşu.
1948-1950	Azerilerin Ermenistan'dan sınır dışı edilişi, Ermenilerin göç edişi.
1965-1967	Yerevan'da düzenlenen gösteriler, Soykırım Anıtı'nın inşa edilmesine neden oldu.
1969	Haydar Aliyev, Azerbaycan Komünist Partisi'nin birinci sekreteri oldu.
1974	Karen Demirciyan, Ermenistan Komünist Partisi'nin birinci sekreteri oldu.
7 Ekim 1977	Yeni "Brejnev Anayasası."
Kasım 1982	Aliyev, Politbüro'ya atandı; Kamran Bağırov, Azerbaycan'ın birinci sekreteri oldu.
Mart 1985	Gorbaçov, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin genel sekreteri oldu.

1987

Ağustos	Karabağ Ermenileri, on binlerce imza toplayarak Moskova'ya dilekçe gönderdi.
18 Ekim	Karabağ'ın kuzeyindeki Çardaklı adlı Ermeni köyünde meydana gelen olayları protesto etmek amacıyla Yerevan'da gösteriler düzenlendi.
21 Ekim	Aliyev, Politbüro'dan ihraç edildi.
Kasım	Kafan'da toplumlararası şiddet olayları.
16 Kasım	Gorbaçov'un danışmanı Aganbegyan, Paris'te yaptığı bir konuşmada, Karabağ'ın Ermenistan'a katılmasını savundu.

1988

25 Ocak	Azeriler, Kafan'dan kaçtı.
13 Şubat	Stepanakert'te ilk gösteri.
19 Şubat	Bakü'de ilk gösteri.
20 Şubat	Stepanakert'te bulunan bölgesel Sovyet Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a devredilmesini talep etmek üzere bir oylama yaptı.
21 Şubat	Yerevan'da büyük gösteriler başladı.

22 Şubat	Askeran'daki şiddet olaylarında, iki Azeri hayatını kaybetti.
24 Şubat	Boris Kevorkov Dağlık Karabağ'ın parti yöneticiliği görevinden alındı.
26 Şubat	Gorbaçov, Ermeni yazarlar Zori Balayan ve Silva Kaputikyan'ı kabul etti.
27-29 Şubat	Sumgayit'te Ermeni karşıtı pogromlar.
21 Mayıs	Bağırov ve Demirciyan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın parti yöneticiliği görevinden alındı.
15 Haziran	Ermenistan Yüksek Sovyeti'nde Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için bir oylama yapıldı.
17 Haziran	Azerbaycan Yüksek Sovyeti, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olmaya devam ettiğini tekrar ifade etti.
18 Temmuz	SSCB Yüksek Sovyeti Prezidyumu, Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olduğuna karar verdi.
26 Temmuz	Arkadi Volsky, Politbüro temsilcisi olarak Karabağ'a gönderildi.
18-20 Eylül	Ermeniler Şuşa'dan, Azeriler Stepanakert'ten sürüldü.
21 Eylül	Karabağ'da "özel yönetim" ilan edildi.
Kasım	Azerilerin Ermenistan'dan kitleler hâlinde kovulması.
17 Kasım-5 Aralık	Bakü'de kitlesel gösteriler.
7 Aralık	Ermenistan'da deprem.
10-11 Aralık	Gorbaçov, Ermenistan'ı ziyaret etti. Karabağ Komitesi üyeleri tutuklandı.

1989

12 Ocak	Dağlık Karabağ'da, Volsky'nin başkanlığında bir Özel İdare Komitesi kuruldu.
31 Mayıs	Karabağ Komitesi üyeleri serbest bırakıldı.
11 Eylül	Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu.
25 Eylül	Azerbaycan Yüksek Sovyeti, Azerbaycan'ın egemenliğini ilan etti.
Kasım	Ermenistan ve Nahçıvan'a demiryolu ablukası.
28 Kasım	Özel İdare Komitesi kaldırıldı.
1 Aralık	Ermenistan Yüksek Sovyeti ve Karabağ Ermenileri Ulusal Konseyi, Karabağ'ın Ermenistan'la birleştiğini ilan etti.

1990

13-15 Ocak	Bakü'de Ermeni karşıtı pogromlar.
15 Ocak	Dağlık Karabağ'da olağanüstü hâl ilan edildi.

19-20 Ocak	Sovyet kuvvetleri Bakü'ye girerek, göstericileri öldürdü.
20 Ocak	Ayaz Mutallibov, Azerbaycan'ın lideri oldu.
26 Ocak	Azerbaycan'ın ikinci sekreteri Viktor Polyaniçko, Dağlık Karabağ'a gelerek yeni bir organizasyon komitesi kurmaya çalıştı.
Mayıs	Ermeni Ulusal Hareketi, Ermenistan'da genel seçimleri kazandı.
Mayıs	Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın bütçesine yeniden dahil edildi.
25 Temmuz	Moskova'da Merkez Komite yasadışı örgütlerin silahsızlandırılmasına yönelik bir karar aldı.
4 Ağustos	Levon Ter-Petrosyan Ermenistan'ın yeni parlamentosunun başkanı seçildi.
23 Ağustos	Ermenistan Parlamentosu egemenlik kararı aldı.

1991

17 Mart	Sovyetler Birliği'nin muhafaza edilmesine yönelik referandum. Azerbaycan katıldı, Ermenistan katılmadı.
30 Nisan	Askerler ve OMON, Getaşen (Çaykent) adlı Ermeni köyüne saldırı düzenledi. Ring Operasyonu'nun başlangıcı.
12 Haziran	Boris Yeltsin Rusya Federasyonu'nun devlet başkanı seçildi.
4 Temmuz	Şaumyan bölgesindeki Ermeni köylerine karşı bir operasyon başlatıldı.
10 Ağustos	Valery Grigoryan Stepanakert'te suikaste uğradı.
19-21 Ağustos	Mihail Gorbaçov'a karşı Moskova'da düzenlenen suikast girişimi başarısız oldu.
30 Ağustos	Azerbaycan Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etti.
Eylül	Ermeniler Şaumyan bölgesini geri aldı.
2 Eylül	Dağlık Karabağ bağımsız Azerbaycan'dan ayrıldığını ilan etti.
3 Eylül	Haydar Aliyev, seçimler sonucunda Nahçıvan parlamentosunun başkanı oldu.
8 Eylül	Mutallibov, seçimler sonucunda, Azerbaycan'ın cumhurbaşkanı oldu.
23 Eylül	Ermenistan bağımsızlığını ilan etti. Rusya-Kazakistan barış planı Zheleznovodsk'ta imzalandı.
16 Ekim	Ter-Petrosyan seçimler sonucunda, Ermenistan'ın Cumhurbaşkanı oldu.

20 Kasım	Karabağ üzerindeki helikopter kazası yirmi iki kişinin ölümüne ve barış planının başarısız olmasına neden oldu.
26 Kasım	Azerbaycan parlamentosu Dağlık Karabağ'ın özerkliğinin kaldırıldığını duyurdu, Stepanakert'e yeniden Hankendi ismini verdi.
10 Aralık	Dağlık Karabağ Ermenileri referandumda bağımsızlığa evet dediler.
25 Aralık	Mihail Gorbaçov, Sovyetler Birliği başkanlığı görevinden istifa etti.
31 Aralık	Sovyetler Birliği dağıldı.

1992

Ocak-Mayıs	Stepanakert ve Şuşa'nın kuşatılması.
26 Ocak	Daşaltı/Karintak Köyü'ne düzenlenen bir saldırıda, onlarca Azeri askeri hayatını kaybetti.
30 Ocak	AGİK, Ermenistan ve Azerbaycan'ı üyeliğe kabul etti ve Dağlık Karabağ için arabuluculuk rolü üstlendi.
25-26 Şubat	Ermenilerin Hocalı'ya düzenlendiği şiddetli saldırıda, yüzlerce Azeri hayatını kaybetti.
6 Mart	Mutallibov, Azerbaycan cumhurbaşkanlığı görevinden istifa etti.
10 Mart	4. Ordu'nun 366. Alayı, Karabağ'dan çekilme emri aldıktan sonra Gürcistan'da dağıtıldı.
24 Mart	Dağlık Karabağ için Minsk'te bir AGİK Konferansı düzenlenmesi önerildi, Minsk Grubu oluşturuldu.
10 Nisan	Azeriler, Marağa Köyü'ne düzenledikleri saldırıda onlarca Ermeni hayatını kaybetti.
14 Nisan	Karabağ Ermenilerinin lideri Artur Mkrtchyan'ın ölümü.
8-9 Mayıs	Ermeniler Şuşa'yı aldı.
14-15 Mayıs	Mutallibov kısa bir süre Bakü'de yeniden iktidara geldi, ama daha sonra tekrar düştü.
15 Mayıs	Taşkent antlaşması, Sovyet silahları BDT ülkeleri arasında bölüştürüldü.
18 Mayıs	Ermeniler Laçın'ı aldı.
1 Haziran – 5 Ağustos	Roma'da Minsk Grubu görüşmeleri.
7 Haziran	Ebulfez Elçibey, Azerbaycan cumhurbaşkanı seçildi.
12 Haziran	Azerbaycan'ın düzenlediği operasyon başladı, Şaumyan bölgesi alındı.
4 Temmuz	Azeriler, Martakert bölgesini aldı ve ismini Ağdere koydu.

14 Ağustos	Gürcü kuvvetler Abhazya'ya saldırdı, savaş çıktı.
15 Ağustos	Karabağ Ermenileri Devlet Savunma Komitesi, Robert Koçaryan başkanlığında kuruldu.
1 Eylül	Azeriler, Srkhavend Köyü'nü aldılar ve Dağlık Karabağ'ın neredeyse yarısının kontrolünü ele geçirdiler.
19 Eylül	Rusya Savunma Bakanı Pavel Grachev, Soçi'de Kafkasya savunma bakanlarını bir araya getiren bir toplantı düzenledi.
24 Ekim	ABD Kongresi, Özgürlüğe Destek Yasası'nın 907 sayılı kısmını kabul ederek, ABD'nin Azerbaycan'a yardımını yasakladı.
14-15 Aralık	AGİK'in Stockholm'deki toplantısı.

1993

10 Şubat	Suret Hüseynov, Azerbaycan'ın Karabağ "özel temsilciliği" görevinden alındı.
20 Şubat	Rahim Gaziyev, Azerbaycan'ın savunma bakanlığı görevinden alındı.
27 Mart – 5 Nisan	Ermeniler, Kelbecer bölgesini geri aldı.
30 Nisan	822 sayılı BM kararıyla, Ermenilere Kelbecer'den çekilme çağrısı yapıldı.
4 Haziran	Hüseynov, Gence'de, Elçibey hükümetine karşı ayaklanma başlattı.
14 Haziran	Ter-Petrosyan AGİK Barış Antlaşması'na destek bulmak için Stepanakert'e gitti.
15 Haziran	Aliyev, Azerbaycan Parlamentosu'nun başkanı oldu.
17-18 Haziran	Elçibey, Nahçıvan'a kaçtı.
24 Haziran	Parlamento, Aliyev'e olağanüstü yetkiler verdi.
27 Haziran	Ermeniler, Ağdere'yi yeniden aldılar.
30 Haziran	Aliyev, Hüseynov'u başbakan yaptı.
23 Temmuz	Ermeniler, Ağdam'ı aldı.
23 Ağustos	Ermeniler, Füzuli'yi aldı.
25 Ağustos	Ermeniler, Cebrayıl'ı aldı.
28 Ağustos	Azerbaycan'da ülke çapında gerçekleştirilen referandumda Elçibey güven oyu alamadı.
31 Ağustos	Ermeniler Kubadlı'yı aldı.
24 Eylül	Azerbaycan BDT'ye katıldı.
25 Eylül	Aliyev ve Koçaryan, Moskova'da gizlice buluştular.
3 Ekim	Aliyev Azerbaycan cumhurbaşkanı seçildi.

24 Ekim	Ermeniler Goradiz'i aldılar ve böylece Zengilan bölgesinin bağlantısını kopardılar.
29 Ekim	Ermeniler Zengilan'ı aldılar.
30 Kasım	İtalya'nın temsilcisi Mario Raffaelli, Minsk Grubu başkanlığından istifa etti. İsveç'ten Jan Elliason, başkan oldu.
11 Aralık	Aliyev, kameraların önünde Azerbaycan ordusunu eleştirdi.
22 Aralık	Azerbaycan, yeniden saldırıya geçti.

1994

20-24 Ocak	Azeriler, Kelbecer bölgesinin içlerine doğru ilerledi; Ermeniler ağır kayıplar vererek geriledi.
12-18 Şubat	Ermeniler karşı saldırıya geçti, binlerce Azeri hayatını kaybetti.
Nisan	Ermeniler, Terter'e karşı hücuma geçti.
4-5 Mayıs	Bişkek'teki görüşmeler, ateşkes çağrısının yapıldığı Bişkek Protokolü'nün hazırlanmasına neden oldu.
May	Abhazya'da, Rusya'nın öncülüğünde bir barış gücü konuşlandırıldı.
12 Mayıs	Ateşkes antlaşması yürürlüğe girdi.
16 Mayıs	Grachev, ordu komutanlarını Moskova'da bir araya getirdi.
20 Eylül	Azerbaycan ve yabancı petrol şirketleri, Hazar Denizi'ndeki petrol sahalarını geliştirmek üzere kontrat imzaladılar.
3-4 Ekim	Hüseynov, başarısız bir darbe girişiminden sonra Azerbaycan'a kaçtı.
22 Aralık	Koçaryan, Parlamento tarafından Karabağ'a cumhurbaşkanı seçildi.
5-6 Aralık	AGİK, Budapeşte'de yapılan zirvede AGİT oldu.
11 Aralık	Rusya, Çeçenistan'ı işgal etti.

1995

6 Ocak	Rusya, İsveç'le beraber, Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından biri oldu.
13-17 Mart	Bakü'de "Türk" darbe girişimi.
21 Nisan	Finlandiya, İsveç'in yerini alarak Minsk Grubu'nun eşbaşkanı oldu.
12 Kasım	Azerbaycan'da genel seçimler.

1996	
3 Temmuz	Yeltsin, ikinci kez Rusya'nın devlet başkanlığı görevine geldi.
16 Ağustos	Hasavyurt Antlaşması'yla, Çeçenistan'daki çatışmalar sona erdi.
23 Eylül	Ter-Petrosyan, tartışmalı seçimleri yeniden kazandı.
24 Kasım	Koçaryan, halk oylamasında Dağlık Karabağ'a cumhurbaşkanı seçildi.
2-3 Aralık	Lizbon'da AGİT Zirvesi yapıldı.

1997	
1 Ocak	Fransa, Finlandiya'dan sonra Minsk Grubu eşbaşkanı oldu.
14 Şubat	ABD, Minsk Grubu'nun üçüncü eşbaşkanı oldu.
20 Mart	Koçaryan, Ermenistan'da başbakanlık görevine getirildi.
29 Ağustos	Rusya-Ermenistan Dostluk Antlaşması imzalandı.
1 Eylül	Arkadi Gukasyan, Dağlık Karabağ'a cumhurbaşkanı seçildi.
20-24 Eylül	Minsk Grubu arabulucuları, bölge için yeni bir barış planı sundular.
26 Eylül	Ter-Petrosyan, bir basın konferansında, Karabağ konusunda taviz verilmesi gerektiğini savundu.
1 Kasım	Ter-Petrosyan'ın makalesi "Savaş mı, Barış mı?" gazetede yayımlandı.
12 Kasım	Azerbaycan'ın Çırağ petrol sahasından Supsa'ya petrol gönderilmeye başlandı.

1998	
3 Şubat	Ter-Petrosyan istifa etti.
30 Mart	Koçaryan, Ermenistan'da cumhurbaşkanı seçildi.
11 Ekim	Aliyev, yeniden Azerbaycan'da cumhurbaşkanı seçildi.

1999	
25 Nisan	Koçaryan ve Aliyev, Washington'da ilk ikili görüşmelerini yaptılar.
29 Nisan	Aliyev, Ohio Cleveland'de kalp ameliyatı oldu.
30 Mayıs	Ermenistan'da genel seçimleri, Vazgen Sarkisyan'ın Cumhuriyetçi Partisi kazandı.
11 Haziran	Vazgen Sarkisyan, Ermenistan'ın başbakanı oldu.

1 Ekim	Rus ordusu, Çeçenistan'ı yeniden işgal etti.
11 Ekim	Aliyev ve Koçaryan, Nahçıvan-Ermenistan sınırında buluştular.
27 Ekim	Sarkisyan ve Demirciyan, Ermenistan Parlamentosu'nda vurularak öldürüldü.
17 Aralık	Babayan, Dağlık Karabağ Silahlı Kuvvetler Komutanlığı'ndan alındı.
31 Aralık	Yeltsin, Rusya devlet başkanlığı görevinden istifa etti.

2000

22 Mart	Stepanakert'te Gukasyan'a suikast girişimi. Babayan tutuklandı.
25 Mart	Putin, Rusya'nın devlet başkanı oldu.
5 Kasım	Azerbaycan'da genel seçimler.

2001

26 Ocak	Aliyev ve Koçaryan, Paris'te bir araya geldiler.
Şubat	AGİT'in eski barış planları, Ermenistan ve Azerbaycan'da medyaya sızdırıldı.
26 Şubat	Babayan, Gukasyan'a suikast girişimi düzenlemekten 14 yıl hapis cezasına çarptırıldı.
4-5 Mart	Aliyev ve Koçaryan, tekrar Paris'te bir araya geldiler.
3-7 Nisan	Florida Key West'te barış görüşmeleri.
19 Mayıs	Minsk Grubu eşbaşkanları, cephe hattını geçerek Dağlık Karabağ'a gittiler.

2002

12 Ağustos	Arkadi Gukasyan, bir kez daha Dağlık Karabağ'ın de facto cumhurbaşkanı oldu.
Eylül	Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı inşaatı başladı.
2003	
5 Mart	Ermenistan'da Robert Koçaryan, bir kez daha cumhurbaşkanı seçildi.
15 Ekim	Azerbaycan'da İlham Aliyev cumhurbaşkanı seçildi, muhalefet sokağa döküldü.
12 Aralık	Haydar Aliyev'in öldüğü açıklandı.

2004	
19 Şubat	Ermeni teğmen Gurgen Margaryan, Azerbaycanlı subay Ramil Seferov tarafından Budapeşte'de öldürüldü.
16 Nisan	Ermenistan ve Azerbaycan'ın dışişleri bakanları "Prag Süreci"ni başlattılar.
15 Eylül	Aliyev, Koçaryan ve Putin, Kazakistan'ın Astana kentinde bir araya geldiler.

2006	
10-11 Şubat	Aliyev ve Koçaryan, Fransa Rambouillet'de, "Temel İlkeler" belgesini görüşmek üzere bir araya geldiler.
4 Haziiran	Aliyev ve Koçaryan, Bükreş'te bir araya geldi.
13 Temmuz	Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı resmî törenle açıldı.
30 Eylül	Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı açıldı.

2007	
7 Eylül	Bako Sahakyan, Dağlık Karabağ'da *de facto* cumhurbaşkanı seçildi.
30 Kasim	Dağlık Karabağ için "Madrid İlkeleri" belgesi, AGİT'e teslim edildi.

2008	
19 Şubat	Ermenistan'da, Serj Sarkisyan tartışmalı seçimleri kazandı.
1 Mart	Yerevan'da seçim sonrası gösterilerde, 10 kişi hayatını kaybetti.
4 Mart	Ağdere yakınlarında, Temas Hattı'nda çatışmalar olduğu bildirildi.
14 Mart	Fransa, Rusya ve ABD, Birleşmiş Milletler'de Azerbaycan'ın desteklediği karara karşı oy kullandı.
7 Mayis	Dmitri Medvedev'in, Rusya'da devlet başkanlığı görev süresi başladı.
Ağustos	Gürcistan ve Rusya, Güney Osetya için savaşa girdiler. Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıdı.
6 Eylül	Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, bir futbol maçı için Yerevan'ı ziyaret etti.
15 Ekiim	Azerbaycan'da İlham Aliyev, tekrar cumhurbaşkanı seçildi.

2 Kasim	Aliyev, Medvedev ve Sarkisyan, Karabağ ihtilafının barışçıl yollardan çözümünü ifade eden Meiendorf Bildirgesi'ni imzaladılar.

2009

9 Temmuz	Medvedev, Obama ve Sarkozy, L'Aquila'da düzenlenen G8 Zirvesi'nde, bir demeç yayımlayarak "Temel İlkeler" antlaşmasının ayrıntılarını açıkladılar.
10 Ekim	Ermenistan ve Türkiye dışişleri bakanları, Zürih'te, ilişkilerin normalleşmesiyle ilgili iki protokol yayımladılar.
1-2 Aralık	Dağlık Karabağ, Atina'da düzenlenen AGİT Bakanlar Konseyi'nde tartışıldı.

2010

22 Nisan	Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Türk tarafının uzlaşmaya yanaşmamasını gerekçe göstererek, protokollerin Ermenistan tarafından onaylanma sürecini askıya aldı.

2011

26 Mayıs	Fransa, Rusya ve ABD'nin devlet başkanları Deauville'de düzenlenen G8 Zirvesi'nde ortak bir demeç yayımladılar.
24 Haziran	Cumhurbaşkanı Aliyev ve Sarkisyan, Kazan'da "Temel İlkeler" belgesi üzerinde anlaşmaya varamadı.
24 Ekim	Azerbaycan, 2012-2013 dönemi için BM Güvenlik Konseyi'nin iki yıllık üyeliğine seçildi.

2012

24-26 Mayıs	Azerbaycan, Eurovision Şarkı Yarışması'na Bakü'de ev sahipliği yaptı.
19 Temmuz	Dağlık Karabağ'da Bako Sahakyan, bir kez daha *de facto* cumhurbaşkanı seçildi.
31 Ağustos	Cumhurbaşkanı Aliyev, Macaristan'dan Azerbaycan'a iade edilen ve cinayetten hüküm giymiş Ramil Seferov'u affettiği için, uluslararası camia tarafından kınandı.

NOTLAR

TÜRKÇE BASIM İÇIN ÖNSÖZ

1. Güncellenmiş kaynakçada yer alan dört yeni eseri dikkate almakta fayda var. *My Brother's Road* adlı kitapta, Karabağ Savaşı'nın ünlü komutanı Monte Melkonyan'ın kardeşi Markar Melkonyan, kardeşi hakkında kaleme aldığı etkileyici anı kitabında, savaşı tüm çıplaklığıyla kardeşinin gözünden anlatıyor. 1994'te imzalanan barış antlaşmasını müzakere eden Rus müzakereci Vladimir Kazimirov, *Mir Karabakhu* [Karabağ'a Barış] adlı, çok önemli bir anı kitabı yazdı. Arsène Sapirov'un kaleme aldığı *Why Autonomy?* makale, Bolşeviklerin Sovyet döneminde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni neden ve nasıl oluşturduklarını yeni bir bakış açısıyla ele alıyor. Ermeni gazeteci Tatul Hakobyan, *Green and Black* kitabında, Ermeni tarafıyla ilgili yeni bilgiler veriyor. Azeri tarafından da daha fazla sayıda anı kitabı ve görgü tanığı ifadelerini okumayı ümit ediyorum.

   2013 baskısı için şu değişiklikleri yaptım: Yelena Bonner'ın ebeveynleriyle ilgili bilgileri değiştirdim; Etimad Asadov'un isminin yazılışını değiştirdim; Viktor Polyanıçko'ya suikast düzenleyenlerin kimliğinin belirsiz olduğunu belirttim; Sovyet pasaportlarında milliyetle ilgili bölümün yazılış şekliyle ilgili bölümü değiştirdim. 1914'te Çarlık Rejimi sırasında düzenlenen nüfus sayımına yapılan göndermeyi çıkardım, çünkü böyle bir nüfus sayımı düzenlenmedi; Yamskov'un makalesinde Azeri çobanların bulunduğu coğrafi alanla ilgili bilgileri netleştirdim; Feride Memmedova'nın adının yazılışını düzenledim; Yakub Memmedov'un işiyle ilgili bölümü düzelttim; Haydar Aliyev ve Robert Koçaryan arasındaki ikinci toplantının savaş sırasında değil savaştan sonra gerçekleştiğini açık bir biçimde belirttim.

GİRİŞ

1. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon*, 513–514.

1. BÖLÜM

Başka bir bilgi belirtilmediği sürece, tüm röportajlar yazar tarafından Rusça gerçekleştirilmiştir. Röportajların çoğu dijital ortama aktarılmış ve New York'ta bulunan Columbia Üniversitesi Kütüphanesi'nin sesli belge arşivine teslim edilmiştir. Bu şekilde, söz konusu belgeler, konuyla ilgilenen araştırmacıların erişimine açık olacaktır. Referans numarası verilmemiş bilgiler, kaynakçada yer alan ve dönemle ilgili İngilizce olarak kaleme alınmış genel literatürden veya doğrudan kaynak gösterilmeyi kabul etmeyen kişilerle yapılan konuşmalardan alınmıştır.

1. *Sovetsky Karabakh*, 21 Şubat 1988.
2. Galstyan ile röportaj, 10 Ekim 2000.
3. Vyacheslav Mikhailov ile 5 Aralık 2000, Zahid Abbasov ile 10 Kasım 2000'de gerçekleştirilen röportaj.
4. A. Petrov, "Dlya politikov Karabakh—urok, dlya soldat—vtoroi Afganistan" [Karabağ Siyasiler İçin Bir Ders, Askerler İçinse İkinci Bir Afganistan], *Krasnaya Zvezda*, 19 Şubat 1992.
5. Iskandaryan ile röportaj, 1 Aralık 2000.
6. Yayımlanan pek çok belgede, 30 Azeri milletvekilinin 17'sinin karara hayır dediği belirtiliyor. *Sovetsky Karabakh*'da kararın oy birliğiyle alındığı yazıyor; kendisiyle röportaj yapılan başka kişilerse, Azeri milletvekillerinin oy kullanmayı reddettiklerini teyit etti.
7. *Karabağ Dosyası* 98-99'da yer alan, 23 Şubat 1988 tarihli TASS.
8. Kharchenko ile röportaj, 4 Aralık 2000.
9. Rüstemhanlı ile röportaj, 8 Kasım 2000.
10. Yunusov ile röportaj, 27 Kasım 2000. Her iki tarafta da Karabağ ihtilafının tarihini en titiz biçimde araştıran Yunusov da daha fazla ayrıntıya ulaşamadı. Yetkililer, kendiliğinden biteceğini umdukları bir ihtilafla ilgili her türlü kanıtın üzerini örtmeye hevesliydiler. Bir hafta sonra, Sumgayit'te Ermeni kızların tecavüze uğramasıyla ortaya çıkan bir başka etken de, Kafkasya'da tecavüzle özdeşleştirilen ve mağdurların evlenecek birisini bulmalarını güçleştiren utanç duygusuydu.
11. 1988'de Nisan ayının sonunda Dağlık Karabağ'ı ziyaret eden Rus yazar Alexander Vasilevsky, Ali Hacıyev'in kardeşi Arif Hacıyev ile görüştüğünü; Arif Hacıyev'in, kardeşinin Azeri bir polis memuruyla tartıştığını ve polis tarafından yakın mesafeden vurulduğunu söylediğini yazar. Söz konusu polis memuru, daha sonra bir meslektaşı tarafından kaçırıldı. Vasilevsky, "Tucha v Gorakh" [Dağlarda Fırtına ve Bulutlar], *Avrora*, Leningrad, tarih belirtilmemiş; *Glazami nezavisimykh Nablyudatelei*'de [Bağımsız Gözlemcilerin Gözünden] yeniden yayımlandı, 45–46. Grigory Kharchenko, polis memurunun silahını bir araba kapısına doğru kaymasının ardından ateşlediğini söyledi. KGB'nin başkan yardımcısı Filip Bobkov, Hacıyev'in Ağdam bağlarında çalıştığını söylerken, Vasilievsky makine aracı fabrikasında çalıştığını belirtti. Bobkov, Bakhtiar Uliyev'in bir Ermeni'nin silahından çıkan bir kurşuna kurban gittiğini söylüyor. Filip Bobkov, *KGB i Vlast* [KGB ve İktidar] (Moskova: Veteran MP, 1995), 295–296
12. Rost, *Armenian Tragedy*, 16–18; Bobkov, *KGB i Vlast*, 296. Rus şair Yevgeni Yevtuşenko, Abbasova'yı öven bir şiir yazdı.
13. Politbüro'da 3 Mart 1988'de Dağlık Karabağ'a ayrılan, tüm gün süren bir oturumun *Soyuz Mozhno Bylo Sokhranit*'te [Sovyetler Birliği Ayakta Kalabilirdi] yayımlanan tutanaklardan, 22.
14. Muradyan ile röportaj, 5 Mayıs 2000. Muradyan'ın üst düzey bağlantıları, KGB için çalıştığı söylentilerinin yayılmasına neden oldu. Tabii ki Muradyan bunu reddediyor,

fakat irtibat halinde olduğu kişilerden birinin KGB'nin Ermeni başkanı Yuzbashyan olduğunu kabul ediyor. KGB'nin partiye, Sovyetler Birliği'ne ve nihayetinde KGB'ye bu kadar uzun süre zarar veren birini, kendi bünyesine almış olması muhtemel görünmüyor.

15. Paşayeva'yla röportaj, 14 Aralık 2000. Bu gerçek adı değil. Söyledikleri aktarılırken takma ad kullanılmasını istedi.

16. Babayan ile röportaj, 29 Eylül 2000. Azerilerin 20 Şubat 1988 öncesinde Kafan'dan kaçışı, Ermeni-Azeri ihtilafıyla ilgili tartışmalarla ilgili en fazla fikir ayrılığı yaşanan meselelerden biri. Ermeniler, Azerilerin Karabağ'da kriz çıkmadan önce Ermenistan'dan kaçtığına kesinlikle karşı çıkıyor. Tanıklardan bu olayla ilgili çok sayıda farklı ifade dinlediğim için, olanlarla ilgili kendi versiyonumun arkasında duruyorum; fakat olaylar arşivlerdeki bilgilerle doğrulanamıyor. Gorbaçov Vakfı'nın milletler meselesiyle ilgili belgelerden oluşan koleksiyonu, 1995 tarihli *Soyuz Mozhno Sokhranit*'te (bkz. Kaynakça) 16. sayfada, 25 Ocak 1988'de "Ermenistan'ın Kafan ve Meğri bölgelerinden ilk kez yüzlerce Azeri mültecinin Azerbaycan'a vardığı" yazıyor. 2011-2012'de, kitabın gözden geçirilmiş versiyonunu hazırlarken Moskova'daki Merkez Komite yetkilisi Vyacheslav Mikhailov'dan olayları anlatmasını istedim. 14 Şubat 2012'de, bir e-posta yazarak sorumu yanıtladı: "Kafan'daki durumla ilgili talebinize cevaben, açıkçası ayrıntıları unuttuğumu belirtmeliyim. Fakat Azerilerin Ermenistan'dan Sumgayit'te yaşanan acı olaylardan önce kaçmaya başladıklarını çok iyi hatırlıyorum." Bu konu, elbette arşivlerde ve tanıklarla daha fazla araştırma yapılmasını gerektiriyor. [Şubat 2012'de eklenen not].

17. Dilekçenin başında, jeolog Suren Ayvazyan tarafından kaleme alınan mektup, Gorbaçov'un yalnızca Dağlık Karabağ'ı değil Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesini de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlaması çağrısında bulunuyordu.

18. Chorbajian, Donabédian ve Mutafyan, *The Caucasian Knot*, 148, Ermeni gazetesi *Haratch*'tan alıntı, 19 Kasım 1987.

19. Bölgede sıkça tekrar edilen bir hikâyeye göre, Zhanna Galstyan, Moskova'da Merkez Komitesi uzmanı Vyacheslav Mikhailov'dan bir teşvik mesajı aldı. Röportajlarda, Galstyan ve Mikhailov görüştüklerini kabul ettiler, ancak hiçbiri herhangi bir olumlu mesaj verildiğini doğrulamadı.

20. Balayan ile röportaj, 23 Mayıs 2000. Gariptir ki, 2000'de hem Nairit santrali, hem de nükleer enerji santrali Ermenistan'da tekrar çalışmaya başladı; çünkü ekonomiyle ilgili endişeler, çevreyle ilgili endişelerin önüne geçmişti.

21. *Forgotten February*, Yerevan Film Stüdyosu, 2000.

22. Manucharyan ile röportaj, 4 Mayıs 2000.

23. Şugaryan ile röportaj, 14 Ekim 2000.

24. Ghazaryan ile röportaj, 22 Ekim 2000. Ghazaryan Kasım 2007'de öldü.

25. Voskanyan ile röportaj, 28 Eylül 2000.

26. *Karabağ Dosyası* sayfa 98'de söz konusu ifadeye gönderme yapılmıştır.

27. 29 Şubat 1988 tarihli Politbüro oturumunun tutanakları, Hoover Institution Devlet Arşiv Hizmeti'nin Rus Arşivleri Projesi'nde (Russian Archives Project) bulunmaktadır. (Bundan böyle Rus Arşivleri Projesi olarak anılacaktır.), Fond 89, Reel 1.003, 89/42/18.
28. Shakhnazarov, *Tsena Svobody* [Özgürlüğün Bedeli], 206. Shakhnazarov, Mayıs 2001'de, 76 yaşında hayatını kaybetti.
29. Kaputikyan ile röportaj, 26 Eylül 2000. Ağustos 2006'da hayatını kaybetti.
30. Kaputikyan, Amerikalı gazeteci Robert Cullen'a, Gorbaçov'un, 50'li yıllarda yazdığı "Gizli Oy" adlı şiirden söz ettiğini aktardı. Şiiri, Kruşçev iktidarı sırasındaki Ottepel döneminde, "küçük çaplı bir rönesans gerçekleşirken" yazdığını söylemiş. Toplantının ilerleyen dakikalarında, Gorbaçov, Karabağ için reform sözü verdiği sırada da, söz konusu ifadeyi tekrarladı. Cullen, "Roots," 65.

2. BÖLÜM

1. Rus Arşivleri Projesi, Fond 89, Reel 1.003, 89/42/18. Bağırov, Ekim 2000'de, 68 yaşında hayatını kaybetti.
2. İngilizce çeviri *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 9'da Audrey Alstadt tarafından yapılmıştır, no. 2 (Temmuz 1988): 429–434.
3. Söz konusu yetkili Grigory Kharchenko'ydu.
4. Musayev ile röportaj, 14 Kasım 2000.
5. Musayev ve Zerdüşt Alizade'ye göre, Temmuz ve Aralık 1988'de. Moskova'da kendileriyle röportaj yapılan iki kişi, Vyacheslav Mikhailov ve Grigory Kharchenko da Musayev'in katkısını teyit etti.
6. İlk iki istatistik, Sovyetler Birliği İçişleri Bakanı Viktor Vlasovin tarafından 29 Şubat 1988 tarihli Politbüro oturumunda verildi; üçüncü istatistik ise Gasan Sadykhov ve Ramazan Memmedov tarafından verildi, *Armyane v Sumgaite* [Sumgayit'teki Ermeniler] (Bakü: Şur, 1994), 31–32.
7. Bu hikâye, geçmişte ve günümüzde Sumgayit'te yaşayanlarla gerçekleştirilen üç görüşmeden alındı: 9 Kasım 2000'de Bakü'de Eldar Zeynalov; 24 Kasım 2000'de Sumgayit'te Eiruz Memmedov ve 15 Aralık 2000'de Ermenistan'da Rafik Khachatryan.
8. Başka bir bilgi verilmediği sürece, bundan sonra anlatılanlar üç kaynaktan alınmıştır: 24 Kasım 2000'de Sumgayit'te yapılan konuşmalar; 15 Aralık 2000'de Ermenistan'da, Kasakh'ta Sumgayit Ermenileriyle yapılan konuşmalar ve *The Sumgait Tragedy*, ed. Shahmuradyan.
9. V. Sarkisyan'a göre, isyana katılan ve daha sonra cinayetten yargılananlardan ikisi, Zakir Rzaev ve Azer Turabiev, Ermenistan'ın kuzeybatısındaki Gukark bölgesine geldiler, "Nastal li chas rasplaty?" [Anımsama Saati Geldi Mi?], *Kommunist* 30 Ekim 1988, *Glazami nezavisimykh nablyudatelei*'de [Bağımsız Gözlemcilerin Gözünden] yeniden yayımlanmıştır, 68.
10. Konstantin Pkhakadze, *The Sumgait Tragedy*, 77.

11. Bu bilgi Grigory Kharchenko tarafından verilmiştir.
12. "SSCB Başsavcı Vekili: Azerbaycan'da Yaşayan İki Kişi 'Cinayete Kurban Gitti'" Bakü Radyosu GMT 15.45 (Bakü'de 18.45 GMT), 27 Şubat 1988, BBC Monitoring tarafından yazıya dökülmüştür. Katusev'in öldürülen iki kişiden neden söz ettiğiyle ilgili pek çok söylenti var. Muhtemelen Ermenilere gözdağı vererek protesto düzenlemelerini engellemeye çalışıyordu. Katusev, 21 Ağustos 2000'de intihar etti. Interfax haber ajansına göre, eşi ve oğlunun ölümünden sonra depresyona girmişti.
13. Zinaida Akopyan, *The Sumgait Tragedy*, 191.
14. Konstantin Pkhakazde, *The Sumgait Tragedy*, 77.
15. Tagiyeva'yla röportaj, 24 Kasım 2000.
16. Samvel Shahmuradyan'ın editörlüğünü yaptığı kitap, 1989'da Yerevan'da Rusça. (röportajların yapıldığı dil) *Sumgaitskaya Tragediya* [Sumgayit Trajedisi] adıyla, İngilizcede 1990'da *The Sumgait Tragedy* adıyla yayımlandı.
17. Samvel Shahmuradyan ve beraberindeki araştırmacılar, görgü tanıklarının anlattığı direniş hikâyelerini içeren ikinci bir cilt hazırlıyorlardı, ancak bu kitap hiç yayımlanmadı.
18. Televizyonlara zarar verilmemesinin nedeni olarak, değerli oldukları için yağmalanmaya uygun malzemeler olmaları gösterildi. Bir başka nedense, Sovyet televizyonlarının patlamalarıyla meşhur olmalarıydı.
19. *The Sumgait Tragedy*, 127.
20. Bu bilgiyi, o dönem Sumgayit Komsomolu üyesi olan Famil İsmailov vermiştir. Komsomol'un başkanı Eldar Memmedov'un da diğer yetkililerle birlikte partiden ihraç edildiğini belirtti.
21. Ignatieff, *Blood and Belonging*, 14.
22. Kharchenko'yla röportaj, 4 Aralık 2000.
23. 29 Şubat 1988 tarihli Politbüro oturumundan, alıntının yapıldığı şekilde.
24. Politbüro'nun önde gelen muhafazakârlarından Yegor Ligaçev, itidalin, Sumgayit'te kan gölüne dönmesini engellemek ve Nisan 1989'da, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te güç kullanılmasını haklı çıkarmak için kullanıldığını söylüyor. Gürcistan'da, kuvvetler daha erken seferber edildi ve yirmi silahsız göstericiyi öldürdüler. "[Politbüro'da] yapılan ve tasdik edilen tüm konuşmaların başlıca hedefi etnik sebeplere dayalı ihtilafın ve daha fazla can kaybının engellenmesiydi," diye yazdı Ligaçev. "Sumgayit'ten bir ders çıkarmak zorundaydık - bir daha geç kalmamamız gerekiyordu." Ligaçev, *Inside Gorbachev's Kremlin*, 154.
25. Angus Roxburgh, "Gorbachev in Desperate Dash to Resolve Armenian Crisis," *The Sunday Times*, 6 Mart 1988.
26. *The Caucasian Knot*, 150.
27. "Teper' ya znayu chto chuvstvovali evrei Germanii v 1938 godu" [Artık 1938'de Almanya'daki Yahudilerin Ne Hissettiğini Biliyorum], *Krug*, Tel Aviv, 23 Temmuz 1989, *Glazami nezavisimikh nablyudatelei'de* [Bağımsız Gözlemcilerin Gözünden] yeniden

yayımlandı, 93–96. Ermeni bir kaynak, Bakü Radyosu'nun 27 Şubat 1993'teki bir yayınından alıntı yaparak Sumgayit olaylarıyla ilgili olarak kurulan bir komisyonun, Ahmedov'u ölümünden sonra akladığını ve onu "kahraman" ilan ettiğini belirtiyor; Harutyunyan, *Sobytiya* [Olaylar], V, 30.

28. Anlatılanlar, sırasıyla Lyudmila Harutyunyan, Isa Gambar ve Alexander Yakovlev'in ifadeleri. Politbüro üyesi olarak bilgilendirilmiş olması beklenen Yakovlev, elinde güçlü kanıtların olmadığını söyledi ve konuşmasına KGB'nin 1991'de Vilnius olaylarını nasıl düzenlediğini anlatarak sözlerine devam etti. Görünüşe bakılırsa, iki olayı birleştiriyor ve 1988'de yaşananları, 1991'de gerçekleşen olayların ışığında yorumluyordu.

29. Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin haftalık dergisi *Elm*'den, 13 Mayıs 1989; *The Caucasian Knot*'ta yeniden yayımlanmıştır, 188–189. Şu noktayı vurgulamakta fayda var: Bu makale o kadar büyük bir nefret uyandırdı ki, Ermeniler de makaleyi kendi amaçları için yeniden bastılar.

30. Haziran 2000'de İmanov'u ziyaret ettim ve filmlerini izledim. İmanov'un filmlerinin tarafsız belgeseller olduğunu sanmıştım, fakat yanılmışım. İmanov beni neredeyse casuslukla suçladı. Bu yüzden, filmlerinden hiç malzeme almamaya karar verdim. İmanov, 2002'de hayatını kaybetti.

31. Sayılar, 11 Haziran 1988'de Merkez Komite Sekreteryası'nın hazırladığı bir rapordan alınmıştır. Rus Arşivleri Projesi, Fond 89, Reel 1.003, 89/33/11.

32. Müslimzade, şu an başarılı bir iş adamı. Röportaj talebimi, "geçmişe dönmek" istemediğini söyleyerek reddetti.

33. 10 Mayıs 1988'de, Sumgayit Parti Komitesi, Azerbaycan boru fabrikasının yöneticileri ve çalışanlarını, "kaosun hüküm sürdüğü günlerde, fabrikanın atölyelerinde balta, bıçak ve fanatik kişiler tarafından kullanılabilecek diğer nesnelerin" üretilmesi nedeniyle kınadı. Yerel gazete *Kommunist Sumgaita*'da verildiği şekilde, 13 Mayıs 1988. *The Sumgait Tragedy*, 7.

34. Bkz. Anatol Lieven, *The Baltic Revolution* (New Haven: Yale University Press, 1994), 188–201.

35. Canetti, *Crowds and Power*, 55–56.

36. Gukasyan ile röportaj, 7 Ekim 2000.

3. BÖLÜM

1. Bu bölümde, eskiden Şuşa'da yaşayan birçok kişinin isimlerini, herhangi bir sıkıntı yaşamamaları amacıyla değiştirdim.

2. Şugaryan ile röportaj, 13 Aralık 2000. Şugaryan, bu kitabın ilk baskısının yayımlanmasının ardından, Yerevan'da hayatını kaybetti.

3. Galstyan ile röportaj, 10 Ekim 2000.

4. Abbasov ile röportaj, 10 Kasım 2000.

5. Sarkisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.

6. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000.

4. BÖLÜM

1. Kharchenko'yla röportaj, 4 Aralık 2000.
2. Krunk adının bir başka açılımı da, "Dağlık Karabağ Devrimci Yönetimi Komitesi"nin Rusça yazımının ilk harflerinden oluşması.
3. Babken Ararktsyan, Ashot Manucharyan, Vazgen Manukyan ve Levon Ter-Petrosyan.
4. Manukyan ile röportaj, 5 Mayıs 2000.
5. Ter-Petrosyan ile röportaj, 24 Mayıs 2000.
6. Rus Arşivleri Projesi, Fond 89, Reel 1.003, 89/42/19.
7. Girenko'yla röportaj, 2 Haziran 2000.
8. Rus Arşivleri Projesi, Fond 89, Reel 1.003, 89/42/18.
9. Yakovlev ile röportaj, 8 Aralık 2000. Ligaçev, anılarında Bakü'de söyledikleriyle ilgili olarak Gorbaçov ile mutabık kaldığını söylüyor; Ligaçev, *Inside Gorbachev's Kremlin*, 173. Yakolev, Ekim 2005'te hayatını kaybetti.
10. Mikhailov ile röportaj, 5 Aralık 2000.
11. Georgy Shakhnazarov, *Tsena Svobody* [Özgürlüğün Bedeli], 212.
12. Vladimir Grigoryan, *Armenia 1988-1989*'da söz konusu ifadeye gönderme yapılmıştır, (Yerevan, 1999), 118.
13. Malkasian, *Gha-ra-bagh!*, 116–117.
14. ANM, Ermenistan'da HHK, Rusya'da AOD kısaltmasıyla biliniyordu.
15. Arif Yunusov'un hesaplamalarına göre, 186 bin Azeri ve 18 bin Müslüman Kürt, Ermenistan'dan Azerbaycan'a kaçtı. Daha sonra, 7 bin Müslüman Kürt Rusya'ya kaçtı. Arif Yunusov, "Migratsionnye potoki—oborotnaya storona nezavisimosti" [Göç Akımları: Bağımsızlık Madalyonunun Ters Yüzü], *Rossiya i Zavkaz'ye: realii nezavisimosti i novoye partnyorstvo* [Rusya ve Transkafkasya: Bağımsızlığın Gerçekleri ve Yeni Ortaklık] (Moskova: Finstatinform, 2000), 108.
16. Stepanyan ile röportaj, 28 Nisan 2000.
17. 26 Eylül 2000'de, Gurgen Boyajyan ile yapılan bir röportaj sırasında kendi anlattığı şekilde. Bu hikâye, teyit edilemedi.
18. Bakatin, *Doroga v Proshedshem Vremeni* [Geçmiş Zamanda Yol], 146.
19. Arif Yunusov, "Pogromy v Armenii v 1988–1989 Godakh" [1988–1989'da Ermenistan'da Gerçekleşen Katliamlar], *Ekspress-Khronika* 9 (186), 26 Şubat 1991.
20. A.g.e.
21. Rost, *Armenian Tragedy*, 192.
22. Bakü'deki kutlamalar hakkında, bkz. Alexander Lebed, *Za derzhavu obidno* [Anavatanım İçin Utanç Duyuyorum] (Moskova: Moskovskaya Pravda, 1995), 255–256.
23. Loshak ile röportaj, 6 Aralık 2000.
24. Ghazaryan ile röportaj, 22 Mayıs 2000.

25. Shakhnazarov, *Tsena Svobody* [Özgürlüğün Bedeli], 216.
26. 11 Aralık 1988'de. Roxburgh, *Second Russian Revolution*, 123.
27. Sovyet hapishanelerindeki diğer mahkûmlara kıyasla Karabağ Komitesi üyelerinin durumu iyiydi. Örneğin, Levon Ter-Petrosyan, Matrosskaya Tishina Hapishanesi'ndeki hücresini bir başka hükümlüyle, Orta Asya'dan Buhara kentinden karşıt görüşlü bir parti yöneticisiyle paylaşıyordu. Ağustos 1991'de, aynı hücre, darbe planlayan KGB başkanı, Vladimir Kryuchkov'a verildi.
28. Bonner ile telefonda yapılan röportaj, 17 Eylül 2000. Bonner, Haziran 2011'de hayatını kaybetti.
29. Alizade'yle röportaj, 9 Haziran 2000.
30. Volsky ile röportaj, 1 Haziran 2000. Volsky, Eylül 2006'da hayatını kaybetti.
31. Nefyodov ile röportaj, 7 Aralık 2000. Andrei Pralnikov, "NKAO: Budni osobogo upravleniya" *Moskovskiye Novosti*, no. 45, 5 Kasım 1989, *Glazami nezavisimykh nablyudatelei*'de [Bağımsız Gözlemcilerin Gözünden] yeniden basılmıştır, 123–124.
32. Byrkin ile röportaj, 1 Haziran 2000.
33. Yesayan ile röportaj, 5 Ekim 2000.
34. Hocalı olaylarıyla ilgili bu özet, *Gha-ra-bagh!*'da Malkasian tarafından anlatılanlardan alınmıştır ; Rost, *Armenian Tragedy* ve *Khronika NKAO*.
35. Rus Arşivleri Projesi, Fond 89, Reel 1.991, 89/10/42.
36. Manucharyan ile röportaj, 4 Mayıs 2000.
37. *Le Figaro*, 26 Temmuz 1989.
38. Ter-Petrosyan ile röportaj, 24 Mayıs 2000.

5. BÖLÜM

1. Villari, *Fire and Sword in the Caucasus*, 223–224.
2. Curtis, *Around the Black Sea*, 148.
3. Rus memur I. Shopen, yeni "Armyanskaya Oblast" ya da "Ermeni Bölgesi"ni 1829 ve 1832 yılları arasında detaylı olarak inceledi. Nüfusun 164 bin olduğunu, yarı yarıya Ermeni ve Şii Müslümanlardan oluştuğunu tespit etti. Ermenilerin 25 bini yerli 57 bini göçmendi. I. Shopen, *Istorichesky Pamyatnik Sostoyaniya Armyanksoi Oblasti v Epokhu eya Priosoedinenia k Rossiiskoi-Imperii* [Ermeni Bölgesinin, Rus İmparatorluğu'na Katıldığı Dönemde İçinde Bulunduğu Koşulların Tarihi Belgeleri] (St. Petersburg: Typography of the Academy of Sciences, 1852), 639–642.
4. Lourie, "Yerevan's Phenomenon," 177–178.
5. Farklı tahminlere göre, 1915 ve 1921 arasında toplam 1,5 milyon Ermeni hayatını kaybetti. 2003 baskısında, Anadolu'da Ermenilerin katledilişi için "soykırım" sözcüğünün uygun olup olmadığından emin değildim. 2012'de, bu konuda çok daha fazla şey okuduktan sonra, söz konusu terimin doğru olduğu kanısına vardım. Ancak,

maalesef, kullanımıyla ilgili tartışmanın çok fazla siyasileştirildiğini ve odağın temel meseleden, yani olanlarla yüzleşmekten uzaklaştırdığını düşünüyorum.

6. Koestler, *The Invisible Writing*, 109.
7. A.g.e., 107.
8. Libaridian, "Reimagining the Past, Rethinking the Present," 143.
9. Harutyunyan ile röportaj, 2 Ekim 2000.
10. *Russia Today*'den alıntı yapılmıştır, 17 Ekim 2000.
11. Caminin yıkılışının hikâyesi, Robert Cullen'ın *The New Yorker*'da yayımlanan "Roots" adlı makalesinden alınmıştır, 15 Nisan 1991. Cullen, caminin yıkıntılarını 1991'de gördü.
12. Namazov ile röportaj, 14 Kasım 2000.

6. BÖLÜM

1. Alizade'yle röportaj, 9 Haziran 2000.
2. Mikhailov ile röportaj, 5 Aralık 2000.
3. Audrey Alstadt, *The Azerbaijani Turks*, 202, 27 Kasım 1988 tarihli *Komsomolskaya Pravda*'dan alıntı.
4. Bu hikâye Bakü'ye ulaştığında ciddi biçimde çarpıtılmıştı. Birçok kişi konuk evi değil, fabrika inşa etme planları olduğuna inanıyordu. Orayı ziyaret eden Andrey Sakharov, çıplak bir dağ eteğini tasvir etti. Sakharov'a göre orada bir "koru" bulunduğuna dair bir işaret yoktu. Sakharov, *Moscow and Beyond*, 88.
5. Corley, "Dogging Dashnaks," 30–31.
6. Namazov ile röportaj, 14 Kasım 2000.
7. Kimileri, Haydar Aliyev'in 1923'te Nahçıvan'da değil 1921'de Ermenistan'da doğduğunu iddia eder. 4 Kasım 2000'de görüştüğüm, Haydar Aliyev'den daha genç olan erkek kardeşi Jalal Aliyev, Aliyev ailesinin, Zengezur'daki Jomartly köyünden geldiklerini, fakat Haydar doğduğunda, halihazırda Nahçıvan'a taşınmış olduklarını söyledi.
8. Mutallibov ile röportaj, 30 Mayıs 2000.
9. Penahov ile röportaj, Azericeden çevrildi, 8 Kasım 2000.
10. Yunusova, "Mera Otvetsvennosti Politika" [Bir Siyasinin Sorumluluk Derecesi], 11.
11. Avet Demuryan ve Andrei Pralnikov, "Blokada Armenii v eti dni" [Bu Günlerde Ermenistan'ın Maruz Kaldığı Abluka], *Moskovskiye Novosti* 40: 1 Ekim 1989, *Glazami nezavisimikh nablyudatelei*'de [Bağımsız Gözlemcilerin Gözünden] yeniden yayımlanmıştır, 125–127.
12. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, 201.
13. Saakova'yla röportaj, 14 Aralık 2000.
14. Bill Keller, "Did Moscow incite Azerbaijanis? Some see a plot," *New York Times*,19 Şubat 1990.
15. Mutallibov ile röportaj, 30 Mayıs 2000.

16. Bakatin, *Doroga v Proshedshem Vremeni* [Geçmiş Zamanda Yol], 174.
17. Z. Japparov. "Trevozhny Yanvar' v Lenkorani" [Lenkeran'da Endişe Verici Ocak], *Bakinsky Rabochy*, 17 Ocak 1990, *Chyorny Yanvar*'da [Kara Ocak] yeniden yayımlanmıştır, 70–74.
18. Nemet Penahov, Etibar Memmedov, Rahim Gaziyev ve Ebulfez Elçibey.
19. Dr. Arif Yunusov, ölü sayısının 86 olduğunu tahmin ediyor, bu kişilerden 66'sının Bakü'de, 20'sinin de daha sonra hayatını kaybettiğini söylüyor.
20. Abdullayeva'yla röportaj, 11 Nisan 2000.
21. Arzu Abdullayeva ve Zerdüşt Alizade'nin anlattığı şekliyle.
22. Girenko'yla röportaj, 2 Haziran 2000.
23. Memmedov ile röportaj, 22 Kasım 2000.
24. Primakov'un Gorbaçov ile telefonda görüştüğü sırada, orada bulunan Vyacheslav Mikhailov'a göre.
25. Askeri alanda araştırma yapan Shchit grubunun Melikov'da yayımlanan raporuna göre, *Ya Obvinyayu* [Suçluyorum], 176–179. Birçok ayrıntı, Melikov'un belge ve makale koleksiyonundan alınmıştır. Söz konusu koleksiyon, 20 Ocak'ta gerçekleşen müdahalenin en eksiksiz anlatımını içeriyor.
26. Aliyev ve Ocak 1990'ın hikâyesi, Aliyev'in kariyerini araştıranlar için bereketli bir alan. Eğer bir planı vardıysa bile, bu plan eskiden koruduğu Hasan Hasanov'un Azerbaycan'da partinin başına getirmek olabilirdi. Hasanov, partinin üst düzey yetkililerinden olmasına karşın, 8 Ocak'ta Bakü'de olayların başladığı sırada açıkça Moskova karşıtı bir ton içeren bir konuşma yaptı. Eğer bu varsayım doğruysa, bu konuşma Halk Cephesi'nin birçok üyesi için (belki de Aliyev'in teşvikiyle) Hasanov'un, Vezirov'un yerine geçmesini önermek için aldıkları bir işaretti. Her durumda, Hasanov her ne kadar daha sonra Aliyev hükümetinde dışişleri bakanı olsa da, her bir aday için yapılan oylamada, Mutallibov'a karşı kaybetti. Kanlı olaylardan sonra Aliyev, Etibar Memmedov'u, tutuklanmasından kısa süre önce, Azerbaycan'ın Moskova temsilciliğinde karşıladı. Aliyev ve Memmedov'un ilginç bir muhalefet ve işbirliği içinde olduklarını düşünenlere göre, bu buluşma, ikisi arasındaki ittifakın da başlangıcı oldu.
27. Hajizade ile röportaj, 15 Kasım 2000.

7. BÖLÜM

1. Turan Haber Ajansı, 31 Mart 2000, BBC Monitoring'de yer aldığı şekliyle.
2. Henry, *Baku, An Eventful History*, 173.
3. Hopkirk, *On Secret Service East of Constantinople*, 357.
4. Richards, *Epics of Everyday Life*, 144–145.
5. Tüm görüşmeler, 14 Aralık 2000 tarihinde yapılmıştır.
6. Orucov ile röportaj, 24 Kasım 2000.

7. Sharg Haber Ajansı, 1 Şubat 2000, BBC Monitoring'de yer aldığı şekliyle.
8. Asadov ile röportaj, 29 Mart 2000.
9. Bechhofer, *In Denikin's Russia*, 309–310.

8. BÖLÜM

1. Mirzoyev ile röportaj, 12 Nisan 2000.
2. Horton ile röportaj, 2 Ocak 2001.
3. Zülfügarov, NKAO, 38. Gukasian ile röportaj, 7 Ekim 2000.
4. OMOR'un açılımı, Rusçada "Otryady Militsii Opera- tivnogo Reagirovaniia" veya "Operasyonel Müdahale Polis Birimleri"; OMON'un açılımıysa, "Otryady Militsii Osobogo Naznacheniia" veya "Özel Görevli Polis Birimleri" şeklindedir. Robin Bhatty'ye bu konu ve paramiliter grupların kullanımı ve silahlı kuvvetlerin oluşması konusunda verdiği bilgiler için minnettarım.
5. 13-16 Temmuz 1991'de, Azerbaycan ve Ermenistan'ı ziyaret eden Birinci Uluslararası Andrey D. Sakharov Kongresi Delegasyonu'nun Raporu.
6. Byrkin ile röportaj, 1 Haziran 2000.
7. Manukyan ile röportaj, 5 Mayıs 2000.
8. Eiramjiants ile röportaj, 28 Eylül 2000. Vladimir Kiselyov, "Doroga v Nikuda" [Hiçbir Yere Gitmeyen Yol], *Moskovskiye Novosti* 35, 2 Eylül 1990.
9. Avsharyan ile röportaj, 18 Mayıs 2000.
10. Balayan, *Between Heaven and Hell*, 270.
11. Rus Arşivleri Projesi, Fond 89, Reel 1.989 89/4/17.
12. Mutallibov ile röportaj, 30 Mayıs 2000.
13. Manucharyan ile röportaj, 4 Mayıs 2000.
14. Temmuz 1991'de Sakharov Kongresi'de bildirildiği şekilde.
15. Şaumyan bölgesi Ocak 1991'de Azerbaycan tarafından Goranboy bölgesi olarak adlandırılmıştır.
16. Getaşen operasyonunun ayrıntıları Memorial ve Sakharov Kongresi raporlarından alınmıştır ve Murphy, "Operation 'Ring'," 86.
17. Dağlık Karabağ Sovyet Kuvvetleri'nin Komutanı Tümgeneral A. Zaitsev'e göre, "Kuvvetlerin yasalardan geri adım atmayacağı ve OMON'cuların yağmasına karşı sert bir engel koyulacağı belli oldu. Daha sonra, yüzde 80'i Azerilerden oluşan Sovyetler Birliği Savunma Bakanlığı 23. Motorlu Bölüğü, Ermenilerin zorla tehcir edilmesi için çağrıldı. Bundan sonra, durumda ciddi bir değişiklik meydana geldi: Azerbaycan yönetimi yeni bir taktiğe başvurdu; tehcirin başlamasından önce, söz konusu bölgede olağanüstü hali kaldırdı. Birliklerimizi çekmeye mecbur kaldık. Bunu takiben, Azeri tarafı bizim bilgimiz dışında 'özel harekâtlar' gerçekleştirdi." *Voennye v Karabakhe—Posredniki ili zalozhniki?* [Karabağ'daki Ordu: Arabulucu Mu Rehine Mi?], *Argumenty i Fakty*, 7 Şubat 1992.

18. Shabad ile röportaj, 7 Aralık 2000.
19. Shakhnazarov, *Tsena Svobody* [Özgürlüğün Bedeli], 220–221; Mirzoyev ile röportaj.
20. Shabad ile röportaj.
21. Tsvetana Paskaleva, *Vysoty Nadezhdy* [Umut Tepeleri], 1991. *Rany Karabakha'*da [Karabağ'ın Yaraları] yeniden yayımlanmıştır, TS Film, Yerevan, 1996.
22. Melander, "The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited," 70.
23. A.g.e., 71.
24. Birinci Uluslararası Andrey D. Sakharov Kongresi'nin Dağlık Karabağ'da Yaşanan Olaylarla İlgili Raporu, 13–16 Temmuz 1991, 3.
25. Sarkisyan ile röportaj, 4 Mayıs 2000.
26. Sarkisyan ile röportaj.
27. Horton ile röportaj.
28. Miller ile röportaj, 9 Ocak 2001.

9. BÖLÜM

1. Gambar ile röportaj, 7 Nisan 2000.
2. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000.
3. Laitin ve Suny, "Karabakh: Thinking a Way out," 145.
4. Thomson, Ermeni tarihçiler tarafından, Karabağ'da de facto bir Azerbaycan hâkimiyeti kurmakla suçlandı. Onlara göre, daha sonra bu hâkimiyet, komünist döneme de taşındı. Arşivler, Thomson'un herhangi bir Ermeni karşıtlığından ziyade, istikrar içgüdüsüyle hareket ettiğini gösteriyor. Thomson, bir yandan Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki hâkimiyetinin korunması gerektiğine inanırken, diğer yandan Londra'ya telgraf çekerek, Ermenilere Türkiye'nin doğusunda toprak verilmesi gerektiğini savunuyordu.
5. İngiltere'nin 1919-1920 arasındaki rolüyle ilgili olarak, bkz. *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, ed. Ronald Grigor Suny'de Artin H. Arslanian, "Britain and the Transcaucasian Nationalities during the Russian Civil War,"(Ann Arbor: University of Michigan Press, 1983).
6. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, III, 133.
7. Bechhofer, *In Denikin's Russia*, 283.
8. Mutafian, *The Caucasian Knot*, 134.
9. *Istoricheskaya Spravka*, 33.
10. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, 104–105; Pipes, The USSR, 46; *Istoricheskaya Spravka*, 33.
11. Bkz. Saparov, *Why Autonomy?* Göçebeler hakkında, bkz. Yamskov, *Ethnic Conflict in the Transcaucasus*.
12. Yakovlev ile röportaj, 8 Aralık 2000.
13. Nüfusla ilgili istatistikler *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, ed. Ronald

Grigor Suny'de Brian D. Silver, "Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia"dan alınmıştır, 373–395.

14. Shamil Askerov'la röportaj, 20 Kasım 2000.
15. Tiskhov ile röportaj, 5 Aralık 2000.
16. Vaksberg, *The Soviet Mafia*, 192.
17. *Moskovksy Komsomolets*, 18 Ekim 1995.
18. Muradyan ile röportaj, 5 Mayıs 2000.
19. Rüstemhanlı'yla röportaj, 8 Kasım 2000.
20. Kaputikyan ile röportaj, 26 Eylül 2000.
21. Ohanjanyan ile röportaj, 5 Ekim 2000.
22. 1989'da, Sovyetler Birliği'nde ortalama maaş 182 ruble, Azerbaycan'da 135 rubleydi. Arif Yunusov, "Azerbaijan v Postsovetsky Period: Problemy i Vozmozhnye Puti Razvitiya" [Sovyet Sonrası Dönemde Azerbaycan: Sorunlar ve Muhtemel Kalkınma Yolları], *Severny Kavkaz-Zakavkaz'ye: Prob- lemy Stabil'nosti i Perspektivy Razvitiya* [Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya: İstikrar Sorunları ve Kalkınma Perspektifleri] (Moskova, 1997), 130.
23. Sakharov, *Moscow and Beyond*, 88.
24. Vaksberg, *The Soviet Mafia*, 254.
25. Koçaryan, Ostankino Rus kanalında Andrei Karaulov'la *Moment Istiny* [Gerçek Anı] programında yapılan röportaj, 10 Ocak 1994, Harutyunyan, *Sobytiya* [Olaylar], Part V, 271.
26. Şugaryan ile röportaj, 13 Aralık 2000.
27. Alekperov ile röportaj, 7 Haziran 2000.
28. Velichko, *Kavkaz* [Kafkasya], 155.
29. Balayan, *Ochag* [Yuva], 21.
30. Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment," 229. Malikane benzetmesi Slezkine'in zekice kullandığı, Sovyetler Birliği için ortak bir bina benzetmesinin bir uyarlaması.
31. Gellner, *Nationalism in the Vacuum*, 250.

10. BÖLÜM

1. Melikler hakkında, bkz. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia," 1972 ve Dudwick, "Armenian-Azerbaijani Relations and Karabagh." Yermolov'un mektubu, *Armyano-russkiye otnosheniya*'da [Ermeni-Rus İlişkileri] yeniden basılmıştır, vol. II, 178–181.
2. *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, 86.
3. Haxthausen, *Transcaucasia*, 438.
4. S. A. Memmedov, *Istoricheskiye Svyazi Azerbaidzhanskogo i Armyanskogo naroda* [Azeri ve Ermeni Halkları Arasındaki Tarihi Bağlar] (Bakü: Elm,1977), 172–180.
5. Zori Balayan, röportaj *The Armenian Mirror-Spectator* tarafından gerçekleştirilmiştir, Boston, 20 Şubat 1988, Libaridian, *The Karabagh File*'da yeniden yayımlanmıştır, 76.

6. *Salam* No. 1. (Eliler 12 (97) ekinde yayımlanmıştır, 19–30 Mart 2000).
7. Prof. Robert Hewsen'e, bana bu "karmaşık tarihi yolda" rehberlik ettiği için minnettarım. Bundan sonra anlatılanlarda herhangi bir yanlış anlaşılma olduysa tamamen bana aittir. Karny, *Highlanders*, 371-404'te tartışmalı Kafkasya konusu çok güzel bir biçimde anlatılmış.
8. Bünyadov'un, editörlüğünü Zelik Yampolsky'nin yaptığı, 1960'ta basılan *Mxitar Gosh, Albanskaya Khronika, predislovie, perevod i kommentarii Z. M. Buniatova*'nın [Mxitar Gosh: Albanya Güncesi, Önsöz, Çeviri ve Yorum Z. M. Bünyadov] eserinin büyük bir bölümü; C. F. J. Dowsett'in *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXI, Part 3'te (1958) yayımlanan "The Albanian Chronicle of Mxitar Gosh" yazısının çevirisinden oluşuyor ancak bir atıfta bulunulmamış. (Bünyadov, Chronicle'ın Rusça versiyonunun, Dowsett'in İngilizce yazısından çevrilmiş olduğunu kabul ediyor ve Dowsett'e dipnotlarda yer veriyor.) Bünyadov'un 1965'te Bakü'de yayımlanan *O Khronoligicheskom nesootvetsvii glav 'Istorii Agvan' Moiseya Kagankatvatsi* [Movses Dasxuranci'nin Bölümlerindeki Kronolojik Uyuşmazlık Hakkında] yazısı, Robert Hewsen'in *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XXVII, Part 1'de (1954) yayımlanan "On the Chronology of Movses Dasxuranc" yazısından çevrilmiş ancak bu bilgi belirtilmemiş. [Bu bilgi, 2012 baskısında netleştirilmiştir.] Bünyadov ayrıca, Johann Schiltberger de dahil olmak üzere, Avrupa'dan Karabağ'a gelen kişilerden ve kaynaklardan alıntıları cımbızlamış ve yanlış çevirmiştir. Bkz. George A. Bournoutian, "Rewriting History: Recent Azeri Alterations of Primary Sources Dealing with Karabakh," *Journal of the Society for Armenian Studies* 6 (1992–1993): 185-190.
9. Memmedova'yla röportaj, 8 Haziran ve 28 Kasım 2000.
10. İgrar Aliyev ve Kamil Mamedzade, *Albanskiye Pamyatniki Karabakha* [Karabağ'daki Alban Anıtları] (Baku: Azerbaijan Devlet Neshriyaty, 1997), 19.
11. Akopyan ile röportaj, 13 Ekim 2000.
12. Robert Hewsen, "Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians."
13. Robert Hewsen'den mektup, 10 Ocak, 2001.

11. BÖLÜM

1. Shabad ile röportaj, 7 Aralık 2000.
2. Guluzade ile İngilizce yapılan röportaj, 28 Kasım 2000.
3. 20 Ağustos 1991. Harutyunyan, *Sobytiya*, IV'te verildiği şekilde.
4. Danielyan ile röportaj, 14 Ekim 2000.
5. Hovhannisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.
6. Manucharyan ile röportaj, 15 Ekim 2000.
7. Mekhtiev ile röportaj, 31 Mart 2000.
8. Memmedov ile röportaj, 22 Kasım 2000.

9. Ali ile röportaj, 4 Nisan 2000.
10. "Mamed the Mule," hakkında bkz. Goltz, *Azerbaijan Diary*, 149–153.
11. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000.
12. Sarkisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.
13. İçişleri Bakanlığı'nın geri çekilmeye dair resmi anlatımı A. Petrov, "Dlya politikov Karabakh—urok, dlya soldat—vtoroi Afganistan"da [Karabağ Siyasiler İçin Bir Ders; Askerler İçin İkinci Bir Afganistan] yer almaktadır, *Krasnaya Zvezda*, 19 Şubat 1992.
14. Shabad ile röportaj.
15. Horton ile röportaj, 2 Ocak 2001. Ashot Manucharyan "Çoğu zaman Stepanakert Alayı'na para öderdik ve onlar da Şuşa'ya ateş ederlerdi" dedi (15 Ekim 2000 tarihli röportaj). Arif Yunusov kaynak belirtemese de rakam bile veriyor. Şuşa'ya ateş etmek için 20 litre alkol; bir müdahalede zırhlı personel taşıyıcı kullanımı için 5 bin ruble; zırhlı personel taşıyıcısının ateş açması için bin ruble ödeme yapıldığını belirtiyor. Arif Yunusov, "Tragediya Khodjaly" [Hocalı Trajedisi], *Zerkalo* No. 26, 20-26 Haziran 1992. Alexander Kasatov ("Sama ne Svoya" [Kendine Ait Olmayan]) 366. Alay'ın 1.200 askerinden 350'sinin Alay'ın çekilmesinin ardından da kaldığını tahmin ediyor.
16. "Voennye v Karabakhe—Posredniki ili zalozhniki?" [Karabağ'daki Askerler: Arabulucu Mu Rehine Mi?], *Argumenty i Fakty* No. 7, Şubat 1992.
17. Danielyan ile röportaj, 14 Ekim 2000.
18. Goltz, *Azerbaijan Diary*, 150; Ali ile röportaj; İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Azerbaijan, Seven Years of Conflict*, 51–57.
19. Melkonian ile röportaj, 7 Mayıs 2000.
20. Agajanov, *Svetlaya Storona Voiny* [Savaşın Aydınlık Yüzü], 57.
21. Arif Yunusov, "Tragediya Khodjaly" [Hocalı Trajedisi], *Zerkalo* No. 25, 13–19 Haziran 1992.
22. Goltz, *Azerbaijan Diary*, 119; Ağdam ANS kanalının röportajı, Hocalı kasabası idari görevlisi Elman Memmedov, Şubat 1992; Yunusov, "Tragediya Khodjaly" [Hocalı Trajedisi], *Zerkalo* No. 25, 13–19 Haziran 1992. Goltz, Hacıyev'in komutasında 60 OMON polisi olduğunu söylüyor; Yunusov müdafaya katılanların toplam sayısının 160 olduğunu belirtiyor.
23. İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Bloodshed in the Caucasus*, 22.
24. Anatol Lieven, "Bodies Mark Site of Karabakh Massacre," *The Times* (Londra), 3 Mart 1992; Agayev ile röportaj, 25 Kasım 2000.
25. Hocalı'da yaşanan dram sonrasında pek çok istatistiki bilgi ortaya çıktı. O günün şartlarında bu hiç de şaşırtıcı değil. Nahçıvan yakınlarındaki ölümlerin meydana geldiği alana ulaşım zordu; yüzlerce kişi esir alındı ve o kişilerin hayatta olup olmadığı uzun süre öğrenilemedi. Sumgayit ve Bakü pogramları da dahil, bu gibi trajedilerde genellikle yaşanan önemli bir husus da dikkate alınmalı: Ölülerin listeleri oluşturulurken daha sonra ortaya çıkan ve aslında yaşadığı öğrenilen ya da ölü taklidi yaparak

kurtulan ama gerçekte yaralı olan kişiler de dahil edilebiliyor. Hocalı'yla ilgili olarak aşağıda küçükten büyüğe doğru sıralanan çeşitli rakamlar verildi: Parlamento gözlemcilerinden Namig Aliyev, Nisan 1992'de Helsinki Watch'a, Ağdam'da 213 kurbanın gömüldüğünü söyledi. Bir başka Azeri yetkili, Aiden Rasulov, aynı araştırma ekibine şiddet kullanılarak öldürülme ibareleri gösteren 300 cesedin otopsiye gönderildiğini, bu sayının soğuktan donarak ölenleri kapsamadığını söyledi. (İki rakam da Human Rights Watch, *Bloodshed in the Caucasus*, 23'ten geliyor.) *Karabağ* gazetesi, Hocalı Mültecilerine Yardım Komisyonu, yakınları ölen 476 aileye yardım dağıttığını bildirdi. (Arif Yunusov'un yazdığı mektuptan, Nisan 2001). Thomas Goltz'a Ağdam imamı, ailelerinin kendisine öldü diye bildirdiği 477 kişinin isminin bulunduğu tamamlanmamış bir liste gösterdi. Goltz, *Azerbaijan Diary*, 122–123). Azerbaycan gazetesi *Ordu* (sayı 9, 16, ve 20, 1992) 636 mağdurun ismini yayımladı. (Yunusov'un mektubundan).

26. Ağdam'dan bildiren Thomas Goltz, yazı işlerini bu hikâyenin gerçek olduğuna ikna etmekte güçlük çekti. Mutallibov ile yapılan röportaj, 2 Nisan 1991'de Rus gazetesi *Nezavisimaya Gazeta*'da yayımlandı.

27. Paul Quinn-Judge, "Armenians, Azerbaijanis tell of terror; Behind an alleged massacre, a long trail of personal revenge," *Boston Globe*, 15 Mart 1992.

28. Sarkisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000. Sarkisyan ile yaptığım röportajda Hocalı'ya yapılan gönderme, özellikle 2008'de Serj Sarkisyan Ermenistan Cumhurbaşkanı olduktan sonra, *Black Garden* kitabının diğer bölümleri arasında, bilhassa Azerilerin ilgisini en çok çeken bölüm oldu. Bu yüzden, aşağıda Sarkisyan'ın Hocalı'yla ilgili olarak sorduğum soruya verdiği cevabın İngilizcesini yazıyorum. (Sarkisyan'ın, Hocalı'nın Ermeni adı Khojalu'yu kullandığını belirtmek amacıyla metinde düzeltme yaptım) Ayrıca, röportajın Rusça versiyonunun kâğıda dökülmüş halinin tamamını http://www.carnegieendowment.org/files/DeVaalinterview_r.pdf adresinde verdim.

"İnsanlar bunları yüksek sesle dillendirmiyorlar. Ne söyleyebiliyorlarsa söylüyorlar. Ben de bu şekilde hareket edeceğim. Birincisi, Azerbaycan'ın eski lideri [Ayaz Mutallibov] bunu Ermenilerin değil, Azerilerin kendisinin yaptığını söyledi. Ama bence işin aslı başka. Bir dönem, Khojalu, Karabağ'ın tamamını çok çok kızdırıyordu, çünkü havaalanı oradaydı, çünkü Ermenistan ile tek bağlantımız hava ulaşımıydı. Çünkü, OMON oradaydı, insanlardan haraç alıyorlardı, pek çok kişiyi tutukladılar. Ayrıca, Stepanakert'in hemen dışında bulunduğu için, Stepanakert'i sayısız kez top yağmuruna tutabildiler. Ama bence asıl mesele başka. Khojalu'dan önce, Azeriler bizimle dalga geçtiklerini sanıyorlardı. Ermenilerin sivillere el kaldıramayacak bir millet olduğunu zannediyorlardı. Biz bunu kırmayı başardık. İşte olan buydu. Ayrıca, o çocuklar arasında, Bakü ve Sumgayit'ten kaçanların da olduğunu göz önünde bulundurmalıyız.

Ancak, yine de orada birçok şeyin abartıldığını düşünüyorum. Azerilerin bir nedene ihtiyacı vardı, Azerilerin Sumgayit ile özdeşleştirebilecekleri bir yere ihtiyacı vardı. Her ne kadar, [ikisini] karşılaştırmak imkânsız olsa da. Evet, Khojalu'da siviller vardı. Ama siviller olduğu gibi askerler de vardı. Bir top havada hareket ederken sivili askerden ayırmaz, gözleri yoktur. Eğer siviller oradan çıkma fırsatları varken kalıyorlarsa, bu, onların da savaşa katıldığı anlamına gelir. Onlar için bırakılan koridor, [onlara]

ateş etmek için bırakılmadı. Ateş etmek isteseydik, Khojalu'ya ateş ederdik, Ağdam yakınlarına değil."

29. *Khodjaly, Khronika Genotsida* [Hocalı, Bir Soykırım Günlüğü] (Bakü 1992), 32.
30. Quinn-Judge, "Armenians, Azerbaijanis tell of terror."
31. Avsharyan ile röportaj, 18 Mayıs 2000.
32. Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov, Gaziyev'in Grad füzeleri aldığını, ancak Stepanakert'teki bombardıman başladığında öğrendiğini söyledi: "Bir gün birisi bana Rahim Gaziyev'in Stepanakert'e Grad füzeleriyle saldırdığını söyledi. Telefon ettim ve 'Sen delirdin mi?' dedim. 'Başka ne yapabilirim?' dedi, 'Ne sanıyorsun, Ermeniler Grad almayacak mı, ne yaptığının farkında mısın?' dedim." Mutallibov ile röportaj, 30 Mayıs 2000.
33. Kerimov ile röportaj, 13 Kasım 2000.
34. Byrkin ile röportaj, 1 Haziran 2000.
35. Bennett, *Crying Wolf*, 65.
36. Marağa hakkında, bkz. İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Bloodshed in the Caucasus*, 29; Caroline Cox ve John Eibner, *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno-Karabakh* (London: Institute for Religious Minorities in the Islamic World, 1993); "Tragediya Maragi: Chetyre Goda Spustya" [Marağa Trajedisi: Dört Yıl Sonra], *Golos Armenii*, 9 Nisan 1996.
37. Mekhtiev, Karintak/Daşaltı operasyonunda yalnızca 17 erkeğin öldüğünü kendisi söylüyor.
38. Şuşa ile ilgili ayrıntıların çoğu, ANS tarafından 1997'de Bakü'de gösterilen *Sügüt* [The Fall] filminden alınmıştır.
39. Agayev ile röportaj, 13 Nisan 2000.
40. Ter-Tadevosyan ile röportaj, 28 Eylül 2000.
41. Orucov ile röportaj, 29 Kasım 2000.
42. Husseinov ile röportaj, 12 Nisan 2000.
43. Şuşa tankının komutanı, birkaç gün sonra Şuşa-Laçın yolunda ölen bir Bakü Yahudisi, Albert Agarunov'du. Thomas Goltz, Bakü'deki Şehitler Hıyabanı'ndaki cenazesini izledi.
44. Husseinova ile röportaj, 12 Nisan 2000.
45. Ter-Tadevosyan, Ermenilerin kayıplarının sayısının 58, Azerbaycan'ın kayıplarının 200 olduğunu tahmin ediyor. Orucov daha fazla sayıda Ermeni'nin öldüğünü belirtirken ve kendi askerlerinden 159'unun öldüğünü, 22'sinin ise kayıp olduğunu söylüyor.
46. Memmedov ile röportaj, 14 Kasım 2000.
47. Bu görüş, o dönem Ter-Petrosyan'ın milli güvenlik danışmanlığı görevini yürüten Ashot Manucharyan'a ait.
48. ANS kanalının Basayev ile yaptığı röportaj, 17 Temmuz 2000, BBC Monitoring bildirdiği şekilde.

49. Goltz, *Azerbaijan Diary*, 185–186; David Ljunggren, "Azerbaijanis Say Armenians Attack Town near Karabakh," Reuters, Bakü, 12 Mayıs 1992; Elif Kaban, "Azeri Strongman Says War Makes Elections Futile," Reuters, Ankara, 11 Mayıs 1992.
50. Paşayev ile röportaj, Azericeden çeviri, 13 Kasım 2000.
51. Ohanyan ile röportaj, 16 Mayıs 2000.
52. *Heç Kim va Heç na Unudulmayacag* [Hiç Kimse ve Hiçbir Şey Unutulmayacak], ANS, 1992. Cengiz Mustafayev, bir aydan kısa bir süre sonra, 15 Haziran 1992'de Ağdam yakınlarında öldürüldü.

12. BÖLÜM

1. Karabağ Ermenisi, lider Arkadi Gukasyan, adil bir barış antlaşması sağlanırsa Azerilerin Şuşa'ya dönmesine hiçbir itirazı olmayacağını söyledi; ancak aynı zamanda, bunun gerçekleşmesinin muhtemel olmadığını belirtti. 30 Mart 2001'de yapılan bir röportajda şöyle dedi: "Milliyetleri ne olursa olsun, mültecilerin evlerine dönme hakkı olduğuna inanıyoruz. Bu, hem Ermeni, hem Azeri mülteciler için geçerli. Ama bir diğer soru da 'Kalıcı barış sağlanmadan, savaşın devam etme riski mevcutken, mülteciler bunu isteyecek mi?'"
2. Kurban Said, *Ali and Nino*, 44. Murat'ın biyografisini kaleme alanlar, herhangi bir Ermeni bağlantısından söz etmiyor. Örneğin, Murat'ın 1995 tarihli biyografisi, Guyenne yakınlarında küçük bir köyde, La Bastide-Fortuniere'de doğduğunu ve "ailesinin soyunun birkaç yüzyıl öncesine dayandığını" anlatıyor. Jules Chavanon ve Georges Saint-Yves, *Joachim Murat* (Paris: Librairie Hachette, 1905),
3. Shushinsky, *Shusha*, 134–135; Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, 10. Swietochowski 1853-1855 yılları arasındaki Rus-Türk Savaşı'nda, Şii gönüllülerin de Ruslarla birlikte Sünnilere karşı savaştığını kaydediyor.
4. Shushinsky, *Shusha*, 135. Puşkin, Karabağ Alayı'nı *Journey to Erzerum* kitabında tasvir eder.
5. Lisitsian, *Armyane Nagornogo Karabakha* [Dağlık Karabağ Ermenileri], 44.
6. Keppel, *Personal Narrative of a Journey*, 188.
7. A.g.e., 194.
8. Villari, *Fire and Sword in the Caucasus*, 199.
9. Snark Haber Ajansı, 25 Aralık 1992, Harutyunyan, *Sobytiya*'da [Olaylar] yer verilmiştir, IV, 301.
10. Gabrielyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.
11. Başpiskopos Barkev ile röportaj, 12 Mayıs 2000.

13. BÖLÜM

1. 1993'te TS Filmleri'nden yeniden ekranlara taşınan Tsvetana Paskaleva'nın, *Dorogiye Moi, Zhivye ili Myortviye* [Canlarım, Ölü Ya Da Diri] filminden, Yerevan, 1996.

2. Ali ile röportaj, 4 Nisan 2000.
3. Pavel Felgenhauer, "Nakanune 'Reshayushchikh' Srazhenii" ["Belirleyici" Savaşların Arifesinde], *Nezavisimaya Gazeta*, 18 Temmuz 1992.
4. Batılı diplomatla röportaj; Goltz, *The Hidden Russian Hand*, 112.
5. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000.
6. Sarkisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.
7. İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Azerbaijan, Seven Years of Conflict*, 87.
8. Levon Eiramjiants ile röportaj, 28 Eylül, 2000.
9. Söz konusu farklılık, kısmen Ermenilerin hatasıydı. Ermeni siyasiler, 1989'da Sevan Gölü yakınlarında, yeni büyük bir cephanelik açılmasına şiddetle karşı çıkmışlardı, bu yüzden cephanelik, Azerbaycan'da Ağdam yakınlarında kuruldu. Her iki tarafa da miras kalan silahlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Petrosian, "What Are the Reasons for Armenians' Success?"
10. Yunusova ile röportaj, 20 Kasım 2000.
11. Hajizade ile röportaj, 28 Mart 2000.
12. Dmitry Danilov, "Russia's search for an international mandate in Transcaucasia," Coppieters, *Contested Borders in the Caucasus*, not 161.
13. Ter-Petrosyan ile röportaj, 24 Mayıs 2000.
14. Rokhlin, yalnızca silahların maliyetinin 720 milyon dolar olduğunu tahmin ediyor. 1 milyar dolar, ulaşım, yedek parça ve yakıtı da kapsıyor. Pavel Felgenhauer, maliyetin bir bölümünü Ermenilerin karşıladığına inandığını söylüyor. Felgenhauer, Temmuz 1992'de, Ermenilere 4. Ordu'nun Yerevan Bölüğü'nün silahlarının verildiğini de yazdı; bkz. Felgenhauer, "Nakanune 'Reshayushchikh' Srazhenii." Silahların daha ayrıntılı dökümü için bkz. Lev Rokhlin, "Spetsoperatsia ili komercheskaya afera?" [Ticari Bir Antlaşma İçin Özel Harekât?], *Nezavisimoye Voennoye Obozreniye*, 13 (1997). Rokhlin, Temmuz 1998'de öldürüldü, fakat ölümünün ortaya çıkardıklarıyla bağlantılı olduğuna işaret edilmedi.
15. Felgenhauer ile röportaj, 6 Aralık 2000.
16. Neftaliev ile röportaj, 28 Kasım, 2000.
17. Kasatov, "Sama ne Svoya" [Kendine Ait Olmayan], 1.
18. Hajizade ile röportaj, 15 Kasım, 2000.
19. Ermeni TV Kanalı 1, Yerevan, Ermenice, 5 Mart 2001, BBC monitoring'in haber verdiği şekliyle.
20. Kazimirov ile röportaj, 1 Aralık 2000.
21. Zülfügarov ile röportaj, 9 Kasım 2000; Turan Haber Ajansı 28 Eylül, 1992. Soçi toplantısıyla ilgili bilgi için Laura Le Cornu'ya teşekkür ederim.
22. Hovhannisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.
23. Melkonian ile röportaj, 7 Mayıs 2000.

24. Boyajyan ile röportaj, 26 Eylül 2000.
25. Sadyqov ile röportaj, 6 Nisan 2000.
26. Agajanov, *Svetlaya Storona Voiny* [Savaşın Aydınlık Yüzü], 33.
27. Savunma Bakanlığı'nın eski basın sözcüsü Azad Isazade ile röportaj, 21 Kasım 2000; David Petrosian ile röportaj, 25 Mayıs 2000.
28. Lee Hockstader, "Armenians Winning with Creativity, Aid," *The Washington Post*, 12 Eylül 1993. Serj Sarkisyan Karabağ Ermenilerinin savaş sırasında 156 tank ele geçirdiğini iddia ediyor.
29. Manukyan ile röportaj, 3 Ekim, 2000.
30. Elçibey'in Haziran 1993'te Bakü'den kaçmasından kısa süre sonra, Elçibey'i ziyaret eden Batılı bir diplomat neden Gaziyev ve Husseinov'un başkaldırısına uzun süre ses çıkarmadığını sordu. Elçibey, onların Ruslardan kolaylıkla silah alabilen tek kişiler olduğunu söyledi.
31. Askerov ile röportaj, 20 Kasım 2000.
32. Sergei Bablumyan, "Kelbadzhar v Ogne" [Kelbecer Yanıyor], *Izvestia*, 6 Nisan 1993.
33. İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Azerbaijan, Seven Years of Conflict*, 16.
34. Örneğin, Azerilerin eline geçen 1 Nisan 1993 tarihli askeri bir harita Binbaşı S. O. Barsegyan'a aitti. Harita üzerindeki tarihler, Barsegyan'ın 2 Mart'ta Sevan Gölü kıyısında olduğunu, aynı gün saat 16.30'da Ermenistan-Azerbaycan sınırını geçtiğini ve Kelbecer'e doğru gittiğini gösteriyor. Eskiden Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nda çalışan Azad Isazade'de haritanın bir nüshası bulunuyor. Şamil Askerov, Rusya'nın da müdahil olduğu iddialarıyla ilgili olarak, Kelbecer üzerinde uçan ve ancak Rus olabilecek altı uçak gördüğünü söylüyor. Azeri Güvenlik Bakanlığı, daha sonra, Rusçayı aksansız konuşan bir subayla Ermeni aksanına sahip bir kişi arasında geçen telsiz konuşmalarının bulunduğu bir kasedi ortaya çıkardı. Tüm Ermeni yetkililer, Rusya'nın dahil olduğunu reddediyor.
35. Husseinov'un darbesinin en canlı ve güvenilir anlatımı için bkz.Thomas Goltz, *Azerbaijan Diary*, 356–392.
36. Ahmedov ile röportaj, 19 Kasım 2000.
37. Goltz, *Azerbaijan Diary*, 399.

14. BÖLÜM

1. Yerinden edilmiş kişilerle ilgili istatistikler için bkz. "Ek 1". Bu bölümde, "yerinden edilmiş kişiler," teknik olarak kendi ülkeleri içinde evlerinden edilmiş kişiler oldukları için, onları da kapsayacak şekilde "mülteci" terimini kullandım.

15. BÖLÜM

1. Goltz, *Azerbaijan Diary*, 413–414; Harutyunyan, *Sobytiya* [Olaylar], V, 252–253.

2. Otuz üç tugayla ilgili bilgiler, Arif Yunusov tarafından verilmiştir.
3. Baburyan ile röportaj, 7 Ekim 2000.
4. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000; Kazimirov ile röportaj, 1 Aralık 2000; Tevfik Zülfügarov ile röportaj, 9 Kasım 2000.
5. Manucharyan ile röportaj, 15 Ekim 2000.
6. Agayev ile röportaj, 25 Kasım 2000. Agayev, Babayan'ın Askeran'da bir kafede, "hesaplaşma" sırasında iki Ermeni kardeşi öldürdükten sonra tutuklandığı söylüyor.
7. Gukasyan ile röportaj, 7 Ekim 2000.
8. Vazgen Manukyan tarafından 15 Ekim 2000 tarihli röportajda bildirildiği şekliyle.
9. Maresca, "Lost Opportunities," 475.
10. Minsk Grubu'nun teşkilat yapısı yıllar içerisinde değişti. 1992 yılında kurulan grubun ilk baştaki on bir üyesi, Belarus, Çekoslovakya, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, İsveç, Türkiye ve ABD'nin yanı sıra, Ermenistan ve Azerbaycan'dı. Eski Çekoslovakya, 2012'de ayrılmıştı ama gruba Finlandiya ve de dönüşümlü olarak AGİT'in geçmiş, mevcut ve gelecek başkanlardan oluşan troyka katılmıştı.
11. Guluzade ile İngilizce yapılan röportaj, 28 Kasım 2000.
12. Ter-Petrosyan ile röportaj, 24 Mayıs 2000.
13. Maresca, "Lost Opportunities," 482.
14. A.g.e. Raffaeli, Minsk Grubu'ndan ayrıldıktan sonra İtalya'nın Tangentopoli yolsuzluk soruşturmalarında mahkemeye çağrılanlardan biri oldu.
15. Oskanian ile röportaj, 13 Aralık 2000.
16. Editörlüğü Roy Allision ve Christoph Bluth tarafından yapılan, *Security Dilemmas in Russia and Eurasia*'da yer alan Hannes Adomeit'in "Russian National Security Interests" yazısı. (London: Royal Institute of International Affairs, 1998), 38.
17. Hajizade ile röportaj, 15 Kasım 2000.
18. Guluzade ile röportaj, 28 Kasım 2000.
19. Harutyunyan, *Sobytiya* [Olaylar], V, 317.
20. Kazimirov, "Rossiya i 'Minskaya Gruppa'" [Rusya ve "Minsk Grubu"].
21. Maresca, "Agony of Indifference in Nagorno-Karabakh," 83.
22. Kazimirov, "Karabakh. Kak eto bylo" [Karabağ'da Olup Biten], 49.
23. İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Azerbaijan, Seven Years of Conflict*, 67–73.
24. A.g.e., 46.
25. Kelbecer harekâtıyla ilgili bundan sonraki anlatılar, Azerbaycan Savunma Bakanlığı eski basın sözcüsü Asad Isazade ve o dönem Ermeni tarafını tutan Rus haber kanalı *Vesti*'nin muhabiri olan Tigran Kzmalyan'ın verdiği bilgiler temelinde yapılmıştır.
26. Sayı, Arif Yunusov tarafından verilmiştir.
27. Namazov ile röportaj, 14 Kasım 2000. Kazimirov, kendisinin Azerileri tehdit etmiş olduğunu inkâr ediyor.

28. Kazimirov ile röportaj, 1 Aralık 2000.
29. Guliyev ile röportaj, 13 Eylül 2000.
30. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000.

16. BÖLÜM

1. Radio Free Europe/Radio Liberty, Armenian Service, 25 Eylül 2000.
2. Melkonian ile röportaj, 7 Mayıs 2000.
3. Babayan ile röportaj, 27 Şubat 2000.
4. Gukasyan ile röportaj, 10 Ekim 2000. Babayan, 2004'te sağlık sebeplerinden ötürü salıverildi ve Yerevan'da siyasete atıldı.
5. Danielyan ile röportaj, 16 Mayıs 2000.
6. Tanınmayan devletlerle ilgili ufuk açıcı bir tartışma için, bkz. Dov Lynch, *Engaging Eurasia's Separatist States*.

17. BÖLÜM

1. Ermeni haber ajansı Snark, 26 Mart 2001, BBC Monitoring tarafından bildirildiği şekliyle.
2. Oskanian ile İngilizce röportaj, 13 Aralık 2000.
3. Kazimirov ile röportaj, 1 Aralık 2000; İnsan Hakları İzleme Örgütü, *Azerbaijan, Seven Years of Conflict*, 84.
4. *Respublika Armenia*'dan, 23 Eylül 1994, Harutyunyan, *Sobytiya*'da [Olaylar] yeniden basılmıştır, V, 399.
5. Zülfügarov ile röportaj, 9 Kasım 2000.
6. Carol Migdalovitz, "The Armenia-Azerbaijan Conflict," CRS Issue Brief for Congress, güncelleme 3 Aralık 1996.
7. Bu alıntının pek çok versiyonu bulunuyor. Uluslararası Helsinki İnsan Hakları Federasyonu'nun 1997 tarihli Yıllık Raporu'ndan alınmış olan bu alıntı, daha güvenilir görünüyor.
8. Ter-Petrosyan ile röportaj, 24 Mayıs 2000.
9. İki barış planına dair ayrıntılar, 2001'de Azerbaycan basınına sızan nüshalardan alınmıştır. Çeviri, "OSCE Karabakh Peace Proposals Leaked," RFE/RL *Caucasus Report* 4, no. 8, 23 Şubat 2001.
10. Ter-Petrosyan'ın *Respublika Armenia*'daki basın toplantısının Rusçası, 30 Eylül 1997.
11. Gukasyan ile röportaj, 7 Ekim 1997.
12. Sarkisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.
13. *UNDP Azerbaycan, Country Review Report*, 1999, 15–16, 17.
14. Bkz. Paul Goble, "How The 'Goble Plan' Was Born," RFE/RL *Caucasus Report* 3, no. 23, 8 Haziran 2000.

15. Katliamlar ve sonrasında yaşananlar, bütün detaylarıyla *Nouvelles d'Arménie*'de yayımlanmıştır, no. 48, Aralık 1999. Yaşanan kimi olaylar Hunanyan'ın mahkemesinde ortaya çıktı; bkz., "Chief defendant in Armenian shootings case says plans went awry from start," Rusça *Noyan Tapan*, 15 Mayıs 2001, BBC Monitoring'de belirtildiği şekilde.
16. Turan Haber Ajansı, 19 Haziran 2001, BBC Monitoring'de verildiği şekilde.
17. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000.

18. BÖLÜM

1. *Golos Armenii*, Yerevan, 27 Mart 2001.
2. Bkz., Farman Nabiev, "Armenian-Azeri Trade Survives," *Institute for War and Peace Reporting Caucasus Reporting Service*, sayı. 295, 18 Kasım 2005.
3. Ermenistan ve Azerbaycan'ın içinden gelen, ilham verici bir işbirliği hikâyesi de bulunuyor. 1989'da, kitlelerin Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinden tehciri sırasında, Ermenistan'ın Kızıl-Şafak adlı Azeri köyünde ve Azerbaycan'ın Kerkenj adlı Ermeni köyünde yaşayanlar, etkileyici bir halk diplomasisi örneği sergileyerek köyleri "takas etmeye" karar verdiler. Köylüler, birbirlerinin mezarlıklarını muhafaza etmeye ve Gürcistan üzerinden eski köylerinin videolarını birbirlerine göndermeye karar verdiler. Bu hikâye bir kitapta anlatıldı, Guseinova, Sevil, Akopyan, Arsen ve Rumyantsev, Sergei. *Kızıl-Şafak i Kerkendzh: Istoria obmena selami v situatsii Karabakhskogo konflikta* [Kızıl-Şafak ve Kerkenj:Karabağ İhtilafı Durumunda Köylerin Mübadelesinin Hikâyesi]. Tiflis, Heinrich Böll Stiftung, 2008. Ermeni gazeteci, Seda Muradyan bu iki köy hakkında, *From Home to Home* adlı bir belgesel yaptı.

19. BÖLÜM

1. Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze'nin sözcüsü Kakha Imnadze, 1 Ağustos 2003'te, gazetecilere Cumhurbaşkanı Aliyev'in öldüğünü açıklayıp taziye dileklerini ilettiğinde şaşkınlık uyandırdı. Aynı günün ilerleyen saatlerinde, Imnadze yanlış bilgi verdiği için özür diledi. Bilgiyi, Bakü'deki Gürcistan Büyükelçiliği'nden aldığı söylendi. Bkz. "Shevardnadze Confused Over Contradictory Reports on Aliev's Health," *Civil Georgia*, 1 Ağustos 2003.
2. Perina'yla röportaj, 23 Eylül 2011.
3. Koçaryan'ın sert tutumu Paris'te bulunan en az bir yetkili tarafından doğrulandı. Ancak Yerevan'da ABD Büyükelçisi'yle yapılan bir konuşmada, Koçaryan, Aliyev'i her yöne çekilebilecek şeyler söylemekle suçlayarak, Aliyev'in "kendi gönlünden bu konuda ne geçtiğini tam bilmediğini" ve taviz vermeye hazır olmadığını söyledi. ABD Büyükelçiliği telgrafı, 1 Mart 2006, "More on Rambouillet from Koçaryan," adres http://wikileaks.org/cable/2006/03/06YEREVAN294.html.
4. Salome Asatiani'de yer almaktadır, "Armenia: Race For Presidency Offers New Debate Over Old Taboo," *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 18 Şubat 2008.
5. Bkz. Haroutiun Khachatrian, "Competitive Edge: The pitfalls of monopolies, and the

challenges of a business-influenced parliament." *Armenia Now*, 4 Ocak 2008, adres, http://armenianow.com/special_issues/agbumag/8033/competitive_edge_the_pitfalls_of_m

6. International Crisis Group "Nagorno-Karabakh: Viewing the Conflict from the Ground," 12.

7. Yerevan'daki 1 Mart Olayları hakkında bilgi için, bkz. *International Crisis Group*. Policy Briefing "Armenia: Picking up the Pieces." 8 Nisan 2008; İnsan Hakları İzleme Örgütü. "Democracy on Rocky Ground: Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability." 25 Şubat, 2009; Tigran Paskevichyan. *Armenia's Lost Spring: Challenging the Democracy*. Belgesel. 2011.

8. Sabrina Tavernise, "Vote monitor faults election in Azerbaijan," *New York Times*, 16 Ekim, 2008.

9. Bkz. örneğin Andrew Higgins, "Pricey real estate deals in Dubai raise questions about Azerbaijan's president," *Washington Post*, 5 Mart 2010.

10. 2008'de, Azerbaycan ordusunda 95.000 asker olduğu tahmin ediliyordu. Bu kişilerin, dörtte üçü Ermenilere karşı kullanıldı, Ermeni ordusununsa (hem doğrudan Yerevan'da, hem de fiili kontrolü altındaki Dağlık Karabağ'da) 73.000 askeri bulunuyordu. Bkz. C.W. Blandy, "Azerbaijan: Is War Over Nagorny Karabakh a Realistic Option?" Ayrıca bkz. Thomas de Waal, *The Karabakh Trap* ve Sergei Minasyan, "The Quest for Stability in the Karabakh Conflict: Conventional Deterrence and Political Containment." *PONARS Eurasia Memo*, Eylül 2011.

11. "Fransa, Rusya ve ABD dışişleri bakanları ve bakan yardımcılarının Dağlık Karabağ Hakkındaki Ortak Açıklaması," 4 Aralık 2008, http://www.osce.org/mc/35384 adresinden erişildi.

12. 22 Aralık 2011'de, Azerbaycan'ın uzun süredir görevde bulunan Dışişleri Bakan Yardımcısı Araz Azimov, Washington'da açıklamalarda bulundu ve keskin nişancıların çekilmesine yönelik teklifi reddetti. "Keskin nişancıların görünmez oluşunun taktiksel bir hamle olduğunu" söyledi ve ekledi: "Görünmez olunca nasıl kontrol edebilirsiniz? Karşı tarafa keskin nişancılarını çektiklerini söyledikleri nasıl güveneceksiniz? Eşbaşkanların bu daveti nasıl hayata geçirilecek?" Aynı zamanda, ateşkes ihlallerini araştırmak üzere kurulması önerilen mekanizmayı da: "Girişim, barış antlaşmasında herhangi bir ilerleme olmaksızın fayda sağlamaz" diyerek reddetti. Ayrıntılar için bkz. http://www.acus.org/event/ us-azerbaijan-relations-and-outlook-south-caucasus

13. Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Moskova'dan farklı olarak, Abhazya ve Güney Osetya'yı bağımsız devletler olarak tanımayı reddetti. Haziran 2009'da, Rusya'nın hoşuna gitmemesine rağmen, Gürcü lider Mihail Saakaşvili'ye Ermenistan'ın en yüksek nişanı Onur Madalyası'nı vererek Rusya'da şimşekleri üzerine çekti.

14. Azeri gazetecinin sorusuna ve Putin'in cevabına http://www.youtube.com/watch?v=Oj4RIfIgu7w adresinden erişilebilir.

15. 24 Ekim'de, Bakü'de yapılan bir röportajda, Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, "Karabağ ile ilgili barış sürecinin Türkiye'nin resmî pozisyonu sayesinde canlandığını" iddia ederken, "Azeri toplumuna Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bizim için Türkiye'ninki kadar önemli olduğunu açıkça söylüyorum" dedi. Eğer bunlar

içtenlikle söylenmiş sözlerse, Karabağ konusuyla ilgili büyük bir naifliği ortaya koyuyor. Bkz. "Glava MID Turtsii: 'peregovornyi protsess po Karabakhu ozhivilsya imenno blagodarya Ankare" ["Türkiye Dışişleri Bakanı: 'Karabağ Müzakere Süreci Ankara Sayesinde Canlandı'." Regnum Haber Ajansı, 24 Ekim 2009. http://www.regnum.ru/news/1218083.html adresinden erişildi.

16. Bakü'den gönderilen 25 Şubat 2010 tarihli ABD'ye ait diplomatik bir telgraf "Azerbaijani president to U/S Burns: 'You can't boil two heads in one pot'," Wikileaks tarafından ortaya çıkarılmıştır. http://www.cablegatesearch.net/cable.php?id=10BAKU134&q=baku%20burns%20pot adresinden erişildi.

17. Daha sonra, Azeri tarafı, Lavrov'un Kazan'da kendilerine kabul edilemez yeni bir belge sunduğunu söyledi. Bu durum, Azeri olmayan bir kaynak tarafından doğrulanamadı.

18. Ermenice internet sitesindeki, aslı Macarca olan belgeden çeviri: http://budapest.sumgait.info/safarov-interrogation.htm. Çeviride, Seferov'un "Hodzani"den söz ettiği söyleniyor, fakat bu kesinlikle Hocalı'ya yapılan bir gönderme. Söz konusu internet sitesinin adresi, Margaryan cinayeti ve 1988 Sumgayit pogromları arasında açık bir biçimde bir bağ kuruyor. Olayla ilgili daha dengeli bir makale için Marina Grigorian ve Rauf Orucov'i okuyunuz. 20 Nisan 2006. "Murder Case Judgment Reverberates Around Caucasus." *Caucasus Reporting Service*. Institute for War and Peace Reporting http://iwpr.net/report-news/ murder-case-judgement-reverberates-around-caucasus adresinden erişildi.

19. ASALA terör örgütü üyesi Varoujan Garabedian, 1985'te, iki yıl önce Paris Orly Havaalanı'nda, Türk Havayolları'na ait bir check-in kontuarına bomba yerleştirerek sekiz kişinin ölümüne sebebiyet vermekten müebbet hapis cezasına çarptırıldı. 2001'de salıverilerek Ermenistan'a iade edildi. Ermenistan'da kendisine Ermeni vatandaşlığı verildi ve Ermenistan Başbakanı tarafından bizzat karşılandı. Bu şüpheli olay, 2012'de Azeriler olayı hatırlatana kadar, hem Ermenistan'da, hem yurt dışında, Seferov'un affından çok daha az dikkat çekti.

SONUÇ

1. Cornell, *Azerbaijan since Independence*, 233.

2. Ivan Sukhov, "Serzh Sargsyan: 'Printsip territorial'noi tselostnosti ne oznachaet nezyblemost' granits" [Serj Sarkisyan: "Toprak Bütünlüğü İlkesi Sınırların İhlal Edilemezliği Anlamına Gelmiyor"] *Moskovskie Novosti*. 16 Mayıs 2011. http://mn.ru/blog_20_years_ussr/20110516/301913855.html adresinden erişildi.

3. Jugha hakkında (Culfa olarak da adlandırılmaktadır), bkz. "Azerbaijan: Famous Medieval Cemetery Vanishes," *Caucasus Reporting Service* No. 336, Institute for War and Peace Reporting, 27 Nisan 2006 ve www.djulfa.com internet sitesi.

4. Shakhverdiev ile röportaj, 31 Ekim 2000.

5. Sarkisyan ile röportaj, 15 Aralık 2000.

6. Mekhtiev ile röportaj, 31 Mart 2000.

7. Reynolds, Shattering Empires, 267.
8. Gukasyan ile röportaj, 7 Ekim 1997.
9. "İlham Aliyev'in Goranboy ilçesinde N askeri birliği askerlerine hitabı," 21 Ocak 2012, http://en.president.az/articles/4170 adresinden erişildi.
10. "Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın AGİT Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde yaptığı konuşma," 2 Aralık 2010, http://www.president.am/events/statements/ eng/?year=2010&id=78 adresinden erişildi.
11. "Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Ermenistan Cumhuriyeti silahlı kuvvetlerinin kuruluşunun 20. yıldönümü için tebrik mesajı," 28 Ocak 2012 ,Rusça. http://www.president.am/events/statements/rus/?id=121 adresinden erişilmiştir.
12. Örneğin, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Toplumsal ve Siyasi İşler Dairesi Başkanı Ali Hasanov, Aralık 2011'de: "Ermeniler, uzun yıllardır, dünyanın çeşitli ülke ve parlamentolarının sözde Ermeni Soykırımı'nı tanıması için çalışıyorlar. İddiaları uydurma ve tarihi gerçeklerle hiçbir alakası bulunmuyor. Hangi parlamentoda tartışılırsa tartışılsın, biz bunu uydurma ve tarihte yaşanmamış bir şey olarak değerlendiriyoruz" dedi. Bkz. "So called genocide brings no positive to interstate relations – top official," 21 Aralık 2011, http://news.az/articles/politics/5136 adresinden erişildi.
13. Levon Mikaelyan, "'Zhemchzhiny' tak nazyvaemogo Azerbaiidzhana," ["'Sözde' Azerbaycan'dan İnciler"], *Golos Armenii* No 78. 17 Haziran 2010.
14. Sarkisyan ile röportaj, 4 Mayıs 2000.
15. *Zerkalo*, Bakü, 26 Aralık 1998.
16. Örneğin, Ocak 2012'de, Fransa'nın devam eden Minsk Grubu eşbaşkanlığı, Fransız Senatosu'nun Ermeni Soykırımı'nın inkârını suç haline getiren bir yasa tasarısını kabul etmesiyle birlikte riske girdi. Azeriler ve Türkler, bu durumun, Fransa'nın Karabağ ihtilafındaki arabulucu rolüne zarar verdiğini söylediler.
17. "İlham Aliyev'in Karabağ Savaşı gazi ve şehitlerinin aileleri için inşa edilen konutların açılışında yaptığı konuşma," 24 Aralık 2010. http://www.president.az/articles/1318?locale=en adresinden erişildi.
18. 9 Şubat 2009'da, Azeri internet haber sitesi 'day.az'ın yaptığı bir röportajda, Azeri askeri uzman Mekhti Mekhtiev: "Bana göre, işgal edilmiş topraklara geri dönmeye yönelik başarılı bir operasyon için, Azeri ordusunun 10.000 askerini feda etmesi gerekecek." http://news.day.az/poli- tics/146664.html adresinden erişildi.
19. 2008'de Azeri bir uzman, Azerbaycan'da ordunun en üst düzey üç yetkilisinin (Savunma Bakanı Safar Abiev, Ordu Başkomiseri Aliaga Husseinov ve Cumhurbaşkanı Danışmanı Vagif Aliyev) "barışı tesis etmeye çalışan kişiler" olduklarını ve orduyu savaşa hazırlıklı kılmak konusunda koltuklarında çok rahat oturduklarını söyledi. "20 general arasında yetkin üç-dört general olduğunu" ve daha üst düzey mevkilere terfi edilmeyi beklediklerini de ekledi.
20. International Crisis Group Europe Report No. 187, "Nagorno-Karabakh: Risking War," 14 Kasım 2007, 14.
21. Hearing: Conflicts in the Caucasus: Prospects for Resolution, Commission on Security & Cooperation in Europe/U.S. Helsinki Commission, 7 Aralık 2011. http://www.csce.

gov/index.cfm?FuseAction=ContentRecords.ViewTranscript&ContentRecord_id=516&ContentType=H,B&ContentRecordType=H&CFID=71711527&CFTOKEN=91807882 adresinden erişildi.

22. Ancak, eşbaşkanlara 1995'te verilen yetki, "ihtilafın taraflarıyla, bilhassa insani alanda güven artırıcı önlemler üzerinde çalışarak, bunu siyasi süreçle senkronize yürütmelerini" söylüyor.
23. Koçaryan ile röportaj, 25 Mayıs 2000.
24. Dowsett, *Sayat Nova*, 427.
25. A.g.e., 434.

EK 1

1. Yunusov, henüz yayımlanmamış makalesi "Karabağ Savaşı İstatistikleri"nin bir nüshasını verme nezaketinde bulundu.
2. *V NKR v 2010 godu otmechen rost chislennosti naseleniya* [DKC'de Nüfus Artışı Gözlemlendi], haber. 4 Mart 2011. http://www.yerkramas.org/2011/03/04/v-nkr-v-2010-godu-otmechen-rost-chislennosti-naseleniya/ adresinden erişildi.
3. Nüfus sayım tarihine http://census.stat-nkr.am/rus/index.php?change=1 adresinden erişildi.
4. "Report of the OSCE Minsk Group Co-Chairs' Field Assessment Mission to the Occupied Territories of Azerbaijan Surrounding Nagorno-Karabakh," http://www.osce.org/mg/76209 adresinden erişildi.
5. Harutyunyan, *Sobytiya*'da [Olaylar] yer almaktadır, V, 348.
6. Henüz yayımlanmamış makalesinin yanı sıra, Yunusov, "Armyano-Azerbaid-zhansky Konflikt: Migratsionnye Aspekty" [Ermeni-Azeri ihtilafı: Göçle ilgili yönler] Zh Zaionchovskaya (ed.), *Migratsionnaya Situatsiya v Stranakh SNG* [BDT Ülkelerinde Göç Durumu] (Moskova, 1999) ve "Migratsionnye potoki—oborotnaya storona nezavisimosti" [Göç Akımları: Bağımsızlık Madalyonunun Ters Yüzü], *Rossiya i Zavkaz'ye: realii nezavisimosti i novoye partnyorstvo* [Rusya ve Transkafkasya: Bağımsızlığın Gerçekleri ve Yeni Bir Ortaklık] (Moskova, Finstatinform, 2000) çalışmalarını kaleme almıştır.
7. International Crisis Group "Nagorno-Karabakh: Viewing the Conflict from the Ground," 1.

KAYNAKÇA

Kafkasya'yla ilgili haberler için çoğunlukla, www.rferl.org adresinden ulaşabileceğiniz Radio Free Europe/Radio Liberty (bilhassa Caucasus Report); Ermeni Groong Haber Ajansı (http://groong.usc.edu/ news/); Azeri Habarlar-L Haber Ajansı; Institute for War and Peace Reporting kuruluşunun (www.iwpr.net) Caucasian Reporting Service adlı biriminden yararlandım.

Adams, Terry, *Caspian Hydrocarbons, the Politicisation of Regional Pipelines, and the Destabilisation of the Caucasus*, The Centre for European Policy Studies (CEPS), Brüksel, 1998.

Agajanov, L. E., *Svetlaya Storona Voiny* [Savaşın Aydınlık Yüzü], Noyan Tapan, Yerevan, 1999.

Alstadt, Audrey, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford, 1992.

Armyano-russkiye otnosheniya: Sbornik Dokumentov [Ermeni-Rus İlişkileri: Toplu Belgeler], Vols. I–III, Academy of Sciences, Yerevan, 1953.

Bakatin, Vadim, *Doroga v Proshedshem Vremeni* [Geçmiş Zamanda Yol], Dom, Moskova, 1999.

Balayan, Zori, *Ochag* [Yuva], Sovetakhan Grokh, Yerevan, 1984.

Balayan, Zori, *Between Hell and Heaven: The Struggle for Karabakh*, Amaras, Yerevan, 1997.

Bechhofer, C. E., *In Denikin's Russia and the Caucasus*, 1919–1920, Arno Press, New York, 1971 (ilk baskısı 1921)

Beilock, Richard, *What Is Wrong with Armenia*, Caucasian Regional Studies, vol.4, Issue 1, 1999.

Bennett, Vanora, *Crying Wolf: The Return of War to Chechnya*, Picador, Londra, 1998.

Blandy, C.W., *Azerbaijan: Is War Over Nagornyy Karabakh a Realistic Option?*, Defence Academy of the United Kingdom, Shrivenham, 2008.

Bournoutian, George (derleyen), *A History of Qarabagh. An Annotated Translation of Mirza Jamal Javanshir Qarabaghi's Tarikh-e Qarabagh*, Mazda Publishers, Kaliforniya, 1994.

Broers, Laurence (derleyen), *Accord 17. The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorny Karabakh Peace Process*, Conciliation Resources, Londra, 2005.

Brook, Stephen, *Claws of the Crab: Georgia and Armenia in Crisis*, Picador, Londra, 1992.

Canetti, Elias, *Crowds and Power*, Penguin, Londra, 1973.

Caspersen, Nina, and Stansfield, Gareth, *Unrecognized States in the International System*, Routledge, Londra, 2011.

Cheterian, Vicken, *War and Peace in the Caucasus: Russia's Troubled Frontier*. Hurst, Londra, 2008.

Chorbajian, Levon, Donabédian, Patrick, and Mutafian, Claude, *The Caucasian Knot, The History and Geo-Politics of Nagorno-Karabagh*, Zed Books, Londra, 1994.

Chorbajian, Levon (derleyen), *The Making of Nagorno-Karabakh: From Secession to Republic*, Palgrave, New York, 2001.

Chyorny Yanvar, Baku 1990 [Kara Ocak, Bakü 1990], Azerneshr, Bakü, 1990.

Conciliation Resources, *Forced displacement in the Nagorny Karabakh conflict: return and its alternatives*, Conciliation Resources, Londra, 2011.

Coppieters, Bruno (derleyen), *Contested Borders in the Caucasus*, VUB Press, Brüksel, 1996.

Corley, Felix, "Dogging Dashnaks, Dissidents and Dodgy Dealers. Armenians and the KGB", *Armenian Forum 2* içinde, no. 3, 2001, s. 1-32.

Cornell, Svante, *Azerbaijan since Independence*, M.E. Sharpe, Armonk, 2011.

Croissant, Michael, *The Armenia-Azerbaijan Conflict, Causes and Implications*, CT: Praeger, Westport, 1998.

Cullen, Robert, "Roots" *The New Yorker* içinde, 1991, s. 55-76.

Curtis, William Eleroy, *Around the Black Sea*, Hodder and Stoughton, Londra, 1911.

Deriglazova Larisa, and Minasyan, Sergei, *Nagorno-Karabakh: Paradoxes of Power and Weakness in an Asymmetric Conflict*, Caucasus Institute, Yerevan, 2011.

Derluguian, Georgi, *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus*, University of Chicago Press, Şikago, 2005.

de Waal, Thomas, *The Caucasus: An Introduction*, Oxford University Press, New York, 2010.

de Waal, Thomas, "Remaking the Karabakh Peace Process." *Survival* içinde, 52:4, Ağustos-Eylül 2010, s. 159-176.

de Waal, Thomas, *The Karabakh Trap*, Conciliation Resources, Londra, 2009.

Dowsett, Charles, *Sayat Nova, An 18th Century Troubador*, Peeters, Leuven, 1997.

Dubois de Montpereux, Frederic, *Voyage au Caucase chez les Tcherkesses et les Abkhases* [Çerkes ve Abhazlarla Kafkasya'ya Bir Yolculuk], Vol. IV. Paris, 1840.

Dudwick, Nora, "The Case of the Caucasian Albanians: Ethnohistory and Ethnic Politics" *Cahiers du Monde Russe et Soviètique 31* içinde, no. 2-3, Nisan-Eylül 1990, s. 377-383.

Dudwick, Nora, "The Karabagh Movement: An Old Scenario Gets Rewritten" *Armenian Review 42* içinde, no. 3-167, Sonbahar 1989, s. 63-70.

Dudwick, Nora, "Armenian-Azerbaijani Relations and Karabagh: History, Memory and Politics" *Armenian Review* 46 içinde, no. 1-4/181-184, İlkbahar-Kış 1993, s. 79-92.

Feride, A. N., "Ethnic Conflict in the Transcaucasus: The Case of Nagorno-Karabakh" *Theory and Society* 20 içinde, no. 5, Ekim 1991, s. 631-661.

Foster, Benjamin, "Empire and Names: The Case of Nagorno Karabakh" *Engineering Earth: The Impacts of Megaengineering Projects* içinde, Stanley Brunn, vol. 3, Springer, Dordrecht, 2011, s.2013-2029.

Gellner, Ernest, "Nationalism in the Vacuum." *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities* içinde, Alexander Motyl,Columbia University Press, New York, 1994, s.243-254.

Glazami nezavisimykh Nablyudatelei: Nagorny Karabakh i vokrug nego... Sbornik Dokumentov [Bağımsız Gözlemcilerin Gözünden: Karabağ ve İlgili Meseleler Üzerine Belgeler], Yerevansky Gosudarstvenny Universitet, Yerevan, 1990.

Goldenberg, Suzanne, *Pride of Small Nations: The Caucasus and Post-Soviet Disorder*, Zed Books, Londra, 1994.

Goltz, Thomas, *Azerbaijan Diary. A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich, War- Torn, Post-Soviet Republic*, M. E. Sharpe, Armonk, 1998.

Goltz, Thomas, "Letter from Eurasia: The Hidden Russian Hand" *Foreign Policy* 92 içinde, Sonbahar 1993, s.92-116.

Gorbachev, Mikhail, *Memoirs*, Doubleday, Londra, 1996.

Hakobyan, Tatul, *Karabakh Diary: Green and Black*, Abril Books, Glendale, 2010.

Harutiunian, V. B., *Sobytiya v Nagorno Karabakhe. Khronika* [Dağlık Karabağ Olayları Güncesi], Bölüm: I-VI., Izdatel'stvo AN ASSR, Yerevan, 1990–1997.

Haxthausen, Baron von, *Transcaucasia, Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian*, Chapman, Londra, 1854.

Henry, J. D., *Baku: An Eventful History*, Archibald Constable, Londra, 1905.

Herzig, Edmund, *The New Caucasus. Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Royal Institute of International Affairs, Londra, 1999.

Hewsen, Robert, "Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians" *Classical Armenian Culture, Influences and Creativity* içinde, Thomas J. Samuelian, Scholars Press, Philadelphia, 1982, s. 27-40.

Hewsen, Robert, "The Meliks of Eastern Armenia, A Preliminary Study" *Revue des Etudes Armeniennes IX* içinde, 1972, s. 286-329.

Hopkirk, Peter, *On Secret Service East Of Constantinople*, Oxford University Press, Oxford, 1994.

Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia*, Vols. I–IV, University of California Press, Berkeley, 1971-1996.

Hug, Adam (derleyen), *Spotlight on Armenia*, The Foreign Policy Centre, Londra, 2011.

Human Rights Watch, *Bloodshed in the Caucasus. Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh*, 1992.

Human Rights Watch, *Bloodshed in the Caucasus. Indiscriminate Bombing and Shelling by Azerbaijani Forces in Nagorno Karabakh*, 1993.

Human Rights Watch, *Azerbaijan. Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, 1994.

Hüseynov, Tabib, *Resolving Ethno-Territorial Conflicts: A Case for Mountainous Karabakh*, VDM Verlag, Saarbrücken, 2008.

Ignatieff, Michael, *Blood and Belonging*, Vintage, Londra, 1994.

International Crisis Group, *Europe Briefing No. 40: Azerbaijan's 2005 Elections: Lost Opportunity*, 21 Kasım 2005.

International Crisis Group, *Europe Briefing No. 48: Armenia: Picking up the Pieces*, 8 Nisan 2008.

International Crisis Group, *Europe Briefing No. 55, Nagorno-Karabakh: Getting to a Breakthrough*, 7 Ekim 2009.

International Crisis Group, *Europe Briefing No. 60: Armenia and Azerbaijan: Preventing War*, 8 Şubat 2011.

International Crisis Group, *Europe Report No. 156: Azerbaijan: Turning Over a New Leaf?*, 13 Nisan 2004.

International Crisis Group, *Europe Report No. 158: Armenia: Internal Instability Ahead*, 18 Ekim 2004.

International Crisis Group, *Europe Report No. 166: Viewing the Conflict from the Ground*, 14 Mayıs 2005.

International Crisis Group, *Europe Report No. 167: Nagorno-Karabakh: A Plan for Peace*, 11 Ekim 2005.

International Crisis Group, *Europe Report No. 187: Nagorno-Karabakh: Risking War*, 14 Kasım 2007.

International Crisis Group, *Europe Report No. 199: Azerbaijan: Independent Islam and the State*, 25 Mart 2008.

International Crisis Group, *Europe Report No. 199: Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders*, 4 Mayıs 2009.

International Crisis Group, *Europe Report No. 207: Azerbaijan: Vulnerable Stability*, 3 Eylül 2010.

Karny, Yoav, *Highlanders: A Journey to the Caucasus in Quest of Memory, Farrar, Straus and Giroux*, New York, 2000.

Kasatov, Alexander, "Sama ne Svoya" [Kendine Ait Olmayan], *Stolitsa 48* içinde, 1992, s. 1-4.

Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*, Philosophical Library, New York ve George Ronald, Oxford,1951.

Kazimirov, Vladimir, "Karabakh. Kak eto Bylo" [Karabağ'da Olup Biten], *Mezhdunarodnya Zhizn' no.* 5 içinde, 1996, s. 41-52.

Kazimirov, Vladimir. "Proverka Vremenem (k Pyatiletiyu Prekrashcheniya Ognya v Karabakhskom Konflikte)" [Zamanla İmtihan (Karabağ'da Ateşkesin Beşinci Yılına Doğru], *Mezhdunarodnya Zhizn' no.* 5 içinde, 1999, s. 8-20.

Kazimirov, Vladimir, *Mir Karabakhu* [Karabağ'a Barış], Mezhdunarodnye Otnosheniya, Moskova, 2009.

Keppel, George (Captain the Hon), *Personal Narrative of a Journey from India to England in the Year 1824*, Henry Colburn, Londra, 1827.

Ker Porter, Sir Robert, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon &c. &c. During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820*, Vol. II, Londra, 1820.

King, Charles, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford University Press, New York, 2008.

King, Charles, *Extreme Politics: Nationalism, Violence and the End of Eastern Europe*, Oxford University Press, New York, 2010.

Koestler, Arthur, *The Invisible Writing*, Hutchinson, Londra, 1969.

Laitin, David D., and Suny, Ronald Grigor, "Karabakh: Thinking a Way out.", *Middle East Policy* içinde, vol. 7, no. 1, Ekim 1999, s.145-176.

Levine, Steve, *The Oil and the Glory: The Pursuit of Empire and Fortune on the Caspian Sea*, Random House, New York, 2007.

Libaridian, Gerard (derleyen), *The Karabagh File: Documents and Facts on the Question of Mountainous Karabagh 1918–1988*, Zoryan Institute, Cambridge, 1988.

Libaridian, Gerard, "Reimagining the Past, Rethinking the Present: The Future of Turkish-Armenian Relations.", *Insight Turkey* içinde, vol. 2, no. 4, Ekim-Aralık 2000, s.125-143.

Libaridian, Gerard, *Modern Armenia: People, Nation, State*, Transaction Books, New Brunswick, New Joursey, 2007.

Ligaçev, Yegor, *Inside Gorbachev's Kremlin: The Memoirs of Yegor Ligaçev*, Westview Press, Boulder, Kolombiya, 1996.

Lisitsian, Stepan, *Armyane Nagornogo Karabakha, Etnograficheskiy Ocherk* [Dağlık Karabağ Ermenileri: Etnografik Bir Bakış], Academy of Sciences, Yerevan, 1992.

Lourie, Svetlana V., "Yerevan's Phenomenon: The Formation of a Traditional Social Community in a Modern Capital City", *State, Religion and Society in Central Asia* içinde, Vitaly Naumkin, Reading, Ithaca, 1993, s.176-198.

Lynch, Dov, *Engaging Eurasia's Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States*, USIP Press Books, Washington, 2004.

MacFarlane, S. Neil, ve Minear, Larry, *Humanitarian Action and Politics: The Case of*

Nagorno-Karabakh, Thomas J. Watson Jr. Institute for International Studies, Providence , 1997.

Malkasian, Mark, *Gha-ra-bagh! The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia*, Wayne State University Press, Detroit, 1996.

Maresca, John, "Lost Opportunities in Negotiating the Conflict over Nagorno-Karabakh", *International Negotiation* 1 içinde, no. 3 Aralık 1996, s. 471-499.

Melander, Erik, "The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited. Was the War Inevitable?", *Journal of Cold War Studies* 3 içinde, no. 2, İlkbahar 2001, s. 48-75.

Melikov, Arif, *Ya Obvinyayu* [Suçluyorum], Gyanjlik, Bakü, 1994.

Melkonian, Markar, *My Brother's Road*, I.B. Tauris, Londra, 2007.

Mkrtchian, Shahen, *Istoriko-Arkhitekturnye Pamyatniki Nagornogo Karabakha* [Dağlık Karabağ'ın Tarihi ve Mimari Anıtları], Aiastan, Yerevan, 1988.

Murphy, David, "Operation 'Ring': The Black Berets in Azerbaijan", *Soviet Military Studies* 5 içinde, no. 1, Mart 1992, s. 487-498.

Nagorny Karabakh, Istoricheskaya Spravka [Dağlık Karabağ: Tarihsel Bir Referans], Academy of Sciences, Yerevan, 1988.

Özkan, Behlül, "Who Gains from the 'No War No Peace' Situation? A Critical Analysis of the Nagorno-Karabakh Conflict", *Geopolitics* 13 içinde, no. 3, 2008, s. 572-599.

Panossian, Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Columbia University Press, New York, 2006.

Petrosian, David, "What Are the Reasons for Armenians' Success in the Military Phase of the Karabakh Conflict (1991–mid 1994)?", *The Noyan Tapan Highlights* 19, 20, 21 içinde, 18 Mayıs, 25 Mayıs, 1 Haziran 2000.

Pipes, Richard, "The Establishment of the Union of Soviet Socialist Republics" The Soviet Nationality Reader içinde, Rachel Denber, Westview Press, Boulder, Kolobiya, 1992, s. 35-86.

Reynolds, Michael, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

Richards, Susan, *Epics of Everyday Life*, Viking, Londra, 1990.

Rost, Yuri, *Armenian Tragedy*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1990.

Roxburgh, Angus, *The Second Russian Revolution*, BBC Books, Londra, 1991.

Ruseckas, Laurent, "State of the Field Report: Energy and Politics in Central Asia and the Caucasus." *Access Asia Review* 1 içinde, no. 2, Temmuz 1998.

Said, Kurban, *Ali and Nino*, Chatto and Windus, Londra, 2000 (ilk baskısı: 1970).

Sakharov, Andrey, *Moscow and Beyond, 1986 to 1989*, Vintage Books, New York, 1990.

Saparov, Arsene, "Why Autonomy? The Making of Nagorno-Karabakh Autonomous

Region 1918–1925", *Europe-Asia Studies* 64 içinde, no. 2, 2012, s. 281-323.

Schiltberger, Johann, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, A Native of Bavaria, In Europe, Asia and Africa 1396–1427*, Londra, 1879.

Shaffer, Brenda, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, MIT Press, Cambridge, 2002.

Shahmuratian, Samvel (derleyen), *The Sumgait Tragedy, Pogroms against Armenians in Soviet Azerbaijan*, Vol. 1., Aristide D. Caratzas, New Rochelle, New York, 1990.

Shakhnazarov, Georgy, *Tsena Svobody, Reformatsiya Gorbacheva glazami ego pomoshchnika* [Özgürlüğün Bedeli: Yardımcısının Gözünden Gorbaçov'un Reformları], Rossika Zevs, Moskova, 1993.

Sheets, Lawrence, *Eight Pieces of Empire: A 20-Year Journey through the Soviet Collapse*, Random House, New York, 2011.

Shnirelman, Victor, *The Value of the Past: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia*, National Museum of Ethnology, Osaka, 2001.

Shushinsky, Firudin, *Shusha*, Azerbaidzhanskoye Gosudarstvennoye Izadatel'stvo, Bakü, 1968.

Slezkine, Yuri, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Becoming National: A Reader* içinde, Geoff Eley ve Ronald Grigor Suny, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 202-238.

Smith, Jeremy, *The Bolsheviks and the National Question, 1917–23*, Macmillan, Londra, 1999.

Soyuz Mozhno Bylo Sokhranit': Belaya Kniga. Dokumenty i Fakty o Politike M.S.Gorbacheva po Reformirovaniyu i Sokhraneniyu Mnogonatsional'nogo Gosu- darstva [Sovyetler Birliği Ayakta Kalabilirdi: Beyaz Kitap: Gorbaçov'un Çokuluslu Bir Devleti Yaşatma ve Reform Politikaları Üzerine Belgeler ve Gerçekler], Aprel'-85, Moskova, 1995.

Suny, Ronald Grigor, *Looking Towards Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington ve Indianapolis, 1993.

Suny, Ronald Grigor (derleyen), *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, rev. ed. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.

Suny, Ronald Grigor, "Living with the Other: Conflict and Cooperation among the Transcaucasian Peoples", *Caucasian Regional Studies 2* içinde, sayı: 1, 1997.

Swietochowski, Tadeusz, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, Columbia University Press, New York, 1995.

Tchilingirian, Hratch, "Religious Discourse and the Church in Mountainous Karabagh 1988–1995", *Revue du monde arménien moderne et contemporain* 3 içinde, 1997, s. 67-83.

Tokluoğlu, Ceylan, "The Political Discourse of the Azerbaijani Elite on the Nagorno-Karabakh Conflict (1991–2009)", *Europe-Asia Studies* içinde, 63 no. 7, 2011, s. 1223-1252.

Vaksberg, Arkady, *The Soviet Mafia*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1991.

Valentin, Jean, *Bericht über meine Reise nach Tiflis und die Theilnahme an der Raddeschen Expedition in den Karabagh-Gau. Sommer 1890* [Tiflis Seyahatim ve Dr. Radde'nin Düzenlediği Karabağ Bölgesi Gezisine Dair Notlar, 1890 Yazı], Frankfurt, 1891.

Velichko, Vasil, *Kavkaz. Russkoye Delo i Mezhduplemmenye Voprosy* [Kafkasya: Rusya ve Aşiretler Arası Sorunlar], Elm, Bakü, 1990 (ilk baskısı 1904).

Vereshchagin, V. V., *Dukhobortsy i Molokane v Zakavkazye, Shiity v Karabakhe* [Transkafkas'yda Dokhoborlar ve Malakanlar, Karabağ'da Şiiler], Moskova, 1900.

Villari, Luigi, *Fire and Sword in the Caucasus*, T. Fisher Unwin, Londra, 1906.

Walker, Christopher, *Armenia. The Survival of a Nation*, Routledge, Londra, 1990.

Walker, Christopher, *Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity*, Minority Rights Publications, Londra, 1991.

Walker, Edward, *No Peace, No War in the Caucasus: Secessionist Conflict in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh*, Harvard University, John F. Kennedy School of Government, Strengthening Democratic Institutions Project, Cambridge, 1998.

Wright, John, Goldenberg, Suzanne, and Schofield, Richard (derleyen), *Transcaucasian Boundaries*, UCL Press, Londra, 1996.

Yunusov, Arif, "Armyano-Azerbaidzhansky Konflikt: Migratsionnye Aspekty" [Ermeni-Azeri İhtilafı: Göç Üzerine], *Migratsionnaya Situatsiya v Stranakh SNG* [BDT Ülkelerinde Göç Durumu] içinde, Zh. Zaionchovskaya, Moskova, 1999.

Yunusov, Arif, *Islam in Azerbaijan*, Friedrich Ebert Foundation and Institute of Peace and Democracy, Bakü, 2004.

Yunusova, Leyla, "Mera Otvetsvennosti Politika" [Bir Siyasetçinin Sorumluluk Derecesi], *Istiqlal* 4 içinde, 1990, s. 5-23.

Zurcher, Christoph, *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York University Press, New York, 2007.

DİZİN

I. Dünya Savaşı 184, 291, 361, 387
II. Dünya Savaşı 52, 248, 283
II. Irakli (Gürcü Kralı) 107, 397

A
Abbasov, Ruşen 138
Abbasov, Zahid 68, 75, 170, 262, 414
Abbasova, Huraman 33
Abdullayeva, Arzu 2, 118, 422
Abdulselimov, Vugar 2, 289
Abhazya 200, 301, 317, 362, 377, 407, 408, 411, 436
Adamishin, Anatoly 302
Afgan(istan) 7, 25, 115, 141, 157, 286, 305, 388, 414, 427
Aganbegyan, Abel 35, 38
Aghajanian, Stepan 253
Aghvank, bkz. Albanya
Ağa Muhammed Han 252
Ağayev, Mirşahin 239
Ağayev, Yusuf 228, 232, 295
Ağcabedi 21
Ağdam(lı) II, 21, 22, 32, 33, 136, 138, 166, 175, 225-227, 231, 234, 240, 252, 267, 274, 282, 312, 328, 363, 401, 407, 414, 427-431
Ahıska Türkü 141, 232, 400
Ahmedov, Gabil 180, 283, 289
Akçam, Taner 105
Akopyan, Aleksan 214
Alban(lar) 169, 211-216, 426
Albanya 211-215, 426
Albright, Madeleine 337
Ali, Kemal 226, 229, 260, 267, 275
Ali ve Nino 128, 250
Aliyev, Ferhad 357
Aliyev, Haydar 19, 35, 49, 73, 112, 113, 122, 134, 145, 168, 191, 243, 277, 281, 291, 293, 294, 323, 349, 351, 373, 392, 403, 405, 410, 413, 421
Aliyev, İgrar 214, 426
Aliyev, İlham 315, 316, 336, 350, 351, 353, 357, 359, 383, 410, 411, 438
Aliyev, Jalal 421
Aliyeva, Mehriban 358
Alizade, Zerdüşt 92, 109, 116, 117, 416, 422
Allahverdiyev, Rafael 113
Alman(ya) 73, 187, 207, 209, 248, 299, 345, 417, 433
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 7, 19, 21, 38, 104, 127, 128, 157, 280, 292, 297-299, 303-305, 319, 325, 331, 334, 336-341, 349, 350, 361, 363, 365, 367, 370, 371, 389, 399, 407, 409, 411, 412, 433, 435-437
Andranik (Ermeni gerilla lideri) 184, 194, 229, 274
Andropov, Yuri 35
ANS (Televizyonu) 2, 243, 245, 427-430
arabulucu(luk) 10, 15, 16, 20, 92, 242, 270, 296, 297, 302, 317, 325, 327, 351-353, 363, 369, 382, 389, 390, 395, 406, 438
Arap 109, 126, 133, 211, 215
Ararat Dağı 103
Ararat (futbol takımı) 77
Aras Nehri 126, 201, 283, 296, 306
Artsakh 24, 85, 208, 384-386
Artsakh Ermeni Özerk Bölgesi 85
Artsakh Krallığı 208
Asadov, Etimad 413
ASALA 273, 437-447
Askeran 33, 54, 235, 236, 404, 433
Atatürk, Kemal 105
Avrupa 16, 19, 102, 104, 183, 209, 283, 297, 298,

317, 328, 357, 359, 426
Avrupa Birliği (AB) 280, 365, 390
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) 297-300, 304, 327, 328, 406-408
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) 7, 16, 298, 326, 328, 329, 338, 350-353, 361, 368, 369, 384, 389, 390, 396, 399, 408-412, 433, 438
Avsharyan, Gagik 235, 240, 247
Ayvazyan, Suren 415
Azerbaycan Ermenileri 64
Azerbeycan Komünist Partisi 30, 49, 83, 221, 403
Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu (AIOC) 324, 325
Azerbeycan Yüksek Sovyeti 50, 85, 115, 122, 146, 404
Azerice X, 1, 2, 5, 10, 57, 77, 107, 113, 126, 128, 131, 189, 252, 345, 346, 348, 380, 396, 397
Azgaldyan, Leonid 143

B

Babajanyan, Hamazasp 36
Babayan, Aramais 37
Babayan, Samvel 235, 276, 295, 309, 311, 314, 316, 329, 393
Baburyan, Karen 294, 308
Baghdasaryan, Rafik 272
Baghramyan, Ivan 36
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) 268, 270, 294, 308, 327, 364, 406, 407, 439, 447
Bağırov, Kamran 30, 49, 83, 403
Bağırov, Mir Cafer 195
Bağırov, Sabit 123
Bahramov, Nizami 308
Bakatin, Vadim 87
Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC) 18, 137, 358, 410
Bakü(lü) XI, 2, 8, 18, 20, 21, 31-34, 37, 45, 50-54, 58, 59, 62, 65, 69, 72-75, 83-87, 97, 101, 106, 108-123, 125, 128-142, 152, 157, 182-186, 189, 191, 192, 195, 196, 198-201, 210, 212, 220, 224, 229, 233, 234, 239, 243-245, 248, 251-254, 270-272, 277, 278, 281, 282, 287, 289, 292, 293, 299, 305-309, 314, 318, 320, 323-325, 336, 341, 343, 347, 350, 351, 358-365, 370, 371, 373, 375-379, 381, 385, 389, 391-393, 402-408, 410-412, 416-419, 421, 422, 425-430, 432, 435-438, 441, 445-447
Bakü Ermenileri 115, 118, 132, 229
Bakü pogromları 118, 385
Balasanyan, Vitali 16
Balayan, Zori 38, 41, 45, 46, 80, 81, 95, 144, 201, 209, 404, 425
Balkanlar 183, 389
Baltık Cumhuriyetleri 95, 98, 111
Baltık Denizi 383
Barda 240, 308
Basayev, Şamil 241, 243, 315
Batılı 15, 19, 25, 41, 212, 261, 282, 298, 324-328, 342, 358, 360, 363, 364, 367, 400, 431, 432
Bechhofer, C. E. 185
Beglaryan Ailesi 205, 211
Bennett, Vanora 237
Berkeley 320, 442
Berlin 209
Berktay, Halil 200
Beyrut 80, 319
Birleşmiş Milletler (BM) 2, 90, 289, 291, 295, 297, 299, 300, 301, 316, 328, 336, 376, 389, 407, 411, 412
Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 280, 359
Bişkek Protokolü 308, 408
BMW 312
Bobkov, Filip 58, 414
Bolşevik(ler) 75, 129, 114, 126, 183-187, 402, 403, 413
Bonner, Yelena 91, 413
Bosna 259, 326, 389
Bosna Sırpları 333
Boyajyan, Gurgen 274, 419
Bozkurt(lar) 324, 244, 260
Bradtke, Robert 370
Brejnev, Leonid 191
British Petroleum (BP) 19, 324, 325, 358, 359
Brzezinski, Zbigniew 19, 325
Budapeşte 300, 327, 328, 372, 408, 411
Burbulis, Gennady 269

Bush, George W. 349, 388
Buzluq 152, 221
Bükreş 353, 390, 411
Bünyadov, Ziya 63, 201, 209
Büyük Felaket 101, 102
Büyük Güçler 9, 104, 388
Büyük Vatanseverlik Savaşı, bkz. II. Dünya Savaşı
Byrkin, Vadim 93, 142, 237

C
Canetti, Elias IX, 65
Cavanaugh, Carey 20, 23
Cavid, Hüseyin 194
Cebrayıl 282, 287, 293, 328, 372, 401, 407
Celilabad 116
Celilov, Afiyeddin 294, 308, 323
Cevadov, Ruşen 324
Chebrikov, Viktor 63
Cheney, Dick 19
Chevron 19
Chirac, Jacques 341
CIA 64
Clinton, Bill 104, 287
Clinton, Hillary 367
Cooper, Fenimore 289
Cox, Barones Caroline 237
Culfa 378, 437
Cullen, Robert 416, 421
Curtis, William Eleroy 100

Ç
Çardaklı 36, 257, 403
Çarlık 187, 201, 203, 250, 382, 413
Çeçen(istan) 92, 150, 154, 155, 200, 210, 241, 243, 259, 317, 328, 340, 382, 408-410
Çemenzeminli, Yusuf Vezir 253
Çetin, Fethiye 105
Çırağ 409
Çocukların Cumhuriyeti XI, 176, 287, 289, 292, 381

D
Dağlık Karabağ Cumhuriyeti (DKC) 16, 221, 317, 355, 384, 439
Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi 27, 30, 146, 186, 187, 196, 251, 400, 403, 413
Dağlık Karabağ Zafer Günü 247
Danielyan, Anushavan 316
Danyelyan, Samvel 223, 229, 273
Daşaltı, bkz. Karintak
Davutoğlu, Ahmet 365, 367, 436
Dayton Antlaşması 333
Deauville 370, 412
Demirciyan, Karen 35, 83, 191, 335, 338, 339, 354, 403
Demirciyan, Stepan 354
Devlet Acil Durum Komitesi (GKChP) 219, 220
Dink, Hrant I, II, 366,
Dole, Bob 303
Dolgikh, Vladimir 44
Donetsk 254
Dostoyevski 92
Dowsett, Charles 397
Dro (terörist örgüt) 330
Dubai 292, 358, 436
Dünya Bankası 291, 332, 354, 398

E
Eçmiadzin 101, 208, 213
Elçibey, Ebulfez 112, 113, 168, 260, 281, 291, 324, 334, 336, 406, 422
Eliasson, Jan 304, 307
Elizabeth, Kraliçe 215
Erdoğan, Recep Tayyip 365
Eritre 377
Erkeç 152, 221
Ermeni Diasporası 38, 52, 89, 318, 319, 329, 332, 367
Ermeni Soykırımı 66, 101, 106, 438
Ermeni Ulusal Hareketi (ANM) 80, 86, 142, 143, 146, 147, 149, 155, 330, 338, 405, 419
Ermenistan Bağımsızlık Ordusu (AAI) 143, 144
Ermenistan Komünist Partisi 49, 83, 403
Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 27, 97, 101, 102, 186, 190, 415
Ermenistan Ulusal Ordusu (ANA) 143, 144
Ermenistan Yüksek Sovyeti 85, 90, 97, 113, 142, 145, 404
Erzurum 103, 108
Estonya Halk Cephesi 109
Eyramjyan, Levon 143

F
faks diplomasisi 309
Farsça 24, 107, 249, 253
Farzaliyev, Bejan 112

fedayin (Ermeni gerillası) 144, 147, 149, 152, 155, 223, 226, 260
Felgenhauer, Pavel 261, 265, 431
Ferhad Bey 250
Filistin 5, 101
Finlandiya 187, 382, 383, 408, 409, 433
Fransa 7, 19, 21, 73, 104, 250, 298, 301, 331, 341, 351, 356, 361, 363, 367, 370-373, 389, 409, 411, 412, 433, 436, 438
Fransız(ca) 18, 38, 62, 98, 102, 104, 213, 299, 353, 364, 371, 438
"Freud", bkz. Makhamerov, Asif
Freud (Sigmund) 57
futbol diplomasisi 366
Füzuli 230, 275, 282, 283, 287, 290-293, 305, 306, 328, 401, 407

G

Gabrielyan, Gurgen 32
Gabrielyan, Mher 254
Galiyev, Sultan 187
Galstyan, Zhanna 38, 75, 76, 314, 415
Gandzasar Manastırı 213, 214
Garabedian, Varoujan 437
Gaydar, Yegor 268
Gaziyev, Rahim 234, 236, 238, 243, 264, 270, 278, 282, 314, 323, 407, 422, 429
Gellner, Ernest 202
Gence 59, 65, 88, 120, 147, 149, 183, 209, 227, 228, 261, 264, 266, 267, 278, 281, 282, 308, 402, 407
Getaşen 148, 149, 151, 405, 423
Ghazaryan, Rafael 43, 89
Girenko, Andrey 82, 120
glasnost 29, 34, 61, 100
Goble Planı 337, 338, 434
Goltz, Thomas 3, 231, 281, 283, 428, 429, 432
Gomidas 102
Goradiz 292, 296, 306, 408
Goranboy Tugayı 244
Gorbaçov, Mihail 25, 28-31, 34, 35, 38-49, 58-61, 63, 80, 82-86, 90-95, 109, 110, 120-123, 140, 141, 143, 145, 152, 155, 156, 189, 201, 202, 212, 219, 220, 288, 374, 382, 388, 403-406, 415, 416, 419, 422, 446
Gorbaçov, Raisa 47
Goris 329
Gök Camii 99, 100
Göygöl 117, 139, 148, 149, 153, 400
Grachev, Pavel 266, 269, 309, 335, 407
Grad füzesi 69, 72, 236, 241, 254, 275, 279, 306, 314, 429
Gribkov, Nikolai 16
Griboyedov, Alexander 210
Grigoryan, Eduard 64
Grigorya, Valery 142, 151, 153, 405
Grozni 198
Gukark 416
Gukasyan, Arkadi 66, 140, 144, 294, 296, 311, 316, 333, 393, 409, 410, 430
Guliyev, Bahtiyar 33
Guluzade, Vefa 220, 298, 302, 328, 338, 387
Guraşlı 88
Gurdjian, Hakop 253
Gül, Abdullah 366, 411
Gülistan Antlaşması 24, 384, 402
Gümrü 59, 88, 267, 335, 360, 363
Güney Osetya 317, 361, 362, 377, 411, 436
Güney Sudan 377
Gürcistan 9, 17, 18, 29, 95, 145, 147, 181, 183, 189-192, 200, 209, 235, 239, 256, 269, 270-274, 301, 303, 308, 317, 325, 337, 340, 343-348, 358, 361-366, 377, 380, 390, 394, 406, 411, 417, 435

Ğ

Ğazançetsots Katedrali 173, 174, 241, 247, 248, 251, 254, 257

H

Hacıbeyov, Üzeyir 253, 285
Hacıyev, Ali 33, 414
Hacıyev, Elif 231
Hacızade, Hikmet 123, 264, 268, 300, 302
Haçaturyan, Albert ve Larisa 67-69
Hadrut 151, 153, 154, 229
Halk Cephesi (Azerbaycan) 97, 110-123, 134, 146, 225, 233, 234, 236, 244, 245, 260, 264, 279, 281, 282,

294, 323, 385, 404, 422
Hamidov, İskender 244, 260, 271, 278, 324
Hankendi, bkz. Stepanakert
Harutiunov, Grigory 195
Harutyunyan, Lyudmila 105, 418
Harutyunyan, Mikael 381
Harutyunyan, Suren 83, 85
Hasan-Jalal 211, 213, 215, 216, 402
Hasanov, Ali 438
Hasanov, Hasan 422
Haterk 219, 278
Haxthausen, Baron von 207
Hazar Denizi 6, 18, 19, 52, 60, 69, 118, 129, 131, 135, 203, 212, 318, 324, 335, 336, 358, 359, 362, 378, 390, 408
Henry, J. D. 129
Herkel, Andres 357
Hermitage Müzesi 211
Hewsen, Robert 3, 212, 215, 426
Hıristiyan 17, 128, 213, 215, 217, 255, 378, 380, 384, 448, 450, 452, 455-459
Hiroşima 22
Hocalı 94, 141, 198, 227, 230-235, 239, 244, 372, 381, 386, 406, 420, 427-429, 437
Hocalı Katliamı 386
Hockstader, Lee 3, 276, 432
Horton, Scott 3, 140, 156, 228
Hovannisian, Raffi 303
Hovannisian, Richard 185
Hovhannisyan, Vardan 224, 273
Human Rights Watch, bkz. İnsan Hakları İzleme Örgütü
Hummatov, Aliakram 225, 282
Hunanyan, Nairi 339
Hurekavank 203, 210, 213
Hurekavank Mezarlığı 204
Hüseynov, Elhan 15

I
Ignatieff, Michael 57
Isakov, Hovhannes 250
Iskandaryan, Alexander 3, 9, 40
International Herald Tribune 270

İ
İcevan 181
İmanov, Davud 64, 418
İngiliz(ce) X, 5, 24, 46, 129, 130, 137, 184, 185, 212, 215, 229, 237, 249, 253, 257, 319, 354, 372, 402, 413, 416, 426, 433, 434
İngiltere 184, 253, 297, 320, 424
İnsan Hakları İzleme Örgütü 232, 305, 427-429, 431-434, 436, 443
İnsanov, Ali 357
İran 18, 50, 100, 101, 107, 108, 113, 114, 116, 122, 125, 151, 187, 205, 209, 210, 220, 239, 242, 251-253, 271, 272, 283, 287, 293, 296, 297, 304, 312, 325, 338, 343, 348, 358, 365, 378, 380, 384, 389, 390, 392, 402
İran Azerileri 108
İran Camii 107
İran Ermenileri 210
İranlı(lar) 100, 107, 108, 242, 251, 257, 313, 325
İsazade, Azad 2
İsrail(li) 5, 61, 303, 396
İstanbul II, 46, 102, 338, 339, 366, 448, 450, 452, 455-459
İsveç 328, 408, 433

J
Jafarov, Vagif 222
Jermuk 87
Jones, Jon 3, 160-165, 229, 238

K
Kafan 37, 51, 403, 415
Kafarova, Elmira 122
Kafkasya VI, XI, 2, 5, 6, 9, 10, 12, 16, 19-23, 25, 27, 31, 46, 49, 50, 59, 62-65, 67, 74, 90, 99, 107, 108, 125, 129, 130, 131, 148, 175, 181, 183, 186, 188-192, 196, 198, 201, 203, 205, 209,-212, 215-217, 250, 252, 253, 269, 270, 273, 285, 288, 298-301, 303, 304, 319, 335, 337, 340, 343, 345, 347, 354, 355, 358, 362, 364-368, 378, 380, 382, 387-390, 396, 397, 407, 411, 414, 425, 426, 440, 441, 447
Kaliforniya 19, 273, 440
Kamber, Isa 123
Kaputikyan, Silva 41, 44, 45, 47, 81, 194, 404, 416, 425
Karabağ Alayı 250, 430

Karabağ Azerileri 15, 94, 199, 227, 230, 250, 286, 298, 308, 396
Karabağ Ermenileri 17, 22, 28-31, 34, 38, 41, 50, 68, 80, 93, 96, 146, 151, 182, 184, 190, 195, 197-200, 209-212, 214, 220, 222-224, 228, 229, 237, 238, 245, 249, 261, 262, 273-277, 279, 280, 294-299, 311, 314, 317, 318, 328, 331, 333, 337, 352, 371, 381, 387, 395, 403-407, 430, 432, 444
Karabağ Komitesi 42, 43, 79-82, 85-90, 92, 97, 111, 214, 221, 404, 420
Karabağ Ulusal Konseyi 97
Karabulak, bkz. Martunaşen
Karadağ 352
Kara Ocak 97, 117, 119, 120, 122, 123, 130, 139, 145, 422, 441
Karapetyan, Samvel 203, 204, 210, 216
Karintak 165, 238, 240, 406, 429
Kars 103, 186, 187, 250, 269, 403, 448, 450, 452, 455-459
Kasımov, Tevfik 109, 116, 244
Kasparov, Garry 128
Katusev, Alexander 54
Kazah 181, 274, 401
Kazakistan 222, 270, 359, 405, 411
Kazimirov, Vladimir 270, 294, 300, 301, 304, 307-309, 327, 335, 413, 431, 433, 434, 444
Kelbecer 167, 203, 207, 209, 266, 268, 278-280, 295, 302, 306, 328, 352, 353, 365, 399, 401, 407, 408, 432, 433
Keller, Bill 116, 421
Kerimov, Azai 236, 238, 241, 429
Kerkijahan 93, 250
Kevorkov, Boris 30, 31, 196, 404
Key West 19, 20, 23, 206, 340, 341, 349, 370, 410
KGB 19, 39, 53, 58, 62, 63, 88, 111, 112, 140, 146, 156, 206, 224, 341, 414, 415, 418, 420, 441
Khachatryan, Vardan 344
Khanzadyan, Sero 62
Kharchenko, Grigory 31, 58, 60, 61, 79, 94, 196, 414, 416, 417, 419
Khojorni 345-348
Kıbrıs 5, 25, 268, 376
Kıbrıs Rumları 376
Kırgızistan 82, 308
Kırım 76, 170, 200, 290, 316
Kızıl Haç 254
Kızıl Kürdistan 190
Kızıl Ordu 185, 209
Kirovabad, bkz. Gence
Kissinger, Henry 325
Kitovani, Tengiz 270
Koçaryan, Robert 19-21, 23, 76, 77, 80, 104, 170, 179, 182, 197, 226, 227, 240, 262, 279, 294, 295, 302, 310, 316, 329, 331-341, 349, 353-357, 362, 395, 407-413, 418, 424, 425, 427, 431, 433-435, 439
Koestler, Arthur 101
Kolesnikov, Mikhail 265, 269
Kongo 286, 289
Kongre 19, 95, 104, 303, 393
Kosova 289, 377, 389
Kozyrev, Andrey 335
Krasnodar 61
Krasnovodsk Limanı 118
Krasnoyarsk 94
Kremlin 30, 44, 45, 59, 92, 265, 363, 417, 419, 444
Krpeyan, Tatul 148, 149
Kruşçev, Nikita 52, 193, 416
Kryuchkov, Vladimir 140, 156, 420
Kubadlı 230, 239, 240, 328, 401, 407
Kudüs 248
Kulu, Mehdi 252, 253, 402
Kuzey Osetya 148
Kürt(ler) 87, 101, 188-190, 203, 207, 208, 279, 318, 400, 419

L

L'Aquila 369, 412
L'Humanité 38
Laçın 85, 203, 214, 238, 239, 260, 271, 276, 328, 332, 337, 352, 353, 371, 391, 399, 401, 406, 429
Laçın Alayı 245
Landrover 312
Lavrov, Sergey 363, 364, 370, 437
Le Figaro 98, 420
Lenin 27-31, 35, 41, 53, 60, 65, 82, 111, 115, 117, 118, 140, 143, 187, 188, 256, 317

Leninakan, bkz. Gümrü
Leningrad 213, 214, 307, 341, 414
Lenin Meydanı 28, 29, 53, 60, 65, 111, 115, 117, 118, 140, 317
Lenkeran 117, 225, 282, 283, 422
Leyla ile Mecnun 128
Lezginler 49
Libaridian, Gerard 3, 105, 328, 329, 421, 425, 444
Lieven, Anatol 3, 65, 232, 418, 427
Ligaçev, Yegor 41, 83, 84, 417, 419, 444
Lisitsian, Stepan 251, 430, 444
Literaturnaya Gazeta 46
Lizbon Zirvesi 329, 331
Los Angeles 80, 108
Loshak, Viktor 89, 91, 419
Lukoil 325, 335
Lukyanov, Anatoly 44, 85

M

Macaristan 372, 373, 412
Madatov, Valerian 250
Madrid İlkeleri 368, 411
Makhamerov, Asif 226, 267
Mamedzade, Kamil 214, 426
Manaşid 152, 221
Mandelstam, Osip 75
Manucharov, Arkadi 141
Manucharyan, Ashot 42, 97, 143, 147, 224, 277, 295, 415, 419, 420, 423, 426, 427, 429, 433
Manukyan, Vazgen 80, 81, 143, 277, 279, 330, 331, 419, 423, 432, 433
Marağa 210, 237, 406, 429
Maresca, John 298, 299, 304, 305, 433, 445
Margaryan, Gurgen 372, 411
Martakert 406
Martunaşen 148, 149
Martuni 222, 230, 274, 314, 400
Massachusetts 19
Matenadaran 102
Medvedev, Dmitri 7, 361-365, 369, 370, 388, 411, 412
Medz Yeghern, bkz. Büyük Felakat
Meğri 37, 193, 337, 338, 415
Mehdiyev, Taceddin 224, 225, 238, 380, 381
Meiendorf Bildirgesi 412
Meiendorf Şatosu 362
Meir, Golda 209
Melander, Erik 153
Melik(ler) 205, 207, 208, 215, 251, 402, 425
Melikjanlu 210
Melkumyan, Gurgen 195, 196
Melkonian, Monte 273, 314, 320
Melkonian, Seta 230, 314
Memmed, Yakub 226
Memmedov, Etibar 110, 111, 114, 119-213, 225, 234, 242, 281, 309, 336, 413, 416, 417, 422, 425-427, 429
Memmedov, Mamedrafi 309
Memmedov, Yakub 234, 242, 413
Memmedova, Feride 212, 214, 413
Memmedyarov, Elmar 351
Mercedes 312
Merry, Wayne 3, 393
Meryem Ana Kilisesi 133
Metsamor (nükleer enerji santrali) 41, 272, 355
Mısırlı 396
Mikhailov, Vyacheslav 31, 84, 85, 110, 145, 414-416, 422
Mikoyan, Anastas 38
Mikoyan, Sergei 38
Miller, William Green 157
Milli Şura (Azerbaycan) 222, 244
Minsk Grubu 7, 9, 298, 299, 303-307, 326-328, 331-333, 341, 361, 373, 383, 389, 390, 395, 406, 408-410, 433, 438
Minsk Konferansı 297, 298, 396
Miras Partisi 385
Mirzoyev, Seyran 140-142, 151, 153, 423, 424
Mkrtchyan, Artur 222, 296, 406
Moğol 207
Moldova 98, 145, 317
Moskova 3, 9, 17, 23, 28, 29, 31, 33-36, 38-41, 43-45, 50, 54, 58, 60, 63, 69, 80, 82, 83, 86, 90-93, 95, 97, 108, 110-113, 115-118, 120-123, 139, 141, 143-147, 149, 151, 155-157, 187, 189-192, 194-196, 198, 201, 219, 220, 222, 228, 235, 264, 266-269, 272, 279, 294, 298, 300, 302, 304, 309, 317, 324, 326-328, 335, 337, 348, 349,

360, 362, 364, 365, 371, 379, 381, 387, 388, 403, 405, 407, 408, 414-416, 419, 422, 425, 436, 439, 440, 444, 446, 447
Moskova Antlaşması 186
Moskova Kürsüsü 92
Mustafayeva, Nailya 381
Muradyan, Igor 34, 41, 80, 81, 193
Murat, Joachim 250, 430
Musayev, Fuad 51, 53
Mushegh Ohanjanyan 195
Mustafayev, Cengiz 234, 245, 430
Mutallibov, Ayaz 112, 116, 122, 139, 154, 220, 233, 243, 244, 282, 334, 405, 428, 429
mülteci kampı 21, 285
Mülteciler Yüksek Komiserliği 2, 289
Müsavat Partisi 184, 185, 350, 351, 385
Müslimzade, Cahangir 53, 54, 64, 418
Müslüman 24, 87, 99, 101, 106, 107, 128, 187, 207, 208, 224, 249, 250, 251, 253, 370, 386, 400, 419
Myasnikyan, Alexander 187

N

Nahçıvan 112-114, 116, 122, 184, 186, 190, 193, 201, 210, 214, 221, 232, 243, 253, 269, 277, 281, 292, 337, 338, 342, 378, 379, 401, 404, 405, 407, 410, 415, 421, 427
Nalbandian, Edward 367
Namazov, Eldar 108, 111, 307, 338
Napolyon 250, 295
Natevan 55, 57, 248, 253, 254
NATO 19, 263, 269, 337, 372, 389
Nazarbayev, Nursultan 222
Nefyodov, Boris 3, 93, 94
Nerimanov, Neriman 186
Nevruz 342
New York II, 4, 16, 90, 116, 309, 321, 323, 400, 413, 421, 436, 440-447
Niftaliyev, Zahid 266, 278
Njdeh (Ermeni gerilla komutanı) 186, 274

O

Obama, Barack 369, 370, 373, 412
Ohanyan, Seyran 228, 236, 245
Omar Geçidi 306
OMON (Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhriyeti Özel Polis Gücü) 141, 142, 144, 147-149, 152, 154, 224, 231, 323, 405, 423, 427, 428
OMOR (Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhriyeti Özel Polis Gücü) 141, 323, 324, 423
OPON, bkz. OMOR (Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhriyeti Özel Polis Gücü)
Orta Asya 18, 46, 66, 95, 141, 192, 232, 390, 400, 420
Ortaçağ 169, 204, 210-214, 216, 217, 256, 378
Orucov, Elbruz 239, 240
Orucov, Elhan 240
Orucov, Hidayet 126, 135
Oskanian, Vartan 299, 326, 336, 351, 433, 434
Osmanlı (İmparatorluğu) 101, 104, 125, 129, 183, 208, 209, 250, 348, 365, 366, 386, 387
Oş 66

Ö

Özal, Turgut 277, 280
Özbekistan 190
Özgürlüğe Destek Yasası, 907. Bölüm (1992) 407

P

Palatine, Elector (Papa) 208
Paris 38, 39, 253, 315, 327, 341, 349, 353, 364, 388, 403, 410, 430, 435, 437, 441
Paris Barış Konferansı 184
Parkev (Başpiskopos) 248, 255-258
Paskaleva, Tsvetana 152, 313, 424, 430
Paşayev, Arif 245, 323
Penah Han 252, 402
Penahov, Nemet 110-114, 116, 118, 119, 122, 421, 422
perestroyka 28, 34, 38, 63, 86, 91, 110
Perina, Rudolf 352
Pers (İmparatorluğu) 99, 101, 106-108, 125, 126, 128, 212, 216, 238, 251

Petro, İ. 208, 288
Petrosyan, Georgy 280
Poghosyan, Henrik 31, 43, 51, 85, 141
Politbüro 19, 29-31, 34, 35, 40, 43-45, 49, 59, 60, 82-85, 92, 96, 120, 139, 143, 189, 201, 202, 403, 404, 414, 416-418
Polyaniçko, Viktor 115-119, 122, 139-142, 144, 146, 148, 153-157, 220, 405, 413
Powell, Colin 349
Prag Süreci 351, 352, 411
Pravda 30, 122, 189, 419, 421
Primakov, Yevgeni 120, 143, 335, 422
Puşkin, Aleksandr 250, 388, 430
Putin, Vladimir 340, 341, 363, 410, 411, 436

Q
Quinn-Judge, Paul 3, 233, 428

R
Rabin, İzak 396
Rabochy, Bakinsky 117, 422
Raffaelli, Mario 298, 304, 408
Rafsancani, Haşimi 242
Rambouillet 353, 411, 435
Rashid Beibutov Caddesi 119
Reichstag 209
Resul Kuliyev 308, 336, 399
Reut, Fyodor 269
Reuters 243, 400, 430
Reynolds, Michael 382
Richards, Susan 130
Ring Operasyonu 145, 147-149, 151, 153, 156, 157, 159, 221, 260, 405
Rohangiz 77
Rokhlin, Lev 265, 431
Rostov 61
Rostov-na-Donu 148, 346
Rus(ça) 1, 5, 15, 16, 18, 20, 34, 41, 49, 50, 51, 55, 57, 64, 65, 72, 74, 75, 91-93, 96, 99, 101-103, 110, 113, 115, 117, 126-129, 131, 136, 139, 140, 148-152, 154, 182, 183, 189, 190, 196, 198, 201, 203, 205, 210, 219, 220, 222, 226, 227, 241, 243, 249, 250, 251-253, 257, 261, 263-271, 273, 278-280, 294, 300-305, 307-310, 318, 324, 325, 327, 334, 335, 340, 345, 353, 355, 360-364, 371, 381, 384, 386, 387, 400, 402, 410, 413, 414, 416-420, 423, 425, 426, 428, 430, 432, 433, 435, 438, 440
Rus Askeri İstihbaratı (GRU) 225
Rusya VI, 7, 9, 18, 19, 21, 24, 45, 61, 62, 74, 91, 93, 95, 98, 101, 102, 113, 118, 126, 127, 133, 134, 137, 149, 150, 151, 157, 183, 185, 189, 193, 194, 200, 201, 209, 210, 222, 241, 249, 252, 264-271, 273, 275, 277, 280-282, 288, 294, 298-304, 307, 308, 324-328, 331, 334, 335, 340, 341, 343, 346, 351, 353, 354, 358, 360-367, 370, 371, 380, 387, 389, 393, 400, 402, 403, 405, 407-412, 419, 432, 433, 436, 439, 447
Rüstemhanlı, Sabir 32, 194

S
Saatlı 178, 289, 292
Sabirabad 285, 287, 289, 292, 381
Sadaklı XI, 343, 344, 346
Sadıkov, İsa 274, 281
Sadıkov, Necmettin 275
Safevi Hanedanı 107
Safonov, Vladislav 140
Sahakyan, Bako 309, 411, 412
Said, Kurban 250, 430
Sakharov, Andrey 41, 91, 190, 197, 421
Samed Vurgun Parkı 136, 210
Samedoğlu, Yusuf 119
Sanahin Manastırı 107
Saral 88
Sarkisyan, Aram 155, 156, 386
Sarkisyan, Armen 331
Sarkisyan, Serj 76, 77, 224, 227, 233, 262, 305, 309, 326, 334, 356, 357, 362, 366, 368, 377, 380, 384, 385, 411, 428, 432, 437, 438
Sarkisyan, Vazgen 270, 315, 330-333, 338-340, 409
Sarkozy 369, 370, 412
Savunma Komitesi (Dağlık Karabağ) 262, 263, 276, 326, 407

Sayat Nova IX, 10, 107, 396, 397, 439, 441
Scherbak, Alexander 264
Schiltberger, Johann 207, 425, 426, 446
Sedat, Enver 396
Seferov, Ramil 372, 373, 411, 412, 437
Serdarabad Savaşı 184
Sevan Gölü 41, 431, 432
Shabad, Anatoly 150, 219, 227
Shafag Sineması 118
Shakhnazarov, Georgy 45, 47, 84, 90, 416, 419, 420, 424, 446
Shakhverdiev, Veli 379
Shatalin, Yuri 96
Shopen, I. 420
Shugaryan, Sergey 75, 198
Sibirya 94, 194
Sirhavend 276
Sisifos 389
Sırbistan 352, 377
Slezkine, Yuri 202
SOCAR (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi) 336, 350
Sovyetler Birliği 5, 25, 27-30, 34-36, 38, 41, 46, 52, 54, 57-62, 64, 66, 68, 69, 80, 83, 85, 86, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 110, 114, 115, 117, 120-122, 143, 145-147, 149, 152, 153, 156, 157, 181, 182, 188-191, 193-196, 198-200, 202, 204, 209, 219-221, 223, 227, 231, 235, 238, 249, 251, 252, 254, 262, 263, 266-269, 271, 272, 294, 297, 301, 304, 316-318, 320, 329, 344, 351, 363, 365, 373, 375, 376, 380, 382, 383, 393, 398, 403, 405, 406, 415, 416, 423, 425, 446
Soykırım Anıtı 102, 105, 177, 194, 366, 403
Soykırım Günü 80, 102, 103, 125, 126, 199, 321, 370
Spiridonovka Caddesi 294
Spitak 23, 88
Srkhavend 276, 407
SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) 28, 33, 40, 54, 86, 98, 146, 188, 189, 196, 317, 345, 404, 417
SSCB Yüksek Sovyeti 28, 86, 92, 97, 115, 136, 404
St. Petersburg 69, 211, 307, 420
Stalin 35, 41, 52, 91, 112, 186, 187, 189, 194, 195, 262, 313
Stavropol 61
Stepanakert XI, 2, 22, 27, 29, 31-33, 39, 41, 43, 53, 68, 75, 76, 80, 85, 93-95, 140, 144, 149, 151, 153, 157, 163, 164, 186, 192, 196, 198, 199, 221-223, 225, 227, 228, 231, 235-238, 243, 247-250, 255, 256, 260-262, 266, 275, 276, 280, 291, 294, 299, 309, 311-313, 329, 337, 342, 347, 355, 380, 385, 403-407, 410, 427-429, bkz. Hankendi
Stepanyan, Nelson 248, 249
Stepanyan, Seyran 87
Strabo 215
Sultanov, Xosrov Bey 184
Sumgayit 8, 47, 51-55, 57-66, 68, 91, 92, 105, 118, 231, 233, 372, 385, 398, 404, 414-418, 427, 428, 437
Sumgayit pogromları 57, 64, 91, 105, 231, 372, 385, 437
Supsa 325, 409
Svo (Rafik Bagdasarian) 272

Ş

Şaumyan 96, 117, 148, 151-153, 155, 221, 260, 332, 399, 400, 405, 406, 423
Şahumyan, Stepan 186
Şehitler Hiyabanı 373
Şevardnadze, Eduard 191, 192, 337, 435
Şii(ler) 107, 126, 250, 380, 402, 420, 430, 447
Şugaryan, Zoya 42, 415, 418, 425
Şuşa XI, 2, 24, 29, 30, 32, 67-77, 91, 93, 94, 96, 101, 144, 148, 151, 172, 173, 184-186, 198, 199, 222, 227, 228, 236-242, 243, 247-257, 260, 276, 313, 323, 328, 332, 342, 347, 402, 404, 406, 418, 427, 429, 430
Şuşa Tugayı 239
Şuşi, bkz. Şuşa

T

Tacikistan 82
Tadirov, Nadir 287
Tağıyev, Zeynelabidin 128

Talbott, Strobe 339, 340
Talış(lar) 49, 205, 206, 216, 266, 386
Talış-Muğan Cumhuriyeti 282
Taşkent 34, 189, 191, 198, 263, 406
Taşkent Antlaşması 264
Taşnak(lar) 36, 129, 148, 183, 185, 186, 194, 223, 335, 385
Taşnaktsutyun Partisi 36, 183, 222, 224, 271, 330, 335, 339
TASS (haber ajansı) 30, 142, 414
Tatar 33, 96, 129, 208, 251, 253
Tataristan 370
Tayland 292
Tel Aviv 102, 417
Temas Hattı (Ateşkes Hattı) 326, 361, 392, 393, 411
Temel İlkeler (belgesi) 363, 368-370, 383, 411, 412
Ter-Grigoryants, Norat 223, 277
Ter-Mikelov, Gabriel 133, 135
Ter-Petrosyan, Levon 80, 81, 98, 104, 105, 142, 143, 155, 179, 221, 222, 239, 242, 262, 264, 268, 271, 277, 279, 280, 295, 298, 305, 307, 327, 330-334, 338, 356, 357, 405, 407, 409, 419, 420, 429, 431, 433, 434
Ter-Tadevosyan, Arkadi 239, 276
Terter 15, 217, 237, 308, 309, 408
The Times 232, 427
Thomson, William 184
Tiflis 18, 100, 102, 107, 133, 137, 183, 254, 269, 344, 358, 361, 410, 411, 417, 435, 447
Tishkov, Valery 3, 190
Topkhana 111
Trabzon 103, 187,
Transkafkasya 46, 185, 269, 304, 419, 425, 439
Tsakuri 210
Tsarukyan, Gagik 355
Tsitsernakaberd, bkz. Soykırım Anıtı
Tug 79
Türk(çe) II, X, XI, 6, 17, 24, 40, 46, 100, 101, 103-105, 107, 113, 125, 129, 184, 200, 207, 209, 249-251, 269, 273, 332, 344, 348, 366-368, 370, 386, 402, 408, 412, 430, 437, 438
Türkiye I, 6, 8, 18, 19, 46, 101-105, 108, 113, 137, 183, 184, 186, 187, 210, 256, 263, 269, 271, 277, 280, 298, 304, 324, 325, 334, 343, 350, 355, 358, 364-368, 370, 378, 386-391, 394, 396, 403, 411, 412, 424, 433, 436, 437
Türkmençay 126, 252, 384, 402
Türkmenistan 118

U
Udinler 215
Ukrayna 98, 200, 254, 270
Ulusal Savunma Konseyi (Azerbaycan) 117, 119, 122, 225

V
Vahabzade, Bahtiyar 50
Vaksberg, Arkadi 197
Van 103, 216
Vanadzor 306
Vance, Cyrus 297
Vank 93, 169, 213
Vardanyan, Vardan 143
Vardenis 279, 380
Vasilyan, Razmik 143
Velichko, Vasil 201
Vezirov, Abdurrahman 83, 109, 112, 115, 116, 120, 122, 422
Villari, Luigi 99, 100, 108, 253, 420, 430, 447
Volsky, Arkadi 92-97, 139-141, 255, 262, 381, 404, 420
Voskanyan, Grant 43, 90
Voskepar 149, 150, 151

W
Washington VI, 2, 10, 298, 299, 303, 304, 325, 337, 349, 364, 388, 393, 409, 432, 436, 444
Watertown 319
Wessex Kontu 215

Y
Yakovlev 59, 83, 84, 189, 418, 419, 424
Yahudi 101, 128, 136
Yazov, Dmitri Timofeyevich 59, 120, 121, 140, 156
Yefrem (Eçmiadzin Katolikosu) 208
Yeğişe Arakyal 171, 217
Yeltsin, Boris 149, 220, 222, 264, 265, 268-270, 297, 301, 307, 328, 335, 405, 409, 410
Yeraz, bkz. Yerevan Azerileri
Yerevan XI, 23, 34, 36, 41-45, 47, 55, 66, 75, 77, 80,

83, 85, 86, 89, 90, 97, 99-103, 106-108, 111, 118, 130, 131, 133-135, 143, 155, 177, 186, 189, 192, 194, 196, 198, 204, 206, 219, 221-223, 252, 269, 270, 272, 305, 309, 313, 316, 319, 330, 333, 334, 339, 343, 344, 347, 354, 356, 360, 364, 366, 370, 372, 379, 381, 384, 389, 395, 402, 403, 411, 415, 417-419, 420, 424, 430, 431, 434-436, 440-442, 444, 445
Yerevan Azerileri 108, 110, 133
yerinden edilmiş kişiler 286, 432
Yerkrapah 270, 315, 330, 338, 340
Yesayan, Oleg 94, 420, 449, 451, 452, 453, 456, 457, 458,
Yevlah 264
Yevtuşenko, Yevgeni 414
Yunus, Leyla 2, 109, 114, 117, 263, 267, 275
Yunusov, Arif 2, 32, 37, 87, 398, 399, 419, 422, 425, 427, 428, 433

Z

Zafer Günü 172, 247, 249, 251, 255
Zenevich, Anatoly 223
Zengezur 184, 186, 381, 384, 421
Zengilan 408
Zheleznovodsk Deklarasyonu 222, 405
Zülfügarov, Tevfik 271, 327, 338, 423, 431, 433, 434

© HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI, 2014

Karabağ, Sovyetlerin güneyindeki iki cumhuriyetin, Ermenistan ve Azerbaycan'ın, nihayetinde her iki ülkeyi de bağımsızlığa götüren, Sovyetler Birliği'nin sonunu getiren ve stratejik açıdan önemli bir bölgeyi on yıllarca sürecek bir çatışmaya sürükleyen bu ihtilafın içine nasıl düştüklerini kapsamlı olarak anlatan bir çalışma. Bir yanıyla modern tarih çalışması, bir yanıyla da siyasi bir analiz olarak karşımıza çıkan bu kitap; Güney Kafkasya'da yapılan pek çok seyahate, gerek bölgede, gerek Moskova ve Washington'da doğrudan yazar tarafından gerçekleştirilen 120'yi aşkın görüşmeye ve Politbüro arşivleri gibi, tarihi açıdan çok değerli birincil kaynaklara dayanıyor.

Kitapta tarihsel arka planı anlatan bölümler, ihtilafın Sovyetler döneminde nasıl çözümsüz kaldığını, Ermenistan ve Azerbaycan toplumlarının bu çözümsüzlüğü aşmak için nasıl çabaladığını, Politbüro'nun bu krizle başa çıkmakta nasıl başarısızlığa uğradığını, savaşın nasıl yaşandığını ve sonuçlandığını, uluslararası toplumun bu ihtilafın çözümünde nasıl sınıfta kaldığını gözler önüne seriyor. Karşımıza çıkan manzara ise, büyüleyici güzellikte bir bölgenin, tarihi önyargılar ve çatışmalardan dolayı yıkıma uğramış, karmaşık ve anlaşılması güç, ince ayrıntılarla dolu hali...

HRANT DİNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆԴ ՏԻՆՔ ՀԻՄՆԱՐԿ

ISBN 978-605-64488-2-9